

СТАН СИСТЕМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї В УКРАЇНІ:

ПРАВОВІ, СОЦІАЛЬНІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ТА МЕДИЧНІ АСПЕКТИ

Стоп насильству!

**СТАН СИСТЕМИ
ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА
В СІМ'Ї В УКРАЇНІ:
ПРАВОВІ, СОЦІАЛЬНІ,
ПСИХОЛОГІЧНІ ТА МЕДИЧНІ
АСПЕКТИ**

Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціально-психологічні та медичні аспекти. Бондаровська В.М., Кочемировська О.О., Лактіонова Г.М, Онишко Ю.В., Хаар Р., Христова Г.О. / заг. ред. О. Кочемировська.: вид-во ФОП Клименко Ю.Я., 2010. – 372 с.

ISBN 966-8540-08-5

Колектив авторів:

Бондаровська Валентина Матвіївна, к. психол. н., директор Міжнародного гуманітарного центру «Розрада», (Розділ 6);

Кочемировська Олена Олексіївна, к. психол. н. головний консультант, відділу соціальної політики Національного інституту стратегічних досліджень, Президент Асоціації молодих професіоналів «Клас» (Розділ 5 у співавторстві з Г. Христовою; особистий внесок: 5.3, 5.4.4, 5.7, 5.8, 5.9);

Лактіонова Галина Михайлівна, д. пед. н., старший науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих Академії педагогічних наук України (Розділ 4);

Онишко Юрій Вікторович, к. мед. н., доцент кафедри управління охороною здоров'я Київської медичної академії післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика (Розділ 7);

Христова Ганна Олександрівна, к. ю. н., доцент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, головний науковий співробітник Національної академії правових наук України (Розділ 5 у співавторстві з О. Кочемировською; особистий внесок: 5.1, 5.2, 5.4.1-5.4.3, 5.5, 5.6);

Хаар Робін, доцент кафедри кримінального судочинства і правопорядку, директор Інституту глобального правосуддя та безпеки при Східному Університеті Кентуккі (Розділи 1-3).

Загальна редакція:

Кочемировська Олена Олексіївна, к. психол. н, головний консультант відділу соціальної політики Національного інституту стратегічних досліджень, Президент Асоціації молодих професіоналів «Клас»

Координатор дослідження:

Павлиш Світлана Олегівна, експерт з питань протидії насильству Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні

«Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти» є результатом оцінки різних аспектів функціонування системи попередження насильства в сім'ї в Україні, що почала складатись з 2002 р., після набуття чинності Законом України «Про попередження насильства в сім'ї». У дослідженні подано відомості про здобутки державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді та її регіональних підрозділів; правові та соціально-психологічні засади організації роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї; роль закладів та установ освіти і охорони здоров'я у наданні послуг потерпілим від насильства в сім'ї тощо. Дослідження є першою спробою узагальнити національний і міжнародний досвід та надати рекомендації для вдосконалення механізму протидії насильству в сім'ї. Частиною дослідження є аналіз передового досвіду («найкращих практик») країн світу у сфері протидії домашньому насильству, надання захисту та допомоги постраждалим, просування їх прав та роботи з особами, які вчиняють насильство в сім'ї. Видання розраховано на фахівців державних органів і служб, які залучені до системи протидії насильству в сім'ї, активістів неурядових організацій, психологів, педагогів, журналістів, юристів, а також на широке коло зацікавлених у проблематиці осіб.

Міжнародно-правові акти, законодавство України та іноземних країн наведено станом на 12.05.2010 р.

Це дослідження проведено в рамках реалізації «Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні», проекту, який впроваджує Програма розвитку ООН (ПРООН) в Україні за підтримки Європейського Союзу. Думки, висновки чи рекомендації належать авторам цього дослідження і не обов'язково відображають погляди ЄС, ПРООН чи інших організацій та закладів системи ООН.

Програма розвитку ООН (ПРООН) є глобальною мережею ООН в галузі розвитку, організацією яка виступає за позитивні зміни та надає країнам доступ до джерел знань, досвіду та ресурсів задля допомоги людям в усьому світі будувати краще життя. ПРООН співпрацює з 166 країнами світу, допомагаючи їм знаходити власні шляхи розв'язання глобальних та національних проблем в галузі людського розвитку. В Україні чотири головні сфери діяльності ПРООН в галузі розвитку зосереджуються на демократичному врядуванні; подоланні бідності, досягненні процвітання та українських Цілей розвитку тисячоліття; місцевому розвитку та гарантуванні безпечного середовища для людського розвитку; на енергетиці та навколишньому природному середовищі. В кожній з цих тематичних сфер ПРООН намагається забезпечити баланс між впровадженням заходів щодо розробки політико-правових документів, аналі-

тично-дорадчою діяльністю, заходами з поліпшення спроможності наших національних партнерів та окремими пілотними проектами. ПРООН впроваджує свою діяльність в Україні з 1993 року.

Європейський Союз (ЄС) – це родина демократичних країн Європи, які працюють разом для поліпшення життя своїх громадян і для розбудови кращого світу. До ЄС входять 27 держав, які за понад 50 років розширення ЄС разом побудували зону миру, стабільності, прогресу та солідарності. Європейський Союз є моделлю вирішення конфліктів і встановлення дружніх відносин шляхом тісного співробітництва з метою досягнення спільних цілей, зберігаючи при цьому національний суверенітет та територіальну цілісність. Але ЄС займається не лише своїми внутрішніми питаннями, а прагне поділитися своїми надбаннями і цінностями з країнами та людьми поза власними кордонами. Європейська Комісія є виконавчим органом влади ЄС. Її очолюють 27 Комісарів, які представляють інтереси Європейського Союзу в цілому. Представництво Європейського Союзу в Україні було діє в Києві в 1993 р. і сприяє політичним та економічним зв'язкам між Україною та Європейським Союзом, роз'яснює та інформує про окремі аспекти політики ЄС та бере участь у впровадженні програм співпраці Європейського Союзу.

ISBN 966-8540-08-5

ЗМІСТ

ВСТУП	11
Частина I. УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В СІМ'Ї: ПОГЛЯД МІЖНАРОДНОГО ЕКСПЕРТА	14
Розділ 1. Українське законодавство з питань насильства в сім'ї	14
1.1. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».....	14
1.2. Стаття 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення.....	20
1.3. Застосування Кримінального кодексу у протидії насильству в сім'ї.....	22
1.4. Рекомендації щодо законодавчих змін та реформування у сфері протидії насильству в сім'ї.....	24
<i>Уроки, отримані членами Європейського Союзу у сфері протидії насильству в сім'ї.....</i>	<i>31</i>
Розділ 2. Реагування міліції на насильство в сім'ї.....	38
2.1. Роль і межі відповідальності української міліції у реагуванні на насильство в сім'ї.....	38
2.2. Реагування української міліції на насильство в сім'ї.....	39
2.2.1. Небажання жертви заявляти про насильство в сім'ї.....	39
2.2.2. Небажання міліції реагувати на насильство в сім'ї.....	40
2.2.3. Чому міліція не хоче втручатися у події, пов'язані з насильством в сім'ї.....	42
2.2.4. Міліція применшує обсяги насильства в сім'ї	43
2.2.5. Міліція карає жертв насильства в сім'ї.....	43
2.2.6. Надання міліцією захисних приписів	45
2.3. Рекомендації з покращення реагування міліції на насильство в сім'ї.....	47
Розділ 3. Судова експертиза жертв насильства в сім'ї	54
3.1. Роль судової експертизи у випадках насильства в сім'ї.....	54
3.2. Органи судової експертизи.....	55
3.3. Інструменти та процедури проведення судової експертизи	56
3.4. Попередня судова експертиза	59
3.5. Використання результатів судової експертизи міліцією, прокуратурою та суддями	60
3.6. Рекомендації з покращення процесу проведення судової експертизи у справах про насильство в сім'ї.....	61

**Частина 2. НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ПОПЕРЕДЖЕННЯ
НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї: СУЧАСНИЙ СТАН
ТА МОЖЛИВОСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ:
ОЦІНКА НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКСПЕРТІВ 64**

**Розділ 4. Соціальна робота з попередження насильства
в сім'ї в Україні: методологічні засади,
засоби профілактики та взаємодія держави
з неурядовими організаціями..... 64**

4.1. Макро- та мікрофактори виникнення насильства в сім'ї
та зміст соціальної роботи, спрямованої на його подолання..... 64

4.2. Попередження насильства в сім'ї як сукупність
заходів первинної, вторинної та третинної профілактики..... 69

4.3. Попередження сімейного насильства
засобами соціальної роботи в Україні: організаційна модель,
етапи становлення, сучасний стан, особливості..... 71

4.3.1. Роль центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді
як провідного суб'єкта здійснення первинної, вторинної
та третинної профілактики насильства в сім'ї..... 71

4.3.2. Основні етапи здійснення соціальної роботи
з профілактики насильства в сім'ї: нормативне забезпечення
та статистичні показники 83

4.4. Роль неурядових організацій у попередженні
сімейного насильства..... 91

**Висновки за розділом 4 та рекомендації
щодо підвищення ефективності системи
соціальної роботи з випадками насильства в сім'ї 95**

**Розділ 5. Український досвід у сфері впровадження
корекційних програм та системи заходів юридичної
відповідальності, що застосовуються до осіб,
які вчинили насильство в сім'ї..... 98**

5.1. Категорії осіб, що вчинили насильство в сім'ї,
за законодавством України та даними державної статистики..... 98

5.1.1. Засади законодавства України
щодо попередження насильства в сім'ї..... 98

5.1.2. Суб'єкти вчинення сімейного насильства
за ступенем спорідненості особи, що вчинила насильство в сім'ї,
та жертви такого насильства 99

5.1.3. Суб'єкти вчинення сімейного насильства залежно
від ступеня суспільної небезпечності (шкідливості)
вчиненого насильства в сім'ї 103

5.1.4. Суб'єкти вчинення сімейного насильства
за віковими характеристиками. Стан осудності особи,
що вчинила насильство в сім'ї..... 104

5.1.5. Суб'єкти вчинення сімейного насильства
за ґендерною ознакою..... 109

5.1.6. Суб'єкти вчинення сімейного насильства за ознакою громадянства	121
5.2. Проблеми фіксації відомостей щодо особи, яка вчинила насильство в сім'ї, відповідними підрозділами органів внутрішніх справ	122
5.2.1. Стандарти ООН стосовно фіксації відомостей щодо вчинення насильства в сім'ї	122
5.2.2. Фіксація відомостей щодо факту вчинення насильства в сім'ї та його суб'єктів за законодавством України	123
5.2.3. Відповідальність співробітників органів внутрішніх справ у випадку відмови від заповнення офіційних документів, в яких міститься інформація щодо факту насильства в сім'ї та дані про суб'єкта його вчинення	126
5.2.4. Висновки та рекомендації щодо вимог до збору відомостей про насильство в сім'ї	128
5.3. Аналітична довідка та рекомендації щодо вдосконалення статистичної звітності у сфері попередження насильства в сім'ї	129
5.3.1. Статистичні дані щодо попередження насильства в сім'ї в Україні	129
5.3.2. Форми статистичної звітності у сфері попередження насильства в сім'ї	130
5.3.3. Рекомендації щодо вдосконалення статистичної звітності у сфері протидії насильству в сім'ї та здійснення корекційних програм	133
5.4. Метологія збору інформації щодо випадків насильства в сім'ї та суб'єктів його вчинення: аналіз та рекомендації	133
5.4.1. Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу	134
5.4.2. Підстави розгляду органами внутрішніх справ випадків насильства в сім'ї та вживання заходів щодо його попередження	138
5.4.3. Система запобігання насильству в сім'ї та право особи на невтручання в її особисте і сімейне життя: проблеми узгодження	138
5.4.4. Рекомендації щодо впровадження методики з'ясування обставин вчинення насильства в сім'ї по відношенню до дитини на основі індикаторів прихованих форм сімейного насильства щодо дітей	139
5.5. Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї та особливості різних видів юридичної відповідальності за його вчинення	148
5.5.1. Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї	148
5.5.2. Адміністративна відповідальність за вчинення насильства в сім'ї	163
5.5.3. Кримінальна відповідальність за діяння, що становлять насильство в сім'ї	173
5.5.4. Цивільна та сімейно-правова відповідальність за вчинення насильства в сім'ї	198

5.6. Модернізація роботи органів внутрішніх справ у сфері попередження та реагування на випадки насильства в сім'ї....	204
5.6.1. Повноваження служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей щодо попередження насильства в сім'ї за законодавством України.....	205
5.6.2. Рекомендації щодо вдосконалення повноважень міліції щодо попередження насильства в сім'ї та механізму їх взаємодії з органами та установами, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї.....	207
5.7. Іноземні практики впровадження корекційних програм для осіб, що вчинили насильство в сім'ї.....	210
5.7.1. Огляд зарубіжного досвіду роботи з особами, що вчиняють насильство в сім'ї.....	210
5.7.2. Можливості та обмеження щодо застосування зарубіжних практик в Україні.....	221
5.8. Національна практика корекції поведінки осіб, що чинять насильство в сім'ї	222
5.8.1. Соціально-правові передумови впровадження корекційних програм в Україні	223
5.8.2. Огляд програм, що реалізуються або розроблені громадськими організаціями чи іншими інституціями в Україні	238
5.8.3. Висновки до підрозділу 5.8	264
5.9. Рекомендації щодо оптимізації процесу впровадження корекційних програм в Україні	264
5.9.1. Рекомендації щодо інституціонального забезпечення розробки та реалізації корекційних програм	264
5.9.2. Рекомендації щодо організації перенаправлення агресорів.....	267
5.9.3. Рекомендації щодо побудови програм психологічної корекції	268
5.9.4. Пропозиції щодо нормативного забезпечення корекційних програм..	280

Розділ 6. Стан підтримки дітей – жертв насильства

в системі освіти України .....

6.1. Насильство в сім'ї щодо дітей	282
6.1.1. Визначення жорстокого поводження з дітьми.....	282
6.1.2. Можлива класифікація типів жорстокого поводження з дітьми: форми, причини та наслідки.....	287
6.1.3. Аналіз ситуації в Україні у галузі попередження та подолання наслідків домашнього насильства щодо дітей	291
6.1.4. Законодавство України на варті захисту прав дитини, зокрема, захисту дитини від насильства та жорстокого поводження	295
6.1.5. Механізм взаємодії служб у справах дітей, органів внутрішніх справ, органів і закладів освіти, охорони здоров'я, управлінь та відділів у справах сім'ї та молоді у сфері попередженні жорстокого поводження з дітьми.....	299

6.2. Реабілітаційні програми для дітей, постраждалих від насильства в сім'ї.....	303
6.2.1. Зарубіжна практика реалізації реабілітаційних програм для дітей, постраждалих від насильства в сім'ї.....	303
6.2.2. Досвід роботи Міжнародного гуманітарного центру «РОЗРАДА».....	312
6.3. Участь закладів та установ освіти в системі попередження насильства в сім'ї.....	313
6.4. Національні «гарячі» лінії та їх роль у подоланні наслідків домашнього насильства щодо дітей.....	324
6.5. Пропозиції щодо підвищення ефективності роботи закладів освіти у сфері попередження насильства в сім'ї.....	327

РОЗДІЛ 7. Роль та місце закладів і установ охорони здоров'я у системі попередження насильства в сім'ї та медико-соціальної реабілітації його жертв.....	334
7.1. Участь медичних закладів та установ у заходах із протидії насильству в сім'ї.....	334
7.1.1. Нормативно-правове регулювання діяльності закладів та установ охорони здоров'я в сфері попередження насильства в сім'ї в Україні.....	334
7.1.2. Відповідність положень, що регулюють систему медико-соціальної допомоги жертвам насильства, заходам, що передбачені Міжгалузевою комплексною програмою «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки.....	337
7.2. Організація медичної складової (підсистеми) державної системи допомоги жертвам насильства в сім'ї: сучасне становище.....	343
7.3. Документування наслідків насильства в сім'ї (тілесних ушкоджень, порушень психічного здоров'я) у медичних закладах.....	346
7.4. Висновки.....	346
7.5. Рекомендації щодо підвищення ефективності залучення закладів та установ охорони здоров'я до системи протидії насильству в сім'ї в Україні.....	348
7.6. Пропозиції щодо створення моделі медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї.....	352
7.6.1. Боротьба зі стигматизацією, дискримінацією та соціальною ізоляцією.....	354
7.6.2. Відновлення здоров'я та інтеграція у суспільство осіб, що перенесли серйозні психічні проблеми внаслідок вчинення насильства.....	355
7.6.3. Забезпечення задоволення потреб у кваліфікованому персоналі.....	356
7.6.4. Визнання важливого значення знань та досвіду користувачів служб охорони психічного здоров'я та осіб, які здійснюють за ними догляд, як основи для планування та розвитку таких служб.....	356

ДОДАТКИ	361
Додаток 1. Звіт про виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» (9 міс. 2010 року).....	362
Додаток 2. Звіт про стан протидії насильству в сім'ї за формою № 1-НС (квартальною) (затверджена Наказом МВС України від 08.09.2009 р. № 388 за погодженням з Держкомстатом).....	364

ВСТУП

Незважаючи на те, що Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» був прийнятий ще в 2001 році, Україна й досі знаходиться на ранніх етапах розвитку загальнодержавної системи запобігання та протидії цьому негативному явищу. Отже, важливо оцінити наявний стан існуючої національної системи, спосіб, в який вона функціонує. Така оцінка дозволить визначити сильні та слабкі сторони системи, а також прогалини та вади, які потребують урегулювання.

Таким чином, головна мета дослідження «Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти» – представити результати аналізу ефективності та комплексності діючої в Україні системи протидії сімейному насильству, її внутрішніх механізмів та складових, у тому числі:

- національного законодавства, яке було запроваджено протягом останніх кількох років, та його застосування відповідальними органами та службами;
- характеру реагування органів внутрішніх справ на насильство в сім'ї, їх дії щодо жертв та осіб, які винні/вчинили насильство в сім'ї;
- ролі судових експертів та медично-судової експертизи під час документування ушкоджень у справах, пов'язаних з насильством у сім'ї.
- реагування прокуратури та суддів щодо випадків насильства в сім'ї, жертв та осіб, які вчинили насильство в сім'ї;
- наявних послуг з допомоги жертвам насильства в сім'ї, включаючи допомогу з боку державних кризових центрів і притулків та недержавних організацій;
- заходів із розробки та впровадження профілактично-корекційних програм для осіб, які вчинили насильство в сім'ї;
- діяльності закладів освіти у сфері виявлення дітей, постраждалих від насильства в сім'ї та їх перенаправлення до відповідальних органів та служб;
- місця закладів і установ охорони здоров'я у системі надання допомоги постраждалим від насильства в сім'ї.

Отже, метою дослідження є надання широкому загалу зацікавлених осіб інформації та дослідницьких даних, які можуть бути застосовані для подальшого вдосконалення нормативно-правової бази, підвищення ефективності заходів щодо попередження насильства в сім'ї, покращення системи реагування на випадки сімейного насильства.

Дослідження «Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти» було підготовлений висококваліфікованою командою фахівців, до складу якої увійшли:

1. Посадовці та співробітники ПРООН:

Іларія Карневалі, координатор проектів з питань демократичного врядування, представництво ПРООН в Україні;

Лариса Кобелянська, координатор Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні ЄС-ПРООН;

Світлана Павлиш, експерт з попередження насильства Програми рівних можливостей та прав жінок в Україні ЄС-ПРООН.

2. Міжнародний консультант:

Доктор Робін Н. Хаарр (robinhaarr@yahoo.com) – криміналіст/соціолог, доцент кримінального судочинства і правопорядку та директор Інституту глобального правосуддя та безпеки при Східному Університеті Кентуккі. Доктор Хаарр має широкий досвід у розробці та проведенні оцінок, оглядів та фундаментальних досліджень, аналізі кількісних та якісних даних, написанні технічних та наукових звітів, а також у впровадженні заходів із розбудови кадрового та інституційного потенціалу в країнах СНД, Центральної і Східної Європи та Азії з питань насильства проти жінок і дітей, насильства в сім'ї, торгівлі та експлуатації людей, захисту дітей, послуг з підтримки жертв для жінок, які зазнають насильства в сім'ї, осіб, які постраждали від торгівлі людьми, а також з розробки державної політики та програм у соціальній сфері. З 2003 року вона активно працює як міжнародний консультант для ПРООН, ЮНІСЕФ, МОП, ОБСЄ та Швейцарського бюро зі співпраці. Доктор Хаарр також плідно розробляла проблематику насильства над жінками та торгівлі людьми з посольствами США у Китаї, В'єтнамі, Камбоджі, Лаосі, Малайзії, Бірмі/М'янма, Індії та Пакистані.

3. Національна команда експертів:

- **Галина Лактіонова** – д. пед. н., експерт з оцінювання системи соціальної роботи та категорій соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї, визначення слабких та сильних сторін системи соціальної допомоги, роботи притулків та інших соціальних послуг для осіб, які стали жертвами насильства в сім'ї, та розробки пропозицій з їх вдосконалення;
- **Ганна Христова** – к.ю.н., доцент, експерт з юридичних аспектів системи роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, та розробки рекомендацій щодо її вдосконалення;
- **Олена Кочемировська** – к. психол. н., експерт з оцінки профілактично-корекційних програм для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та надання рекомендацій щодо підвищення їх ефективності та можливостей адаптації найкращих зарубіжних практик;
- **Валентина Бондаровська** – к. психол. н., експерт з розробки рекомендацій для працівників системи освіти (вчителів, соціальних педагогів та психологів) щодо виявлення дітей та підлітків, які зазнають насильства в сім'ї, та надання їм необхідної допомоги;
- **Юрій Онишко** – к. мед. н., експерт у галузі охорони здоров'я з оцінювання медичної та соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї.

Таким чином, залучення широкого кола експертів надало змогу провести всебічний аналіз функціонування системи органів та служб, ефективності надан-

ня послуг у сфері попередження насильства в сім'ї та покарання осіб, винних у скоєнні відповідних правопорушень.

Для отримання даних були застосовані описові та якісні методи: кабінетні дослідження найкращих практик, аналіз інформації з відкритих джерел, огляд статистичних даних, напівструктуровані експертні інтерв'ю (індивідуальні та групові) з фахівцями у сфері попередження насильства в сім'ї¹, аналіз нормативно-правових документів. Кількісні методи аналізу даних не застосовувалися.

За результатами аналізу інформації експертами були розроблені пропозиції та рекомендації щодо покращення різних аспектів функціонування системи попередження насильства в сім'ї в Україні.

---

1 Такими фахівцями були: представники Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту та його структурних підрозділів, працівники Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служб у справах дітей, органів внутрішніх справ (кримінальної міліції у справах дітей та департаментів громадської безпеки МВС України), спеціалісти системи освіти та охорони здоров'я (зокрема, лікарі-психіатри та психоневрологи), судді, практичні психологи, педагоги, активісти регіональних, національних та міжнародних неурядових організацій, науковці.

ЧАСТИНА І. УКРАЇНЬСКА НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В СІМ'Ї: ПОГЛЯД МІЖНАРОДНОГО ЕКСПЕРТА²

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНЬСЬКЕ ЗАКОНОДАВСТВО З ПИТАНЬ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

1.1. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»

У 2001 році було прийнято Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», і в 2002 він набрав чинності. Цей Закон визначає законодавчі та організаційні фундаментальні основи протидії та попередження насильства в сім'ї, включаючи органи та установи, на які покладається здійснення заходів з розслідування та попередження насильства в сім'ї, а також послуги, що надаються жертвам насильства в сім'ї³.

Стаття 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» містить визначення деяких ключових термінів, зокрема:

- Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю.
- Фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності.
- Сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї.
- Психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.
- Економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

---

2 Переклад з англійської.

3 У 2002 році також було прийнято Постанову Кабінету Міністрів «Про затвердження порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу».

- Реальна загроза вчинення насильства в сім'ї – погроза вчинення одним членом сім'ї стосовно іншого члена сім'ї умисних дій, передбачених абзацом другим цієї статті, якщо є реальні підстави очікувати її виконання.
- Закон дає конкретні визначення членів сім'ї та жертв насильства в сім'ї.
- Члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.
- Жертва насильства в сім'ї – член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї.

Інтерв'ю з юристами та ключовими інформаторами виявила, що одна з проблем Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» полягає у тому, як визначено терміни «члени сім'ї» та «жертва насильства в сім'ї». Ці два терміни виключають подружжя, що живе окремо, розлучене подружжя та колишніх інтимних партнерів, а також колишніх членів родини (наприклад, рідня з боку чоловіка або жінки). Це досить велика проблема, адже часто розлучені подружжя, неодружені колишні інтимні партнери та колишні члени родини (наприклад, рідня з боку чоловіка або жінки) живуть разом в одному будинку або помешканні, адже через нестачу коштів або недостатність житлових умов не можуть жити окремо. Так чином, Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» не в повній мірі охоплює насильство в сім'ї в контексті насильства між колишніми та теперішніми близькими та будь-ким, хто живе у певному домі, або ж усіх типів сімейних відносин.

Закон також визначає інші ключові терміни, а саме:

- Попередження насильства в сім'ї – це «система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства в сім'ї, припинення насильства в сім'ї, яке готується або вже почалося, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства в сім'ї, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства в сім'ї».
- Захисний припис – це «спеціальна форма реагування служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей щодо захисту жертви насильства в сім'ї, яким особі, яка вчинила насильство в сім'ї, забороняється вчиняти певні дії стосовно жертви насильства в сім'ї»;
- Корекційна програма – це «програма, спрямована на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї».

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» також визначає органи та установи, на які покладається здійснення заходів з розслідування та попередження насильства в сім'ї⁴, а також повноваження та обов'язки кожного з цих органів та установ. Зокрема:

- **Спеціально уповноважені органи виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї** відповідальні за: прийняття участі у розробці та реалізації державної політики щодо попередження насильства в сім'ї;

4 Див. статтю 3 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

координацію діяльності кожного з відповідних органів та установ; визначення потреб регіонів у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї; розробку і затвердження методичних рекомендацій щодо послуг з допомоги жертвам та проходження корекційної програми; здійснення збору та узагальнення даних про насильство в сім'ї тощо⁵.

- **Уповноважені органи внутрішніх справ щодо попередження насильства в сім'ї**, зокрема, служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей відповідальні за: виявлення причин та умов, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживання у межах своїх повноважень заходів щодо їх усунення; взяття на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проведення виховно-попереджувальних робіт з ними; повідомлення жертв про їх права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися; винесення захисних приписів проти осіб, що вчинили насильство в сім'ї, та контроль за виконанням вимог захисних приписів тощо⁶.
- **Органи опіки та піклування** відповідальні за: надання допомоги у відновленні порушених прав та захисті законних інтересів неповнолітніх, які мають батьків і проживають у сім'ях, дітям-сиротам, які залишилися без піклування батьків і виховуються в сім'ях опікунів (піклувальників), прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу; представлення у суді інтересів неповнолітніх та недієздатних членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї або стали жертвами насильства в сім'ї.⁷
- **Кризові центри** відповідальні за: надання підтримки та допомоги жертвам насильства в сім'ї; пропозицію корекційних програм особам, що вчинили насильство в сім'ї; надання притулку для тимчасового перебування членам сім'ї, які стали жертвами насильства в сім'ї; повідомлення служби дільничних інспекторів міліції чи кримінальної міліції у справах дітей про виявлені факти насильства в сім'ї або про факти вчинення такого насильства тощо⁸.
- **Центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї** відповідальні за надання лікування та психо-соціальної реабілітації особам, що стали жертвами насильства в сім'ї тощо⁹.

Юристи висловлювали критичні зауваження щодо Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» через те, що в ньому не зазначено та не визначено роль прокуратури або судів та їх суддів як органів та установ, відповідальних за попередження насильства в сім'ї.

Важливо зауважити, що відповідно до Закону¹⁰, ці органи та установи можуть втручатися у випадки насильства в сім'ї тільки в разі, якщо:

5 Див. статтю 5 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

6 Див. статтю 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

7 Див. статтю 7 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

8 Див. статтю 8 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

9 Див. статтю 9 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

10 Див. статтю 4 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

- особа, яка стала жертвою насильства в сім'ї, або член родини, стосовно якого існує реальна загроза насильства в сім'ї, формально висловить прохання про допомогу або подасть письмову заяву про допомогу та/або
- отримує повідомлення про застосування насильства в сім'ї або наявність реальної загрози його вчинення стосовно неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї.

Проблемою є те, що Закон покладає відповідальність за ініціювання справи з приводу насильства в сім'ї проти кривдника на саму жертву такого насильства. За відсутності скарги особи, яка зазнала насильства, вірогідність втручання органів чи установ, відповідальних за попередження та протидію насильству у сім'ї, є дуже низькою або взагалі відсутня. Ця проблема виникає в результаті поєднання кількох факторів. Серед них – динаміка випадків насильства в сім'ї (насильство виникає між інтимними партнерами та/або у сімейному колі, жінки зазвичай є жертвами насильства, насильство вчиняють чоловіки, скривджені жінки часто економічно залежні від своїх чоловіків-кривдників, скривджені жінки часто мають спільних з кривдником дітей і бояться, що ті завдадуть їм шкоди) та високий рівень загроз, залякування та дегуманізації, з якими зазвичай стикаються жертви у сім'ях, де присутнє насильство. Через усе це жертви насильства з великим небажанням подають скарги проти їх кривдників. Також жертви насильства часто уникають подання заяви проти свого чоловіка/інтимного партнера або інших членів родини через страх помсти з боку їх кривдника або інших членів родини, осудження з боку друзів та суспільства, а також через страх перед державним втручанням у сім'ю.

Сукупність цих факторів пояснює причини, через які подається так мало заяв про насильство в сім'ї, а більшість із заяв про насильство в сім'ї відкликається після подання. Крім того, особи, які чинять насильство в сім'ї, у більшості випадків зазвичай здійснюють тиск на жертву насильства, щоб та забрала свою заяву про насильство в сім'ї. Тому в деяких країнах впроваджено політику безвідкличного кримінального переслідування¹¹.

Статті 10–13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» також містять умови винесення офіційних попереджень про неприпустимість насильства в сім'ї та захисних приписів, умови взяття та зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство. Так, дільничний інспектор міліції або кримінальна

---

¹¹ У США в деяких штатах знайшли спосіб вирішити обидві проблеми (неспроможність правоохоронних органів реагувати на побутове насильство та часте небажання жертв насильства співпрацювати), запровадивши політику «обов'язкових арештів» та/або «безвідкличного кримінального переслідування». Політика обов'язкових арештів повністю виключає вільний розсуд органів поліції та вимагає арешту в усіх випадках, коли у офіцерів є достатні підстави вважати, що стався випадок насильства в сім'ї. «Політика безвідкличного кримінального переслідування» вимагає судового переслідування особи, яка вчинила побутове насильство, незалежно від бажання жертви такого насильства та часто зобов'язує жертву брати участь у карному переслідуванні. Хоча недостатнє втручання держави може бути дуже шкідливим для безпеки жертв, надмірне втручання у вигляді примусових арештів та безвідкличного кримінального переслідування може посягати на незалежність жертви насильства так, що ставить під сумнів доцільність застосування такої політики.

міліція у справах дітей (коли жертва молодше 16 років) може винести офіційне попередження про неприпустимість насильства в сім'ї винному члену сім'ї (коли йому/їй 16 або більше років), який вчинив акт насильства в сім'ї, що не класифікується як злочин. Офіційні попередження мають загальні форми, що застерігають кривдника від актів насильства в сім'ї.

«Я (П.І.П.) з огляду на те, що (короткий опис порушення), відповідно до статті 10 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» отримав офіційне попередження про неприпустимість насильства в сім'ї. Мені було пояснено, що якщо я здійсно насильство відносно моєї сім'ї, мене може бути притягнуто до кримінальної, адміністративної або цивільної відповідальності згідно з чинним законодавством».

Особи, які вчинили насильство в сім'ї та отримали офіційне попередження, мають братися на профілактичний облік членів сім'ї, що здійснили насильство, дільничним міліціонером та залишатися на обліку протягом року (особа, що здійснила насильство може бути знята з профілактичного обліку членів сім'ї, що вчинили насильство, через рік у тому випадку, якщо не було повторних повідомлень про випадки насильства в сім'ї від кривдника по відношенню до жертви такого насильства).

Якщо після отримання офіційного попередження про неприпустимість насильства в сім'ї особа здійснює повторну спробу насильства в сім'ї, і жертва повідомить про це в дільничний відділок міліції, дільничний відділок міліції має право винести ще одне офіційне попередження або направити кривдника до кризового центру для проходження корекційної програми (проте в Україні корекційні програми де-факто не запроваджено). Міліція також може застосувати до особи, яка вчинила насильство в сім'ї, адміністративне затримання до часу розгляду справи судом. За результатами судового розгляду цю особу може бути оштрафовано або заарештовано. Але дані, отримані від Міністерства внутрішніх справ, свідчать про те, що міліція рідко застосовує адміністративне затримання.

До того ж, юристи та ключові інформатори повідомили, що захисні приписи видаються особам, які здійснили насильство в сім'ї, тільки якщо жертва такого насильства шукає тимчасовий притулок у місці чи будівлі, яка не є місцем проживання сім'ї (дім спільного проживання з кривдником). Якщо жертва насильства не лишає будинку/помешкання та не шукає іншого місця проживання, дільничний відділок міліції не надає захисний припис.

За словами експертів, саме до повноважень дільничних інспекторів міліції (за погодженням головою органу внутрішніх справ та прокурором) належить видача захисних приписів щодо відповідального члена родини віком 16 або більше років, який повторно здійснив акт насильства в сім'ї після отримання офіційного попередження про неприпустимість насильства в сім'ї, але тільки за умови, що жертва насильства в сім'ї повідомляє про випадок такого насильства у дільничний відділок міліції і залишає свій будинок/помешкання. Увесь цей процес створює з боку міліції значні перешкоди у пошуку захисту та притулку для особи, яка зазнала насильства.

Захисний припис може заборонити особі, яка вчинила насильство в сім'ї:

- чинити конкретні акти насильства в сім'ї;
- повторно вчиняти насильство в сім'ї;
- шукати або отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства, якщо остання тимчасово знаходиться у помешканні, яке не є місцем проживання цієї сім'ї;
- відвідувати жертву насильства, якщо він/вона тимчасово перебуває не за місцем проживання цієї сім'ї; та/або
- вести телефонні розмови з жертвою насильства.

Вищезазначені обмеження можуть бути встановлені на період до 90 днів. У Законі відсутні положення, які б давали змогу подовжити термін дії після спливу 90 днів.

Юристи та ключові інформатори також погоджуються, що захисні приписи зазвичай визначають неприпустимість конкретних дій особи, яка здійснила насильство в сім'ї, а також спроб знайти зв'язок з жертвою насильства, яка є недоступною; тим не менш, кривдник може здійснювати інші акти насильства в сім'ї, домагання (у тому числі сексуальні), які не зазначені в захисному приписі.

Більше того, Закон вимагає, щоб жертва насильства в сім'ї залишила помешкання сім'ї раніше, ніж буде видано захисний припис, тим самим покладаючи основні незручності та грошовий тягар на плечі жертви насильства, яка в більшості випадків є жінкою¹². Діти також зазнають негативного впливу, оскільки вони постають перед вибором: чи йти і шукати помешкання разом з матір'ю (жертвою), чи залишитись жити з батьком (кривдником) за відсутності достатніх житлових умов для матері та її дитини (дітей).

Юристи та ключові інформатори також відзначають, що відсутня система моніторингу процесу випуску захисних приписів та їх дотримання особами, які здійснили насильство в сім'ї. Більше того, жертви такого насильства можуть навіть не знати про те, що особі, яка здійснила таке насильство, було винесено офіційне попередження або захисний припис, оскільки його копію отримує лише кривдник (жертві копія офіційного попередження чи захисного припису не надається; тим не менш, жертва може отримати копію в міліції, хоча вони не завжди знають про факт винесення офіційного попередження або захисного припису). Юристи вважають законодавчою помилкою те, що копію офіційного попередження або захисного припису отримує тільки особа, яка здійснила насильство в сім'ї, а особа, яка зазнала такого насильства, – ні. Для порівняння, у більшості країн, де є захисні приписи (також відомі як заборонні судові накази), жертві надається копія захисного припису, виданого щодо особи, яка вчинила насильство в сім'ї. Жертвам необхідно мати цей документ, щоб його можна було пред'явити міліції, якщо кривдник порушує умови захисного припису.

---

12 У більшості випадків чоловік-кривдник є власником майна сім'ї. Деякі юристи та експерти стверджують, що відчувається значний спротив з боку законодавців, співробітників правоохоронних органів, прокурорів та суддів проти позбавлення чоловіків – власників майна їх прав власності у справах, пов'язаних з побутовим насильством.

Інша проблема в Законі, пов'язана з офіційними попередженнями та захисними приписами, полягає в тому, що порушення умов офіційного попередження чи захисного припису кривдником не є злочином. Це не злочин, адже порушення умов офіційного попередження чи захисного припису не підпадає під жодну зі статей Кримінального кодексу; проте частково воно регулюється статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП).

У 2003 році, після прийняття Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», до статті 173 «Дрібне хуліганство»¹³ Кодексу України про адміністративні правопорушення було додано статтю 173-2 під назвою «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми»¹⁴. Стаття 173-2 стверджує:

1.2. Стаття 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення

«Вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї, – тягнуть за собою накладення штрафу від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку, а в разі якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, застосування цих заходів буде визнано недостатнім, – адміністративний арешт на строк до п'яти днів.

Ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першою цієї статті, – тягнуть за собою накладення штрафу від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні

13 Стаття 173 «Дрібне хуліганство». Дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, – тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку, а в разі, якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, застосування цих заходів буде визнано недостатнім, – адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти днів. (Стаття 173 із змінами, внесеними згідно із Законом № 55/97-ВР від 07.02.97 р.).

14 Статтю 173 доповнено статтею 173-2 згідно із Законом № 759-IV від 15.05.2003 р., у редакції Закону № 599-VI (599-17) від 25.09.2008 р.

роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку, а в разі якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, застосування цих заходів буде визнано недостатнім, – адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти днів».

Стаття 173-2 була створена для поширення сфери застосування відповідальності за дрібне хуліганство/хуліганство на приватне життя – дім. Проте сталося так, що стаття 173-2 по суті стала лазівкою у законодавстві¹⁵, що надає можливість міліції не призначати покарання особам, які вчинили насильство в сім'ї, за Кримінальним кодексом, негайно виводити випадки насильства в сім'ї з-під дії Кримінального кодексу та системи карного судочинства і цим самим розглядати їх як адміністративні правопорушення. Фактично на практиці більшість випадків насильства в сім'ї зареєстровані інспекторами міліції як порушення статті 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Санкції або стягнення за здійснення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми (корекційні програми і досі не запроваджено в Україні) відповідно до статті 173-2 – це зазвичай штраф, виписаний особі, яка здійснила насильство, у розмірі від 50 до 90 українських гривень (від 5 до 10 доларів США), що виплачується із сімейного бюджету і, відповідно, має безпосередній негативний вплив на жертву насильства в сім'ї та дітей. Така невелика сума грошей навряд чи втримає або зупинить кривдника від повторних випадків насильства в сім'ї. Навпаки, практика накладання штрафів стримує скривджену жінку від того, щоб повідомити міліцію про випадок насильства в сім'ї, адже гроші зазвичай будуть взяті із сімейного бюджету, що безпосередньо вдарить по членах родини – жертвах насильства в сім'ї. Набагато рідше до осіб, які вчинили таке насильство, застосовується адміністративний арешт або проходження корекційної програми (хоча насправді, як вже зазначалося, корекційні програми і досі не запроваджено в Україні).

Одна з проблем статті 173-2 полягає в тому, що в ній не враховано поняття фізичного насильства. З одного боку, стаття 173-2 чітко визначає, що вона застосовується до актів «фізичного насильства, які не призводять до фізичного болю та не наносять тілесні ушкодження», та це не що інше, як оксиморон¹⁶. Яке фізичне насильство не спричиняє фізичного болю та не наносить тілесних ушкоджень, особливо якщо термін «фізичне насильство» означає фізичний біль та тілесні ушкодження і має саме таке визначення відповідно до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»? У той же час стаття 173-2 містить ширше визначення, адже вона підлягає застосуванню до «фізичного впливу, який міг би нанести або наніс шкоду здоров'ю жертви».

Співробітники міліції вважають, що під дію цієї статті підпадають ледь не всі форми фізичного насильства в сім'ї, особливо фізичне насильство із незначними/малими ушкодженнями та ушкодженнями середньої тяжкості. Фізичне насильство

15 Лазівка – це слабке місце або виняток, що дозволяє уникнути або якимось інакше обійти систему, таку, наприклад, як закон. Лазівки ретельно шукаються та свідомо використовуються.

16 Оксиморон – це фігура мови, яка поєднує в собі два зазвичай протилежні визначення.

в сім'ї не слід було включати у статтю 173-2; відповідні положення слід було внести до Кримінального кодексу.

Стаття 173-2 також застосовується у випадках, коли кривдник не виконує офіційне попередження або захисний припис та/або не проходить корекційної програми (незважаючи на те, що корекційні програми в Україні досі не запроваджено). Невиконання офіційного попередження або захисного припису карається штрафом або адміністративним арештом на строк від 5 до 15 днів. Знову ж таки, стаття 173-2 слугує лазівкою, якою може скористатися міліція, реєструючи факт насильства в сім'ї та пов'язані з цим випадки, а також порушення захисних приписів як адміністративне правопорушення відповідно до цієї статті, але не як карне правопорушення. Таким чином, немає жодної можливості розглядати насильство в сім'ї як злочин або притягнути кривдника, включаючи повторні випадки насильства, до карної відповідальності за здійснення насильства по відношенню до членів своєї родини.

По суті, як зазначають деякі юристи та ключові інформатори, міліція визнає, що офіційні попередження та захисні приписи є недієвими, і, відповідно, здебільшого не виносила їх. Тим не менш, дані, отримані від Міністерства внутрішніх справ, свідчать про винесення 50 187 офіційних попереджень про неприпустимість насильства в сім'ї та 3 797 захисних приписів за перші сім місяців 2009 року.

Юристи та ключові інформатори також дійшли висновку, що жертви насильства в сім'ї перестали звертатися до інспекторів міліції за допомогою, адже вони на власному досвіді переконалися, що міліція не бажає приймати чи розглядати їх скарги, а стаття 173-2 передбачає надто слабкі механізми захисту, а штраф виписаний кривднику – не що інше, як економічний тягар для усієї сім'ї.

Ані Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», ані стаття 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми» не стали ефективними інструментами із протидії насильству у сім'ї, захисту жінок і дітей, які найчастіше стають жертвами насильства в сім'ї, та забезпечення покарання осіб, які чинять насильство в сім'ї (у тому числі повторне насильство).

1.3. Застосування Кримінального кодексу у протидії насильству в сім'ї

Кримінальний кодекс України містить цілу низку статей, які можуть і повинні використовуватись у випадках насильства в сім'ї, включаючи акти фізичного, сексуального, психологічного та економічного насильства в сім'ї.

Так, розділ II Кримінального кодексу «Злочин проти життя та здоров'я особи» включає в себе численні статті, які можуть використовуватись у випадках фізичного насильства в сім'ї, а саме:

- стаття 115 «Умисне вбивство»;
- стаття 116 «Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання»;

- стаття 117 «Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини»;
- стаття 119 «Вбивство через необережність»;
- стаття 120 «Доведення до самогубства»;
- стаття 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження»;
- стаття 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження»;
- стаття 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання»;
- стаття 125 «Умисне легке тілесне ушкодження»;
- стаття 126 «Побої і мордування»;
- стаття 127 «Катування»;
- стаття 128 «Необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження»;
- стаття 129 «Погроза вбивством»;
- стаття 135 «Залишення в небезпеці»;
- стаття 136 «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані».

Проблема із зазначеною статтею 125 полягає у тому, що випадки її порушення не розслідуються чи переслідуються органами прокуратури; скоріше, сама жертва змушена збирати та впорядковувати усі докази, аби згодом передати справу до суду. Це допомагає державі, але навряд чи підтримує жертву, яка отримала незначні або малі ушкодження. У випадках насильства в сім'ї, жертви, які частіше за все є жінками, зазвичай не знають про положення законодавства та ресурси, якими необхідно скористатися, щоб ініціювати справу проти кривдника, який частіше за все є їх чоловіком. Більше того, через випадки насильства в сім'ї жертви стають об'єктом осуду з боку суспільства, будучи при цьому скривдженими жінками, які намагаються порушити справу проти кривдника та/або притягти його до суду. Часто скривджені жінки не дістають підтримки з боку сім'ї чи друзів на притягнення до відповідальності члена сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї.

До того ж, розділ 4 Кримінального кодексу «Злочин проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» містить 5 статей, що можуть використовуватися у випадках насильства в сім'ї, а саме:

- стаття 152 «Зґвалтування»;
- стаття 153 «Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом»;
- стаття 154 «Примушування до вступу в статевий зв'язок»;
- стаття 155 «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості»;
- стаття 156 «Розбещення неповнолітніх».
- Розділ 5 Кримінального Кодексу, Злочин про виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, також містить 3 статті, що можуть використовуватися у випадках насильства в сім'ї, особливо це стосується випадків насильства в сім'ї проти дітей, а саме:
  - стаття 164 «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей»;
  - стаття 166 «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування»;

- стаття 167 «Зловживання опікунськими правами».
- Насамкінець, розділ 6 «Злочин проти власності» містить 2 статті, що можуть використовуватися у випадках психологічного насильства в сім'ї. Серед них:
- стаття 194 «Умисне знищення або пошкодження майна»;
- стаття 195 «Погроза знищення майна».

Усі ці розмаїті статті Кримінального кодексу можуть та мають застосовуватися у випадках насильства в сім'ї; тим не менш, на практиці це відбувається дуже рідко (якщо випадки їх застосування взагалі є), оскільки міліція виводить справи щодо насильства в сім'ї за межі Кримінального кодексу і розглядає їх як порушення статті 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Проте виявлення справжньої природи та масштабу цієї проблеми потребує більш детального аналізу рівнів віктимізації насильства в сім'ї порівняно з офіційно зареєстрованою кількістю випадків насильства в сім'ї, кримінальним переслідуванням випадків насильства в сім'ї, а також показників переслідування та покарання.

Якщо Кримінальний кодекс і застосовується у випадках насильства в сім'ї, скоріше за все це буде стаття 125: Умисне легке тілесне ушкодження. Це пояснюється тим, що здебільшого фізичне насильство в сім'ї судові експерти відносять до категорії легких/незначних тілесних ушкоджень. Насправді ж, як стверджують судові експерти, загалом більшість ушкоджень стають легкими/незначними через те, що відповідно до використовуваної таблиці дуже важко отримати ушкодження, які можна було б віднести до категорії тяжких/значних (див. розділ «Інструменти та процедури судової експертизи», де викладено більш детальний аналіз процесу визначення категорії ушкоджень судовими експертами).

1.4. Рекомендації щодо законодавчих змін та реформування у сфері протидії насильству в сім'ї

Цей розділ висвітлює п'ять основних рекомендацій щодо законодавчих змін та реформ, які мають підвищити ефективність протидії насильству у сім'ї на законодавчому рівні, включаючи допомогу жертвам та покарання кривдників. Найбільш раціональною видається стратегія організації робочої групи юристів, які будуть відповідальні за розробку деталізованих проектів змін та доповнень до різних законодавчих актів, декотрі з яких окреслені нижче.

Рекомендація 1: внесення змін до ЗУ «Про попередження насильства в сім'ї»

Одна з проблем, закладених у Законі, полягає у визначенні термінів «члени сім'ї» та «жертва насильства в сім'ї». Ці два терміни виключають подружжя, що живе окремо, розлучене подружжя та колишніх інтимних партнерів, а також колишніх членів родини (наприклад, рідня з боку чоловіка або жінки). Це досить велика проблема, адже часто розлучені подружжя, неодружені колишні інтимні партнери та колишні члени родини (наприклад, рідня з боку чоловіка або жінки)

живуть разом в одному будинку або помешканні, адже через нестачу коштів або недостатність житлових умов не можуть жити окремо. Більше того, як засвідчили міжнародні дослідження, насильство в сім'ї не завершується для жертви одразу ж після того, як вона кидає або перериває шлюб або відносини, пов'язані з насильством. Часто кривдник буде турбувати та/або переслідувати жертву, а також знову вдаватиметься до психологічних, фізичних та/або сексуальних образ жертви.

Заручниками цього нескінченного знущання часто стають діти. Також важливо наголосити на результатах ще одного дослідження, згідно з якими найнебезпечнішим часом для скривдженої жінки є період після того, як вона перериває відносини. Як показали дослідження, проведені у Сполучених Штатах Америки, ризик бути вбитими на 75% вище для жінок, які покинули своїх кривдників, порівняно з тими, хто не перериває відносини, де присутнє насильство.

Таким чином, Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» потребує перегляду, аби повною мірою протидіяти насильству у сім'ї в контексті насильства між минулими та теперішніми інтимними партнерами та будь-ким, хто спільно мешкає або перебуває у будь-яких сімейних зв'язках. Слід змінити текст Закону, аби забезпечити захист партнерів, які розлучилися або не живуть разом, колишніх інтимних партнерів та колишніх членів родини (зокрема, родичів з боку чоловіка або жінки).

Для наочності у Блоці 1 наведено приклад Акта про насильство в сім'ї, злочин та жертв, прийнятий у Сполученому Королівстві у 2004 р., який охоплює теперішні та колишні подружжя, інтимних партнерів, членів родини, а також співмешканців.

Блок 1
Акт про насильство в сім'ї, злочин та жертв, прийнятий (у 2004 р.)¹⁷
<p>Акт про насильство в сім'ї, злочин та жертв охоплює сторони, «пов'язані» через:</p> <ul style="list-style-type: none"> • шлюб та розірваний шлюб; • спільне мешкання в одній домівці у теперішній час або в минулому, за винятком співробітників, орендарів, квартиронаймачів та жителів гуртожитків; • родинні зв'язки; • згоду на взяття шлюбу; • батьківство або батьківські обов'язки перед дитиною; • зв'язок, пов'язаний з усиновленням; • участь у судових справах, пов'язаних із сімейними обставинами, у якості сторін

Для порівняння у Блоці 2 наведено перелік осіб, охоплюваних Законом про захист від насильства в сім'ї Республіки Болгарія.

17 Акт про побутове насильство, злочин та жертв, прийнятий у 2004 р. Текст взято 11 жовтня 2009 року з: http://www.opsi.gov.uk/acts/acts2004/en/ukpgaen_20040028_en_1.

18 Захист від насильства в сім'ї. Текст взято 11 жовтня 2009 року з: <http://www.stopvaw.org/>.

Блок 2
Закон про захист від насильства в сім'ї, прийнятий у
Республіці Болгарія¹⁸

За цим Законом звертатися по допомогу має право будь-яка особа, яка зазнала насильства в сім'ї від:

- чоловіка/дружини або колишнього чоловіка/дружини;
- особи, з якою він (вона) спільно мешкає або спільно мешкав(ла) раніше;
- особи, від якої він (вона) має дитину;
- предка або нащадка;
- рідного брата чи сестри;
- родичів до 2 коліна;
- опікуна або прийомних батьків

Юристи також критикують Закон за те, що в ньому не зазначено та не визначено роль прокуратури або судів та їх суддів як органів та установ, що відповідальні за попередження насильства в сім'ї. Закон слід переглянути та внести до нього положення, що відображають роль та відповідальність прокуратури та судів та їх суддів у розслідуванні, розгляді та веденні справ щодо насильства в сім'ї та у покаранні кривдників.

Крім того, існують численні проблеми із Законом щодо офіційних попереджень та захисних приписів, до яких ми ще повернемося у рекомендаціях за цим розділом.

Деякі юристи також пропонували змінити назву Закону, аби повніше відобразити зусилля в боротьбі проти насильства в сім'ї або, якщо говорити більш загально, насильства в сім'ї.

Два можливі варіанти розкриють функцію, яку виконуватиме закон: «Закон про захист від насильства в сім'ї» або «Закон про захист від домашнього насильства». Використання терміна «захист» замість «попередження» відображає важливість ролі законодавства та послуг з підтримки жертв та протидії домашньому насильству і насильству у сім'ї.

Рекомендація 2: внесення зміни до Кримінального кодексу України

Важливо, щоб фізичне та сексуальне насильство в сім'ї класифікувалося як злочин з відповідним реагуванням з боку міліції, прокуратури та суддів. Для того, щоб досягти цього, слід внести зміни до Кримінального кодексу України.

Зокрема, зміни мають бути внесені до статті 67 «Обставини, які обтяжують покарання», розділу XI «Призначення покарання», Загальної частини Кримінального кодексу України.

До статті 67 слід додати пункт, який би кваліфікував «вчинення злочину проти теперішнього або колишнього інтимного партнера» як обтяжуючу обставину. Внесення таких змін до статті 67 забезпечить покарання у випадках фізичного насильства в сім'ї – побоїв, мордувань, погроз вбивством, нанесення незначних/малих, середніх та тяжких/важких ушкоджень – відповідно до Кримінального

кодексу з обтяжуючою обставиною згідно зі статтею 67. До того ж, випадки сексуального насильства в сім'ї каралися б виключно згідно з Кримінальним кодексом з обтяжуючою обставиною відповідно до статті 67.

Для того щоб змусити міліцію та прокуратуру відповідально ставитися до розслідування та ведення справ про насильство в сім'ї з легкими тілесними ушкодженнями згідно зі статтею 125 Кримінального кодексу, після останньої слід додати статтю 125-3. Статтю 125-3 слід викласти у такій редакції, щоб вона застосовувалась у випадках насильства в сім'ї з легкими/незначними тілесними ушкодженнями і передбачала належне покарання (практику накладання штрафів за випадки насильства в сім'ї слід скасувати, а рівно ж і практику зобов'язання кривдників проходити коригуючі програми для осіб, які вчинили насильство, адже в Україні вони і досі не розроблені, а їх ефективність ще не було оцінено). Крім того, статтю 27 Кримінально-процесуального кодексу також необхідно змінити у тій частині, яка покладає відповідальність за ініціювання справи за статтею 125 на жертву; слід додати положення, відповідно до якого відповідальність за ініціювання справи за статтею 125-3 покладається на державу.

Також частину 2, яка б стосувалася насильства в сім'ї, слід додати до таких статей Кримінального кодексу:

- стаття 115 «Умисне вбивство»;
- стаття 120 «Доведення до самогубства»;
- стаття 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження»;
- стаття 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження»;
- стаття 125 «Умисне легке тілесне ушкодження»;
- стаття 126 «Побої і мордування»;
- стаття 127 «Катування»;
- стаття 129 «Погроза вбивством»;
- стаття 135 «Залишення в небезпеці»;
- стаття 136 «Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані».

Проекти змін на основі вищезгаданих поправок до Кримінального кодексу та Кримінально-процесуального кодексу повинні бути викладені у редакції, що запровадить політику «безвідкличного кримінального переслідування» у випадках насильства в сім'ї, особливо це стосується фізичного і сексуального насильства в сім'ї, а також деяких форм психологічного насильств, як-от погроза вбивством.

Рекомендація 3: реформування статті 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення

Стаття 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення потребує суттєвих змін. По-перше, необхідно заборонити посилення на фізичне насильство в сім'ї у статті 173-2 та взагалі виключити насильство в сім'ї з тексту цієї статті. Випадки фізичного насильства повинні реєструватися, розглядатися та переслідуватися державою відповідно до Кримінального кодексу.

Стаття 173-2 чітко вказує, що вона стосується насильства в сім'ї, що не може розглядатися як злочин.

По-друге, як пояснено нижче, слід припинити винесення офіційних попереджень.

По-третє, як пояснено нижче, захисні приписи мають бути докорінно реформовані та виключені зі статті 173-2.

По-четверте, слід скасувати практику стягування штрафів за акти насильства в сім'ї, а рівно ж і практику корекційних програм для осіб, які вчинили насильство, адже в Україні вони і досі не розроблені, а їх ефективність ще не було оцінено. Замість цього до порушників слід застосовувати відповідне покарання, як-от обмеження волі та арешт.

Рекомендація 4: скасування офіційних попереджень про неприпустимість насильства в сім'ї

Пункт про офіційні попередження необхідно виключити з тексту Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та статті 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Критики офіційних попереджень про неприпустимість насильства в сім'ї стверджують, що такі попередження не просто є неефективними, а й часто, навпаки, спонукають до ще більшого насильства над жертвою та стримують її від подання повторних скарг про насильство в сім'ї.

Рекомендація 5: перегляд положень про захисні приписи

Захисні приписи мають бути докорінно реформовані та перейменовані, аби забезпечити їх відмінне функціонування. Завдяки реформі вони повинні отримати назву «заборонних судових наказів», що унеможливить будь-які непорозуміння. У процесі реформування положення про заборонні судові накази слід виключити з тексту статті 173-2, а натомість розробити окрему статтю Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка б включала відповідне покарання за невиконання заборонного судового наказу (наприклад, обмеження волі або арешт). Стягнення штрафу не є належним покаранням за невиконання заборонного судового наказу.

Заборонний судовий наказ має бути звичайним судовим наказом, який видається державним судом з вимогою до однієї особи припинити наносити шкоду іншій особі. Закон про заборонні судові накази має встановити, хто може звертатися за таким наказом, який захист може отримати особа від такого наказу, і спосіб забезпечення виконання цього наказу. Положення про заборонні судові накази має дозволити суду висувати різні види вимог:

- Вимога «не наближатися» – кривдник повинен не наближатися до жертви, її/його будинку, місця роботи або школи, а також перестати контактувати з жертвою.
- Вимога «жодного контакту» – кривднику заборонений будь-який контакт з жертвою, незалежно від форми такого контакту – телефонні дзвінки, записки, пошта, факс, електронна пошта або доставка квітів чи подарунків жертві.
- Вимога «припинити знущання» – кривдник не має права чіпати жертву або погрожувати їй.
- Вимога «про допомогу» – зобов'язує кривдника виплачувати тимчасову допомогу або продовжувати здійснювати платежі за спільне помешкання.

- Вимога «одноосібного використання» – надає жертві право на одноосібне використання помешкання або машини, що є спільною власністю.
- Вимога «відшкодування» – наказує кривднику покрити медичні витрати або шкоду, яку він завдав майну.

Суд також повинен мати можливість направити кривдника на лікування від алко- та наркозалежності або спрямувати його на реабілітацію чи проходження лікувальних програм для осіб, які здійснили насильство.

Якщо кривдник порушує заборонний судовий наказ – робить щось, що суд йому/їй заборонив, або не робить те, що суд зобов'язав його/її робити, – це становить порушення наказу. Жертва може звернутися до міліції чи суду, або до обох установ залежно від порушення, з вимогою змусити кривдника виконувати заборонний судовий наказ.

Функція заборонних судових наказів – захист жертви без безпосереднього покарання порушника. Кривдники і досі караються арештом за вчинення насильства в сім'ї. Слід припинити поширену в Україні практику стягнення штрафів за насильство в сім'ї та порушення заборонних судових наказів і розпочати використовувати більш прийнятне покарання, яке є співмірним злочину та не має негативного впливу на жертву.

Для наочності у Блоці 3 наведено досвід зі складання та надання приписів у Німеччині відповідно до Акта про захист від актів насильства та домагання за цивільним законодавством. Для порівняння у Блоці 4 показано, як працюють захисні приписи в Республіці Болгарія згідно із Законом про захист від насильства в сім'ї. Як у Німеччині, так і в Болгарії винесення захисного припису є в межах компетенції суду, а за його виконання відповідає поліція. Варто відзначити, що у деяких випадках захисні приписи можуть залишатися у силі протягом року.

На сьогоднішній день в Україні виноситься замало захисних приписів; мало що (якщо взагалі щось) робиться для покарання у випадку порушення захисного припису. Більше того, міліція схильна реєструвати та вести повторні випадки насильства в сім'ї як окремі справи, зокрема, коли насильство повторюється після зняття захисного припису. Отже, захисні приписи мало чого варті.

Крім того, в Україні за винесення офіційних попереджень та захисних приписів відповідають рядові співробітники міліції. Захисний припис спочатку випишується, а згодом передається на підпис начальником відділку та співробітником прокуратури, що і забезпечує набрання ним законної сили.

З одного боку, багато міліціонерів не бажають випишувати захисні приписи, бо не бажають втручатися у те, що вони вважають приватними сімейними справами. З іншого – вони схильні сприймати захисний припис як порушення прав кривдника (особливо коли кривдник – чоловік, а жертва – жінка). До того ж часто має місце значна затримка в часі між моментом видачі захисного припису співробітником міліції та моментом його підписання начальником відділку та представником прокуратури. Будь-хто з цих двох осіб може відмовитись підписувати захисний припис, що зробить його недійсним.

Блок 3**Акт про захист від актів насильства та домагання за цивільним законодавством¹⁹**

У Німеччині один з найважливіших заходів Акта про захист від актів насильства та домагання за цивільним законодавством – це наказ «не підходити». Він надає можливість цивільному суду на основі заяви особи, яка отримала ушкодження, зазнавала погроз або переслідувань, заборонити кривднику:

- заходити до помешкання жертви;
- знаходитись на певній відстані від будинку жертви;
- намагатися знаходитись у місцях, які зазвичай відвідує жертва;
- наближатися до жертви або
- ініціювати контакт з жертвою, зокрема, через засоби спілкування на відстані.

Окрім можливості винесення наказу «не наближатися» має місце положення Акта, яке надає право жертві звернутися з прохання про виключне користування спільним помешканням протягом принаймні 6 місяців. Такий захід може застосовуватися навіть якщо договір оренди оформлений не на ім'я жертви.

На додачу, за невиконання захисного припису, виданого судом, Закон передбачає санкції згідно з кримінальним законодавством, як-от штраф або ув'язнення на строк до одного року. Це вочевидь свідчить, що заходи, застосовані судом, не лише існують на папері, а й діють на практиці.

Блок 4**Закон про захист від насильства в сім'ї, прийнятий у Республіці Болгарія**

В Болгарії, захист від насильства в сім'ї забезпечується таким чином:

- на кривдника покладається зобов'язання утриматися від вчинення насильства в сім'ї;
- суд забороняє кривднику знаходитись у спільному помешканні/будинку на період часу, який визначається судом;
- кривднику забороняється знаходитись поблизу помешкання, місця роботи та місць, де жертва зазвичай спілкується та відпочиває, на термін, на умовах та на період часу, які визначаються судом;
- тимчасово змінити місце проживання дитини з родичем, який є жертвою насильства в сім'ї, або родичем, який не чинив актів насильства, на термін, на умовах та на період, які визначаються судом, якщо це не суперечить інтересам самої дитини;
- на кривдника покладається зобов'язання пройти спеціальні програми;
- жертві пропонується пройти реабілітаційні програми.

Обмеження 2, 3 та 4 можуть накладатись на період від одного місяця до одного року.

Процес видачі наказу може бути розпочатий:

- жертвою проти кривдника;

- на вимогу голови Дирекції соціальної допомоги;
- у будь-який момент, коли потрібен негайний судовий захист, на основі заяви рідного брата чи сестри або особи, яка є родичем за прямою лінією незалежно від рівня родинних зв'язків

В Україні як юристи, так і експерти з правоохорони погоджуються, що захисні приписи повинні надаватися суддями у судах (зокрема, суддями, які пройшли навчання і добре знайомі з динамікою насильства в сім'ї, особливостями жертв та осіб, які чинять насильство в сім'ї, та роллю захисних наказів, виданих судами).

Уроки, отримані членами Європейського Союзу у сфері протидії насильству в сім'ї

Усі країни Західної Європи та Північної Америки дійшли висновку, що створення ефективної законодавчої системи протидії насильству у сім'ї потребує її постійний аналіз на предмет слабких сторін, прогалин та лазівок. У багатьох країнах поштовхом до початку розбудови законодавства у сфері насильства в сім'ї та подальшого його реформування були зусилля адвокатів жертв, а також представників академічних кіл та юристів, які були віддані справі боротьби з побутовим насильством, захисту жертв та покарання кривдників.

В Європейському Союзі (ЄС) визначення державної політики із попередження насильства в сім'ї відтепер не обмежується національним законодавством, оскільки велика кількість документів вже прийнята на міжнародному рівні.

Блок 5 містить ще один приклад того, як видаються та функціонують судові заборони в Австрії відповідно до Законодавства проти насильства в сім'ї. Австрія має ширшу систему заборонних наказів та тимчасових судових заборон, які видаються Судом у сімейних справах. Більше того, поліція відповідальна за приведення в дію цих наказів незалежно від інтересів жертви з цього приводу, що забезпечує обов'язковість застосування заборонних наказів та тимчасових судових заборон. Зрештою, з 2004 р. Австрія вже встигла вдосконалити Законодавство проти насильства в сім'ї порівняно з його початковою редакцією, запровадивши інструменти заборонних наказів та тимчасових судових заборон.

Блок 5 Законодавство проти насильства в сім'ї в Австрії²⁰

Захист від насильства в сім'ї не забезпечується одним законом. Натомість відповідні положення містяться у Цивільному кодексі, Кодексі із правозастосування та Акті про поліцію з охорони суспільного порядку.

²⁰ Законодавство проти насильства в сім'ї в Австрії. Взято 9 вересня 2009 р. з: <http://docs.google.com/>.

Законодавство забезпечує жертві право на захист від особи, яка вчинила насильство в сім'ї, у середовищі, де він/вона живе, та її/його соціальному середовищі, надаючи поліції право вимагати від кривдника виселення і застосувати до нього/неї заборонні накази. Термін дії заборонних наказів може бути подовжений, якщо особа, яка наражається на небезпеку, подасть до Суду у сімейних справах клопотання про надання тимчасової судової заборони.

Ключовими характерними рисами Акта є такі:

- Якщо кривдник погрожує або наносить ушкодження особі, яка спільно проживає з ним, поліція має висилити його/її з місця спільного проживання та усунути з безпосереднього оточення, а також заборонити повторно з'являтися там – навіть якщо він/вона є власником будинку чи квартири. Такий наказ повинен надаватися, якщо має місце небезпечно посягання на життя жертви та/або загроза життю або здоров'ю є неминучою. Жертва не може вплинути на процес винесення заборонного наказу.
- Заборонний наказ діє упродовж 10 діб, а його дотримання контролюється поліцією протягом перших трьох діб. Особа, яка вчинила насильство в сім'ї, повинна здати свої ключі поліції; якщо він/вона хоче забрати свої речі, він/вона має повідомити про це жертву. Якщо виявиться, що кривдник перебуває вдома під час дії заборонного наказу, він/вона штрафується за правопорушення адміністративно-кримінального законодавства і може навіть бути заарештованим, якщо він/вона відмовиться покинути приміщення (якщо жертва дозволить кривднику повернутися додому, він/вона також може отримати штраф).

Після винесення заборонного наказу жертва може упродовж десяти діб звернутися з проханням про надання тимчасової судової заборони до Суду у сімейних справах. Якщо таке прохання буде подано, заборонний наказ автоматично подовжується на термін до 20 діб.

Тимчасова судова заборона може надаватися колишньому близькому родичу після фізичної наруги чи погроз або ж у випадку психологічного терору, якщо це значною мірою погіршує душевне здоров'я жертви та в усіх випадках, коли ці нападки роблять життя з особою, яка чинить насильство, нестерпним.

У першій редакції Акта надання заборони дозволялося лише у тому випадку, коли жертва та кривдник проживають або прожили в одному помешканні протягом останніх трьох місяців; проте починаючи з 2004 р. жодного часового обмеження немає.

Тимчасова заборона залишається у силі максимум протягом трьох місяців, і лише у випадку подання жертвою заяви про розлучення (та в окремих спеціальних випадках) термін її може бути подовжений до моменту розлучення. Особі, яка вчинила насильство, може бути заборонено не лише повертатися додому, а й перебувати у безпосередній близькості та перебувати у певних визначених місцях (наприклад, дорога жертви до місця роботи, саме місце роботи, школа, де навчаються діти). Також особі, яка вчинила насильство в сім'ї, може бути заборонено контакт [із жертвою] у будь-якій формі. Якщо особа, яка вчинила насильство в сім'ї, порушує заборону контакту у будь-якій формі або заборону на перебування у відповідних зонах, жертва може подати клопотання про накладення штрафу за невиконання рішення суду.

Однією з ключових рис законодавства є те, що у випадку насильства поліція має реагувати, незважаючи на інтереси жертви. І лише на другому етапі, який стосується тимчасової судової заборони, рішення приймає жертва. Такий підхід у два етапи чітко засвідчує відповідальність держави за безпеку у приватному житті, а також усвідомлення державою складнощів становища жертв, які перебувають у відносинах насильства і зазнають тиску з боку кривдника.

Приміром, країни-члени ЄС повинні брати до уваги як рекомендації Ради Європи²¹, так і документи Організації Об'єднаних Націй, зокрема, Платформу для дій, затверджену на Всесвітній конференції з проблем жінок у 1995 р. Рекомендації Ради Європи надали країнам-членам ЄС єдине визначення поняття насильства в сім'ї. Діяльність РЕ загалом спрямовується на приведення до єдиного знаменника на європейському рівні законодавчих норм та процедур у сферах кримінального та цивільного права²².

У 2007 році Американська асоціація адвокатів провела аналіз законодавств різних країн у сфері протидії насильству у сім'ї і виявила, що країнами-членами ЄС започатковано законодавчі реформи для запобігання насильству у сім'ї²³.

Аналіз виявив дві схожі риси:

1) Усі акти насильства в сім'ї визнаються злочинами та підпадають під дію кримінального права; водночас лише у двох європейських країнах (в Іспанії та Швеції) визнають насильство в сім'ї як окреме правопорушення, у той час як в інших країнах – у Сполученому Королівстві, Німеччині, Австрії, Бельгії та Болгарії – наявність відносин між жертвою та кривдником є обтяжуючою обставиною. У Франції такі відносини не можуть бути ані обтяжуючим фактором, ані елементом правопорушення.

2) Жертви мають право просити у держави заходів захисту. Такі заходи різняться від надання жертві фінансової допомоги до обмежуючих приписів, які надаються кривдникові, наприклад, у Сполученому Королівстві та Австрії.

У Блоці 6 викладено огляд результатів дослідження законодавства у сфері насильства в сім'ї кількох країн-членів Європейського Союзу (Іспанії, Швеції,

21 Комітет міністрів Ради Європи прийняв цілу низку рекомендацій, розроблених для країн-членів: Рекомендація № R (79) 17 щодо захисту дітей від несправедливого ставлення; Рекомендація № R (85) 4 щодо насильства в сім'ї; Рекомендація № R (87) 21 щодо допомоги жертвам та попередження віктимізації; Рекомендація № R (90) 2 щодо соціальних заходів з насильства в сім'ї; Рекомендація № R (93) 2 щодо медико-соціальних аспектів нанесення шкоди дітям; Рекомендація № R (2000) 11 щодо заходів, спрямованих проти торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації; Рекомендація № R (2001) 16 щодо захисту дітей від сексуальної експлуатації; Рекомендація № R (2002) 5 щодо захисту жінок від насильства в сім'ї.

22 Американська асоціація адвокатів. Побутове насильство у Румунії: Закон, судова система. ABA/CEELI: Центральноевропейська та євразійська правова ініціатива – 2007 р. (American Bar Association (2007). *Domestic Violence in Romania: The Law, the Court System*. ABA/CEELI: Central European and Eurasian Law Initiative).

23 Американська асоціація адвокатів. Побутове насильство у Румунії: Закон, судова система. ABA/CEELI: Центральноевропейська та євразійська правова ініціатива – 2007 р. (American Bar Association (2007). *Domestic Violence in Romania: The Law, the Court System*. ABA/CEELI: Central European and Eurasian Law Initiative).

Сполученого Королівства, Австрії та Португалії), проведеного Американською асоціацією адвокатів. Кожен з цих коротких прикладів відображає те, що багато країн ЄС вже зробили різноманітні, але тим не менш суттєві, кроки, спрямовані на подолання насильства в сім'ї, захист та підтримку жертв та покарання порушників.

Блок 6

Аналіз законодавства у сфері протидії насильству у сім'ї країн-членів ЄС, проведений Американською асоціацією адвокатів²⁴

Іспанія

В Іспанії акти насильства в сім'ї (за умови повторюваності) є окремим видом злочину (тортури або інші зазіхання на моральну недоторканність). Відповідно до чинного в Іспанії Карного кодексу, особа, яка наражає свого партнера або подружжя на акти фізичного або психологічного насильства, може бути ув'язнена на строк від 6 місяців до 3 років. Окремі та різні вироки за актами насильства в сім'ї, як-от побиття та нанесення фізичних ушкоджень, можуть додаватися. Судді можуть заборонити кривднику наблизитися до місця проживання/домівки жертви та спілкуватися з ним/нею. Така заборона може залишатися в силі не більше 5 років, і суддя може відмовити винному у доступі до помешкання/місця проживання подружжя. Крім того, у 1995 р. Верховний Трибунал Іспанії створив прецедент, коли уперше визнав злочином згвалтування чоловіка/дружини його/її подружжям. Для порушення кримінального переслідування кривдника в Іспанії попереднє звернення жертви не вимагається. Суддя може наказати вжити заходів для забезпечення захисту жертви та визначити, хто має право перебувати у місці проживання сім'ї, але лише за умови, що було порушено процедуру розлучення чи переривання стосунків.

Держава надає жертвам фінансову допомогу, якщо останні втратили працездатність на період більше шести місяців або якщо жертва не отримує виплат за соціальним страхуванням. У випадку смерті жертви ці фінансові права переходять до безпосередніх жертв насильства, якими зазвичай є діти. Зазначена допомога надається на основі остаточного рішення суду, а її розмір визначається рівнем мінімальної заробітної плати у державі та фінансовим становищем жертви. Якщо цього потребує фінансове становище жертви, він чи вона може отримати тимчасову фінансову допомогу до ухвалення остаточного рішення суду. Держава може вимагати відшкодування наданої тимчасової допомоги, якщо судом буде встановлено відсутність злочину або якщо жертва отримала компенсацію своїх збитків.

Міністерство внутрішніх справ Іспанії також надає допомогу жертвам насильства в сім'ї через мережу спеціальних співробітників із надання допомоги. Найбільші за розміром поліцейські відділки мають спеціалізовані підрозділи у справах насильства в сім'ї. У великих містах працюють притулки для жінок, які зазнали наруги або покинули місце спільного проживання подружжя.

²⁴ Американська асоціація адвокатів. Побутове насильство у Румунії: Закон, судова система. ABA/CEELI: Центральноевропейська та євразійська правова ініціатива – 2007 р. (American Bar Association (2007). *Domestic Violence in Romania: The Law, the Court System*. ABA/CEELI: Central European and Eurasian Law Initiative).

Швеція

Швеція визнала зазіхання на недоторканість жінки злочином у 1998 р., визначивши його як злочин проти життя та свободи жінки або сексуальне зазіхання на жінку, з якою кривдник перебував або перебуває в інтимних стосунках. Винний отримує ув'язнення строком від 6 місяців до 6 років, та строк може бути довшим у випадку нанесення тілесних ушкоджень. Згвалтування чоловіка/дружини його/її подружжям є окремим злочином.

Будь-яка особа, яка має докази, що мав місце акт насильства в сім'ї, може подати заяву для початку кримінального переслідування, а скарга жертви не є обов'язковою. Заборонний судовий наказ проти порушника видається тільки у випадку, коли триває процес розлучення.

Швеція як держава надає допомогу жертвам насильства в сім'ї. Кожен поліцейський відділок може надати жертві загін для втручання за надзвичайних обставин та особистого охоронця. Йому або їй можуть запропонувати змінити паспортні дані. У 1994 р. Урядом Швеції було створено національний центр для жінок, які зазнали жорстокого ставлення або були згвалтовані. Тут вони можуть отримати невідкладну медичну допомогу, консультаційні послуги із соціальних та юридичних питань, перебуваючи під захистом поліції

Сполучене Королівство

У Сполученому Королівстві насильство в сім'ї не є окремим злочином. Під час слухань у справі суддя може взяти до уваги вид стосунків, які склалися між жертвою та кривдником, та присудити компенсацію. Водночас деякі акти насильства в сім'ї можуть бути віднесені до домагання, яке є окремим правопорушенням. На початку 1990-х років згвалтування чоловіка/дружини його/її подружжям було визнано окремим видом злочину, санкції за який можуть різнитися залежно від тривалості шлюбу. Кримінальне переслідування кривдника може розпочатися без подання скарги жертвою насильства в сім'ї.

Цивільне законодавство Сполученого Королівства дозволяє жертві вимагати заборонний судовий наказ проти порушника або ж наказ стосовно місця проживання сім'ї. Заборонні накази можуть передбачати як загальні, так і конкретні заходи, як-от заборону кривднику контактувати з жертвою телефоном. Законодавство також дає право жертві вимагати у суді виключних прав на сімейне помешкання/місце проживання сім'ї. Таке рішення залежить від фінансових можливостей сім'ї, поведінки сторін, можливих наслідків для дітей тощо. Такий тип наказу діє упродовж 6 місяців і може бути подовжений лише у тому випадку, коли жоден з пари не має права власності на помешкання. Якщо один з партнерів є власником помешкання, суд може включити такі окремі положення, як сплата орендної плати на користь власника або зобов'язання з утримання та ремонту приміщення. Залежно від серйозності агресії та необхідності з точки зору безпеки жертви кривдник може бути заарештований навіть без ордеру на арешт.

У Сполученому Королівстві жертви насильства в сім'ї також отримують фінансову допомогу, проте лише у випадку порушення кримінальної справи проти агресора, коли жертва більше не проживає спільно з ним/нею.

Обсяг такої фінансової підтримки дозволяє жертві облаштувати житло або вибрати приватне страхове покриття за медичним ризиками. Для надання допомоги жертвам у поліцейських відділках, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ, були створені спеціальні підрозділи. Закон про житло, прийнятий у 1997 р., зобов'язує місцеву громаду надавати жертвам насильства в сім'ї житло на період до 2 років.

Австрія

В Австрії насильство в сім'ї не регулюється якимись окремими положеннями законодавства, проте підпадає під такі правопорушення, як побиття та фізичне насилля. Кримінальна справа може порушуватися на основі заяви будь-якої особи, яка має докази скоєння акту насильства в сім'ї. Щодо зґвалтування чоловіка/дружини його/її подружжям кримінальна справа може бути порушена за заявою жертви, за винятком випадків настання серйозних ушкоджень.

Законодавство Австрії передбачає можливість включення кривдника до програм перевиховання. Суддя має право наказати винуватцю покинути місце спільного проживання сім'ї, навіть якщо той/та є власником майна. Ці ж правові норми можуть застосовуватися у тому випадку, коли жертва зазнала лише погроз насильства. Термін дії заборонних наказів не може перевищувати 3 місяців. Суд може звернутися до правоохоронних органів з метою забезпечення виконання наказу.

Правоохоронні органи можуть діяти незалежно від рішення суду безпосередньо після вчинення акту насильства. З 1996 р. закон дозволяє поліції забороняти кривдникові доступ до помешкання жертви, коли той/та становлять загрозу для її життя, здоров'я та свободи. Така заборона може стосуватися не лише помешкання жертви, а й доступу кривдника до певних зон або чітко визначених місць (наприклад, будівлі школи, в якій навчаються діти, або місця роботи жертви). Законодавство Австрії дозволяє правоохоронцям одразу ж заборонити кривдникові доступ до помешкання жертви у разі, коли акти насильства становлять загрозу для здоров'я або свободи жертви. Така заборона діє протягом 10 діб, проте може бути автоматично подовжена, якщо жертва вимагає видачі заборонного наказу.

Обов'язок правоохоронних органів надавати інформацію щодо юридично закріплених прав стосується рівною мірою жертви та кривдника. Крім того, правоохоронні органи зобов'язані повідомити про випадок насильства установу, яка надає безкоштовну правову допомогу.

Португалія

У 1991 р. у Португалії було прийнято закон про захист жертв насильства в сім'ї, який, поміж іншого, містить положення щодо фінансової допомоги з боку уряду. У 1999 р. Португалія затвердила національний план з протидії насильству у сім'ї, який, зокрема, передбачає створення мережі притулків для жертв насильства, а також надання допомоги останнім.

Карний кодекс Португалії кваліфікує насильство в сім'ї та насильство проти неповнолітніх як злочин. Він також визнає злочином зґвалтування чоловіка/дружини його/її подружжям. Винні у насильстві у сім'ї можуть отримати

від 1 до 10 років ув'язнення залежно від ступеня агресії; у випадку смерті жертви строк буде від 3 до 10 років позбавлення волі. Особа, яка вчинила насильство в сім'ї, також може бути зобов'язана покинути місце спільного проживання сім'ї. Карна справа може бути порушена на основі скарги, поданої жертвою, проте з 1998 р. кримінальна справа може бути порушена навіть за відсутності такої скарги, якщо це відповідає інтересам жертви та він/вона не проти розслідування. Якщо процес розлучення ще не розпочато, суддя не може вжити жодних заходів, які б убезпечили жертву насильства в сім'ї.

Допомога, яка надається жертвам насильства в сім'ї за законом, включає фінансову підтримку з боку уряду, коли жертва втрачає працездатність принаймні на 30 діб або якщо життя жертви наражалось на небезпеку і він/вона не отримала виплату компенсації у суді. Така фінансова підтримка спрямована на покриття збитків, що їх зазнала жертва. Допомога жертвам включає доступ до притулків, а також представництво у судах, яке забезпечується асоціаціями із захисту жертв насильства в сім'ї.

РОЗДІЛ 2. РЕАГУВАННЯ МІЛІЦІЇ НА НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї

2.1. Роль і межі відповідальності української міліції у реагуванні на насильство в сім'ї

Стаття 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» визначає повноваження та межі відповідальності дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей для реагування на насилля у сім'ї та його попередження. Заходи, яких вони повинні вживати, включають:

- прийняття та розгляд у межах своїх повноважень, визначених законом, заяв і повідомлень про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення;
- виявлення, у межах своїх повноважень, причин і умов насильства в сім'ї, вживання заходів щодо їх усунення;
- ведення профілактичного обліку осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, включно з особами, які вчинили насильство в сім'ї;
- проведення профілактичної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, що стоять на профілактичному обліку, та надання консультацій членам родини;
- винесення особам, які вчинили насильство в сім'ї, офіційних попереджень про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- вживання належних заходів для попередження насильства в сім'ї для попередження насильства в сім'ї, а також інформування жертв насильства в сім'ї про їх права, заходи та послуги, доступні для них;
- направлення осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих закладів, які опікуються питаннями насильства в сім'ї;
- винесення захисних приписів у випадках, передбачених цим Законом, та контролюють їх виконання;
- направлення осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми;
- взаємодію зі спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства у питаннях попередження насильства в сім'ї;
- надання інформації з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів.

Повноваження кримінальної міліції у справах дітей поширюються на випадки, в яких вік жертви насильства в сім'ї або особи, стосовно якої є реальна загроза насильства в сім'ї, менше 18 років, а також на випадки, коли особа, яка вчинила насильство в сім'ї, не досягла 18 років.

2.2. Реагування української міліції на насильство в сім'ї

З часу прийняття Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» реагування міліції на насильство в сім'ї характеризувалося трьома основними рисами. По-перше, міліція дуже рідко втручається у випадки насильства в сім'ї, оскільки жертви насильства неохоче заявляють у міліцію про вчинення такого насильства. По-друге, міліція не бажає втручатися у сімейні суперечки і випадки насильства в сім'ї. По-третє, міліція є дуже упередженою і не бажає здійснювати арешти у випадках насильства в сім'ї.

2.2.1. Небажання жертви заявляти про насильство в сім'ї

Відсутність заяв про насильство в сім'ї бере свій початок від жертв, які не можуть заявити про такий випадок або подати в міліцію скаргу на вчинення такого насильства.

Багато жертв насильства в сім'ї не повідомляють міліцію про випадки насильства в сім'ї через суспільні та/або релігійні норми, побоювання помсти з боку кривдника або інших членів родини, а також через економічну та психологічну залежність від кривдника.

Багато жертв також остерігаються психологічних або економічних репресій – повторення побоїв, загрозу втрати доходів, ба навіть втрату дитини через можливу заяву про жорстоке поводження з дитиною, недбальство або зловживання алкоголем – у випадку якщо вони повідомлять міліцію про насильство в сім'ї. Фактично історія стосунків з особою, яка вчинила насильство в сім'ї, часто робить найжахливішими для жертви реальні загрози помсти чи остороги більш реальними для жертви. Також простежується тенденція, що жертвам насильства в сім'ї не вистачає знань та/або розуміння законодавства у сфері насильства в сім'ї і, відповідно, вони побоюються втручання міліції у їхні сімейні справи²⁵.

Не відомо, скільки жертв насильства в сім'ї насправді повідомляють про такі випадки, проте скоріш за все їх відсоток є незначним. До того ж, мало відомо про розбіжності між тими жертвами, які повідомляють про такі випадки, та тими, хто не подає відповідних заяв.

Типові риси характеру жертв також можуть негативним чином вплинути на вірогідність повідомлення міліції про випадки насильства. Ці риси стосуються їх попередньої історії переслідування через насильство в сім'ї як у дитячому, так і в дорослому віці. Деякі люди, які зростали у сім'ях, де мало місце насильство в сім'ї, часто не сприймають побиття, побої, ляскання чи стусани з боку свого інтимного партнера чи члена родини як насильство або злочин; отже, для таких жертв насильства в сім'ї незвично розглядати можливість подання до міліції заяви про таке насильство. Багато жертв насильства в сім'ї також страждають

---

²⁵ Бузава І.С., Бузава К.Дж. Насильство у сім'ї: відповідь кримінальної юстиції (3-тє видання. Thousand Oaks, CA: Sage Publications. – 2003. (Buzawa, E.S. & C.G. Buzawa (2003). *Domestic Violence: The Criminal Justice Response* (3rd Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.).

від посттравматичного стресового розладу (ПТСР)²⁶, що практично унеможливає повідомлення ними про випадки такого насильства²⁷.

Ось коментар одного з радників:

«Зазвичай жінки намагаються не звертатися до міліції чи бюро судово-медичної експертизи, а просто сподіватися на те, що насильство в сім'ї не повториться. Вони також намагаються приховати проблему від сім'ї, друзів та колег на роботі. Коли насильство відбувається постійно і стає системним за своєю природою, жінки можуть заявляти про насильство в сім'ї або пройти судову експертизу, аби вплинути на їх кривдників-чоловіків, припинити їх насильницькі дії та, зрештою, запобігти розлученню».

Жертви також можуть враховувати різні економічні та емоційні особисті втрати, які пов'язані з втручанням міліції у випадках насильства в сім'ї. Крім того, попередній негативний досвід спілкування з міліцією, пов'язаний з поданням заяви про насильство в сім'ї, може відштовхувати жертв від повторного звернення. Зокрема, байдужість або відмова у прийнятті заяви чи вжитті дій у випадку насильства в сім'ї відвертає від подання заяв багатьох жертв насильства в сім'ї. Також жертви можуть вважати, що втручання міліції тільки погіршить їх здатність відновити і без того зіпсовані стосунки, які вони намагаються зберегти, а не розірвати²⁸.

2.2.2. Небажання міліції реагувати на насильство в сім'ї

На додачу до небажання жертв повідомляти міліцію про випадки насильства в сім'ї, відповідальність за мізерну кількість зареєстрованих випадків насильства в сім'ї несе міліція. Експерти з правоохоронних органів вважають, що співробітники міліції відчувають відразу або ж обурюються через необхідність реагувати на насильство в сім'ї, надавати офіційні попередження та захисні приписи, вирішувати питання про покарання осіб, які вчинили насильство в сім'ї, а також проводити з особами, які вчинили насильство в сім'ї, профілактичну роботу; тобто робити усе те, що, на їх думку, є поза зоною відповідальності міліції (тобто завдання, які не пов'язані із забезпеченням додержання законності). Відповідно, міліція використовує широке коло інструментів для зменшення кількості випадків насильства в сім'ї, зокрема, відохочує жертв насильства в сім'ї не подавати заяву; неналежним чином реагує на подані заяви про насильство в сім'ї, а також відмовляє у прийнятті від жертви заяви про насильство в сім'ї.

---

26 ПТСР – це тривожний розлад, який може розвинутиися після однієї або більшої кількості травматичних подій, які становили загрозу значної фізичної шкоди або дійсно зазнали таку шкоду. Травматичні події, які можуть спричинити ПТСР, включають жорстокі напади проти особистості. Люди з ПТСР мають сталі лякливі думки та спогади про їх сурові випробування і відчувають себе емоційно пригніченими, особливо з людьми, з якими вони колись близькі. Вони можуть стикатися з проблемами зі сном, відчувати відсторонення чи пригнічення або ж їх можна легко налякати (взято із сайту Національного інституту психічного здоров'я: <http://www.nimh.nih.gov/health/topics/post-traumatic-stress-disorder-ptsd/index.shtml>).

27 Бузава і Бузава, 2003.

28 Бузава і Бузава, 2003.

У більшості випадків для подання скарги на насильство в сім'ї його жертви змушені особисто приходити до дільничного пункту міліції. У дільниці співробітники міліції часто не бажають приймати скаргу про насильство в сім'ї і зазвичай усіляко умовляють жертву не подавати її. Вони іноді навіть можуть почати звинувачувати саму жертву у тому, що вона зазнала насильства, і переконувати її «не виносити з домівки сміття» щодо її чоловіка та сім'ї через подання скарги з боку жінки. Вони можуть також нагадувати жінці, що вона руйнує свою родину, подаючи скарги, і що це принесе шкоду її дітям. Якщо міліція таки прийме скаргу жертви насильства в сім'ї, вона триматиме скаргу без руху упродовж трьох діб, перш ніж почати розслідування²⁹, очікуючи, що жертва повернеться та забере свою скаргу. З огляду на вказані вище причини жертви насильства в сім'ї, зокрема, скривджені жінки, часто намагаються відкликати свою скаргу. Експерти з правоохоронних органів також вважають, що жінки забирають свої скарги, якщо дізнаються від міліції, що на основі викладених фактів жодної карної справи порушено не буде, але вони можуть самостійно звернутися до суду. Проте у цьому разі про їх випадок дізнаються родина, друзі, сусіди, а також ширші кола суспільства. Жертвам не вистачає ресурсів та знань щодо дії у рамках судової системи, що поєднується з острахом суспільного клейма щодо відповідних дій. Через усе це багато жертв відмовляються від своїх скарг про насильство в сім'ї. Зрештою, жертви зазвичай відмовляються від своїх скарг після того, як міліція інформує їх про те, що згідно зі статтею 173-2 їх кривдник буде змушений лише сплатити штраф, не бажаючи, щоб ці кошти було взято із сімейного бюджету.

Також міліція зменшує кількість зареєстрованих випадків насильства в сім'ї завдяки «фільтрації дзвінків». Для максимально ефективного використання обмежених ресурсів міліції (у тому числі людських) та мінімізації реагування на неперіоритетні дзвінки більшість співробітників міліції «фільтрують» дзвінки, аби виявити пріоритетні з них для реагування з боку міліції. Дзвінки низької пріоритетності, як ті, що стосуються насильства в сім'ї, не отримують миттєвої реакції, а особи, які вчинили насильство в сім'ї, мають час щоб залишити місце події до прибуття міліції. Дзвінки з питань насильства в сім'ї можуть бути «відфільтровані», а «відфільтровані» дзвінки означають неіснуючі дзвінки³⁰.

Практика «фільтрації» телефонних дзвінків відохочує жертв насильства в сім'ї від звернення по допомогу до міліції, особливо коли додзвонювачі чують, що міліція не надає допомогу у родинних та шлюбних справах і натомість відсилає їх до соціальних служб, як-от управління у справах сім'ї та молоді. Як пояснив один експерт у сфері правоохорони, відповідно до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», якщо є ознаки злочину, співробітники міліцейської дільниці несуть відповідальність за реагування на злочин та його розслідування; проте якщо акт(и) не кваліфікує(ю)ться як злочин, усі матеріали

---

29 Стаття 97 Кримінального процесуального кодексу України дозволяє міліції тримати скаргу без руху від 3 до 10 діб для перевірки (викладених у ній) фактів, після чого міліція визначить, чи порушувати кримінальну справу або ж передати справу до іншої установи.
30 Бузава і Бузава, 2003.

передаються до управління у справах сім'ї та молоді, де буде вирішено, чи надавати допомогу цій сім'ї.

Якщо втручання міліції все ще вимагається, виїзд відбудеться лише тоді, коли буде змога, часто після того, як особа, яка вчинила насильство, покинула місце події. Затримка у реагуванні або нездатність реагувати применшує статус жертви, не спонукає жертв повідомляти про подальші випадки насильства в сім'ї. До того ж, у кривдників може складатися враження, що насильство в сім'ї є безкарним³¹.

Фільтрація вхідних дзвінків може розглядатися як адаптивна організаційна реакція, мета якої – допомогти перевантаженим співробітникам міліції та знизити тягар, що лежить на плечах правоохоронців. Проте фільтрація дзвінків часто використовується для того, щоб знеохотити жертв повідомляти про події насильства в сім'ї та виправдати нестачу ресурсів для реагування на насильство в сім'ї.

2.2.3. Чому міліція не хоче втручатися у події, пов'язані з насильством в сім'ї

Для всебічного розуміння того, як міліція реагує на повідомлення про насильство в сім'ї, важливо знати, як співробітники міліції сприймають їх функціональні обов'язки. На думку експертів з правоохорони, міліція воліє виконувати правоохоронні функції, пов'язані з криміналом, коли шанси активних дій та арешту є високими. У той же час вони практично усі однаковою мірою не люблять завдання, безпосередньо не пов'язані із забезпеченням законності, хоча співробітники міліції завжди виконували такі не пов'язані із забезпеченням законності функції, як контроль руху та служба спасіння – де арешт є неприйнятним або дуже мало ймовірним. Співробітники міліції виконують цілий ряд функцій низького рівня, пов'язаних з розв'язанням конфліктів, як-от реагування на алкоголізм, безпритульність та родинні сварки. Під час виконання цих завдань, незалежно від того, чи підозрюється фізичне насильство, рідко використовуються повноваження для арешту, за винятком крайнього захисту³².

Міліція є частиною суспільства, в якому організаційна та професійна культура невисоко цінує соціальну роботу. По суті, багато дільничних вважають, що реагування на насильство в сім'ї та вирішення цих питань, є роботою соціальних робітників, а не міліції. Причина ж полягає у тому, що серед співробітників міліції побутує закореніле переконання, що насильство в сім'ї є «приватною, сімейною справою» і не є «справжньою роботою для міліції». Один з експертів з питань правоохорони пояснив:

«Міліція воліє простягнути руку допомоги у справі насильства в сім'ї. Проте виконання соціальних функцій не властиво для міліції. Отже, на нашу думку, краще б насильством у сім'ї займалися соціальні робітники».

---

31 Бузава і Бузава, 2003.

32 Бузава і Бузава, 2003.

Інший спеціаліст вважає, що слабе реагування міліції на насильство в сім'ї частково пояснюється тим, що її співробітники зазвичай недостатньо освічені, мають низький рівень професіоналізму і плекають переконання, що, з організаційної та професійної точки зору, завдання, безпосередньо не пов'язані із забезпеченням законності, приватні сімейні справи чи профілактичні заходи із сім'ями або кривдниками, описані у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї», виходять за межі сфери відповідальності міліції.

2.2.4. Міліція применшує обсяги насильства в сім'ї

Є кілька перепон та законодавчих лазівок, які ускладнюють отримання жертвами насильства в сім'ї належної допомоги від міліції.

Перша перепона полягає у тому, що жертви насильства погано знають і ще менше розуміють законодавство у сфері насильства в сім'ї та процедури звітування за випадками насильства щодо документального засвідчення їх ушкоджень судовим експертом, отримання офіційного попередження та захисного припису та доступу до послуг з підтримки жертв, чим охоче користується міліція.

Ще одна перепона та законодавча лазівка, з якою стикаються жертви і якою користується міліція, полягає у тому, що міліція користується статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (див. попередній розділ). У випадках насильства в сім'ї міліція зазвичай мінімізує випадки насильства в сім'ї до легких/незначних ушкоджень або психологічного чи економічного насильства та реєструє випадок як порушення статті 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Співробітники міліції висловлюють переконання, що у більшості випадків відсутні достатні докази для того, щоб порушити кримінальну справу, оскільки здебільшого жертви зазнавали лише незначних/слабких або економічних чи економічних травм, а в цьому випадку можна застосувати лише статтю 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Практика мінімізації масштабів насильства в сім'ї та застосування статті 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення дуже сильно ускладнює отримання жертвами насильства в сім'ї підтримки і захисту у відповідних ситуаціях.

2.2.5. Міліція карає жертв насильства в сім'ї

Іншою перепорою, з якою стикаються жертви насильства в сім'ї, – це те, що більшість співробітників міліції віддзеркалюють суспільство і знаходяться у полоні загальносуспільного і культурного переконання, що насильство в сім'ї, включно з побиттям дружини, є прийнятним. Крім того, вони самі іноді є особами, які чинять насильство в сім'ї.

Частіше, ніж хотілося б, міліція схильна приставати на бік чоловіків, які чинять насильство в сім'ї, а не жінок-жертв³³. Як пояснив один експерт з правохорони:

---

33 Бузава і Бузава, 2003.

«Не слід скидати з терезів такий фактор, як чоловіча солідарність. Жінки складають лише 6% співробітників міліції на місцях, усі решта – чоловіки. Отже, зазвичай на місце сімейного конфлікту прибувають чоловіки. Щоб не казала жінка чоловіку-міліціонеру, переможе чоловіча солідарність».

Експерти з правоохорони навіть заявляли про випадки, коли співробітники міліції отримували від осіб, які вчинили насильство, хабарі за відмову у наданні направлення для проходження судової експертизи чи закриття справи та ненадання допомоги/захисту жертві (жертвам) насильства в сім'ї.

Іншою проблемою, пов'язаною з практичним впровадженням та реалізацією положень Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», є зростаюча кількість випадків, коли співробітники міліції, зловживаючи законними повноваженнями, погрожують жертвам та власне не дають їм можливості заявити до міліції про ситуації, пов'язані з насильством у сім'ї, та порушенням офіційних попереджень та захисних приписів.

Також є стале упередження міліції проти застосування арешту у випадках насильства в сім'ї. Фактично міліція може навіть спонукати осіб, які вчинили насильство в сім'ї, подати в міліцію зустрічну заяву проти жертви (зустрічну заяву про те, що жертва використовувала насильство проти особи, яка вчинила насильство). У цьому разі міліція може погрожувати арештом або насправді заарештувати жертву. В деяких випадках міліція може заарештувати як жертву, так і кривдника, – ця практика називається «подвійним арештом»³⁴.

По суті, аналіз статистичних даних щодо насильства в сім'ї за перші сім місяців 2009 року, отриманих від Міністерства внутрішніх справ, засвідчує, що загалом було 88 645 осіб, які вчинили насильство в сім'ї, уперше було зареєстровано 43 328 осіб, які чинять насильство в сім'ї, з-поміж них 57,7% (24 993) було зареєстровано за фізичне насильство в сім'ї, 39,3% (17 033) – за психологічне насильство, а також 3,0% (1 302) за економічне насильство в сім'ї. Не було жодного зареєстрованого випадку сексуального насильства (див. табл. 1 в додатку). Серед 88 645 офіційно зареєстрованих осіб, які чинили насильство, 91,5% (81 130) були чоловічої статі, 8,0% (7 132) були жінками, а 0,4% (383) були неповнолітніми (тобто не досягли 18 років). У деяких містах відсоток зареєстрованих жінок, які вчинили насильство в сім'ї, був значно вищим, ніж у середньому в Україні, включно з Кримом та Закарпаттям, де жінки складають 24,7% та 24,0% зареєстрованих осіб, які вчинили насильство в сім'ї, відповідно (див. табл. 2).

Ось яке пояснення такої значної кількості офіційно зареєстрованих жінок за випадками насильства в сім'ї відповідно до статистики, наданої у табл. 1, навіть один експерт з правоохорони:

«Якби я був місцевим співробітником міліції, я б діяв у такий спосіб ...Ви прибуваєте на місце події і, як завжди, немає жодного свідка; одна зі сторін заявляє, що її серйозно побито і ледь не

вбито, а отже, за її словами, проти неї було вчинено фізичне та психологічне насильство. Інша сторона може заявити, що він нічого не робив, проте якщо він дійсно розумний, він вчинив насильство у відповідь на економічне насильство, яке були завдано ньому: йому не давали кишенькові гроші, він не мав права піти випити пива з друзями, йому не дозволяли одягати нову сорочку, від нього вимагали не виходити з дому. Отже, як рядові співробітники міліції можуть розібратися у цій ситуації? Середній вік міліціонерів становить від 25 до 27 років і більша частина з них усе ще неодружені, а їх освіта не зовсім юридична. Ось чому вони реагують дуже просто – і забирають із собою і жінку, і чоловіка. Якщо їх обох вносять до переліку, це означає, що винні обидві особи, і часто вони змушені заарештовувати обох».

2.2.6. Надання міліцією захисних приписів

Як Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», так і стаття 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення визначають міліцію як основний орган, відповідальний за визначення та адміністрування покарання осіб, які вчинили насильство в сім'ї, зокрема штрафи, корекційна робота або адміністративний арешт. Водночас, як показує наведений аналіз, дільничні інспектори міліції не є спеціалістами або експертами з насильства в сім'ї, мають на думці упередження щодо жертв та дотримуються чоловічої солідарності з особами, які вчинили насильство в сім'ї, а також не розуміють динаміку насильства в сім'ї і, відповідно, не можуть використати найкращий спосіб втручання на базі наявних практичних знань.

Найбільш поширеним способом реагування міліції на насильство в сім'ї є «профілактичні бесіди» з особами, які чинять насильство в сім'ї, – під час цих бесід міліція пояснює кривдникові, чому важливо не чинити певні дії у родині.

Видається, що серед співробітників міліції немає єдиної думки щодо необхідності і часу, коли слід видавати офіційне попередження або захисний припис стосовно осіб, винних у насильстві у сім'ї. Один експерт у сфері правоохорони пояснив, що особистість кривдника не має значення, оскільки закон чітко визначає, що захисні приписи видаються особі, яка вчинила насильство в сім'ї. Точніше кажучи, Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» передбачає, що якщо особа чинить акт насильства в сім'ї уперше, він/вона отримує офіційне попередження, а якщо той самий кривдник вдруге вчиняє акт насильства в сім'ї, дільничний співробітник міліції має право видати захисний припис.

Один з експертів висловив думку, що процедура надання захисного припису є надто формалізованою і складною; перед тим, як дільничний інспектор може видати захисний припис, на ньому повинен бути підпис керівника міліційської дільниці та підпис районного прокурора. Більше того, захисні приписи можуть видаватися лише у тому випадку, коли жертва шукала притулку у місці, відмінному від місця спільного проживання сім'ї. Експерти сходяться у думці,

що ці формальності ускладнюють і затримують надання захисних приписів; у свою чергу це нівелює їх функцію.

Іншою проблемою із захисними приписами є те, що вони видаються особі, яка вчинила насильство в сім'ї. Законом не передбачено, що захисний припис також може бути виданий жертві або що жертва інформується про своє право на копію захисного припису. Отже, у багатьох випадках захисний припис може видаватися особі, яка вчинила насильство в сім'ї, а жертва може не знати про це.

З-поміж 88 645 офіційно зареєстрованих осіб, які вчинили насильство в сім'ї, упродовж перших семи місяців 2009 р. 56,6% (50 187) отримали офіційне попередження про неприпустимість насильства в сім'ї і 4,3% (3 797) отримали захисні приписи. Також мало місце 898 випадків порушення умов захисного припису.

Якщо особа, яка вчинила насильство в сім'ї, виявляється небезпечною, він/вона може бути затримана міліцією. За даними офіційної статистики серед 88 645 офіційно зареєстрованих осіб, які вчинили насильство в сім'ї, 9,0% (7 993) отримали покарання у вигляді адміністративного арешту на 15 діб.

Щодо корекційних програм один експерт з правоохорони зазначив, що особи, які вчинили насильство в сім'ї, повинні направлятися для проходження такої програми лише у випадку, коли вони роблять це вдруге. 0,1% (94) із числа зареєстрованих осіб, які вчинили насильство в сім'ї, було присуджено проходження корекційної програми. Водночас за такої ситуації рішення дільничного інспектора не є обов'язковим, а отже, не передбачено жодних санкцій за ухилення від проходження корекційної програми.

Зрештою, кожен випадок насильства в сім'ї реєструється як окрема справа. Фактично порушення вимог захисних приписів також реєструються як нові випадки. Як виявили українські експерти та радники, співробітники правоохоронних органів розуміють, що захисні приписи не працюють, і уникали їх видання протягом останніх років. Один радник засвідчив, що «у 2007 р. загалом в Україні було видано менше ніж 3 000 захисних приписів». Вони також стверджують, що жертви насильства в сім'ї перестали звертатися за допомогою у випадках насильства в сім'ї, адже вони усвідомили, що штраф за вказаною статтею 173-2 вартий не більше, ніж просто додаткове економічне навантаження на сім'ю.

Міліція вочевидь тримає у своїх руках ключі від воріт до системи юстиції і не допускає до неї жертв насильства в сім'ї. Саме у компетенції міліції є прийняття скарг від жертв з направленням до бюро судово-медичної експертизи для документальної фіксації ушкоджень та визначення їх категорії. Без звіту за результатами огляду судово-медичними експертами міліція не буде продовжувати розглядати справу і, скоріш за все, відфільтрує скаргу на насильство в сім'ї. По суті, в якості складової стратегії фільтрації випадків насильства в сім'ї міліція часто не інформує жертв насильства про те, що вони повинні пройти судово-медичний огляд, та/або відмовляє жертві у наданні направлення на нього. Без направлення жертва не може пройти такий огляд у відповідній державній установі.

Якщо жертва не отримує звіт за результатами судово-медичної експертизи у відповідній державній установі, міліція може баритися з отриманням звіту за результатами судово-медичної експертизи та/або не інформувати жертву, що звіт за результатами вивчення судово-медичного огляду було отримано. У деяких випадках міліція може навіть закрити справу на цьому етапі без повідомлення про це жертви насильства.

Залежно від категорії, присудженій ушкодженням за результатами судово-медичного огляду, міліція приймає рішення про продовження руху справи або її закриття. У більшості випадків, коли міліція таки реагує та реєструє справу, вона реєструється як порушення статті 173-2. З цього моменту справа вже не може підпадати під карне законодавство, а отже, міліція лише приймає рішення про те, чи видавати офіційне попередження про неприпустимість насильства або захисний припис. Відповідно до статті 173-2, міліція відіграє важливу роль у цій сфері і часто є єдиним органом із застосування покарання за акти насильства в сім'ї.

2.3. Рекомендації з покращення реагування міліції на насильство в сім'ї

Рекомендація 1: застосування арешту як заходу втручання

Рекомендується, щоб Міністерство внутрішніх справ розробило та підтримало політику обов'язкового або активного застосування арешту у випадках насильства в сім'ї³⁵. Наразі арешт досить рідко застосовується у випадках насильства в сім'ї, і особи, які вчинили насильство в сім'ї, за застосування насильства в сім'ї до їх інтимних партнерів, дітей та/або інших членів родини дістають не набагато більше ніж ляпас по самолюбству. З 1980-х рр. країни Північної Америки та Європейського Союзу запровадили політику обов'язкового або активного застосування арешту у випадках насильства в сім'ї. Затвердження такої політики на державному рівні базується на даних досліджень. Останні засвідчили, що арешт є належною і ефективною відповіддю на насильство в сім'ї, внаслідок якої знижується кількість випадків насильства в сім'ї та вбивств.

На початку 1980-х рр. дослідження, проведене у Міннеаполісі (штат Міннесота, США), аналізувало вплив арештів на дрібні правопорушення у сім'ї³⁶.

35 Політика активного застосування арешту у випадках насильства в сім'ї вимагає від співробітників міліції здійснювати арешт та висувати карні обвинувачення проти кривдника, якщо належні підстави свідчать про вчинення акту насильства в сім'ї. Політика обов'язкового застосування арешту вимагає від співробітників міліції здійснювати арешт в усіх випадках насильства в сім'ї, якщо є належні підстави. Їхні рішення про арешт та висунення звинувачень не повинно залежати від таких факторів, як небажання жертви відвідувати судові засідання або ж занепокоєння співробітника щодо можливих репресій проти жертви з боку кривдника.

Взято 2 листопада 2009 р. з: <http://www.ci.minneapolis.mn.us/police/crime-reporting/DomesticAbuse.asp>.

36 У Міннеаполісі, штат Міннесота, дрібні правопорушення мають п'ять ступенів. Є дві частини цього рівня правопорушення: коли жертва зазнала або підозрюваний намагався спричинити «фізичне ушкодження», яке визначається як фізичний біль або шкоду, що не підпадає під дію інших рівнів ушкодження, які визначені як карний злочин (фелонія)

У рамках експерименту розглядалися три можливі способи реагування: арешт, роздільне проживання та посередництво (медіація). Дослідження виявило, що застосування арешту знижує вірогідність повторення насильства упродовж наступних шести місяців. За результатами цього дослідження та зусиль з лобювання законодавчих змін правоохоронні органи по всіх США почали запроваджувати політику обов'язкового або активного застосування арешту у випадках насильства в сім'ї. До 1986 р. 50% відділків поліції, які охоплювали населені пункти з населенням 100 тисяч осіб або більше, розробили політику, яка спонукає співробітників міліції заарештовувати кривдників у ситуаціях, пов'язаних з насильством у сім'ї, порівняно з 10% відділків у 1984 р.³⁷

Упродовж 1990-х та 2000-х років, коли відбувалося реформування законодавства у сфері насильства в сім'ї, дедалі більше відділків поліції по всіх Сполучених Штатах запровадили політику обов'язкового арешту у випадку насильства в сім'ї. Відділки поліції також розробляли офіційні протоколи для реагування на випадки насильства в сім'ї, що, поміж іншим, охоплювало проведення опитування жертв, кривдників, а також документування та збирання доказів. Результатом у 42 відсотках випадків насильства в сім'ї був арешт.

Штати різняться за відсотком арештів за побутовим насильством у проміжку від мінімуму 25% до максимуму 52%³⁸.

За минулі десятиріччя жертви насильства в сім'ї та громада доросли до сприйняття насильства в сім'ї як злочину та усвідомлення необхідності арешту кривдника, коли є достатні підстави вважати, що було вчинено злочин. Як свідчить дослідження, якнайкраще виконують вимоги політики активного та обов'язкового застосування арешту ті дільниці, що мають потужну адміністративну підтримку, комплексне навчання на роботі, а також підтримку з боку громадськості.

У Сполучених Штатах поєднання політики активного та обов'язкового застосування про-арешту та політики обов'язкового застосування арешту, офіційних протоколів з реагування поліції та переслідування без участі жертви (безвідкличне переслідування) спричинило суттєве збільшення відомих поліції кількості випадків насильства в сім'ї та водночас до значного зменшення кількості випадків убивств, пов'язаних з насильством у сім'ї (здебільшого вбивств жінок їх колишніми або дійсними інтимними

у сім'ї, або коли підозрюваний вчинив дію, намагаючись налякати жертву. Згідно з відповідним законодавчим актом, для застосування арешту для правоохоронних органів необов'язково, щоб на жертву було безпосередньо вчинено напад, а досить лише, щоб він/вона була налякана тим, що на неї буде вчинено напад. Згідно з цим же законодавчим актом, категорія нападу, який є дрібним правопорушенням, може бути підвищено до рівня грубого (тяжкого) дрібного правопорушення або фелонії, якщо підозрюваний вже мав судимість за напади. Взято 2 листопада 2009 р. з: <http://www.ci.minneapolis.mn.us/police/crime-reporting/DomesticAbuse.asp>.

37 Комісія з карних питань під головуванням Губернатора Північної Кароліни. Насильство в сім'ї: найкращий досвід у реагуванні системи правоохоронних органів. Raleigh, NC – 1998 (North Carolina Governor's Crime Commission (1998). Domestic Violence: Best Practices for Law Enforcement Response. Raleigh, NC).

38 Саймон Л., Згоба К. Вплив державної політики обов'язкового арешту на кількість арештів у випадках насильства в сім'ї. – 2006 (Simon, L & K. Zgoba (2006). The Effect of State Mandatory Arrest Policies on Actual Domestic Violence Arrests).

партнерами чоловічої статі). По суті зменшення випадків убивств внаслідок насильства в сім'ї відбулося тоді, коли поліція, прокуратура та суддівство почали співпрацювати та спільно реагувати на насильство в сім'ї як кримінальну поведінку³⁹.

Незважаючи на доведені переваги політики активного та обов'язкового застосування арешту у ситуаціях, пов'язаних з насильством у сім'ї, спочатку поліція не бажала дотримуватись цієї політики у ситуаціях, пов'язаних з насильством у сім'ї, оскільки вона зменшувала їх повноваження діяти на свій розсуд. Отже, важливості набуває поєднання рекомендації 1 з рекомендаціями 2 та 3.

Рекомендація 2: змінення політики застосування арешту

Необхідним є забезпечення підтримки з боку керівництва та керівників для запровадження політики активного та обов'язкового застосування арешту у випадках насильства в сім'ї. У правоохоронних органах підтримка згори є критично важливою для забезпечення сталого успіху будь-якої політики чи процедури. Отже, важливо, щоб керівники вищої та середньої ланки глибоко розуміли підґрунтя філософії та практики активного та обов'язкового застосування арешту у випадках насильства в сім'ї. Політику арештів слід посилити наданням належних ресурсів для правозастосування у сфері протидії насильству у сім'ї, забезпечення дотримання політики та запровадження політики арештів у самих правоохоронних органах та суспільстві загалом⁴⁰.

У Сполучених Штатах підходи з активного застосування арешту до насильства в сім'ї зародилися у 1980-х роках; незважаючи на це знадобилося ледь не десять років для того, щоб поліцейські дільниці повною мірою запровадили у реальне життя політику, викладену на папері, і забезпечили захист жертв насильства в сім'ї та покарання винних у ньому. Вивчені уроки свідчать, що складно досягнути дотримання законів під час здійснення функцій поліції, якщо офіцери уповноважені діяти на власний розсуд і приймати незалежні рішення в умовах слабого прямого контролю за ними на місці події. Отже, важливо, щоб керівники вищої та середньої ланки були свідомі політики активного та обов'язкового застосування арешту у випадках насильства в сім'ї та забезпечували дотримання цієї політики підпорядкованими їм співробітниками. Ті ж, хто не дотримується визначеної політики, повинен нести покарання.

---

39 У Сан-Дієго, штат Каліфорнія, рівень убивств унаслідок насильства в сім'ї скоротився за три роки на 59% з 18 до 7. Аналогічний показник у Тулсі, штат Оклахома, за три роки впав з 16 до 1; у Квінсі, штат Массачусетс, за більш ніж 11 років відбулося лише одне вбивство, пов'язане з насильством у сім'ї. Досвід цих міст віддзеркалює загальну ситуацію в усіх Сполучених Штатах.

(Комісія з карних питань під головуванням Губернатора Північної Кароліни. Насильство в сім'ї: найкращий досвід у реагуванні системи правоохоронних органів. Raleigh, NC – 1998 (North Carolina Governor's Crime Commission (1998). Domestic Violence: Best Practices for Law Enforcement Response. Raleigh, NC).

40 Комісія з карних питань під головуванням Губернатора Північної Кароліни. Насильство в сім'ї: найкращий досвід у реагуванні системи правоохоронних органів. Raleigh, NC – 1998 (North Carolina Governor's Crime Commission (1998). Domestic Violence: Best Practices for Law Enforcement Response. Raleigh, NC).

Рекомендація 3: розробка стандарту реагування на випадок насильства в сім'ї

Необхідною є розробка процедур та кодексу поведінки для поліцейських керівників середньої ланки та рядових співробітників, обов'язкових для виконання у випадках насильства в сім'ї з метою забезпечення належного реагування на випадки насильства в сім'ї і захисту жертв на сталій основі. Важливо, щоб Міністерство внутрішніх справ розробило стандартні процедури або кодекс поведінки на основі передового досвіду з реагування на випадки насильства в сім'ї. Стандартні процедури будуть забезпечувати належне реагування на випадки насильства в сім'ї і захисту жертв на сталій основі. Ці процедури також важливі для убезпечення жертв насильства від повторної віктимізації через практики забезпечення правозастосування, які є нечутливими до ґендеру. Керівництво вищої та середньої ланки, а також рядові співробітники повинні щороку проходити навчання з питань цих стандартних процедур та передового досвіду з реагування на випадки насильства в сім'ї. Також важливо регулярно проводити оцінювання, аби забезпечувати дотримання цих процедур під час роботи за випадками насильства в сім'ї з боку рядових співробітників.

Рекомендація 4: навчання правоохоронців

Слід забезпечити належне навчання з проблематики насильства в сім'ї керівників вищої та середньої ланки, а також рядових співробітників. Навчання усього керівного складу міліції, керівників середньої ланки та рядових співробітників є найважливішою передумовою успішного впровадження політики активного та обов'язкового застосування арешту у сфері насильства в сім'ї. Ефективним же є навчання, яке перетворює офіційно затверджену політику та документи на їх практичне застосування. Водночас усі навчальні заходи, призначені для рядових співробітників та детективів, також повинні охоплювати керівництво середньої та вищої ланки.

Під час розробки навчальних заходів з проблематики насильства в сім'ї для співробітників міліції тренери повинні оцінювати та аналізувати існуючі ставлення та процедурні звички співробітників. Чи вважають співробітники міліції насильство в сім'ї приватною родинною справою? Чи зазвичай співробітники розбираються із телефонними зверненнями з приводу насильства в сім'ї без документування? Чи проходили співробітники навчання з навичок кризового втручання? Чи мають співробітники міліції досить підстав вважати, що керівництво середньої та вищої ланки, а також решта системи правосуддя підтримуватиме їх вчинення арешту? Навчальні заходи повинні розроблятися для вирішення саме цих питань⁴¹.

Навчальні матеріали повинні надати співробітникам міліції навички свідомого використання політики у сфері насильства в сім'ї на практиці. Також навчальний посібник повинен охоплювати більш технічні питання, як-от:

- динаміка насильства в сім'ї;

---

41 Комісія з карних питань під головуванням Губернатора Північної Кароліни. Насильство в сім'ї: найкращий досвід у реагуванні системи правоохоронних органів. Raleigh, NC – 1998 (North Carolina Governor's Crime Commission (1998). Domestic Violence: Best Practices for Law Enforcement Response. Raleigh, NC).

- насильство в сім'ї: міфи та реальність;
- визначення жертви та самозахист, первинний агресор;
- збір доказів на місці події;
- опитування жертв, підозрюваних, а також свідків-дітей;
- опитування сусідів та інших свідків;
- з'ясування вірогідної причини;
- документування насильства в сім'ї;
- написання звітів за випадками насильства в сім'ї;
- законодавство у сфері насильства в сім'ї;
- політика і процедури на рівні відділків;
- політика активного застосування арешту;
- захисні приписи;
- захист жертви – звинувачення жертви;
- звернення жертв до наявних для них послуг.

На початковому етапі навчання повинно займати принаймні 36 годин і складатися як з навчання під час служби для дійсних співробітників міліції, так і навчання у навчальних закладах для майбутніх міліціонерів.

Крім того, усі співробітники під час служби повинні щороку проходити навчання з проблематики насильства в сім'ї, що охоплює:

- законодавство у сфері насильства в сім'ї;
- політику та процедури на рівні дільниці;
- динаміку насильства в сім'ї;
- методи розслідування.

Додаткові заходи з навчання повинні включати друковані бюлетені, відеокасети, усні нагадування, а також поновлення інформації під час загальних зборів.

Рекомендація 5: політика поводження із співробітниками міліції, які мають справу з насильством в сім'ї

Важливо, щоб існувала внутрішня політика щодо співробітників, які займаються випадками насильства в сім'ї, щоб забезпечити належне опрацювання усіх цих випадків. Часто у вчиненні актів насильства в сім'ї звинувачуються співробітники міліції, проте ці випадки рідко розслідуються і дістають покарання. Здебільшого акти насильства в сім'ї, які вчиняються співробітниками міліції, навіть не документуються.

Часто на бачення щодо забезпечення функціонування законодавства у сфері насильства в сім'ї впливає особистий досвід співробітників міліції як жертв насильства в сім'ї чи кривдників. Міністерство внутрішніх справ повинно усвідомлювати цей вплив і запровадити внутрішню політику з проблематики посадовців та співробітників міліції, які або спричиняють насильство в сім'ї або є його жертвами.

По суті, високопосадовці та керівники міліції середньої ланки мають бути готові знаходити своїх співробітників, які є кривдниками, та пропонувати стратегії з розслідування та/або застосовувати, коли це доцільно, дисциплінарну або кримінальну відповідальність. До того ж, їх слід навчити визначати колег по роботі, які є жертвами такого насильства, направляти їх до наявних у громаді служб з

підтримки жертв. Можливо, буде необхідно, щоб під час проходження навчання протягом терміну служби керівники вищої та середньої ланки, наглядачі відвідали освітньо-розвиваючий семінар.

Міністерство внутрішніх справ має свідомо викорінювати насильство в сім'ях співробітників, а також у суспільстві загалом; отже, особливої актуальності набуває внутрішня політика.

Рекомендація 6: розробка стратегії взаємодії правоохоронців та постраждалих від насильства в сім'ї

Хоча арешт і є важливим інструментом в руках співробітників міліції у випадку насильства в сім'ї, арешт сам по собі не попередить насильство у майбутньому. В ідеалі, відповідно до запровадженої політики, міліція повинна допомагати жертвам і після арешту, отже, необхідною є розробка політики поводження з жертвами насильства в сім'ї для забезпечення їх направлення поліцією до соціальних служб, установ із захисту та адвокації жертв та притулків. Це включає надання інформації та підтримки, направлення жертв до соціальних служб та установ з адвокації, притулків, а також допомогу жертвам у забезпеченні їх безпеки у майбутньому. Співробітники міліції повинні принаймні надавати жертвам письмову інформацію, якою вони можуть скористатися пізніше, та/або допомагати жертвам отримати послуги або знайти притулок, коли вони цього потребуватимуть.

Реагування міліції є лише однією зі складових реагування суспільства, необхідного для адекватного вирішення питання насильства в сім'ї. Задля ефективного подолання насильства в сім'ї співробітники міліції повинні об'єднати зусилля з іншими соціальними службами та установами з адвокації для жертв насильства.

Рекомендація 7: обов'язок направляти на судову експертизу

Міністерство внутрішніх справ має запровадити процедуру, відповідно до якої міліція буде зобов'язана направляти жертв насильства в сім'ї на судову експертизу. У випадку насильства з незначними/легкими ушкодженнями, обов'язок з подання заяви покладається виключно на жертву. Якщо вона не відкличе скаргу, то не отримає [направлення] на судову експертизу. Особа, яка проводить експертизу, задокументує ушкодження, а тоді жертви мають порушити приватне звинувачення за адміністративним правопорушенням. На цьому етапі жертва піддаватиметься тиску і може забрати свою скаргу. Якщо випадок можна кваліфікувати як напад із серйозними/тяжкими ушкодженнями, розслідування порушується прокуратурою, проте немає жодних вказівок на те, що таким може бути випадок насильства в сім'ї і з цим не пов'язано жодних особливостей.

Рекомендація 8: запровадження підрозділів з протидії насильству в сім'ї

У правоохоронних органах країн Північної Америки та Європейського Союзу шляхом перерозподілу наявних ресурсів та/або залучення ресурсів із зовнішніх

джерел було створено або спеціалізовані підрозділи у справах насильства в сім'ї, або координаторів з питань насильства в сім'ї. Підрозділи у справах насильства в сім'ї та/або координатори з питань насильства в сім'ї є значною мірою відповідальними за аналіз усіх звітів у справах, пов'язаних з насильством у сім'ї, подальший розгляд та передачу справ щодо насильства в сім'ї до прокуратури. Вони також працюють з місцевими притулками для жертв насильства в сім'ї та прокуратурою. Підрозділи у справах насильства в сім'ї також слугують для жертв, співробітників та інших осіб центральним «контактним пунктом» з вирішення проблем у конкретному випадку та забезпечення якнайкращого реагування на сталій основі⁴².

Блок 7

Загальнодержавні та регіональні поліцейні координатори у справах насильства в сім'ї у Болгарії⁴³

У Болгарії національні та регіональні координатори призначаються для здійснення нагляду за виконанням захисних судових приписів та захисних судових приписів за надзвичайних обставин, що надаються регіональними судами, особливо коли заходи, передбачені захисним приписом, включають будь-що з переліченого нижче:

- утримання особи, яка вчинила насильство в сім'ї, від подальших актів насильства в сім'ї;
- усунення особи, яка вчинила насильство в сім'ї, з місця спільного проживання на період, визначений судом;
- заборона особі, яка вчинила насильство в сім'ї, наблизитися до домівки, місця роботи, а також місць соціального життя та відпочинку жертви.

42 Комісія з карних питань під головуванням Губернатора Північної Кароліни. Насильство в сім'ї: найкращий досвід у реагуванні системи правоохоронних органів. Raleigh, NC – 1998 (North Carolina Governor's Crime Commission (1998). Domestic Violence: Best Practices for Law Enforcement Response. Raleigh, NC).

43 UN Secretary-General's Database on Violence against Women (2007). National and Regional Police Coordinators on Domestic Violence.

РОЗДІЛ 3. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ЖЕРТВ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї

3.1. Роль судової експертизи у випадках насильства в сім'ї

У випадках насильства в сім'ї судова експертиза повинна передувати тому, коли міліція приступить до розслідування або зможе визначити категорію правопорушення ушкодження як незначне/легке, середньої тяжкості або тяжке/серйозне. Державна судово-медична служба є відповідальною за проведення судової експертизи; проте судова експертиза не буде проводитись, якщо жертва не надасть направлення з міліції. Для того, щоб отримати таке направлення, жертва насильства в сім'ї повинна спершу звернутися до міліції та подати письмову скаргу на насильство в сім'ї. Після прийняття скарги у межах своєї компетенції міліція надасть направлення на судову експертизу або відмовить у його наданні. У більшості випадків жертва повинна продемонструвати видимі ознаки ушкоджень та/або наполягати на тому, щоб її ушкодження було задокументовано перед тим, як міліція надасть направлення на судову експертизу, яка має задокументувати її ушкодження.

Насильство в сім'ї вимагає від жертви якомога скорішого проходження судово-медичної експертизи, адже ушкодження з часом просто зникнуть. Судові медичні експерти звітують, що у деяких випадках міліція навмисно відкладає прийняття скарги жертви насильства в сім'ї і затягує надання направлення на судово-медичну експертизу. Якщо жертва знає про необхідність отримання направлення на судово-медичну експертизу, він/вона може вимагати його в міліції. Проте багато жертв не знають про судово-медичну експертизу, міліція не інформує їх про необхідність прибуття до відповідної установи для її проходження. За відсутності судово-медичної експертизи у міліції скарги не дадуть руху через відсутність доказів.

Судово-медичні експерти дотримуються думки, що кількість жертв насильства в сім'ї (у більшості випадків це скривджені жінки) суттєво скорочується саме на цьому етапі розслідування, адже міліція відмовляється приймати скаргу жертви та/або направляти жертву на судову експертизу. Деякі жертви насильства звертаються безпосередньо до установи із судової експертизи, аби задокументувати свої ушкодження, без направлення. Але коли дізнаються, що спочатку необхідно піти до міліції і подати скаргу, облишають цю справу. Водночас жертви побоюються, що подання до міліції скарги про насильство в сім'ї матиме своїм наслідком порушення кримінальної справи та покарання їх кривдника. Судово-медичні експерти сходяться у думці, що жертви здебільшого стикаються із ситуацією, коли міліція не бажає приймати скарги жертв насильства в сім'ї, оскільки вважає, що насильство в сім'ї є приватною родинною справою, пов'язаною з домашньою сваркою, що лежить за межами відповідальності міліції.

Міліція тримає у своїх руках ключі від воріт до судової експертизи та системи правосуддя. Якщо поліція відмовляється надавати жертві направлення на судову експертизу, то справа за її скаргою буде закрыта і міліція не буде продовжувати

розслідування. Судово-медичні експерти звітують, що у деяких випадках жертви кілька разів поспіль подавали скарги про насильство в сім'ї та діставали від міліції відмову в їх прийнятті, а отже, були змушені звертатися до прокуратури та вимагати «вплинути» на міліцію, аби та прийняла скаргу⁴⁴.

3.2. Органи судової експертизи

У кожній області є обласне управління судово-медичної експертизи, до компетенції якого входить проведення експертизи живих та мертвих тіл. У деяких районах є підпорядковані підрозділи, які можуть проводити експертизу живих та мертвих тіл для обласного управління судово-медичної експертизи. У Києві також функціонують Київські бюро судово-медичної експертизи, які проводять експертизи для мешканців столиці. У Києві ж розташоване Головне бюро судово-медичної експертизи, якому підпорядковані усі бюро судово-медичної експертизи та структури в їх підпорядкуванні.

У більшості випадків для проведення судово-медичної експертизи жертви змушені їхати в обласний центр⁴⁵. Жертви насильства в сім'ї часто-густо змушені долати великі відстані (від 60 до 300 км в один бік), аби дістатися бюро судово-медичної експертизи і власне пройти експертизу⁴⁶. Подорож також часто ускладнюється необхідністю довго чекати громадський транспорт. Наприклад, жертви часто змушені від'їжджати із сіл, де автобуси ходять через день або два-три рази на тиждень. Жертва спочатку прибуває до районного центру і лише звідти дістається до міста обласного значення. Іноді автобус з районного центру ходить в область лише двічі на день (вранці та увечері). Якщо жертва приїздить до районного центру об 11:00 ранку, вона, можливо, буде змушена чекати до вечора або навіть до ранку наступного дня, щоб дістатися автобусом до центру області.

Коли жертва прибуває в обласне судово-медичне бюро, він/вона зазвичай дізнається, що установа працює з 9:00 до 12:00 з понеділка по п'ятницю. Жертва, можливо, буде змушена чекати прийому судовим експертом від 30 хвилин до кількох годин залежно від дня тижня та/або пори року. Деякі судові експертизи проходять швидко, а інші потребують значних витрат часу. Іноді жертва може прочекати кілька годин і так і не отримати результати експертизи до завершення прийомних годин; у цьому випадку він/вона буде змушена повернутися до бюро наступного дня. Іноді жертви приїзять до обласного бюро судово-медичної експертизи лише для того, щоб побачити на його дверях табличку з написом, що установа закрита на один чи кілька днів.

Якщо жертва звертається до однієї з підпорядкованих установ на рівні району, де судові експерти вивчають як живих, так і мертві тіла, експерт може бути зайнятий проведенням експертизи мертвого тіла, і жертві насильства в сім'ї

44 В Україні органи прокуратури здійснюють нагляд за діяльністю міліції.

45 Судово-медична експертиза є безкоштовною; проте прискорення процесу вимагає сплати близько 100 гривень (еквівалент 12 доларів).

46 Важливо зазначити, що у деяких місцевостях та районах є афілійовані органи судово-експертної справи. У цьому випадку жертві долати не такі далекі відстані (приблизно 30 км в один бік) – тобто приблизно ту ж відстань, що й до лікарні.

доведеться чекати протягом тривалого часу або ж повернутися наступного дня. Якщо бюро на районному рівні закрито, жертва буде змушена їхати до обласного управління судово-медичної експертизи.

Це все серйозні проблеми та значні перепони, з якими стикаються жертви насильства в сім'ї (найчастіше це скривджені жінки), намагаючись задокументувати свої ушкодження⁴⁷. За відсутності судової експертизи їх скарга про насильство в сім'ї, подана в міліцію, не буде розглядатися.

3.3. Інструменти та процедури проведення судової експертизи

Відповідно до Кримінального кодексу України судові експерти мають систему таблиць, якими вони користуються для документального оформлення та визначення однієї з трьох категорій фізичних ушкоджень: незначні/легкі, ушкодження середньої тяжкості та важкі/тяжкі ушкодження.

- незначні/легкі ушкодження – діляться на просто легкі ушкодження та легкі ушкодження, які спричинили короткострокові розлади здоров'я або незначну втрату працездатності строком до 7 діб (просто легкі ушкодження) або від 7 до 21 діб (легкі ушкодження [з короткочасним розладом здоров'я або незначною втратою працездатності])⁴⁸.
- Ушкодження середньої тяжкості – передбачають ушкодження середньої тяжкості, тобто умисні ушкодження, які не є небезпечними для життя і не потягли за собою наслідків, передбачених для тяжких/важких тілесних ушкоджень, але такі, що спричинили тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш ніж на одну третину (нездатність працювати довше ніж 21 день)⁴⁹.
- Тяжке/важке тілесне ушкодження – передбачає умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння або таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш, ніж на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя⁵⁰.

Судово-медичні експерти пояснили, що відповідно до таблиці судового експерта втрата трьох зубів підпадає під категорію незначного ушкодження, результатом якого є обмежена втрата працездатності; водночас втрата чотирьох зубів – це вже категорія ушкоджень середньої тяжкості, результатом яких є втрата

---

47 Судові медичні експерти стикаються з широким колом ушкоджень, пов'язаних з насильством у сім'ї, у тому числі з порізами та синцями, слідами висохлої крові на різних частинах тіла, ушкодженнями голови та шиї, струсами, ушкодженнями очей та вух, ушкодженнями рук та ніг, зламаними щелепами і носами, кістками рук та ніг, зсувами рук та плечей, кістками рук та ніг, втратою зубів, а також із синцями, пов'язаними з удусенням. Вони також спостерігають ушкодження мозку та шиї різних ступенів тяжкості, а рівно ж і травми нирок унаслідок постійного побиття. Проте більшість з цих ушкоджень дістають категорію легких/незначних.

48 Стаття 125 «Умисне легке тілесне ушкодження».

49 Стаття 122 «Умисне тілесне ушкодження середньої тяжкості».

50 Стаття 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження».

працездатності більш ніж на 21 день. Іншим прикладом ушкоджень середньої тяжкості може бути втрата слуху на одне вухо або значне погіршення зору внаслідок отриманих ушкоджень.

Для кваліфікації незначних ушкоджень та ушкоджень середньої тяжкості, поміж іншого, дуже важливою є комбінація шкоди здоров'ю людини та кількості днів втрати працездатності. Зазвичай судові експерти покладаються на спеціальну таблицю, розроблену та затверджену у 1986 р. за часів Радянського Союзу. Таблиця містить конкретні вимоги щодо категоризації ступеня шкоди для здоров'я, відсотку ушкоджень та втрати працездатності. Таблиця також визначає, які ушкодження підлягають документуванню як ушкодження слабкі/незначні, ушкодження середньої тяжкості та тяжкі ушкодження. Таблицю було розроблено відповідно до юридичних визначень ступеня тілесних ушкоджень за Наказом № 6 Міністерства охорони здоров'я України. Наказ № 6 також містить конкретні інструкції щодо правил та порядку проведення судової експертизи.

Документуванню підлягає ступінь ушкоджень, більш детальний опис ушкоджень, а також строк тимчасової втрати працездатності. Розраховується кількість днів, необхідних для загоєння ушкодження. Наприклад, згідно з таблицею для того, щоб зник синець, потрібно сім діб, поламана кістка виліковується за 21 день, а лікування перелому носу потребує від 12 до 18 днів. Звісно, кількість днів, необхідних для лікування, є різною у кожному конкретному випадку, проте іноді можна говорити про певні середні величини. Ніщо не зазначається без документального підтвердження. Наприклад, якщо зазначається, що кістку було виліковано, повинні бути рентгенівські знімки на підтвердження того, що ніс дійсно виліковано. Якщо у жертви є струс [мозку], нам необхідні докази струсу.

Судово-медичні експерти стверджують, що одне з обмежень процесу судової експертизи і таблиці з документування та категоризації ушкоджень полягає у тому, що ушкодження оцінюються та документуються окремо для кожного моменту часу. Кожне ушкодження оцінюється окремо, оскільки коли жертва приходить до органу судово-медичної експертизи, експерт не знає, хто спричинив ушкодження та чи винуватцем є одна чи кілька осіб. Тільки жертва знає, скільки людей вчинили насильство в сім'ї і хто саме це був. З точки зору експертів, може бути одна особа, яка нанесла одне ушкодження, та інша нанесла інше. У цьому випадку кожний кривдник несе відповідальність лише за ті ушкодження, які він заподіяв. Ось чому кожне ушкодження оцінюється окремо. Комплексна експертиза може відбутися лише у разі, якщо одна особа вдарила жертву і завдала їй численні ушкодження. Водночас судові експерти не є слідчими та не роблять якихось висновків – вони відповідають лише за документування, опис та категоризацію ушкоджень, класифікацію та визначення ступеня ушкоджень, шкоди для здоров'я особи, а також втрату працездатності. Отже, кожне ушкодження документується та описується як окреме ушкодження. Потім матеріали передаються до міліції, де визначається, скільки осіб брало участь та за які ушкодження вони несуть відповідальність.

Іншим обмеженням експертизи є те, що судові експерти не можуть і не документують той факт, що жертви насильства в сім'ї часто зазнають численних і

повторюваних ушкоджень з кумулятивною шкодою для їх здоров'я та працездатності. Таблиця, якою судові експерти користуються для документування та категоризації ушкоджень, а також визначення відсотка шкоди для здоров'я та працездатності особи, не зважає на численні та повторювані ушкодження або ушкодження з кумулятивним впливом, які приносять численні та повторювані ушкодження для здоров'я та працездатності особи. Як пояснив один судово-медичний експерт:

«Якщо ми маємо справу із жінкою із кількома незначними ушкодженнями, ми не можемо об'єднати їх в одне ушкодження. Це становить справжню проблему для жінок, які зазнають насильства в сім'ї. Якщо згодом з'являється ще одна група ушкоджень, це стає окремою справою і, відповідно, виникає два випадки нанесення шкоди. Система ніколи не сумує ушкодження або шкоду – ані міліція, ані судовий експерт, ані прокуратура, ані суди. Крім того, якщо тілесні ушкодження наносяться системно, їх кваліфікація як систематичних ушкоджень належить до компетенції міліції, а не судових експертів».

Жертви насильства в сім'ї часто можуть зазнати більш серйозних ушкоджень або їх прогрес і погіршення з часом. У цих випадках жертва має пройти додаткову судову експертизу, яка візьме до уваги ускладнення, які з'явилися у результаті її попередніх ушкоджень. Водночас для проходження додаткової судової експертизи жертва повинна ініціювати і пройти увесь описаний вище процес. Для початку жертва повинна звернутися до міліції, написати нову заяву й отримати направлення на додаткову судову експертизу, яке забезпечить документування того факту, що первинні ушкодження погіршилися. На сьогодні рішення про прийняття чи неприйняття скарги та надання направлення на додаткову судову експертизу на свій розсуд приймається міліцією. Один із судово-медичних експертів відзначив:

«Часто жінка дізнається про необхідність додаткової судової експертизи у лікарні завдяки рекомендації лікаря. Проте доктор у лікарні/лікар загальної практики може рекомендувати жертві тільки у разі, коли жертва знає весь процес та просить проведення такої додаткової судової експертизи. Вона потім звернеться до органу судово-медичної експертизи, який знову відішле її до міліції для отримання направлення на проходження судової експертизи.

Судові експерти не можуть провести додаткову судову експертизу без відповідного попереднього направлення з міліції».

На думку судово-медичних експертів, обмеженість таблиць також виявляється у тому, що вони розроблені у спосіб, який ускладнює надання ушкодженням категорій ушкоджень середньої та важкої тяжкості. Критерії кваліфікації ушкоджень були розроблені як дуже суворі, щоб унеможливити зловживання жертвами ступенем їх ушкоджень і використання їх для інших цілей. Так, судово-медичні експерти говорять, що коли люди приходять до них для проходження судової експертизи, вони часто хочуть, щоб їх ушкодження документувалися як ушкодження більш тяжкого ступеня, аби зрештою покарати кривдника. Для уникнення таких випадків критерії за радянських часів були розроблені у дуже суворий спосіб на підтримку та на допомогу держави, а не людей. Ось які пояснення дає один судово-медичний експерт:

«Ушкодження вимірювалися шкалою витрат для держави. Так, у СРСР сім днів у лікарні призводили до суттєвих фінансових втрат держави. Отже, сім днів стали граничною кількістю днів, коли один ступень переходить в інший. Двадцять один день були іншою критичною часовою межею через фінансові втрати для держави. Відповідно, лікарі отримували суворі інструкції намагатися не тримати хворих довше, ніж двадцять один день. Відповідно, жертви були змушені виписуватися з однієї лікарні та звертатися до іншої. Коли жінці потрібно пройти 21-денне лікування, і держава інструктує не тримати пацієнтів довше ніж 16 чи 18 днів, вона змушена виписуватися з однієї лікарні, отримувати нове направлення та звертатися до іншої лікарні. Отже, має бути 21 день безперервного лікування. За радянських часів не було можливості брати суму днів у лікарні, це повинні були бути дні, проведені в одній лікарні без перерви. У минулому, як і зараз, держава обмежує кількість днів перебування у лікарні. Навіть якщо жінка сплачує за лікування з власної кишені, вона підпадає під обмеження граничної кількості днів перебування в лікарні, адже є дуже чіткі інструкції щодо того, скільки днів людина має право хворіти за кожним з типів хвороб. Якщо ж вона хворіє довше, це означає, що у неї поганий лікар, і його слід покарати».

Самі судово-медичні експерти стверджують, що у сфері судово-медичної експертизи мало що змінилося з радянських часів.

3.4. Попередня судова експертиза

Багато жертв насильства в сім'ї не знають, що у сільській місцевості попередню експертизу може провести районний лікар або доктор у поліклініці. Після цього разом із задокументованими медичними результатами обстеження жертва отримує від лікаря підтвердження проведення попередньої судової експертизи. Якщо районний лікар або доктор у поліклініці провів попередню судову експертизу її ушкоджень, жертва може звернутися до міліції пізніше, а саме двома тижнями або місяцем пізніше з документально підтвердженими доказами ушкоджень. Ці медичні документи можуть бути дуже важливими для визначення причин та наслідків, а також джерела ушкоджень.

Зважаючи на це, жертва насильства в сім'ї може прийти до поліклініки для звичайного відвідування лікаря або медичного закладу. Потім за результатами обстеження відповідних ушкоджень лікар може задокументувати у медичній картці жертви факт насильства в сім'ї. Якщо жертва не звертається до органу судово-медичної експертизи, документи залишаються у медичній картці у поліклініці.

Як пояснив один судово-медичний експерт:

«Уявіть собі жінку, яка зазнала насильства в сім'ї, зі слідами наруги на обличчі, які залишаються протягом двох чи трьох днів. Вона не хоче нікого бачити, а отже, їй набагато легше викликати місцевого лікаря, який підкаже, чи є струс [мозку], чи ушкоджено нирки, чи принесуть ці ушкодження шкоду. Усі ушкодження будуть документально зафіксовані лікарем, і останній здійснюватиме нагляд за нею протягом наступних чотирьох місяців. Доктор оцінить, чи це легкі/незначні ушкодження або ж ушкодження середньої тяжкості, добре знаючи ситуацію у сім'ї пацієнта. Доктор може дати пораду скривдженій

жінці, і якщо виявить, що насильство становить небезпеку для її здоров'я, він/вона скерує жінку для подання скарги у міліцію та отримання направлення на судову експертизу».

Навіть якщо жертва має на руках результати попередньої судової експертизи, проведеної районним лікарем або доктором у поліклініці, міліції все одно буде необхідно направити жертву на судову експертизу до одного з державних бюро судово-медичної експертизи. У цьому випадку судовий експерт може використати попередній висновок з поліклініки як частину свого звіту та документації. Ось що з цього приводу пояснила одна судовий медичний експерт:

«Працюючи у лікарні та спілкуючись з жінками, які зазнали насильства в сім'ї, я цікавлюся, чи бажають вони пройти судову експертизу. Якщо виявляється ножове чи вогнепальне поранення, ми зобов'язані повідомити про це міліцію (через загрозу для суспільства), проте у випадку незначних ушкоджень або ушкоджень середньої тяжкості жінка сама вирішує, чи повідомлятимемо ми про них міліцію».

Проблема полягає у тому, що більшість районних лікарів та докторів, які працюють у поліклініках, не знають про те, що вони можуть провести попередню медичну експертизу та задокументувати ушкодження жертв насильства в сім'ї.

Також, на думку експертів у сфері медицини, ще однією проблемою є те, що деякі жертви насильства в сім'ї (у більшості випадків це скривджені жінки) приносять до судових експертів або міліції підтвердні медичні документи, які містять додаткові докази насильства в сім'ї, але не залишають собі копії. Міліція ж часто губить ці додаткові підтвердні матеріали, надані жертвами насильства в сім'ї.

3.5. Використання результатів судової експертизи міліцією, прокуратурою та суддями

Одразу ж після завершення судової експертизи експерт повинен скласти звіт. Жертва не повідомляється про ступінь тяжкості нанесених їй ушкоджень, і відповідно, вона не розуміє, які подальші кроки може зробити. Жертва може ознайомитися зі звітом за результатами судової експертизи у відділку міліції.

За отримання звітів за результатами судових експертиз несе відповідальність міліція – і в цьому, на думку експертів, і полягає ще одна проблема системи. Як свідчить їх досвід, немає жодних гарантій, що міліція вчасно забиратиме звіти у справах про насильство в сім'ї з бюро судово-медичних експертиз. У багатьох випадках міліція відвідує бюро судово-медичних експертиз лише один раз на тиждень. Іноді у справах, пов'язаних з насильством у сім'ї, міліція не забирала звіти за результатами судової експертизи, аж поки жертва не подасть до міліції запит на отримання такого звіту. У деяких випадках жертви змушені звертатися до органів прокуратури, аби ті зобов'язали міліцію отримати звіт за результатами судової експертизи.

Якщо міліція не повідомить жертву, що звіт за результатами експертизи було забрано і він доступний для ознайомлення у міліцейській дільниці, жертва часто не звертається до відділку для ознайомлення з результатами своєї експертизи та з категорією ушкоджень. Також мали місце випадки, коли скривджені жінки приходили до міліції, аби ознайомитись з результатами експертизи, та виявлялося,

що міліція вже закрила їх справу. Та навіть у цьому випадку жертва має право ознайомитись з документами у своїй справі, хоча й не завжди знає про це. У маленькому селі жінку можуть відправити для ознайомлення з документами, які стосуються її справи, до центрального підрозділу міліції [до іншого міста], де відвідувачів приймають лише два або три рази на тиждень упродовж двох або трьох годин на день. Якщо скривджена жінка не погоджується з висновком судового експерта, вона може пройти незалежний огляд, який проведуть інші експерти.

Часто з моменту подання скарги жертвою насильства в сім'ї, враховуючи проведення судової експертизи, отримання міліцією звіту за її результатами, до початку міліцейського розслідування проходить близько двох тижнів. Подальші кроки у справі про насильство в сім'ї визначаються міліцією на власний розсуд. Судово-медичні експерти вважають, що у більшості випадків міліція закриває очі на насильство в сім'ї, оскільки ушкодження мають категорію слабких/незначних. Міліція дасть справі рух лише у разі ушкоджень середньої та важкої тяжкості. Проте час є критично важливим фактором, адже ушкодження загоюються. Слід зауважити, що документ, наданий експертом, як-от судова експертиза, є таким, що може бути відведений або відхилений суддею.

В Україні лише незначна частина жінок знає про те, як захищати власні права за допомогою системи судочинства. Експерти та радники сходяться на думці, що насправді жертві насильства в сім'ї доводиться витратити багато часу та зусиль, аби змусити цю систему працювати належним чином. Деякі експерти пояснили, що система була свідомо зроблена надто складною, аби уникнути прецеденту документальної фіксації явища насильства в сім'ї. А якщо воно не зафіксовано документально, його можна ігнорувати.

3.6. Рекомендації з покращення процесу проведення судової експертизи у справах про насильство в сім'ї

Судово-медичні експерти надали кілька рекомендацій з покращення процесу фіксації у медичних документах та судово-медичного документування ушкоджень жертв насильства в сім'ї.

Рекомендація 1: підвищення обізнаності

Ознайомити жінок з їх правом звернутися до районного лікаря або лікаря у поліклініці для документальної фіксації їх ушкоджень, що допоможе отримати матеріали на підтвердження систематичного фізичного та/або сексуального насильства у їх сім'ї.

Загальнонаціональні та регіональні просвітницькі кампанії щодо фіксації у медичних документах ушкоджень, пов'язаних з насильством у сім'ї, районними докторами або лікарями у поліклініці повинні бути адресно спрямовані на скривджених жінок, адже найчастіше саме вони стають жертвами насильства в сім'ї.

Просвітницькі ініціативи можуть включати поширення інформації у вигляді плакатів, брошур та іншими засобами. Так, просвітницькі плакати та брошури, розроблені для скривджених жінок, можуть розміщатися у клініках сімейного здоров'я та поліклініках, кабінетах гінекологів, відділеннях ургентної медицини та

навіть у вбиральнях для жінок у медичних закладах. Важливо, щоб такі брошури були доступні постійно, а не лише у межах однієї кампанії.

Судово-медичний експерт пояснив:

«На мою думку, поточна ситуація є порушенням прав людини – а саме права жінок на отримання медичної допомоги. Жінки повинні мати право звернутися до будь-якого лікаря, щоб та/той документально зафіксував їх ушкодження. Будь-який лікар разом із судовим експертом повинні мати право документально зафіксувати ушкодження, пов'язані з насильством у сім'ї... Проте держава не зацікавлена у тому, щоб дозволити скривдженним жінкам проходити судову експертизу, адже у такому разі кількість охочих звернутися до експертних установ суттєво збільшиться, що означатиме для держави необхідність взяти на роботу більше судових експертів».

Рекомендація 2: запровадження скринінгових обстежень та навчання фахівців

Міністерство охорони здоров'я повинно видати наказ, який надає право поліклінікам та докторам обласного рівня проводити огляд жінок та дітей на предмет насильства в сім'ї, а також належним чином документально фіксувати фізичні ушкодження жертв та проблеми з їх фізичним та психологічним здоров'ям, пов'язані з насильством у сім'ї.

Хоча дуже незначний відсоток жінок у випадках насильства в сім'ї шукає допомогу з боку сторонніх професіоналів, ті жінки, які робитимуть це, скоріш за все звернуться до медичного лікаря. Ці результати дослідження мають серйозні наслідки для сфери охорони здоров'я, оскільки, знаючи про це чи ні, багато працівників сфери охорони здоров'я бачать і працюють з жінками, які живуть із насильством у стосунках. У багатьох випадках медичні працівники є першими, з ким контактують постраждалі від насильства в сім'ї.

Необхідно навчити районних лікарів та докторів у поліклініках належним чином оглядати жінок та дітей і виявляти, чи пов'язані їх ушкодження та/або проблеми зі здоров'ям з насильством у сім'ї, належним чином документально фіксувати фізичні ушкодження, а також проблеми з психічним та фізичним здоров'ям жертви, які пов'язані з насильством у сім'ї. Наприклад, закон про попередження насильства в сім'ї, що є чинним у Республіці Болгарія, передбачає, що «на вимогу жертви насильства в сім'ї будь-який доктор зобов'язаний видати документ, в якому зафіксовано усі ушкодження або наслідки насильства, які він/вона знайде».

Лікарі загальної практики та доктори у поліклініках повинні отримати знання з питань конфіденційності у відносинах «лікар – пацієнт» та важливості збереження такої конфіденційності у справах, пов'язаних з насильством у сім'ї. Лікарі також не повинні розповідати отриманні дані з приводу насильства в сім'ї іншим членам родини та особі, яка вчиняє насильство. Розповсюдження такої інформації підвищує ризик насильства для жертви.

Рекомендація 3: удосконалення процесу документування випадку насильства

Слід провести удосконалення схем/таблиць, що використовуються під час судових експертиз як інструментів з документування та визначення категорії ушкоджень, покращення документальної фіксації ушкоджень, пов'язаних з насильством у сім'ї.

Судово-медичні експерти впевнені, що схеми/таблиці, які використовуються як інструмент з документальної фіксації та визначення категорії ушкоджень, необхідно змінити, аби покращити здатність судових експертів документально фіксувати ушкодження, пов'язані з насильством у сім'ї. Пропоновані зміни повинні забезпечити надання відповіді на такі питання:

- скільки разів жінка зазнавала насильства в сім'ї за певний проміжок часу (наприклад, за останній місяць або кілька місяців);
- здатність документально засвідчувати кумулятивний ефект багатьох та повторюваних ушкоджень або довгострокових наслідків насильства в сім'ї;
- здатність документально фіксувати психологічний стан жертви, у тому числі симптоми неспокою, депресії, синдрому скривдженої жінки та/або посттравматичного стресового розладу (ПТСР), пов'язаного із систематичним насильством у сім'ї.

Рекомендація 4: навчання судових експертів

Судово-медичні експерти та судові психологи повинні пройти навчання з питань динаміки насильства в сім'ї та жертв насильства в сім'ї, а також зі способів уникнення звинувачень жертв та упередження, а також коротко- і довгострокових наслідків систематичного психологічного, фізичного та сексуального насильства в сім'ї.

Рекомендація 5: зміна порядку взаємодії міліції та судово-медичної експертизи

Міліція не повинна тримати у своїх руках «ключі від воріт» судової експертизи. Якщо міліція і надалі буде органом, уповноваженим надавати направлення на судову експертизу, жертви насильства в сім'ї, зокрема жінки, перестануть шукати допомоги в ситуаціях, пов'язаних з насильством у сім'ї.

ЧАСТИНА 2.

НАЦІОНАЛЬНА СИСТЕМА ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї: СУЧАСНИЙ СТАН ТА МОЖЛИВОСТІ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ: ОЦІНКА НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКСПЕРТИВ

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї В УКРАЇНІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ЗАСОБИ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВИ З НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ⁵¹

4.1. Макро- та мікрофактори виникнення насильства в сім'ї та зміст соціальної роботи, спрямованої на його подолання

Незважаючи на відсутність в Україні повної статистики щодо насильства в сім'ї, багато чинників свідчать про масштабність цієї проблеми. За даними Департаменту громадської безпеки Міністерства внутрішніх справ України, зберігається тенденція до зростання кількості осіб, яких поставлено на облік органами МВС з причини насильства. У 2006 р. їх налічувалося понад 63 тис., через рік – понад 65 тис., у 2008 р. – близько 70 тис, а за дев'ять місяців 2010 р. – 99 796 випадків. Від 70 до 90% жертв насильства складають саме жінки з дітьми. Результати дослідження, проведеного неурядовою правозахисною організацією «Міжнародна Амністія», засвідчили, що від 50 до 70% жінок в Україні потерпають від насильства в сім'ї. За неофіційною статистикою, понад 3 млн дітей щороку стають жертвами й свідками домашнього насильства⁵².

Для того, щоб провести оцінку використання потенціалу соціальної роботи з попередження домашнього насильства й обґрунтувати рекомендації для поліпшення ситуації, визначимося стосовно її змісту і основних напрямів.

Звернемося до результатів зарубіжних та вітчизняних досліджень щодо макро- та мікрофакторів, які зумовлюють сімейне насильство.

На рівні *макрофакторів* фахівці визначають такі:

- погіршення і нестабільність соціально-економічного життя, зокрема, скорочення кількості робочих місць у виробництві та пов'язане з цим безробіття;
- певний ідеологічний вакуум та криза моральності; укорінення в суспільній свідомості цільової настанови на індивідуальне виживання, відсутність соціальних ідеалів;

---

51 Всі дані за 2009–2010 рр. внесені редактором-упорядником О. Кочеміровською.

52 Домашнє насильство як порушення прав людини. УГСПЛ//Права людини в Україні – 2007. Доповіді правозахисних організацій//Доступ: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1217068735>; Найпоширеніше насильство – сімейне. 13 травня – День матері // «Віче»-2008/ 20 листопада //Доступ: <http://www.viche.info/journal/541>; Насильство в сім'ї: звинувачуючи жертву – Україна (листопад 2006)// Доступ: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1164375558>.

- поширення алкоголізму, наркоманії, інших форм хімічних залежностей, ігрової залежності при відсутності системи примусового лікування (реабілітації);
- поширеність у засобах масової інформації, перш за все на телебаченні, пропаганди насильства та жорстокості, деструктивний вплив відеопродукції;
- слабка дієвість системи державної фінансової підтримки сімей, які її потребують, одним з наслідків чого є посилення матеріальної залежності жінок від чоловіків;
- неузгодженість законодавчих актів, що регламентують діяльність державних органів, які зобов'язані здійснювати профілактичний вплив стосовно сімей групи ризику, та недоліки у практичній діяльності цих органів;
- сформована культурна традиція щодо вирішення конфліктних ситуацій силовими методами, що є ментальним наслідком тоталітарного суспільного устрою. Зокрема, частково саме в цьому, на думку дослідників, слід шукати пояснення використання фізичного покарання у вихованні дітей, яке має поширений характер.

Отже, іноді саме суспільство провокує насильство через відповідні політичні дії чи бездіяльність органів влади, підтримку певних світоглядних стереотипів, що здійснюється засобами масової інформації, через масову культуру, комп'ютерні технології тощо.

До *мікрофакторів*, що зумовлюють насильство в сім'ї, належать такі:

- демографічні характеристики: в Україні, як і в інших країнах світу, абсолютну більшість (70-90%) серед жертв насильства і жорстокого поводження становлять жінки та діти. Причому прибуток домогосподарства не має вирішального значення. Чоловіки вдаються до фізичного насильства стосовно жінок та дітей як у ситуаціях, коли вони заробляють мало, так і тоді, коли вони заробляють дуже багато;
- умови життя, соціальний статус жертви та кривдника: за аналізом кримінальних справ переважна більшість злочинів була скоєна в квартирах і приватних будинках. Практика спростовує доволі поширену думку про те, що сімейно-побутові злочини частіше за все вчиняються за наявності тяжких житлових умов у злочинців або потерпілих. За результатами досліджень (В.Лобанов), 2/3 осіб, що вчинили злочин, мали задовільні житлові умови. Серед характеристик злочинця у сфері сімейних стосунків дослідники (Б. Головкін) називають низький освітній і культурний рівень та паразитичний спосіб життя, відсутність роботи;
- сімейний статус і структура домогосподарства. Результати зарубіжних досліджень свідчать, що жінки, які самі виховують дітей, мають більший ризик стати жертвами сексуального, фізичного та психологічного насильства. Заміжні жінки частіше зазнають фізичного та психологічного насильства, сексуальних нападів з боку інтимного партнера, одружені чоловіки – фізичного і психологічного насильства. Одинокі жінки

більшою мірою потерпають від фізичного насильства і сексуальних нападів. Ризик зазнати фізичного насильства вище у категорії удовиць, фізичного та психологічного насильства – у розлучених жінок, психологічного насильства – у розлучених чоловіків. Вітчизняна практика доводить, що у більшості випадків наявний не якийсь один вид насильства, а їх складне поєднання;

- стан психічного та фізичного здоров'я. За результатами досліджень, для кривдників-чоловіків, які вдаються до насильства, характерні егоїзм, егоцентризм, агресивність, зневага до інтересів і думок інших людей, намагання за будь-яку ціну здійснити власні мрії; особливо у ситуаціях, коли недоторканність і мужність ставляться під сумнів. Через насильство агресор прагне засвідчити свою вищість, підтвердити повагу до нього оточуючих, що, насправді, є показником проблем із самооцінкою;
- рівень соціальної підтримки, яку надають друзі та родичі. У тих жінок, які не мають знайомих, друзів чи родичів, збільшується ризик зазнати фізичного чи психологічного насильства. В урбанізованій місцевості, де спостерігається послаблення дії соціального контролю, також вищою є ймовірність домашнього насильства проти жінок і сексуальних нападів на них, а також психологічного насильства, що вчинюється проти чоловіків;
- різниця ціннісних орієнтацій. Д. Шестаков виокремлює такі причини, що викликають суперечності й можуть призводити до насильства в сім'ї:
  - конкуренція за лідерство у сім'ї, авторитарний тип сімейних відносин;
  - розподіл/ перерозподіл сімейного бюджету та домашніх обов'язків;
  - одноосібна пріоритетність рішення з низки інших важливих питань (наприклад, народження дитини);
  - прагнення до автономності, відстоювання права на окреме від шлюбного партнера особисте життя, розходження поглядів на мораль у сфері сексуальних стосунків, конфлікти на ґрунті подружньої невірності (зокрема, подружня невірність збільшує для жінок ризик насильства з боку чоловіка);
- рівень емоційності; зловживання алкоголем або наркотиками як каталізатор в умовах конкретного інциденту. За оцінкою кримінологів, часто алкоголь вживають як кривдник, так і жертва (або особи, які спільно з ними мешкають).

Продуктивним для подальшого практичного застосування є виокремлення не лише комплексних профілів кривдника та жертви, а й сімей, для характеристики яких у вітчизняній офіційній лексиці використовується термін «сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах». Це дуже велика за чисельністю і різна за кількістю та якістю проблем категорія населення, що має свою внутрішню структуру. Є сенс прислухатися до думки фахівців, які ставлять питання про внутрішню диференціацію зазначеної групи. Це дозволить виокремити підгрупи, що потребують якнайшвидшого зовнішнього втручання чи спеціалізованої допомоги.

Щодо класифікації сімейного насильства, то виділяють *б основних типів*, а саме: з боку батьків по відношенню до неповнолітніх дітей; з боку чоловіка по

відношенню до дружини, рідше – навпаки (так зване подружнє насильство, включаючи насильство, яке скоюють колишні чоловіки чи колишні жінки); дорослих дітей та онуків по відношенню до престарілих родичів (дуже часто у ситуації, коли діти «повертають образу» чи зросли в атмосфері вседозволеності); між дітьми (частіше – старших дітей щодо молодших); одних членів сімей до інших (наприклад, стосунки між зятем і тещею/тестем чи свекром/свекрухою і невісткою) тощо⁵³.

Таким чином, для визначення шляхів вирішення проблеми сімейного насильства, яка є нагальною комплексною і складною соціальною проблемою, необхідно врахувати сукупність і конфігурацію макро- та мікрофакторів. Наразі існує низка теорій (біологічних, соціологічних, кримінологічних, психологічних, соціально-педагогічних), що пояснюють явище насильства.

Макроорієнтовані теорії, які найчастіше використовують соціально-історичний та системно-сімейний підхід, трактують насильство як один з проявів владних відносин у суспільстві, зумовлених соціальною структурою та культурою, коли жінка, дитина, представник національної меншини чи людина похилого віку займають підпорядковане становище, а їхній соціально-економічний та правовий статус зневажається. Традиційна домінуюча позиція чоловіка у суспільних відносинах розглядається як причина того, що більше потерпають від насильства саме жінки та діти. Отже, на вирішення проблеми передусім можуть вплинути зрушення у суспільних відносинах та суттєві зміни культурних стереотипів.

Мікроорієнтовані теорії базуються переважно на біологічному, індивідуально-психологічному підході, і фокусуються на походженні і формах конфлікту, наслідком якого стає насильство, вивчають взаємодію, динаміку спілкування, специфічні риси кривдника та жертви, а також наслідки насильства для особистості. Панування патріархальної моралі, прорахунки виховання, асиметрія у розподілі домашніх обов'язків, різні цінності та установки, висування необґрунтованих і надмірних вимог, авторитарний характер подружніх стосунків, нехтування виконанням батьківських обов'язків, негативний вплив оточення, зловживання алкоголем та наркотиками розглядаються як чинники зростання масштабів домашнього насильства⁵⁴. Під таким кутом бачення, подолання та попередження насильства можливі не лише завдяки змінам, які забезпечуються політикою, відмовою від «шкідливих стереотипів», а й поліпшенням системи надання соціальних послуг, включаючи короточасні та довготривалі інтервенції, розвиток потенціалу особистості, групову роботу, поліпшення виховання.

Важливими вбачаються спроби поєднання соціальних факторів з індивідуальними характеристиками і складовими ризикованих ситуацій. Завдяки цьому

53 Грабська І.А. Насильство в подружніх відносинах // Практична психологія і соціальна робота. – 1998. – № 9. – С.20-23; Домашнє насильство як порушення прав людини. УГСПЛ//Права людини в Україні – 2007. Доповіді правозахисних організацій //Доступ: <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1217068735>; Кочеміровська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. Посібник для соціальних працівників. – Харків: НТМТ. – 44 с. – 2008.

54 Бова А.А. Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С.15-25. <http://www.politik.org.ua>.

з'являється можливість завчасно розпізнати потенційного кривдника і передбачити небезпеку жорстокого поводження. Набуває дедалі більшого визнання факт відтворення насильства, так звана соціальна естафета. Результати досліджень, які засвідчують, що реальні насильники в своєму дитинстві були його жертвами, доводять важливість і перспективність просвітницької роботи з батьками, а також спеціальних реабілітаційних програм для дітей, які зазнають жорстокого поводження.

За даними кримінології, типовими рисами кривдників є егоїзм, агресивність, зневага до інтересів і думок інших людей, намагання за будь-яку ціну панувати над людьми, що вважається ознаками мужності; нездатність до встановлення близьких емоційних контактів; паразитичний образ життя, споживацька позиція; походження з родини, в якій стосунки будувалися на насильницьких засадах (з великою імовірністю, але не обов'язково); низький рівень освіти і загальної культури; зловживання алкоголем, залежність від наркотиків, азартних ігор, інших шкідливих звичок; нестабільність психіки, схильність до депресивних станів. Для чоловіків-кривдників характерна особлива уразливість у ситуаціях, коли особистісні уявлення про свою вищість і мужність ставляться під сумнів. Через насильство такий чоловік домагається підкорення, яке виступає для нього критерієм особистої самооцінки, а насправді свідчить про наявність проблем із самооцінкою. Дослідженнями встановлено, що жінок, які зазнали насильства, і чоловіків, які його вчинили, об'єднують низька самооцінка, дотримання традиційних уявлень про родину, про підпорядковану роль жінки у сім'ї та суспільстві, «жіноче призначення», припустимість використання примусу, насильства як «норми»⁵⁵.

З огляду на матеріал, що вище викладено, *основні завдання* соціальної роботи полягають у тому, щоб: 1) сприяти попередженню усіх проявів домашнього насильства; 2) надати підтримку жертвам; 3) змінити поведінку кривдників.

Зміст *соціальної роботи*, спрямованої на вирішення проблеми домашнього насильства, можна презентувати як сукупність чотирьох основних елементів: а) профілактика сімейного насильства; б) робота із сім'ями та окремими категоріями, де сукупність макро- та мікрофакторів створює/може створити підвищений ризик жорстокого поводження; в) надання підтримки та допомоги жертвам, свідкам насильства та особам, які знаходяться у ризику насильства; г) проведення корекційної роботи з кривдниками.

За кількісними характеристиками компонент «робота с кривдниками» передбачає порівняно невелику групу отримувачів соціальних послуг. Значно ширшою є група жертв насильства, тому що, по-перше, один кривдник може завдавати шкоди декільком особам одночасно чи впродовж певного терміну часу, а, по-друге, ця група значно зростає, з огляду на те, що на кожний зафіксований випадок насильства припадає декілька випадків, коли насильство не здійснилося, але може стати реальністю.

---

55 Бова А. А. Модель факторів, що обумовлюють насильство в сім'ї // Український соціум. – 2005. – № 1 (6). – С.15-25. <http://www.politik.org.ua>; Запобігання інституціалізації дітей раннього віку. Інноваційні технології соціальної роботи з профілактики відмов від новонароджених дітей: Методичний посібник. – К.: Століття, 2008. – 224 с.

Щодо попередження насильства, то цей напрям передбачає охоплення як населення загалом (потенційно кожна людина, незважаючи на стать, вік, соціальний і професійний статус, місце проживання може стати жертвою насильства), так і цілеспрямовану роботу з окремими цільовими групами і підгрупами, з урахуванням особливостей кожної з них.

Слід зазначити, що у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї»⁵⁶ фігурують поняття *припинення і попередження насильства в сім'ї*. Соціальна робота виступає одним з провідних засобів саме попередження насильства в сім'ї, але не обмежується нею, тому що забезпечується цілим комплексом загально соціальних і спеціальних заходів. Щодо *спеціальних заходів попередження насильства та його припинення*, то вони є оперативними заходами, які мають за мету скоротити кількість проявів насильства в сім'ї, послабити сімейне неблагополуччя, не допустити вчинення будь-якого з проявів насильства. Здійснюються спеціальні оперативні заходи передусім органами міліції, кримінальної міліції у справах дітей. На відміну від них *заходи загально соціального спрямування з попередження насильства* трактуються в Законі широко і передбачають сукупність заходів держави, суспільства, органів місцевого самоврядування, а отже, і суб'єктів надання соціальних послуг, спрямованих на: зміцнення сім'ї як соціального інституту і як союзу конкретних осіб; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю для духовного та фізичного розвитку; завчасне виявлення сімей, в яких існує загроза виявлення насильства, відвернення чи обмеження причин та умов, що сприяють його скоєнню; забезпечення достатнього захисту від насильницьких посягань для кожного з членів сім'ї⁵⁷.

4.2. Попередження насильства в сім'ї як сукупність заходів первинної, вторинної та третинної профілактики

Варто, скориставшись термінами соціальної педагогіки та соціальної роботи, представити визначені вище компоненти соціальної роботи та складові загально-соціальних заходів з попередження насильства через поняття «первинна, вторинна та третинна профілактика насильства в сім'ї». Зазначимо, що згідно з чинним законодавством термін «попередження насильства» може розумітися як сукупність первинної, вторинної та третинної профілактики.

Первинна профілактика забезпечує попередження виникнення проблеми через формування належної громадської думки щодо небезпечності насильства як явища, поваги до прав людини, жінки, дитини й необхідності їх дотримання; важливості здорового способу життя і вміння будувати свої стосунки з оточуючими, починаючи з членів власних сімей, без застосування насильницьких методів. Щодо останнього, то ефективними формами вважаються проведення інформаційних кампаній, організація центрів підтримки сім'ї, програм усвідомленого

56 Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Науково-практичний коментар)/ За ред. О.М.Рудневої. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 160 с.

57 Там само; Кочеміровська О. Можливості виявлення та попередження насильства в сім'ї: основні поняття. Посібник для соціальних працівників. – Харків: НТМТ. – 44 с. – 2008.

та відповідального батьківства, а також програм для підлітків, молоді, які допомагають сформуванню навички самостійного життя, включаючи навички спілкування, вирішення конфліктних ситуацій, сприяють саморозвитку і побудові стратегії власного життя.

Вторинна профілактика передбачає існування спеціалізованих послуг не лише для сімей, які підпадають під визначення «опинилися у складних життєвих обставинах» (тобто мають проблеми, з якими не можуть справитися без сторонньої допомоги), але в яких існує ризик жорстокого поводження. При організації вторинної профілактики варто враховувати певні цільові групи (наприклад, діти, чиї батьки нехтують виконанням своїх обов'язків, вихованці шкіл-інтернатів та особи з їх числа; неповнолітні і незаможні молоді мами; чоловіки, які самі виховують дітей; тощо).

Третинна профілактика зорієнтована на надання послуг окремим особам чи сім'ям, які зазнали насильства чи знаходяться у ситуації його високого ризику, а також тим, хто підпадає під категорію «кривдників». Найчастіше третинна профілактика вимагає обов'язкових і примусових дій, здійснення яких передбачає втручання у сім'ю відповідних державних структур з метою припинення насильства та попередження його у перспективі.

З економічного боку, третинна профілактика є найдорожчою порівняно з первинною і вторинною, тому що в ній послуги у розрахунку на одну особу мають високу вартість і, незважаючи на це, не гарантують у подальшому викорінення проблеми. Третинна профілактика вимагає значних коштів на створення та утримання мережі спеціальних закладів соціального обслуговування (притулки, центри реабілітації, гуртожитки, кризові центри, центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї тощо), на фінансову підтримку сімейних форм виховання та розміщення дитини (приймні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, сім'ї опікунів та піклувальників), оплату праці і підвищення кваліфікації фахівців. Існування цих закладів та програм є обов'язковим елементом.

З точки зору державної політики, кращими не лише з економічної точки зору, а й за загальними результатами є стратегії, що працюють на випередження проблеми. Саме це доводить міжнародний досвід. Первинна профілактика, інвестиції в освіту і культуру, забезпечують кращий результат і мають бути пріоритетними. Так, за підрахунками американських експертів, один долар інвестицій в освіту та культуру, дозволяє зберегти згодом п'ять доларів, які не треба вкладати в будівництво тюрем, лікарень, притулків, посилення поліції, дорогі за витратами ресурсів програми лікування від алко- та наркозалежності тощо.

Вищевикладене дозволяє сформуванню декілька висновків, що мають значення для соціальної роботи, а саме:

- незважаючи на складність проблеми насильства, її можна передбачати і регулювати, зокрема, засобами соціальної роботи, таким чином сприяючи позитивним змінам макро- та мікрофакторів;
- основною ланкою, яка гарантує позитивні зрушення у вирішенні проблеми насильства, є зміни у світоглядних структурах окремих людей, груп

- населення і населення загалом, зокрема, зміни стереотипів стосовно ґендерних стосунків, прав дитини, цінностей людського життя, засобів вирішення конфліктних ситуацій та виховання;
- першочергового значення, таким чином, набуває первинна профілактика. Її ефективність забезпечується цілеспрямованими діями засобів масової інформації, закладів та установ культури, освіти і виховання, системи надання соціальних послуг, інституцій громадянського суспільства;
  - з огляду на те, що абсолютну більшість серед жертв домашнього насильства складають жінки та діти, система вторинної і третинної профілактики має прагнути до задоволення їхніх актуальних потреб та враховувати особливості цих демографічних категорій;
  - здійснення реабілітаційних і корекційних програм роботи з жертвами насильства та особливо з кривдниками, які є новими напрямками для вітчизняної практики, мають дістати обов'язкового розвитку. Вони потребують підготовки фахівців високої кваліфікації, спеціалізованих служб, окрім центрів медико-соціальної реабілітації, які за Законом «Про попередження насильства в сім'ї» мають здійснювати цю діяльність;
  - враховуючи поширеність проблеми насильства в українському суспільстві, першочергового значення набуває створення дієвої системи профілактики з усіма трьома компонентами. Потрібні виважена ефективна первинна профілактика, здійснення якої не обмежується тільки ресурсами суб'єктів надання соціальних послуг, та якісні й доступні послуги вторинної та третинної профілактики.

4.3. Попередження сімейного насильства засобами соціальної роботи в Україні: організаційна модель, етапи становлення, сучасний стан, особливості

4.3.1. Роль центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді як провідного суб'єкта здійснення первинної, вторинної та третинної профілактики насильства в сім'ї

В Україні, на відміну від інших країн пострадянського простору і ряду європейських країн, функція спеціальних повноважень стосовно вирішення проблеми домашнього насильства належить Міністерству у справах сім'ї, молоді та спорту. Ще однією особливістю України є те, що в складі зазначеного Міністерства діє Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді та Державний департамент з усиновлення та захисту прав дитини, що мають статус органів державного управління. Значний сегмент у практичній роботі щодо попередження насильства (первинна, вторинна, третинна профілактика) здійснюють спеціальні заклади державного підпорядкування – Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Згідно з нормативними документами вони створені для надання соціальних послуг сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

Діяльність центрів регулюється Постановою КМУ від 27.08.2004 р. № 1126 «Про заходи щодо вдосконалення соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю», низкою нормативних документів, кількість яких постійно зростає. Відповідно до Закону «Про попередження насильства в сім'ї» центри СССДМ не визначено суб'єктами попередження насильства в сім'ї, оскільки центри з'явилися пізніше, ніж було прийнято Закон.

Відповідно до підпункту 4 пункту 11 Загального Положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, що затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27.08.2004 р. № 1126, однією з функцій центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді є здійснення соціально-реабілітаційних заходів, спрямованих на надання особам, які перебувають у складних життєвих обставинах (у тому числі особи, які постраждали від насильства в сім'ї), допомоги у відновленні порушених функцій організму, компенсації обмежень життєдіяльності та підтриманні оптимального фізичного, психологічного, соціального рівня для досягнення соціальної адаптації шляхом раннього виявлення, обліку, здійснення соціального супроводу та надання соціальних послуг, спрямованих на захист прав людини та вирішення обставин, які призвели до сімейного неблагополуччя.

У 2008 році в Україні функціонувало 1852 центрів СССДМ в усіх регіонах України на рівні областей, міст, районів (з них понад 600 центрів у сільській місцевості). Окрім того розпочалося й формування мережі філій районних центрів, яких налічується понад 500. Кількість працюючих наближується до 5 тис. осіб, більшість з яких є державними службовцями. Координацію і контроль діяльності центрів здійснює Державна соціальна служба для дітей, сім'ї та молоді, а фінансування діяльності відбувається за рахунок коштів місцевих бюджетів, за винятком окремих цільових програм чи заходів. Основними формами роботи центрів щодо запобігання насильству в сім'ї та жорсткому поведінню з дітьми є: соціально-правове та психологічне консультування, представлення інтересів дитини чи одного з членів сім'ї, направлення до державних установ та недержавних організацій, надання соціально-педагогічної та психологічної допомоги.

Протягом 2009 року сфера надання соціальних послуг сім'ям, дітям та молоді, які опинилися у складних життєвих обставинах, характеризується такими показниками⁵⁸:

- збережено чисельність центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (1369) та збільшено їх кількість на 12 одиниць;
- у ході здійснення соціального супроводу сімей у складних життєвих обставинах у 945 сімей дитина залишилась в сім'ї, в 99 сімей повернуто дитину з державних закладів утримання, 222 сім'ям надано допомогу у відновленні житла; у 2306 сім'ях вирішено житлово-побутові проблеми;

58 Дані представлені відповідно до звіту, розміщеного на офіційному сайті Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту 28.09.2010 (http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article.jsessionid=75DB749DED23474649548DBD5770F658?art_id=121957&cat_id=121956&search_param=%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D1%85&searchForum=1&searchPublishing=1) (прим. ред.).

- забезпечено функціонування діяльності 73 закладів соціального обслуговування та створено центр соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями у Закарпатській області;
- завдяки роботі мережі консультаційних пунктів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у пологових стаціонарах, жіночих консультаціях та будинках дитини і соціальних центрів матері та дитини попереджено 332 відмови.

Соціальним супроводом центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі – центри) у 2009 р. охоплено 24 303 сім'ї (в них виховується 52 430 дітей), що складає 24% від загального числа сімей, які перебували у банку даних протягом року, з яких 13 920 сімей (28 496 дітей) було взято під соціальний супровід протягом звітного періоду. Слід зазначити, що 43% сімей, які перебували під соціальним супроводом, були охоплені роботою центрів ще у 2008 році. Значна кількість таких сімей свідчить про те, що не завжди при здійсненні соціального супроводу можливе дотримання термінів, визначених нормативно-правовою базою. Порівняно з 2008 роком на 2% зменшилося число сімей, охоплених супроводом. 3151 сім'я, яка перебувала під соціальним супроводом, виховує дитину під опікою, піклуванням (13%), 7243 – багатодітні сім'ї (30%)⁵⁹.

Основними причинами взяття під соціальний супровід сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, були: проблеми складних стосунків у сім'ї – 29% від загальної кількості сімей, охоплених супроводом (7062 сім'ї); залежностей/співзалежностей (наркотична, алкогольна тощо) – 17,4% (4228 сімей); безробіття – 10,7% (2617 сімей); сирітство – 10% (2484 сім'ї); інвалідність – 9,5% (2 297 сімей). У 4,9% сімей, які перебували під соціальним супроводом, був ризик передачі дитини до інтернатного закладу. 71% сімей від загальної кількості сімей, знятих із соціального супроводу з ризиком передачі дитини до інтернатного закладу, знято з позитивним результатом; 23,6% сімей – з негативним.

У ході здійснення соціального супроводу сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах, протягом звітного періоду було надано 654 981 соціальну послугу (в середньому одна сім'я отримала 27 соціальних послуг). У результаті здійснення супроводу протягом 2009 року 1590 членів сімей працевлаштовані; 4947 сім'ям було оформлено необхідні документи; в 6828 сім'ях налагоджено соціальні зв'язки; 1018 членів сімей влаштовано на навчання; 3072 сім'ї отримали допомогу в лікуванні, догляді; 316 сім'ям надано допомогу у відновленні житла; 997 сімей отримали реєстрацію; 541 сім'ю залучено до реабілітаційних програм; 7572 сім'ї отримали гуманітарну допомогу; у 3446 сім'ях вирішено житлово-побутові проблеми. Найбільша увага приділялась наданню гуманітарної допомоги (50% від загальної кількості знятих із супроводу), налагодженню соціальних зв'язків (45%), оформленню документів (32,6%). Незначні показники свідчать про відсутність комплексної допомоги у вирішенні проблем сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

59 Інформаційні матеріали щодо підсумків проведення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю у 2009 році / за заг. ред. Н.Л. Лук'янової, В.С. Вовка, І.М. Дубініної, О.О. Січкара. – К.: Держсоцслужба, 2010. – 64 с. (прим. ред).

Для Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дітей пріоритетом є координація діяльності органів і служб дітей, пов'язаної з усиновленням дітей, опікою, піклуванням, їх влаштуванням у дитячі будинки сімейного типу та прийомні сім'ї; здійснення заходів щодо забезпечення захисту прав, свобод та інтересів дітей, запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності; участь у формуванні та реалізації державної політики з питань дітей і сім'ї. Серед функцій Департаменту є здійснення діяльності з профілактики сімейного насильства і жорстокого поводження з дітьми. Станом на 1.06.2008 р. Департаменту підпорядковувалися 94 притулки, 30 центрів соціально-психологічної реабілітації для дітей від 3-х до 18-ти років.

У 2009 році⁶⁰ майже вдвічі більше дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа поставлено цього року на квартирний облік, а рівень забезпечення їх житлом зріс на 20%. Підготовлено 836 кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі, 1042 кандидати в опікуни та піклувальники. Підвищили свій виховний потенціал 1222 прийомних батька, 291 батько-вихователь, що майже втричі більше ніж у минулому році. 5235 учнів 9–11 класів інтернатних закладів пройшли курс підготовки до самостійного життя, що складає 80% від їх загальної кількості.

Важливе значення в ході здійснення соціального супроводу має показник попередження соціального сирітства, який у 2009 році становив 1490 сімей (у 1314 сім'ях дитина залишилась у сім'ї; до 176 сімей повернуто дитину з державних закладів утримання), що складає 9,8% від загальної кількості сімей, знятих із соціального супроводу, та 11,2% – від знятих із позитивним результатом. У 2008 році у 1703 сім'ях відбулося попередження соціального сирітства (у 1541 сім'ї дитина залишилась у сім'ї; до 162 сімей повернуто дитину з державних закладів утримання), що складає 11,6% від загальної кількості сімей, знятих із соціального супроводу, та 13,4% – від знятих із соціального супроводу з позитивним результатом⁶¹.

Згідно зі змінами до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та відповідно до Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь/ відділів у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, низку нових функцій закріплено за управліннями/ відділами у справах сім'ї, молоді та спорту, які:

- ініціюють та затверджують на місцевому рівні Програми протидії насильству в сім'ї та роботи з особами, що вчинили насильство в сім'ї;

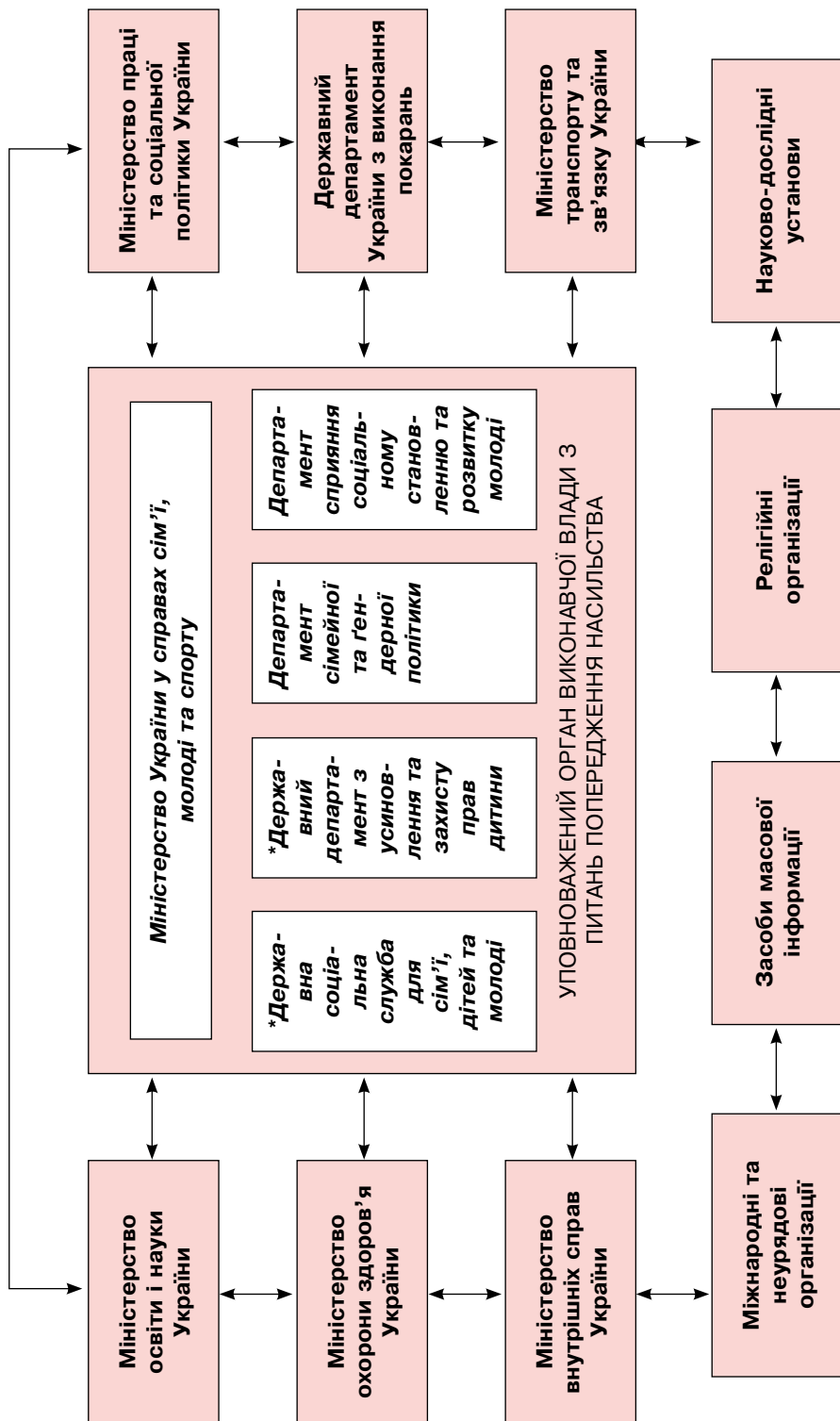
60 Дані представлені за матеріалами офіційного сайту Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту 28.09.2010 (http://www.kmu.gov.ua/sport/control/uk/publish/article;jsessionid=75DB749DED23474649548DB_D5770F658?art_id=121957&cat_id=121956&search_param=%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0%D1%85&searchForum=1&searchPublishing=1) (прим. ред.).

61 Інформаційні матеріали щодо підсумків проведення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю у 2009 р. /Заг. ред. Н.Л. Лук'янової, В.С. Вовка, І.М. Дубініної, О.О. Січкара. – К.: Держсоцслужба, 2010. – 64 с. (прим. ред.).

- приймають повідомлення про направлення особи для проходження корекційної програми і формують групу клієнтів для проведення групової та індивідуальної роботи;
- інформують особу, що вчинила насильство, про наслідки невідвідання корекційної програми, надають інформацію щодо місця, часу та умов участі в програмі;
- приймають від фахівців кризових центрів повідомлення щодо непроходження та довідки про проходження особою корекційної програми;
- координують підготовку фахівців для подальшого впровадження корекційних програм та роботи із сім'ями, в яких вчинено насильство чи існує загроза його вчинення;
- формують склад мультидисциплінарної команди фахівців для проведення корекційних програм відповідно до вікової категорії клієнтів;
- направляють фахівців мультидисциплінарної команди на навчання корекційній роботі за спеціальною програмою;
- залучають (за погодженням) до реалізації корекційних програм (з урахуванням наявних людських та організаційних ресурсів) фахівців: спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та соціальних закладів, діяльність яких вони координують; працівників закладів освіти та охорони здоров'я; спеціалістів центрів медико-соціальної реабілітації, соціально-психологічної реабілітації дітей, центрів практичної психології та соціальної роботи, центрів практичної психології МВС, служби у справах дітей, притулків, працівників територіальних центрів допомоги одиноким непрацездатним громадянам та особам похилого віку; представників громадських організацій, інших осіб з достатньою кваліфікацією (психологів, соціальних педагогів, педагогів, медичних працівників тощо);
- забезпечують постійне приміщення для проведення корекційних програм з урахуванням організаційних та матеріально-технічних можливостей місцевої громади;
- сприяють роботі кризового центру.

Мінсім'ямолодьспорт, який є спеціальним уповноваженим органом, його Управління, Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді та Державний департамент усиновлення і захисту прав дитини співпрацюють з низкою міністерств та Державним департаментом з виконання покарання.

Схема 1. Попередження насильства в сім'ї: модель управління на національному рівні.
(Примітка: *Органи державного управління).

На схемі 1 представлено схему управління на національному рівні. На нашу думку, вона потребує подальшого вдосконалення, тому що функції, відповідальність і повноваження є розпорощеними, а ресурси для виконання нових функцій обмежені чи відсутні, що впливає на ефективність. Так, на національному рівні абсолютна більшість функцій щодо попередження домашнього насильства належить Департаменту сімейної, гендерної політики та оздоровлення, в якому нині працюють лише 5 осіб і який не має власної вертикальної структури. На місцевому рівні означені функції де-юре мають виконувати Управління/відділи у справах сім'ї, молоді та спорту. Але де-факто наразі вони не в змозі якісно виконувати обов'язки з двох причин: відсутність наявних людських ресурсів та компетентності працівників, більшість з яких за освітою не є фахівцями соціальної роботи, психологами чи педагогами; вони не проходили спеціального навчання з проблеми насильства, яка є складною і комплексною соціальною проблемою. З огляду на це, на практиці управління/відділи у справах сім'ї, молоді та спорту прагнуть максимально делегувати виконання зазначених функцій ЦСССДМ. Це означає, що розроблені концептуальні підходи на практиці «зависають», не маючи виконавців, чи спрощують-ся до викривлення.

Слід відзначити, що центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, попри всі недоліки та недосконалості в роботі, – це найпотужніша національна мережа державного підпорядкування, яка постійно розвивається, має розроблену нормативну базу, кадровий потенціал, науково-методичне забезпечення і можливості для швидкої реакції на «команди з центру». Порівняно з нею ресурси інших суб'єктів соціальної роботи з проблемою сімейного насильства обмежені.

Так, у своєму підпорядкуванні Міністерство охорони здоров'я наприкінці 2006 р. мало тільки 2 центри медико-психологічної реабілітації (Чернігів, Севастополь), які було створено на територіях психіатричної та наркологічної установ. Ще 14 центрів медико-соціальної реабілітації функціонували у Вінницькій, Донецькій, Луганській, Львівській, Київській областях, а два кабінети було створено у Закарпатській та Миколаївській областях (13,14)⁶².

За рахунок місцевих бюджетів створено притулок для жінок у м.Києві та Центр для жінок у Деснянському районі міста Києва, але вони є «винятком з правил». Існують декілька центрів і притулків для жінок, притулки для дітей, які стали жертвами насильства чи перебувають у його ризику, ініціаторами створення яких були неурядові організації та релігійні конфесії, але точна кількість цих установ невідома, їх реєстру на даному етапі не існує.

Отже, ще одна особливість України полягає наразі в тому, що саме центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді є провідним суб'єктом здійснення первинної, вторинної та третинної профілактики домашнього насильства.

---

62 Семігіна Т., Гусак Н. Інституціоналізація реабілітаційних послуг для осіб, які зазнали насильства в сім'ї // Український соціум. – 2008. – С.4; Семігіна Т. В. Послуги, що надаються особам, які зазнали насильства в сім'ї//Наукові записки. Том 84. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота.

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», який набрав чинності у березні 2002 року, створив підґрунтя для появи нових функцій і, відповідно, форм і методів соціальної роботи, що спрямовані на попередження насильства та забезпечення підтримки його жертвам, відповідне вдосконалення нормативної бази для здійснення практичної роботи.

У 2004 р. спільним наказом Державного Комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України та Міністерства охорони здоров'я України було затверджено «Порядок розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» (від 16.01.2004 р. за № 5/34/24/11) і зареєстровано в Міністерстві юстиції України (від 22.01.2004 р. за № 99/8698).

Відповідно до зазначеного Порядку, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

- здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини;
- у разі необхідності надають первинну (під час звернення) соціально-психологічну допомогу дітям, які постраждали від жорстокого поводження;
- надають правові, психологічні, соціально-медичні та соціально-психологічні послуги з метою збереження соціального статусу та повноцінної життєдіяльності, адаптування у суспільстві дітей, які постраждали від жорстокого поводження.

Через три місяці Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді та Міністерство внутрішніх справ України спільним наказом затверджують Інструкцію щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї та молоді, служб у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї (від 09.03.2004 р. № 3/235), яку також зареєстровано в Міністерстві юстиції України (від 30.03.2004 р. № 399/8998).

Згідно з Інструкцією, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді:

- здійснюють приймання інформації про випадки здійснення або реальну загрозу вчинення будь-яких форм насильства в сім'ї;
- у разі необхідності надають під час звернень особам, які постраждали від різних форм насильства в сім'ї, термінову психологічну (психокорекція, психотерапія, консультування), соціально-медичну (консультування медиків), юридичну та інформаційну допомогу.

У 2009 році затверджено в новій редакції Інструкцію щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї (наказ Мінсім'ямолодьспорту та МВС від 07.09.2009 р. № 3131/386). Інструкцією визначено, що центри приймають інформацію про випадки вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення, забезпечують надання особам, які постраждали від насильства в сім'ї, психологічної, соціально-педагогічної, соціально-економічної, інформаційної, соціально-медичної та юридичної допомоги,

здійснюють соціальний супровід сімей, в яких мають місце випадки насильства в сім'ї або існує його реальна загроза.

Зазначені документи заклали підвалини співробітництва між основними суб'єктами профілактичної діяльності (у широкому сенсі цього поняття) щодо насильства, починаючи з органів центральної виконавчої влади.

Отже, на місцевому рівні розподіл функцій та повноважень між центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, службою у справах дітей та управлінням/відділом у справах сім'ї, молоді та спорту має такий вигляд (таблиця 1; схема 2):

Таблиця 1

Розподіл функцій на місцевому рівні між ЦСССДМ, службами у справах дітей, Управліннями/відділами у справах сім'ї, молоді та спорту

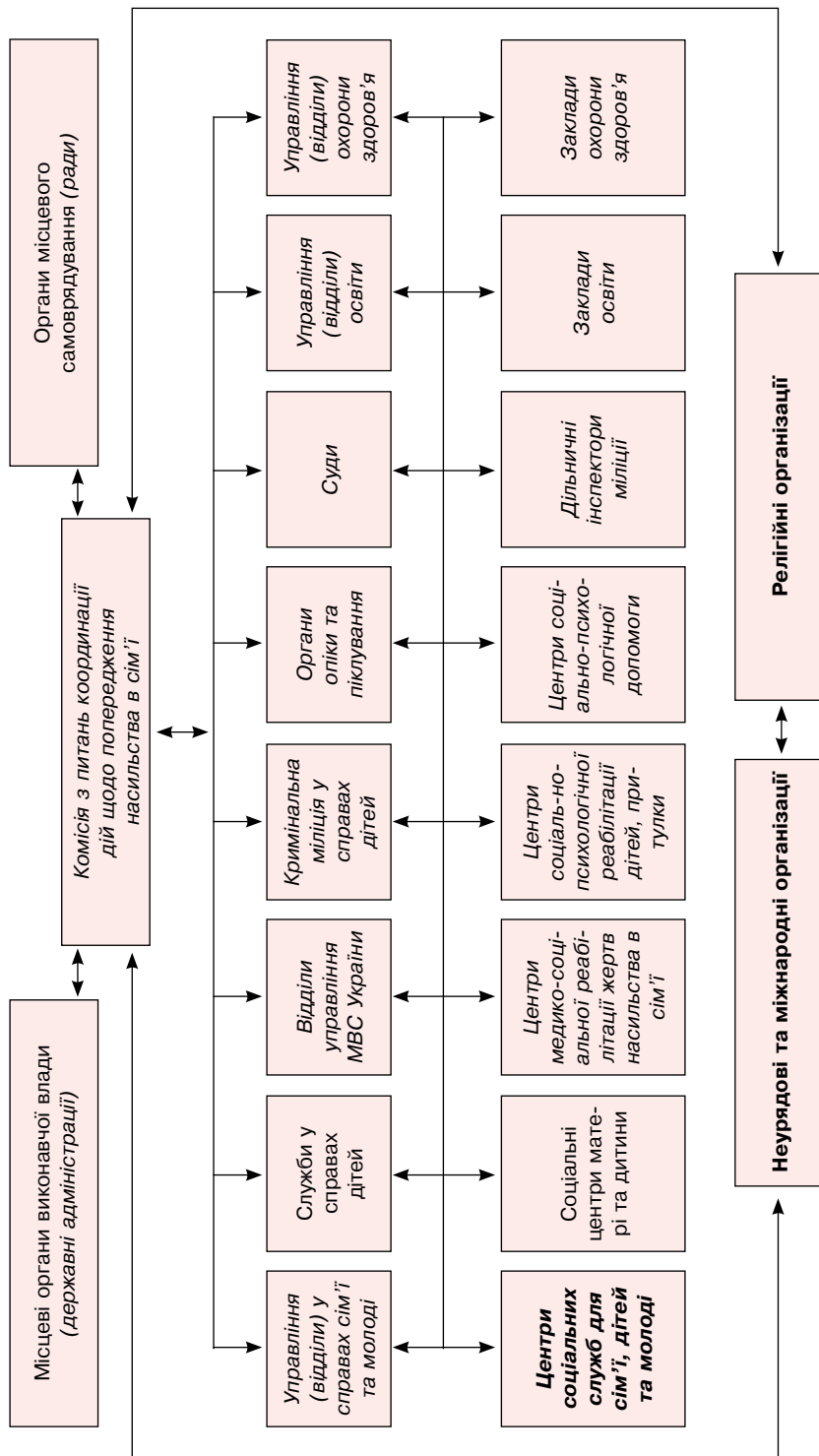
ЦСССДМ	Служби у справах дітей	Управління/відділи у справах сім'ї, молоді та спорту
<ul style="list-style-type: none"> • Приймання інформації про випадки здійснення або реальну загрозу вчинення насильства в сім'ї, жорстокого поведіння з дитиною; • за потреби, надання під час звернень особам, які постраждали від різних форм насильства в сім'ї, включаючи дітей, термінової психологічної (психокорекція, психотерапія, консультування), соціально-медичної (консультування медиків), юридичної та інформаційної допомоги; • формування та ведення Загального банку даних сімей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях; • здійснення соціального інспектування (спільно з представниками служб дітей, органів внутрішніх справ управління праці та соціального захисту); • оперативне повідомлення про випадки звернень стосовно вчинення насильства в сім'ї чи ризику його скоєння Управління/відділ у справах сім'ї, молоді та спорту чи службу у справах дітей (якщо жертвою стала дитина); 	<ul style="list-style-type: none"> • Координація зусиль органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи щодо запобігання бездоглядності і правопорушень серед них; • своєчасне виявлення дітей, над якими вчинено насильство чи існує його реальна загроза, та надання їм допомоги аж до вилучення із сім'ї (спільно з органами внутрішніх справ); • порушення питання про притягнення до відповідальності осіб, які допустили порушення прав і свобод дітей; • розглядають заяви та звернення щодо вчинення насильства над дітьми чи його загрозу; • ведуть загальний облік, статистику дітей, стосовно яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення; • надають необхідну допомогу дитині, яка зазнала насильства в сім'ї, а в разі його вчинення вживають заходів щодо попередження; 	<ul style="list-style-type: none"> • Організація роботи з попередження НС та формування ненасильницької ідеології у суспільстві; • участь у розробці та реалізації державної політики щодо попередження НС; • визначення потреб регіонів у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї; • здійснення контролю за організацією та діяльністю спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї; • здійснення збору та узагальнення даних про насильство в сім'ї відповідно до законодавства; • організовує і проводить дослідження насильства в сім'ї; • координація діяльності міліційних інспекторів, міліції, органів опіки і піклування; • ініціюють створення та забезпечення діяльності при місцевих органах виконавчої влади й органах місцевого самоврядування постійно діючих робочих комісій з питань координації дій щодо попередження НС;

ЦСССДМ	Служби у справах дітей	Управління/відділи у справах сім'ї, молоді та спорту
<ul style="list-style-type: none"> • звітування стосовно звернень та наданих послуг; • здійснення соціального супроводу дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей та сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах; • навчання кандидатів у прийомні батьки та батьки-вихователі; • організаційно-методичне забезпечення та координація роботи закладів соціального обслуговування (центрів соціально-психологічної допомоги, центрів матері та дитини); • організація та проведення просвітницької та роз'яснювальної роботи серед членів сім'ї, громади, суспільства щодо неприпустимості насильства; • організація шкіл відповідального, усвідомленого батьківства; груп взаємодопоміжки; • підготовка та розповсюдження соціальної реклами 	<ul style="list-style-type: none"> • представлення інтересів дітей в судах; • проводять профілактичну та роз'яснювальну роботу з батьками, особами, що їх замінюють, іншими родичами з тих сімей, де існують вчинення насильства щодо дітей чи його ризик; • здійснюють контроль за дотриманням законодавства про працю дітей; • сприяють створенню та забезпеченню діяльності сімейних форм виховання (спільно з органами опіки та піклування); • здійснюють керівництво закладами соціального захисту дітей (центри соціально-психологічної реабілітації дітей) 	<ul style="list-style-type: none"> • створюють банк даних сімей, де існують випадки вчинення насильства або існує реальна його загроза; • ініціатива та затвердження на місцевому рівні Програми протидії насильству в сім'ї та роботи з особами, що вчинили НС; • приймання повідомлень про направлення особи для проходження корекційної програми і формування груп клієнтів для проведення групової та індивідуальної роботи; • інформування особи, яка вчинила насильство, про наслідки невідвідання корекційної програми, надають інформацію щодо місця, часу та умов участі в програмі; • приймання від фахівців кризових центрів повідомлення щодо непроходження та довідки про проходження особою корекційної програми; • координація підготовки фахівців для впровадження корекційних програм та роботи із сім'ями, в яких вчинено насильство чи існує загроза його вчинення; • формування складу мультидисциплінарної команди фахівців для проведення корекційних програм для клієнтів різного віку; • направлення фахівців мультидисциплінарної команди на навчання корекційній роботі за спеціальною програмою; • залучення до реалізації корекційних програм (з урахуванням наявних людських та організаційних ресурсів) фахівців: спеціалістів ЦСССДМ та

ЦСССДМ	Служби у справах дітей	Управління/відділи у справах сім'ї, молоді та спорту
		<p>соціальних закладів, діяльність яких вони координують; працівників закладів освіти та охорони здоров'я; спеціалістів центрів медико-соціальної реабілітації, соціально-психологічної реабілітації дітей, центрів практичної психології та соціальної роботи, центрів практичної психології МВС, служби у справах дітей, притулків, працівників терцентрів допомоги одиноким непрацездатним громадянам та особам похилого віку; представників громадських організацій, інших осіб з достатньою кваліфікацією (психологів, соціальних педагогів, педагогів, медичних працівників тощо);</p> <ul style="list-style-type: none"> • забезпечують постійне приміщення для проведення корекційних програм з урахуванням організаційних та матеріально-технічних можливостей місцевої громади; • сприяють роботі кризових центрів, притулків; • організують та проводять просвітницьку та роз'яснювальну роботу серед членів сімей, де виникає чи може виникнути реальна загроза вчинення насильства; • створення банку даних про місцеві організації, установи та заклади, які працюють у напрямку попередження НС

Схема 2. Попередження домашнього насильства: модель управління на місцевому рівні

Основними формами роботи центрів СССДМ щодо запобігання насильству в сім'ї та жорсткому поводженню з дітьми на першому етапі були: лекційно-просвітницька робота, соціально-правове та психологічне консультування, представлення інтересів дитини чи одного з членів сім'ї, направлення до державних установ та недержавних організацій, надання соціально-педагогічної та психологічної допомоги у вирішенні проблеми (зокрема, за «Телефоном довіри»). У 2004 р. Постановами Кабінету Міністрів України було затверджено Типові положення про Центр соціально-психологічної допомоги, про центр соціально-психологічної реабілітації дітей, завдяки яким почалося створення мережі спеціалізованих закладів соціального обслуговування у цілодобовому режимі, а також Типові положення про прийомну сім'ю та про дитячий будинок сімейного типу. З 2003 р. у м. Херсон розпочався експеримент щодо створення першого у національній практиці Центру матері та дитини як стаціонарного закладу з надання комплексу соціальних послуг вагітним жінкам та породіллям.

4.3.2. Основні етапи здійснення соціальної роботи з профілактики насильства в сім'ї: нормативне забезпечення та статистичні показники

У соціальній роботі з профілактики насильства можна виокремити декілька етапів. Перший з них припадає на 2001–2004 роки, коли на державному рівні визнається необхідність розвитку в Україні нового напрямку соціальної роботи, якою є профілактика сімейного насильства, розробляються перші нормативні документи, в яких закладено принцип взаємодії і партнерства усіх суб'єктів цієї діяльності, з'являються перші центри соціально-психологічної допомоги та центри соціально-психологічної реабілітації дітей як стаціонарні заклади, які, зокрема, можуть надавати послуги жертвам насильства у цілодобовому режимі.

Початком другого етапу – етапу становлення роботи з попередження домашнього насильства, – що триває до сьогодні, ми вважаємо 2005 р. У цей час Верховною Радою України біло прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей для чоловіків та жінок» (8 вересня 2005 р. № 2866-IV), що набрав чинності з 01.01.2006 р. У цьому ж році відбулися перші за історію незалежної України парламентські слухання «Стан протидії ґендерному насильству». Важливе значення мала низка законодавчих актів (серед яких Постанова Верховної Ради України «Про дитячу безпритульність в Україні та шляхи подолання цього явища» від 6 вересня 2005 р. за № 2796-IV, Указ Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей» від 11.07.2005 р. за № 1086/2005, Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 р. № 2342-IV), що зафіксували пріоритет виховання дитини в родині, поклали початок реформуванню системи опіки і піклування, забезпечили розвиток сімейних форм виховання і влаштування дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківської опіки і піклування.

У цей же час Постановою Кабінету Міністрів було затверджено Типове положення про соціальний центр матері та дитини (від 8 вересня 2005 р. за № 879), що

в подальшому надав змогу для створення мережі установ для тимчасового проживання жінок на сьомому-дев'ятому місяці вагітності та матерів з дітьми від народження до 18 місяців, які опинилися у складних життєвих обставинах. За 2005-2006 роки було створено за державні кошти 30 центрів соціально-психологічної реабілітації дітей від 3-х до 18-ти років, серед яких є й жертви домашнього насильства.

Важливим кроком до системної роботи з проблемою сімейного насильства став спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України та Державного департаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» (від 14.06.2006 р. за № 1983/388/452/221/556/596/106), який було підписано у червні 2006 р. Ним уперше в національній практиці було визначено механізм взаємодії, відповідальність та повноваження кожного із семи центральних органів виконавчої влади та їх відповідних територіальних підрозділів у вирішенні проблеми насильства в сім'ї. Прийняття зазначеного наказу дало змогу наприкінці наступного, 2007 р., за ініціативою Державної соціальної служби для сім'ї, молоді та спорту підготувати і затвердити «Порядок формування, ведення та використання Загального банку даних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах» (від 21.12.2007 р. № 4991). Таким чином, було зроблено крок до створення єдиної інформаційно-аналітичної системи, існування якої можна вважати ще однією «українською особливістю». Створення Банку даних дозволяє на державному, регіональному та місцевому рівнях здійснювати аналіз ситуації щодо стану та ризику сімейного насильства в динаміці; з її урахуванням визначати стратегії роботи із сім'ями, види й обсяги соціальних послуг.

Відповідним нормативним документом було визначено Порядок здійснення соціального супроводу сімейних форм виховання, а також основні завдання та організацію соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Таким чином, соціальний супровід певних категорій сімей перетворився на обов'язковий елемент соціальної роботи.

У лютому 2007 р. Кабінетом Міністрів України було затверджено Державну програму підтримки сім'ї на період до 2010 р., в якій містяться конкретні пункти щодо запобігання насильству в сім'ї. Зокрема, в ній було визнано доцільним щорічне проведення Всеукраїнської акції «16 днів проти насильства», а також здійснення широкомасштабної інформаційно-просвітницької роботи через створення та розповсюдження соціальної реклами з питань попередження насильства в сім'ї, включаючи теле- і радіопрोगрами, тренінги та семінари тощо; підвищення професійної компетентності фахівців (психологів, соціальних працівників, освітян) у рамках вузівської підготовки та системи підвищення кваліфікації; удосконалення системи відомчої звітності та запровадження державної статистичної звітності.

Упродовж 2008 р. Державною соціальною службою розроблено та затверджено:

- Порядок здійснення соціального інспектування центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих

обставинах (наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 31.03.2008 р. № 1278);

- Порядок здійснення соціального супроводу центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах (наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 25.04.2008 р. № 1795);
- Інструкцію щодо здійснення та обліку соціального супроводу сімей та осіб, які опинилися у складних життєвих обставинах, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (наказ Держсоцслужби від 18.06.2008 р. № 35).
- Проведено також навчання для 27 спеціалістів регіональних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, а також підготовлено та розповсюджено 2 тис. екземплярів науково-методичних посібників з матеріалами навчально-тренінгового модуля з підготовки спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді до соціального супроводу сімей, методичні рекомендації щодо здійснення базової оцінки потреб сім'ї та дітей.

Станом на 2008 рік у різних регіонах створено і діють 22 центри соціально-психологічної допомоги, що можуть надавати допомогу цілодобово у стаціонарному режимі 390 особам загалом (Кримський республіканський, Волинський, Донецький, Житомирський, Закарпатський, Запорізький, Івано-Франківський, Київський, Кіровоградський, Луганський, Львівський, Миколаївський, Одеський, Рівненський, Сумський, Тернопільський, Хмельницький, Чернівецький, Чернігівський обласні, Севастопольський та Київський міські). За I півріччя 2008 р. центри надали допомогу понад 10 тис. осіб (ця кількість з урахуванням цілодобового, денного стаціонарів та одноразових консультацій), що майже в 10 разів перевищує показники попередніх років (2006 – 1018 звернень; 2005 – 694 звернення). Порівняно з центрами медико-соціальної реабілітації, які підпорядковані Міністерству охорони здоров'я і передбачають надання медичних (зокрема, психіатричних), психологічних, юридичних, інформаційних, соціальних послуг, центри соціально-психологічної допомоги не надають медичних послуг, але можуть запропонувати, крім психологічних, юридичних, інформаційних та соціальних, ще й соціально-побутові, соціально-педагогічні, послуги з працевлаштування. Термін перебування у центрах, діяльність яких координує Держсоцслужба, згідно з положенням, як правило, не перевищує 90 діб. У центрах медико-соціальної реабілітації перебування може бути довшим.

Протягом 2003–2008 рр. створено 16, а діють 14 центрів матері та дитини, які мають реальні можливості для попередження насильства, в першу чергу, стосовно вагітних та жінок з немовлятами і дітьми раннього віку.

Одна з основних складностей у діяльності соціальних служб зумовлена обмеженістю ресурсів, передусім людських і матеріальних. Так, нині типовий районний центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді має у своєму розпорядженні лише 3–5 осіб, серед яких бракує фахівців, особливо з психологічною підготовкою. Служба, яка має надавати інформаційні, психологічні, юридичні, соціально-педагогічні, соціально-медичні та інші послуги широким групам населення, здійснювати в обов'язковому порядку низку заходів щодо виконання різноманітних державних

програм, не має транспортних засобів, коштів на відрядження, телефонні розмови, необхідне технічне обладнання.

Як свідчать результати моніторингу центрів соціально-психологічної допомоги, проведеного наприкінці 2007 р. Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді, загалом кількість послуг, що надаються жертвам насильства, зростає. Усі клієнти спеціалізованих закладів високо оцінюють можливість отримати тимчасове житло. Окрім того, вони загалом задоволені ставленням до себе з боку соціальних працівників, якістю безоплатних послуг. Дорослі клієнти найчастіше звертаються за консультаціями до психолога, беруть участь в інформаційно-просвітницьких заходах, отримують допомогу у відновленні документів, облаштуванні житла, допомогу в його приватизації, влаштуванні дитини до дитячого садочка. Згідно з чинним законодавством соціальні служби не в змозі самостійно вирішувати актуальні питання надання матеріальної допомоги, і тому запит на такі послуги не високий. Між тим існує нагальність таких послуг. Передусім, її потребують неповнолітні особи з малозабезпечених сімей, адже деякі послуги неможливо отримати безкоштовно (наприклад, послуги адвоката, перукаря; проведення (без направлення органів внутрішніх справ) судово-медичної експертизи; надіслання листа, міжміські розмови чи розмови мобільним телефоном тощо).

На якість послуг спеціалізованих закладів впливають не лише брак фахівців чи недостатня кваліфікація у працюючих спеціалістів, а й їхнє перенавантаження, чим пояснюється частково недостатність уваги. Тільки-но починає усвідомлюватися важливість такої проблеми, як професійне вигорання співробітників соціальних служб. Низька порівняно із середньою по країні заробітна плата соціальних працівників, відсутність пільг, соціальних гарантій, невизначеність норм навантаження, велика кількість звітної документації, емоційне напруження у поєднанні з ризиком зараження від клієнтів такими захворюваннями, як туберкульоз, побутовий сифіліс, зумовлюють високу плінність кадрів, що позначається на якості соціального обслуговування.

Якісний аналіз проблем, характерних для сімей, що було внесено до Банку даних, сімей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях, у 2008 р. презентовано на діаграмі 2.

Звертає на себе увагу той факт, що, незважаючи на відносно не велику групу сімей, де провідною проблемою є насильство, у більшій половині сімей, передусім у сім'ях з наркотичною чи алкогольною залежністю, а також у сім'ях, для яких характерно зневажливе ставлення та складні стосунки між членами родини, існує підвищений ризик насильства. При цьому цілком можливим є подвоєння проблеми: у сім'ях з проблемою алкогольної чи наркотичної залежності одночасно є й проблеми взаємостосунків. Таким чином, проблема домашнього насильства залишається серед актуальних проблем українського суспільства.

Є сенс окремо розглянути статистичні дані соціальних служб щодо сімейного насильства. Департаментом сімейної та ґендерної політики для оцінки ситуації щодо сімейного насильства використовуються три базові показники: кількість звернень з питань насильства в сім'ї, кількість наданих послуг, кількість сімей, які перебувають на обліку у зв'язку з насильством у сім'ї. Державна соціальна служба, крім трьох зазначених показників, використовує ще такі: кількість закладів соціального обслуговування (центри соціально-психологічної допомоги, соціальні центри матері та дитини) та осіб, які скористалися послугами закладів; інформація із Загального банку даних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах; кількість сімей, які взято під соціальний супровід; кількість сімей, які проінспектовано тощо.

Звернемося до таблиці 2 із зведеними по роках деякими статистичними даними Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді.

Таблиця 2

Попередження домашнього насильства: статистичні дані Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді

Показник	2004	2005	2006	2007	2008
Взято на облік органами МВС з причини насильства			63 624	Понад 65 тис.	Понад 70 тис.
Кількість звернень до ЦСССДМ з приводу загрози або вчинення насильства в сім'ї	1586	1979	2852	2579	3341
Кількість звернень у ЦСССДМ з приводу жорстокого поводження з дітьми	758	1315	780	899	839/1120
Кількість послуг ЦСССДМ, що надано особам, які звернулися з приводу жорстокого поводження з дітьми	1957	2750	3071	5759	облік не ведеться
Кількість сімей, які внесено у Загальний банк даних сімей у складних життєвих обставинах/кількість дітей в них	-	-	117832	77774/ 144471	90790/176471 *64850 /129238 на 31.12.08.
Кількість сімей, які внесено у Загальний банк з причини сімейного насильства чи реальної загрози його вчинення (складних стосунків у сім'ї)/кількість дітей в них				3058/ 4294	Перебувало протягом року 2287 сімей, станом на 31.12.08 1632 сім'ї
Загальна кількість послуг ЦСССДМ, що надано особам, які звернулися з приводу насильства в сім'ї	3811	3700	8650	13923	2495/3190 23331
Кількість сімей/в них дітей з проблемою насильства, які перебували під соціальним супроводом	5189	4667/ 9401	4040/ 88133		776/1529

За 2008 р. результативність соціального супроводу сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, мала такий вигляд:

- 240 особам – оформлено чи відновлено документи;
- 2095 особам – налагоджено (відновлено) соціальні зв'язки;
- 102 особи – влаштовано на навчання;
- 48 осіб – працевлаштовано;
- 1289 осіб – залучено до реабілітаційних програм;
- 821 особу – навчено соціально-побутових навичок;
- 521 особа – отримали допомогу в лікуванні (догляді);

- 825 осіб – отримали доступ до більших освітніх можливостей або соціальної активності;
- 100 осіб – отримали реєстрацію;
- 167 осіб – набули знань щодо профілактики інфікування ВІЛ;
- 1486 осіб – зменшено асоціальну поведінку.

Окрім того: 9 дітей повернуто до біологічної сім'ї із закладу державного утримання та для 525 дітей, після здійснення соціальної роботи, збережено біологічну сім'ю. В ході здійснення соціального супроводу: членам 5649 сімей було оформлено (відновлено) необхідні документи; членів 1209 сімей було влаштовано на навчання, 1850 – на роботу, 512 – залучено до реабілітаційних програм, 366 сім'ям відновлено житло, 899 – отримали реєстрацію, 8208 сім'ям надано сприяння в отриманні допомоги одягом, взуттям, продуктовими наборами, 3630 – вирішено житлово-побутові проблеми, в тому числі поліпшення житлових умов, 6015 – налагоджено (відновлено) соціальні зв'язки.

Також у результаті роботи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 1541 випадку дитина залишилась в сім'ї, 162 сім'ям було повернуто дитину із закладу державного утримання.

Протягом I півріччя 2009 року центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді зафіксовано 1643 звернення щодо проблеми насильства, з яких:

- 1222 звернення щодо сімей, в яких вчинено насильство або існує реальна загроза його вчинення (в яких проживає 1494 дитини);
- 418 звернень щодо жорстокого поводження з дітьми (486 дітей, які постраждали від жорстокого поводження);
- 3 звернення щодо торгівлі людьми (2 особи).

Із загальної кількості звернень щодо насильства над дітьми (чи жорстокого поводження з ними), центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді було направлено до служб у справах дітей інформацію щодо 327 випадків. Окрім того, 20 осіб та 23 сім'ї (39 дітей) – направлено до центрів соціально-психологічної допомоги.

Найбільша кількість звернень (211) щодо насильства або реальної загрози його вчинення відзначено в Херсонській області (12,8% від загальної кількості), найменша кількість – 0 (0%) – у м. Севастополі.

Під соціальним супроводом центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді перебувало 454 сім'ї, в яких проживає 875 дітей, у яких існує проблема насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення.

За результатами роботи 180 сімей було знято із соціального супроводу в результаті попередження насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення, з яких: 164 сім'ї (91,1% від загальної кількості знятих із супроводу із зазначеною проблемою) знято з позитивним результатом, 10 сімей (5,6%) знято без досягнення позитивного результату та 6 сімей (3,3%) знято із супроводу в зв'язку зі зміною місця проживання.

На 01.01.2010 р. до центрів надійшло 3610 звернень щодо насильства або реальної загрози його вчинення (у 2008 році – 3341 звернення, що збільшилося на 8%). Із загальної кількості звернень були такі:

- 2834 щодо сімей, в яких вчинено насильство або існує реальна загроза його вчинення (2587 сімей, в яких 3305 дітей);
- 770 щодо насильства або жорстокого поводження з дітьми (інформація про 914 дітей, які постраждали від насильства або жорстокого поводження);
- 6 щодо торгівлі людьми⁶³.

За результатами звернень 725 дітей було перенаправлено до служб у справах дітей та до центрів соціально-психологічної допомоги (45 осіб, 52 сім'ї, в яких 81 дитина).

Через проблему насильства в сім'ї під соціальним супроводом у 2009 році перебувала 731 сім'я (1484 дитини), що складає 3% від загальної кількості сімей, охоплених соціальним супроводом протягом року. У 2008 році через цю проблему під супроводом перебувало 776 сімей (1529 дітей), що, як і в 2009 році, складає 3% від загальної кількості сімей, охоплених соціальним супроводом протягом року. У 2009 році було знято із супроводу з позитивним результатом 360 сімей, що складає 90,2% від усіх сімей, знятих із супроводу з цією проблемою (399 сімей). У 2008 році із соціального супроводу з позитивним результатом було знято 381 сім'ю, що складає 80% від сімей, які перебували під супроводом з цією проблемою (473 сім'ї)⁶⁴.

У 2009 році за Карткою отримувача послуг щодо подолання проблеми насильства, жорстокого поводження або реальної загрози їх вчинення в центрах отримували соціальні послуги 1574 дитини (надано 9224 соціальні послуги). У 2008 році до центрів через зазначену проблему звернулися 1805 осіб до 18 років (надано 5176 соціальних послуг). Порівняно з 2008 роком кількість дітей, що звернулись через проблему насильства або жорстокого поводження, зменшилась, а інтенсивність надання послуг зросла. В ході проведеної роботи у 2009 році 109 особам до 18 років було оформлено документи, 109 – вирішено житлово-побутові проблеми, 19 – відновлено житло, 24 – отримали реєстрацію, 7692 дитини налагодили соціальні зв'язки, 112 – залучено до реабілітаційних програм, 225 – отримали допомогу в лікуванні, 443 – отримали доступ до більших освітніх можливостей або соціальної активності, 275 – надано допомогу одягом, взуттям, продуктами, 79 – влаштовано на навчання, 6 – працевлаштовано, 15 – підготовлено до виходу з місць позбавлення волі, 3 – відмовилися від вживання психоактивних речовин, 79 – навчено навичок безпечного способу життя щодо інфікування ВІЛ. Також результатом роботи щодо зменшення проявів насильства та жорстокого поводження з дітьми в сім'ї є те, що 167 дітей залишились у родині та 39 дітей повернулися в біологічні сім'ї із закладів державного утримання (у 2008 р. 217 дітей залишились у родині, 10 – повернулися в біологічні сім'ї із закладів)⁶⁵.

Звертає на себе увагу факт зменшення кількості сімей з числа тих, які опинилися у складних життєвих ситуаціях і перебувають під супроводом. Враховуючи

63 Інформаційні матеріали щодо підсумків проведення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю у 2009 р. /Заг. ред. Н.Л. Лук'янової, В.С. Вовка, І.М. Дубініної, О.О. Січкара. – К.: Держсоцслужба, 2010. – 64 с. (прим. ред).

64 Там само (прим. ред).

65 Там само (прим. ред).

те, що соціальний супровід прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, кількість яких зростає з кожним роком, є обов'язковим, а кадрова забезпеченість служб залишилася практично без змін, соціальні працівники не в змозі охопити усіх, хто потребує супроводу. Складається ситуація, коли «запит значно перевищує можливості». Іншими словами, на соціальний супровід існує «черга», що свідчить про невідповідність ресурсів соціальних служб наявним потребам.

Між тим, найбільша кількість результатів стосується показників з меншим ступенем конкретності (зменшено асоціальну поведінку; отримали доступ до більших освітніх можливостей або соціальної активності; налагоджено (відновлено) соціальні зв'язки).

Звертає на себе увагу існування значних розбіжностей показників по регіонах щодо кількості сімей, які перебувають у банку даних, і відповідно щодо кількості сімей під соціальним супроводом. На нашу думку, пояснення слід шукати, перш за все, у відсутності державних стандартів щодо мінімуму та якості соціальних послуг, включаючи послуги з профілактики домашнього насильства, а не у тому, що для деяких регіонів проблема домашнього насильства є неактуальною. Робота з удосконалення критеріїв та індикаторів оцінки соціальної роботи з попередження сімейного насильства потребує подальшого вдосконалення та стандартизації.

4.4. Роль неурядових організацій у попередженні сімейного насильства

Слід відзначити, що поява низки законодавчих ініціатив, досліджень, публікацій з проблеми насильства; впровадження у вітчизняну практику нових технологій соціальної роботи з профілактики насильства та надання допомоги його жертвам; організація навчання для фахівців, які причетні до вирішення проблеми, стали можливими завдяки партнерству державних органів і неурядових організацій. За оцінками фахівців, нині понад 40 організацій здійснюють проекти, спрямовані на вирішення проблеми насильства. Схарактеризуємо стисло низку проектів міжнародних неурядових організацій, результати яких є вагомими на національному рівні.

Однією з провідних організацій, діяльність якої концентрується на вирішенні проблем торгівлі людьми та подоланні насильства, є Міжнародний жіночий центр «Ла-Страда-Україна». Саме він був серед ініціаторів розробки Законів України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» (січень, 2009 р.). Саме «Ла-Страда-Україна» створила Національну телефонну «гарячу» лінію з питань запобігання насильству та захисту прав дітей та жінок. Її послугами скористалися вже понад 2400 осіб. Упродовж 2004-2009 років центр здійснив дослідження за темою, видав низку методичних та інформаційних матеріалів, включаючи посібники «Запобігання торгівлі людьми та експлуатації дітей». «Запобігання торгівлі людьми та комерційній сексуальній експлуатації. Посібник для проведення тренінгів»; надав допомогу понад 800 дітям, які постраждали від комерційної сексуальної експлуатації та інших форм насильства. Центр «Ла-Страда-Україна» здійснює превентивно-освітню

діяльність серед школярів, вихованців шкіл-інтернатів, притулків, приймальників-розподільників; проводить навчальні семінари, тренінги для вчителів, психологів, соціальних педагогів, спеціалістів кримінальної міліції, інших фахівців, які стикаються з проблемою насильства, виконуючи професійні обов'язки.

Значущими були й результати проектів Міжнародного гуманітарного центру «Розрада», Представництва БО «Кожній дитині» в Україні, «Надія і житло для дітей» в Україні», Українського фонду «Благополуччя дітей», Програми «Родина для дитини», Школи рівних можливостей, Всеукраїнського громадського центру «Волонтер», більшість з яких була спрямована на адаптацію до українського контексту кращого міжнародного досвіду у сфері попередження насильства стосовно дітей. Так, *Міжнародний гуманітарний центр «Розрада»* у рамках проекту «Ні!» – насильству! Зробимо Україну територією без домашнього насильства», що був реалізований у 2004–2006 роках за підтримки трастового фонду ООН з ліквідації насильства щодо жінок (UNIFEM) у 4-х пілотних областях, розробив і здійснив апробацію програми підготовки фахівців, які безпосередньо працюють з потерпілими від домашнього насильства, а також науково-методичне забезпечення до неї. Як позитив, слід відзначити презентовану у методичних матеріалах для фахівців класифікацію видів домашнього насильства та жорстокого поводження з дітьми, а також методики виявлення дітей – жертв насильства.

За безпосередньої участі *Представництва БО «Надія і житло для дітей» в Україні», «Кожній дитині»* було відкрито перші у вітчизняній практиці центри матері та дитини як стаціонарні заклади, що можуть надавати тимчасове житло та соціальні послуги вагітним жінкам та жінкам, які народили дітей, перебуваючи у складних життєвих обставинах. Окрім того, «Надія і житло для дітей» – перша і практично єдина в Україні організація, яка цілеспрямовано з моменту свого створення опікувалася та опікується дитячими будинками сімейного типу, починаючи від будівництва, обладнання і закінчуючи проведенням рекламних кампаній, заходів для батьків-вихователів, соціальних працівників, які їх супроводжують. Саме таким чином організація сприяє створенню безпечного середовища для перебування та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Представництво БО «Кожній дитині» сфокусувалося на посиленні потенціалу районних соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у Київській області через розширення чисельності фахівців завдяки співпраці з місцевими органами самоврядування, створення нових спеціалізованих служб (служба раннього втручання, служба супроводу сімейних форм виховання, кризовий центр соціальної підтримки сім'ї «Турбота», інтегровані соціальні служби для вразливих сімей і дітей), підвищення професійної кваліфікації фахівців та підготовку низки методичних посібників та збіроч.

Програма «Родина для дитини» у партнерстві з Державною соціальною службою для сім'ї, дітей та молоді, АПН України підготувала українську версію програми «Батьківство в радість», що має за мету попередження бездоглядності та безпритульності, жорстокого поводження з дитиною, розвиток виховного потенціалу сім'ї. Передусім, «Батьківство в радість» зорієнтована на батьків із сімей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях. Основою для її розробки

стала однойменною програмою, яка понад 20 років з успіхом використовується у 36 штатах США, а також у Румунії. Після вдалої апробації у 3-х пілотних регіонах України (Дніпропетровська, Черкаська, Київська області) з числа соціальних працівників та представників неурядових організацій з інших регіонів здійснено підготовку 20 тренерів.

Всеукраїнський громадський центр «Волонтер» зосередив свою увагу на вдосконаленні механізмів взаємодії державних органів та громадських організацій щодо попередження насильства в сім'ї шляхом розробки спільних інструктивно-нормативних актів та їх практичного відпрацювання. Одним з результатів проекту, що здійснювався у 2004 р. за підтримки ЮНІСЕФ та виконувався у партнерстві з Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, стало вдосконалення механізму практичної реалізації Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» шляхом залучення представників громадськості до здійснення комплексу спеціальних заходів. Упродовж шести останніх років за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні «Волонтер» здійснює проект «Попередження домашнього насильства над дітьми» і має за мету розробку та впровадження моделей активізації територіальних громад шляхом створення постійно діючих робочих комісій з попередження домашнього насильства на місцевому рівні. Протягом 2007–2009 рр. ВГЦ «Волонтер» організував та провів міжвідомче навчання фахівців державних служб, органів та установ, відповідальних за попередження насильства в сім'ї (освітян, медиків, дільничних інспекторів, фахівців управлінь та відділів у справах сім'ї та молоді, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді), підготував тренінгові посібники. Крім того, експерти, залучені ВГЦ «Волонтер» (Н. Охтирська, Г. Христова, О. Кочеміровська та ін.), створили методичні видання для суддів, працівників органів прокуратури з питань дотримання законодавства щодо попередження насильства в сім'ї.

Міжнародна громадська організація «Школа рівних можливостей» (ШРМ) визначила протидію комерційній сексуальній експлуатації дітей одним з пріоритетних напрямів своєї роботи. Серед проектів ШРМ, які передбачали комплекс просвітницьких і навчальних заходів, спрямованих на підвищення рівня поінформованості громадськості та підвищення професійної компетентності фахівців щодо проблеми насильства та шляхів її вирішення, можна назвати проекти «Скажемо «Ні!» торгівлі дітьми» (2005 р.), «Ні!» – насильству над дітьми» (2005–2006 рр.). Родзинкою у діяльності ШРМ є створення дитячого інтерактивного театру, виступи якого в різних регіонах України завжди успішні. Наразі в репертуарі є й пантомімічне дійство «Зупинимо торгівлю дітьми!» – це говорять діти!» (2007–2008 рр.).

У травні 2009 р. у м. Києві (вул. Маяковського, 28-Б) відбулося відкриття першої в Україні «Дружньої кімнати» для проведення інтерв'ю з дітьми (допит дітей), які стали жертвами або свідками насильства. «Дружня кімната» – це комплекс облаштованих за європейськими стандартами приміщень з можливістю надання сервісу для дітей та фахівців. Так, фахівці (передусім співробітники кримінальної міліції у справах дітей, працівники прокуратури, судді) тепер мають можливість

спостерігати за процесом допиту, реакціями дитини через дзеркало Гізелла, знаходячись в окремій кімнаті. Приміщення, де відбувається розмова слідчого з дитиною, має не лише зручні меблі, необхідну відео- та аудіоапаратуру, а й іграшки, які допомагають створенню комфортної ситуації. Соціально-психологічну підтримку дітям забезпечує психолог. Відкриття «Дружньої кімнати» стало можливим завдяки проекту «Впровадження пілотної моделі структурної профілактики насильства щодо дітей», який здійснює *Український фонд «Благополуччя дітей»* у партнерстві із Службою у справах дітей Київської міської адміністрації. Нагальна потреба у створенні таких кімнат, що допомагають слідству, мінімізуючи ризик травмування дитини, є очевидною. «Дружня кімната» у столиці засвідчує своєю появою, що Україна готова вдосконалити процедуру слідства з урахуванням вразливості дітей і максимальним дотриманням їхніх прав.

Фонд «Благополуччя дітей» з 2002 р. впроваджує на території України таку інноваційну технологію вирішення сімейних конфліктів, у тому числі пов'язаних з проявами насильства, як сімейні групові наради. Починаючи з 2005 р. Фонд також реалізує міжнародний проект «Дитинство без насильства: покращення системи захисту дітей в Східній Європі». Окрім України, цей проект здійснюється ще в 6-ти європейських країнах (Болгарія, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Польща) і передбачає розробку та впровадження національних і локальних соціальних технологій з профілактики насильства над дітьми. У рамках проекту у 2008 р. було проведено всеукраїнську соціальну рекламну кампанію «Дитинство без насильства», а у поточному році рекламна кампанія матиме назву «Пробач. Почуй. Скажи» і матиме своїм завданням формування належної громадської думки щодо батьків, які жорстоко поведуться з дітьми.

Формуванню громадської думки сприяли й рекламні кампанії *всеукраїнської громадської організації «Магнолія»*, основу якої складають журналісти. Серед 6-ти соціально-освітніх інформаційних кампаній особливе місце мала кампанія «Захист дітей від насильства», в ході якої було підготовлено та продемонстровано по телебаченню серію соціальних відеороликів з номером телефону допомоги дітям, які потерпають від насильства. Так, «Перший Національний» телеканал здійснив 234 трансляції відеороликів, а 50 регіональних телекомпаній показали сюжети 900 разів.

Досить новим явищем для України є проведення потужних цілеспрямованих інформаційно-реklamних кампаній, серед яких стає традиційною і набуває дедалі більшого масштабу кампанія «STOP насильству щодо жінок». Її ініціатором у 2006 р. стала Міжнародна правозахисна організація «Міжнародна амністія» (YAMA), а у травні 2008 р. Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту у партнерстві оголосило про Національну кампанію «Стоп насильству!», яка триватиме впродовж 7 років, до 25 листопада 2015 р. Такої довготривалої і масштабної акції Україна ще не знала. Завданнями кампанії є підвищення обізнаності людей щодо насильства як порушення прав людини та формування громадської думки щодо неприпустимості насильства. У рамках Національної кампанії заплановано цілу низку змістовних заходів. Серед них проведення форумів «Стоп насильству!», перший з яких відбувся у листопаді 2008 р., розробка національного плану дій боротьби з насильством у сім'ї, який має бути затверджений відповідною

Постановою Кабінету Міністрів України; проведення навчальних семінарів та кампанії соціальної реклами; розробка та впровадження програми роботи з кривдниками; включення до навчальних програм усіх закладів для працівників судових органів, правоохоронців, медиків, учителів, соціальних педагогів тощо тем, які висвітлюють проблему насильства; надання підтримки неурядовим організаціям, діяльність яких спрямована на профілактику домашнього насильства. Кампанія «Стоп насильству!» ставить перед собою ще одне інноваційне завдання – заохотити чоловіків-лідерів країни та осіб, які впливають на громадську думку, публічно висловити своє ставлення до насильства в сім'ї як ганебного явища в українському суспільстві. У березні 2009 р. заявила про своє створення «Національна мережа чоловіків-лідерів проти насильства».

До її складу увійшли відомі українські політики, спортсмени, митці, громадські діячі, які беруть активну участь у суспільному житті країни.

Учасники «Національної мережі чоловіків-лідерів проти насильства» вже сформували свої пропозиції щодо необхідності вдосконалення чинного законодавства із запобігання насильству в родині, проведення потужної національної медіа-кампанії, організації «гарячої» лінії для протидії насильству на урядовому рівні, розроблення реальних механізмів роботи з кривдниками та надання допомоги жертвам, започаткування програми навчання журналістів та представників влади різного рівня, активного запозичення позитивного досвіду інших країн. Кампанія вже отримала підтримку Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Київської міської та обласної державних адміністрацій, Академії адвокатури України, Програми рівних можливостей ПРООН, а також понад 60 громадських організацій з усіх регіонів України.

Таким чином, значну роль у вирішенні проблеми насильства відіграють неурядові організації. Серед них є ті, що працюють у партнерстві з державними органами влади, органами місцевого самоврядування. Більшість з успішних проєктів, які були здійснені останніми роками, мали на меті передусім покращення ситуації щодо дітей і сприяли появі в Україні інноваційних технологій соціальної роботи з попередження жорстокого поводження та насильства в сім'ї. Серед інновацій, на нашу думку, заслуговують на особливу увагу створення центрів матері та дитини; просвітницькі та навчальні програми для батьків з метою попередження насильства та жорстокого поводження з дітьми; методики діагностування та проведення опитування дітей, які стали жертвами насильства чи були його свідками; методики оцінки потреб дитини; організація та проведення рекламних інформаційних кампаній; моделі активізації територіальних громад, дитячий інтерактивний театр тощо Вагомий внесок зробили НУО в підвищення професійного рівня фахівців, які «працюють» з проблемою насильства, підготовку наукових та інформаційних матеріалів за темою.

Висновки за розділом 4 та рекомендації щодо підвищення ефективності системи соціальної роботи з випадками насильства в сім'ї

Останніми роками в Україні завдяки спільним діям державних органів та неурядових організацій зроблено конкретні кроки до створення системи соціальної

роботи з попередження насильства в сім'ї. Позитивним є: наявність законодавчих актів (передусім Закони України «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 р.) та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису» (2003 р.), «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків та жінок» (2005 р.), «Про внесення змін до Кримінального кодексу», зокрема, за **вчинення насильства** особою або **невиконання захисного припису** (2008 р.); Державна програми підтримки сім'ї, Державна програма **щодо** попередження **насильства в сім'ї**); визначення органу державного управління зі спеціальними повноваженнями – Мінсім'ямолодьспорт; розвиток мережі центрів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді та спеціалізованих соціальних служб, що можуть надавати послуги цілодобово (центри соціально-психологічної допомоги, центри матері та дитини, центри соціально-психологічної реабілітації дітей тощо). Починаючи з 2006 р. формується Загальний банк даних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, що заклав основи для створення єдиної інформаційно-аналітичної системи. Завдяки спільному наказу 7-ми центральних органів виконавчої влади визначено механізм взаємодії і повноваження стосовно вирішення проблем сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Упродовж останнього десятиліття заявили про свою спроможність впроваджувати інноваційні методики і технології соціальної роботи з профілактики насильства над дітьми та жінками низка міжнародних та національних неурядових організацій. Здійснюється підготовка та перепідготовка кадрів соціальних працівників та інших фахівців, які працюють з ними спільно; зростає чисельність наукових досліджень, публікацій за темою. Таким чином, в Україні вже є окремі елементи системи попередження насильства в сім'ї, але її створення – справа майбутнього.

Одним з провідних завдань, що має бути вирішено, є завдання оптимізації структури управління на державному та місцевому рівнях, уникнення розпорошеності, дублювання функцій і неспроможності на практиці їх виконувати через незабезпеченість ресурсами. Для того, щоб прискорити досягнення цього результату, вважаємо за доцільне:

1. переглянути базові положення про соціальні служби для сім'ї, дітей та молоді, зокрема, не зводити її діяльність тільки до сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Це сприятиме забезпеченню доступності соціальних послуг, впровадженню стратегій «на випередження» проблеми, посиленню координації зусиль усіх суб'єктів надання соціальних послуг на пріоритетних для держави напрямках;
2. приділити увагу подальшому розвитку та зміцненню мережі соціальних служб, а також спеціалізованих закладів соціального обслуговування різних форм власності, розробивши механізм «державного замовлення на надання соціальних послуг»;
3. запровадити корекційні програми для кривдників на базі спеціалізованих служб, передбачивши розв'язання питання про доступність попереднього лікування нарко- та алкозалежності;

4. поширити профілактичні просвітницькі програми, спрямовані на попередження жорстокого поводження з дітьми для батьків, які мають дітей від 0 до 3-х років, що, як доводить міжнародний досвід, є однією з найуспішніших стратегій первинної та вторинної профілактики;
5. домогтися створення в Україні ювенальних та сімейних судів;
6. вдосконалити роботу із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах, починаючи із зміцнення кадрового потенціалу діючих соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, покращення підготовки фахівців до цієї роботи та закінчуючи затвердженням мінімальних стандартів та вдосконаленням форм звітності, відомчої статистики;
7. визнати доцільною пропозицію науковців та практиків щодо вдосконалення типології «сімей, які опинилися у складних життєвих ситуаціях», з урахуванням оцінки ризику домашнього насильства;
8. вдосконалити програми підготовки та перепідготовки соціальних працівників, педагогів, психологів, передбачивши введення курсів, що присвячено вивченню теми домашнього насильства.

РОЗДІЛ 5. УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД У СФЕРІ ВПРОВАДЖЕННЯ КОРЕКЦІЙНИХ ПРОГРАМ ТА СИСТЕМИ ЗАХОДІВ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ НАСИЛЬСТВО В СІМ'Ї

5.1. Категорії осіб, що вчинили насильство в сім'ї, за законодавством України та даними державної статистики

5.1.1. Засади законодавства України щодо попередження насильства в сім'ї

Визначення категорій осіб, що вчинили насильство в сім'ї⁶⁶, потребує окреслення об'єкта дослідження, яким виступають ключові нормативно-правові акти України у сфері запобігання та протидії сімейному насильству, а також дані державної статистичної звітності.

Основу законодавства України з попередження насильства в сім'ї становить Конституція України (зокрема, ст. ст. 3, 21-24, 27-29, 32, 51, 52 Основного Закону), а також Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р. № 2789-III зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.2008 р. № 599-VI (далі – Закон). Цей Закон на момент його ухвалення був першим у країнах Центральної та Східної Європи та СНД спеціальним законодавчим актом у сфері протидії сімейному насильству. Вищезазваний Закон визначає правові й організаційні основи попередження насильства в сім'ї, органи та установи, на які покладається здійснення заходів з його попередження, а також коло осіб, на яких поширюється дія законодавства України щодо запобігання сімейному насильству.

Насильством в сім'ї, відповідно до статті 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», визнаються *будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і свободи члена сім'ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю*. Таким чином, можна виділити такі обов'язкові ознаки насильства в сім'ї:

- 1) особою, що страждає від сімейного насильства, можуть бути тільки члени сім'ї;
- 2) діяння насильника повинне бути протиправним (тобто суперечити нормам чинного законодавства);
- 3) діяння призвело або могло призвести до порушення прав члена сім'ї як людини та громадянина;

⁶⁶ У цьому Звіті поняття «особи, що вчинили насильство в сім'ї» та «суб'єкти вчинення насильства в сім'ї» вживаються як синоніми.

4) вина насильника повинна виявлятися у формі умислу, а не необережності.

Детальніше процедурні моменти застосування законодавства з попередження насильства в сім'ї врегульовані на рівні підзаконних нормативно-правових актів, до яких передусім належать:

- Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 26 квітня 2003 р. № 616;
- Наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 р. № 3131/386, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 30.09.2009 р. за № 917/16933;
- Наказ Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» від 23 січня 2004 р. № 38 тощо.

Законодавство України, предметом регулювання якого є попередження насильства в сім'ї та ліквідація його негативних наслідків, не обмежується спеціальними законодавчими актами. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» закріплює заходи превентивного характеру, які застосовуються з метою попередження фактів насильства в майбутньому. При цьому по відношенню до осіб, які вчинили насильство в сім'ї, застосовуються заходи юридичної відповідальності, передбачені кримінальним, адміністративним або цивільним законодавством України (ст. 15 Закону) (*див. розділ V Звіту*).

На відміну від кримінального законодавства, адміністративне законодавство України містить спеціальну норму, що закріплює адміністративну відповідальність за насильство в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми. Названі дії кваліфікуються за ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення, яка була внесена до Кодексу Законом від 15 травня 2003 р. та діє в редакції згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.2008 р.

5.1.2. Суб'єкти вчинення сімейного насильства за ступенем спорідненості особи, що вчинила насильство в сім'ї, та жертви такого насильства

На підставі аналізу вказаних законодавчих актів України, даних державної статистики (*див. розділ 6 Звіту*), а також основних положень загальної теорії суб'єкта правопорушення та принципів юридичної відповідальності, всіх суб'єктів вчинення насильства в сім'ї можна розподілити на категорії залежно від відповідних критеріїв класифікації.

Першим критерієм класифікації виступає **ступінь спорідненості особи, що вчинила насильство в сім'ї, та жертви насильства в сім'ї**. Цей критерій напряму стосується **кола осіб, на яких поширюється дія законодавства України про попередження сімейного насильства**.

Опис існуючої ситуації

Закон називає суб'єктами вчинення насильства в сім'ї **членів сім'ї**. Визначення цього поняття в контексті дії законодавства України щодо протидії сімейному насильству виступало предметом багатьох дискусій, край яким був покладений Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.2008 р., згідно з яким Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (ст. 1) був доповнений законодавчою дефініцією **«члени сім'ї»**.

Згідно зі ст. 1 Закону, **члени сім'ї – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання**.

Таке визначення кореспондує поняттю **сім'ї**, що міститься в ст. 3 Сімейного кодексу України від 10.01.2002 р. № 2947-111, який набув чинності одночасно з набранням чинності Цивільним кодексом України, тобто 1 січня 2004 р. Згідно із Сімейним кодексом України **сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Її складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства**.

Виходячи з наведеної дефініції, можна зробити висновок, що **суб'єктами вчинення насильства в сім'ї залежно від ступеня споріднення жертви та кривдника можуть виступати:**

- а) один з подружжя (жінка або чоловік) (у разі вчинення насильства по відношенню до іншого з подружжя);
- б) батьки (мати, батько) (у разі вчинення насильства по відношенню до дитини (дітей));
- в) брати й сестри;
- г) дід (баба) (у разі вчинення насильства по відношенню до онуків (онука));
- д) вітчим (мачуха) (у разі вчинення насильства по відношенню до пасинка (падчерки));
- е) усиновитель та всиновлена особа;
- є) опікун або піклувальник (у разі вчинення насильства в сім'ї по відношенню до осіб, які перебувають під опікою чи піклуванням);
- ж) особи, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, тобто насильство в сім'ї може вчинюватися особою, що перебуває у фактичних шлюбних стосунках (жінкою або чоловіком) (у разі вчинення сімейного насильства по відношенню до особи, з якою кривдник перебуває у фактичних шлюбних стосунках);

- з) інші родичі прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.

Проблеми

При визначенні на законодавчому рівні суб'єктів вчинення насильства в сім'ї залежно від ступеня споріднення жертви та кривдника слід виділити такі проблеми:

1) Законодавча дефініція поняття «члени сім'ї» припускає подвійне тлумачення щодо проблеми, чи охоплюються цим поняттям вказане у визначенні коло осіб лише за умови їх *спільного проживання, або ж вимога щодо спільного проживання поширюється лише на а) осіб, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; б) родичів прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.*

При застосовуванні системного методу тлумачення стає очевидним, що ознака спільного проживання суб'єктів вчинення насильства в сім'ї та жертв сімейного насильства стосується практично всіх випадків сімейного насильства за окремими винятками (наприклад, у разі окремого проживання подружжя через навчання чи догляд за хворим членом родини), оскільки, як зазначалося, за Сімейним кодексом України сім'ю «складають особи, які **спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки**», за винятками, передбаченими абз. 2, 3 ч. 2 статті 3 цього Кодексу.

Проте Модельне законодавство ООН щодо домашнього насильства, визнаючи «коло відносин, що підлягають регулюванню», вказує, що «до сфери дії законодавства щодо попередження насильства в сім'ї входять такі категорії відносин: дружини, партнери, що спільно проживають, колишні дружини або партнери, співмешканці, у тому числі ті з них, *хто не проживає в одному помешканні* (курсив мій. – Х.Г.), родичка (включаючи, або не обмежуючись, сестрами, дочками, матерями), домашня робітниця та члени їх сімей».

Таким чином, міжнародні стандарти протидії насильству в сім'ї вимагають поширення сфери дії законодавства у цій сфері на подружжя, дітей та батьків, опікунів та піклувальників та інших членів сім'ї, які проживають окремо.

Отже, враховуючи, що Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» не містить прямого посилання на визначення сім'ї у Сімейному кодексі України, вважаємо, що для цілей цього Закону законодавча дефініція «член сім'ї» в частині вимоги щодо спільного проживання має тлумачитися буквально, тобто ця вимога має поширюватися лише на *а) осіб, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; б) родичів прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання.* Щодо інших визначених у ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» категорій членів сім'ї ця вимога не є обов'язковою.

2) За законодавством України у випадках вчинення актів насильства по відношенню один до одного між *колишнім подружжям*, якщо вони розлучені, але проживають в одному помешканні, або *іншими колишніми членами сім'ї*, що залишаються проживати спільно, на них *не поширюється законодавство про попередження насильства в сім'ї.*

При цьому вчинення актів насильства з боку розлучених батька чи матері по відношенню до їх спільної дитини (дітей), або всиновлених дітей іншого члена колишнього подружжя, має кваліфікуватися як діяння, що становлять насильство в сім'ї.

Як вбачається з наведених вище стандартів ООН щодо кола осіб, на яких поширюється законодавство стосовно попередження насильства в сім'ї, ним мають охоплюватися також колишнє подружжя або колишні співмешканці, а також колишні члени сім'ї (наприклад, колишні зять та теща, невістка та свекруха), за умови спільного проживання останніх.

3) Законодавство України щодо попередження насильства в сім'ї не поширює свою дію на осіб, які спільно проживають із сім'єю, але не належать до її членів, зокрема, хатніх працівників, гувернанток тощо. Хоча Модельне законодавство ООН щодо домашнього насильства визнає суб'єктами домашнього насильства господарів, які чинять насильство по відношенню до вказаних осіб.

Рекомендації

Враховуючи міжнародні стандарти у сфері попередження насильства в сім'ї, вважаємо за потрібне запропонувати такі рекомендації щодо уточнення кола осіб, на які має поширюватися законодавство щодо попередження насильства в сім'ї:

1) На законодавчому рівні уточнити поняття «члени сім'ї», що вживається в ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та в цілях цього Закону поширити його дію на таких осіб:

- на всіх вказаних у визначенні членів сім'ї незалежно від факту їх спільного проживання, за винятком: а) осіб, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; б) родичів непрямої лінії споріднення.
- на осіб, які мають спільних дітей, колишнє подружжя або осіб, що перебували у фактичних шлюбних стосунках не менше 6 місяців незалежно від факту спільного проживання, а також колишніх членів сім'ї, які залишаються проживати спільно в одному помешканні.

2) Розглянути питання про доцільність поширення дії законодавства України щодо попередження сімейного насильства на хатніх працівників, що постійно проживають разом із родиною.

3) З урахуванням розширення кола осіб, на яких поширюється дія законодавства з попередження насильства в сім'ї, розглянути питання про запровадження на законодавчому рівні замість «насильства в сім'ї» поняття **«домашнє насильство»**.

В такому випадку до осіб, на яких поширюється дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству, можуть бути віднесені члени сім'ї та інші особи, між якими існують чи існували сімейні стосунки, а саме:

- подружжя;
- колишнє подружжя;
- особи, які спільно проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою;

- особи, які спільно проживали однією сім'єю не менше 6 місяців, але не перебували у шлюбі між собою;
- особи, які мають спільну дитину (дітей);
- батьки (мати, батько) і дитина (діти);
- усиновителі (усиновитель) і усиновлений (удочерена);
- дід (бабуся) і внук (внучка);
- вітчим (мачуха) і пасинок (падчериця);
- брати і сестри;
- опікуни (піклувальники) та особи, що перебувають під опікою (піклуванням);
- інші родичі прямої або непрямої лінії споріднення, які спільно проживають.

5.1.3. Суб'єкти вчинення сімейного насильства залежно від ступеня суспільної небезпечності (шкідливості) вчиненого насильства в сім'ї

Наступним критерієм класифікації суб'єктів вчинення насильства в сім'ї виступає ступінь суспільної небезпечності (шкідливості) вчиненого насильства в сім'ї.

Опис існуючої ситуації

За ступенем суспільної небезпечності (шкідливості) вчиненого насильства в сім'ї всі особи, що вчинили насильство в сім'ї, поділяються на такі категорії:

- **злочинці**, тобто особи, які вчинили акт насильства в сім'ї, що містить склад (склади) злочину (злочинів);
- **інші правопорушники**, тобто особи, які вчинили акт насильства в сім'ї, що містить склад іншого правопорушення, передбаченого, передусім, Кодексом України про адміністративні правопорушення.

В основу Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» на стадії його розробки та ухвалення (2000-2001 рр.) було покладено концепцію превентивного законодавства, згідно з якою цей закон мав бути спрямований переважно на вживання передбачених ним спеціальних попереджувальних заходів у разі вчинення особою діянь, що складають насильство в сім'ї, але ще *не містять* складу адміністративного правопорушення або злочину.

Законом від 15.05.2003 р. № 759-IV Кодекс України про адміністративні правопорушення був доповнений ст. 173-2, яка діє в редакції згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.2008 та передбачає адміністративну відповідальність *за вчинення насильства в сім'ї, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, або непроходження корекційної програми*. В результаті запровадження цієї статті в адміністративному законодавстві України вчинення насильства в сім'ї у будь-якій формі, що не містить складу злочину, стало розглядатися як адміністративне правопорушення, а особа, що його скоїла – *правопорушником*.

Кримінальний кодекс України не містить окремого складу злочину (складів злочину), який передбачає кримінальну відповідальність за вчинення насильства в сім'ї, проте він встановлює відповідальність за злочини, які нерідко вчинюються

по відношенню до членів сім'ї та виступають проявом сімейного насильства (ст.ст. 115–117, 119–123, 125–129, 135, 136, 152, 153, 155, 156, 166, 167, 194, 195 Кримінального кодексу України та деякі інші). Якщо в діях особи, що скоїла насильство в сім'ї, містяться ознаки складу злочинів та її вина доведена в установленому законом порядку, така особа вважається *злочинцем*.

Особливості застосування до вказаних категорій суб'єктів вчинення сімейного насильства передбачених Законом спеціальних заходів щодо попередження насильства в сім'ї, а також заходів адміністративної, кримінальної та інших видів юридичної відповідальності, їх порядок та послідовність, виступають самостійним предметом дослідження в межах цього Звіту, якому присвячено *розділ V Звіту*.

Цей підхід до класифікації суб'єктів вчинення сімейного насильства є *принципово важливим, по-перше*, для усвідомлення того факту, що насильство в сім'ї є протиправним суспільно шкідливим або небезпечним діянням, що тягне за собою адміністративну або кримінальну відповідальність; *по-друге*, для визначення вікових характеристик суб'єктів, які вчинили насильство в сім'ї, що є наступним критерієм їх класифікації.

В розділі V Звіту докладно викладено *проблеми* та *рекомендації*, пов'язані з особливостями юридичної відповідальності осіб, які вчинили насильство в сім'ї, тому недоцільно їх дублювати в цілому пункті Звіту.

Статистика

Відомості про суб'єктів вчинення насильства в сім'ї залежно від ступеня суспільної небезпечності (шкідливості) вчиненого акту сімейного насильства містяться в даних державної статистики.

Зокрема, відомості про осіб, які вчинили насильство в сім'ї, що не містить складу злочину, відтворюються у формі державної статистики щодо вчинення насильства в сім'ї, затвердженої МВС України, у графах «Всього обліку за насильство в сім'ї», а також «Складено протоколів за ст. 173-2 КУпАП за вчинення насильства в сім'ї», а також у статистичній формі 7 Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту «Оперативні дані щодо насильства в сім'ї» у графі «Всього на обліку за вчинення насильства» (*див. розділ II Звіту*).

Відомості про осіб, що вчинили злочин на ґрунті сімейного насильства, відтворено у формі державної статистики МВС щодо вчинення насильства в сім'ї у графі «Знято з обліку в т.ч. за скоєння злочину».

5.1.4. Суб'єкти вчинення сімейного насильства за віковими характеристиками. Стан осудності особи, що вчинила насильство в сім'ї

За віковими характеристиками суб'єктів насильства в сім'ї можна виділити дві категорії: *повнолітні та неповнолітні кривдники*.

Такий критерій класифікації суб'єктів вчинення насильства в сім'ї має практичне значення, оскільки:

по-перше, є підставою для розмежування компетенції відповідних підрозділів органів внутрішніх справ щодо попередження насильства в сім'ї;

по-друге, разом зі станом осудності, досягнення віку юридичної відповідальності є передумовою деліктоздатності суб'єкта вчинення насильства в сім'ї.

Опис існуючої ситуації

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» в органах внутрішніх справ заходи щодо попередження насильства в сім'ї здійснюють служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей.

Повноваження кримінальної міліції у справах дітей поширюються на випадки, коли жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, а також особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягли *18-річного віку* (ч. 2 ст. 6 Закону).

Таким чином, у разі вчинення насильства в сім'ї *неповнолітньою особою*, розгляд цього випадку входить до компетенції кримінальної міліції у справах дітей. Випадки вчинення насильства в сім'ї *повнолітньою особою* розглядаються службою дільничних інспекторів міліції, окрім тих, де жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза його вчинення, не досягли 18-річного віку.

Вік особи, що вчинила насильство в сім'ї, виступає однією з передумов її **деліктоздатності**, тобто можливості та здатності особи нести юридичну відповідальність за скоєне правопорушення, у тому числі насильство в сім'ї.

Відповідно до ст. 12 КУпАП адміністративній відповідальності підлягають *особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку*. Тобто суб'єктами скоєння насильства в сім'ї, що містить склад адміністративного правопорушення, передбаченого, передусім, ст. 173-2 КУпАП є особи, які на момент його вчинення досягли *16 років*.

При цьому, згідно зі ст. 13 КУпАП, до осіб віком *від 16 до 18 років*, які вчинили адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-2 КУпАП, *замість санкцій, передбачені цією статтею (!)*, застосовуються заходи впливу, передбачені ст. 24-1 цього Кодексу, тобто:

- 1) зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення у потерпілого;
- 2) попередження;
- 3) догана або сувора догана;
- 4) передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання.

Відповідно до ст. 22 Кримінального кодексу України, яка визначає вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося *шістнадцять років*. Отже, суб'єктами скоєння насильства в сім'ї, що містить склад злочину, є особи, які на момент його вчинення досягли *16 років*.

Проте особи, що вчинили насильство в сім'ї, що містить склад тяжких та особливо тяжких злочинів, підлягають кримінальній відповідальності з *14 років*.

Згідно з ч. 2 ст. 22 ККУ особи, що вчинили злочини у віці від чотирнадцяти до шістнадцяти років, підлягають кримінальній відповідальності за такі злочини, що можуть бути вчинені внаслідок сімейного насильства, як:

- умисне вбивство (статті 115–117 ККУ);
- умисне тяжке тілесне ушкодження (стаття 121 ККУ);
- умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (стаття 122 ККУ);
- зґвалтування (стаття 152 ККУ);
- насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом (стаття 153 ККУ);
- крадіжка (стаття 185 ККУ);
- грабіж (статті 186 ККУ);
- розбій (стаття 187 ККУ);
- вимагання (стаття 189 ККУ);
- умисне знищення або пошкодження майна (частина друга статті 194 ККУ);
- хуліганство (стаття 296 ККУ).

Як зазначено в п. 2.7 Наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 р. № 3131/386, у разі встановлення в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину, органи внутрішніх справ приймають рішення відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України, а у випадку встановлення ознак адміністративного правопорушення – відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Проблеми

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» у розділі III «Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї» визначає суб'єктів, щодо яких можуть вживатися передбачені Законом спеціальні заходи.

Згідно з ч. 2 ст. 10 Закону «офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї може бути винесено *осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку*».

Відповідно до ч. 3 ст. 13 «захисний припис може бути винесений до *осудної особи, яка на момент винесення захисного припису досягла 16-річного віку*».

У зв'язку із запропонованою законодавчими актами України характеристикою особи, щодо якої можуть застосуватися спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї, постають дві ключові проблеми:

а) В Законі та Інструкції вказано, що спеціальні заходи (офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та захисний припис) виносять особі, яка досягла 16-ти років *на момент їх винесення*, тоді як за загальним правилом особа вважається суб'єктом правопорушення за умови досягнення нею певного віку на момент *вчинення* протиправного діяння.

Логіка законодавця, очевидно, полягала в тому, що передбачені Законом спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї *не є видами юридичної відповідальності*, оскільки вони належать до *запобіжних заходів*. Тому законодавець визнав за доцільне при встановленні віку застосування таких заходів відштовхуватися не від віку *вчинення* насильства в сім'ї, а від настання 16-річчя на момент *винесення* такого попередження. Проте такий підхід вимагає ґрунтовної аргументації, оскільки зазіхає на основні принципи юридичної відповідальності, та ускладнює і без того суперечливу систему протидії сімейному насильству, отже, на нашу думку, потребує коригування.

б) Відповідно до Закону, офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та захисний припис може бути винесено «**осудній особі**».

Така характеристика суб'єкта вчинення насильства в сім'ї викликала чимало дискусій на науковому рівні та рівні громадських організацій, які здійснюють діяльність у сфері протидії сімейному насильству.

Основні зауваження щодо цієї вимоги зводять до того, що «відповідно до чинного законодавства, осудність (або неосудність) особи може бути визнана тільки судом. Таке визнання проводиться виключно в системі кримінального судочинства (стаття 19 Кримінального кодексу України), в адміністративному праві цього не передбачено.

Тому винесення офіційних попереджень про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та захисних приписів працівниками органів внутрішніх справ є незаконним. У зв'язку з цим доцільною є заміна терміна «*осудна особа*» на термін «*дієздатна особа*», що відповідатиме цивільному законодавству України»⁶⁷.

В дійсності вживання поняття «осудна особа» при характеристиці суб'єкта вчинення насильства в сім'ї не є настільки категорично неприйнятним. Вимога щодо осудності особи як суб'єкта правопорушення міститься як у *Кримінальному кодексі України*, так і в *Кодексі України про адміністративні правопорушення*.

Відповідно до ст. 18 Кримінального кодексу України суб'єктом злочину є фізична *осудна особа*, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність.

Ст. 17 КУпАП передбачені обставини, що виключають адміністративну відповідальність, серед яких: крайня необхідність, необхідна оборона або **стан неосудності**. Відповідно до ст. 20 КУпАП, не підлягає *адміністративній відповідальності особа*, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була в *стані неосудності*, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабумства чи іншого хворобливого стану.

Вказані норми є так званими загальними нормами кримінального та адміністративного законодавства, що стосуються суб'єктів будь-якого злочину

---

67 Грицевич О.В. Аналіз стану нормативно-правової бази у сфері попередження насильства в сім'ї та жорстокого поводження по відношенню до дітей// Попередження насильства над дітьми. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази. Укладач: Журавель Т.В.; Авт. колектив: Грицевич О.В., Лозован О.М., Онишко Ю.В. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА», 2007. – С. 141.

чи адміністративного правопорушення. При цьому в кримінальному та адміністративному праві діє *презумпція осудності суб'єкта правопорушення*, і стан осудності підлягає встановленню через проведення судово-психіатричної експертизи лише у випадках, коли виникають обґрунтовані сумніви щодо осудності особи, що скоїла злочин чи адміністративне правопорушення.

Як зазначалося, законодавець виходив з того, що спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї *не є видами юридичної відповідальності*, оскільки вони належать до *запобіжних заходів*, і тому він лише вказав на загальну вимогу щодо суб'єктів правопорушення при визначенні особи, якій можуть виноситися офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та захисний припис. Так, як і у випадку притягнення особи до кримінальної чи адміністративної відповідальності, стан осудності особи, до якої застосовуються спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї, *презюмується*. Проте, з метою уникнення зайвих дискусій, бажано вилучити цей термін при визначенні суб'єкта насильства в сім'ї.

Рекомендації

За умови збереження в законодавстві України інститутів офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та захисного припису в їх сучасному вигляді (*ці інститути мають бути істотно переглянуті – див. п. 5.1.4 розділу V Звіту*), необхідно:

– внести зміни ч.2 ст. 10 та ч. 3 ст. 13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та викласти їх у такій редакції:

Ч. 2 ст. 10 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»:

«офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї може бути винесено особі, яка на момент вчинення насильства в сім'ї досягла 16-річного віку».

Ч. 3 ст. 13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»:

«захисний припис може бути винесений до особи, яка на момент вчинення насильства в сім'ї досягла 16-річного віку».

– привести у відповідність до цих змін підзаконні нормативно-правові акти, зокрема, Інструкцію щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї та молоді, служб у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї від 07.09.2009 р. № 3131/386.

Статистика

Відомості про суб'єктів вчинення насильства в сім'ї залежно від їх вікових характеристик відтворені у формах державної статистики, запроваджених МВС України та Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, що виступили об'єктом аналізу (*див. розділ II Звіту*).

Зокрема, у формі державної статистики щодо вчинення насильства в сім'ї, затвердженої МВС України, ці відомості відтворено у графах «Із загальної кількості осіб, що перебувають на обліку за насильство в сім'ї» – «Неповнолітні».

У Статистичній формі 7 Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту «Оперативні дані щодо насильства в сім'ї» – у графі «Із загальної кількості осіб, які перебувають на обліку» – «Неповнолітні».

5.1.5. Суб'єкти вчинення сімейного насильства за ґендерною ознакою

Одним з визнаних у всьому світі критеріїв класифікації суб'єктів вчинення насильства в сім'ї виступає ґендерна ознака, за якою всі кривдники можуть бути поділені на **осіб чоловічої статі та осіб жіночої статі**.

Опис існуючої ситуації та основні стандарти ООН у сфері протидії насильству в сім'ї

Класифікація суб'єктів вчинення насильства в сім'ї за ґендерною ознакою є особливо актуальною у зв'язку з дотриманням Україною міжнародних стандартів у сфері попередження насильства в сім'ї, згідно з якими насильство в сім'ї розглядається як *форма порушення прав жінок, а кривдниками вважаються лише особи чоловічої статі*.

Вперше на світовому рівні проблема сімейного насильства була актуалізована завдяки активним спільним діям міжнародного руху у захист прав жінок, оскільки саме жінки склали найбільш уразливу та незахищену групу, що страждала від насильницьких дій з боку членів своєї родини (батьків, чоловіків, братів тощо). Отже, на початковому етапі запобігання насильству в сім'ї увійшло в поле зору світової спільноти як складова подолання насильства щодо жінок як міжнародної проблеми прав людини⁶⁸.

Історія боротьби з насильством щодо жінок на міжнародній арені – це історія злиття двох напрямків правозахисту: прав людини і прав жінок. Результати активності жіночого руху на міжнародному рівні відобразилися у хронології конференцій, у текстах декларацій і конвенцій ООН, резолюцій регіональних міжнародних організацій, інших міжнародних документів останніх десятиріч.

Так 1976–1985 рр. були проголошені ООН десятиріччям боротьби за права жінок («Декадою ООН для жінок»), основними віхами якого стали три Всесвітні жіночі конференції – у Мехіко (1975 р.), Копенгагені (1980 р.) і Найробі (1985 р.). Паралельно з офіційними сесіями делегатів, що представляли держави, проводилися неформальні зустрічі жінок – представниць недержавних організацій із усього світу. Міжнародний жіночий рух об'єднався навколо проблеми насильства щодо жінок, усвідомивши, що ця проблема має універсальний характер і є загальною для жінок з усіх регіонів.

Тривалий час на міжнародному рівні порушення прав людини розглядалися головним чином у публічній сфері, тобто міжнародна боротьба за права людини була спрямована на припинення порушення прав індивіда з боку держави (незаконні дії державних органів, антидемократичні політичні режими тощо). В останні

---

⁶⁸ Запропонований матеріал щодо міжнародних стандартів у сфері попередження насильства в сім'ї виходить за межі технічного завдання, згідно з яким готується цей Звіт, проте, вважаємо, що він може бути корисним у межах Програми рівних можливостей ПРООН.

десятиріччя центр уваги перемістився на проблему порушення прав людини також і в приватній сфері, відповідно, до порядку денного була включена проблема насильства стосовно жінок у приватному житті⁶⁹.

До 90-х років минулого сторіччя уряди більшості країн світу визнали домашнє насильство як серйозну соціальну проблему і почали шукати шляхи її вирішення. Ці пошуки знайшли відбиток у цілому ряді міжнародних документів ООН, що дають визначення терміна «насильство стосовно жінок» і передбачають міжнародні механізми боротьби з насильством щодо жінок.

Зупинимось коротко на основних міжнародних стандартах протидії насильству в сім'ї, розроблених у межах Організації Об'єднаних Націй:

1) 18 грудня 1979 р. Генеральною асамблеєю ООН була прийнята **Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації стосовно жінок** (Жіноча Конвенція) – універсальний комплексний документ в області захисту та забезпечення прав жінок, учасницями якої на сьогодні є понад 170 держав⁷⁰. На момент прийняття Жіночої Конвенції проблема боротьби з насильством щодо жінок не була визнана невід'ємною складовою захисту прав жінок, з цієї причини Жіноча Конвенція не містить положень щодо насильства стосовно жінок і його форм (зґвалтування, домашнього насильства, сексуального насильства, каліцтва жіночих статевих органів тощо). Однак Конвенція є «відкритим» документом, тобто передбачає можливість застосування її положень також і до тих форм дискримінації, що безпосередньо не передбачені текстом Конвенції.

Конкретизація положень Конвенції, подальше розкриття форм і сфер дискримінації стосовно жінок є компетенцією Комітету ООН з ліквідації дискримінації стосовно жінок (КЛДЖ) – експертного органу ООН, створеного з метою моніторингу виконання державами-учасницями положень Конвенції. КЛДЖ дійшов висновку, що насильство стосовно жінок є формою дискримінації, і включив його в коло питань Жіночої Конвенції. Необхідності викорінення будь-яких видів насильства щодо жінок, включаючи сексуальне насильство, знуцання в сім'ї,

69 Див.: Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Науково-практичний коментар)/ Під ред. О.М. Рудневої. – Харків: Спайк, 2003. – 124 с.; Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Науково-практичний коментар)/ Під ред. О.М. Рудневої. – Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 160 с.

70 Відповідно до статті 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, становлять частину національного законодавства України. Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок діяла в Українській РСР з 1980 року. Законом України «Про правонаступництво України» наша держава підтвердила свої зобов'язання за міжнародними договорами, ухваленими Українською РСР до проголошення незалежності України. Факультативний протокол до Конвенції був ратифікований Законом України від 05.06.2003 р. № 946-IV. На підставі статті 9 Конституції України та частини другої статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 р. № 1906-IV норми чинних міжнародних договорів можуть безперешкодно застосовуватись у судовій практиці України. Особливу увагу слід приділяти застосуванню міжнародних договорів з прав людини, оскільки ці міжнародні акти містять визначення низку загальнолюдських принципів, положень, категорій у галузі захисту прав людини, які не завжди повною мірою знаходять відображення в національному законодавстві.

сексуальні домагання на роботі, присвячена Загальна рекомендація № 12 КЛДЖ. У Загальній рекомендації № 14 Комітет також звертався до проблеми насильства щодо жінок, акцентуючи увагу на тому, що виконання зобов'язань за Конвенцією передбачає припинення традиційної практики, що завдає шкоду жіночому здоров'ю (обрізання жіночих геніталій тощо).

Особливе значення у сфері боротьби з насильством щодо жінок має Загальна рекомендація № 19 Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, прийнята на 11 сесії в 1992 році. Її особливе значення полягає передусім у тому, що це перший міжнародний документ, який однозначно визначив *насильство щодо жінок як форму дискримінації за ознакою статі*, визнав насильство порушенням гарантованих на міжнародному рівні прав людини і вперше дав визначення поняття «насильство щодо жінок».

Згідно із Загальною рекомендацією № 19 Комітету визначення дискримінації включає **насильство за ознакою статі**, а саме: **насильство, спрямоване на жінку тільки тому, що вона жінка, або насильство, жертвами якого є переважно жінки. Воно включає такі дії, як фізичну, психічну, сексуальну шкоду або страждання, а також загрозу застосування таких дій, примушення або позбавлення волі.**

Насильство за ознакою статі, яке знижує або зводить нанівець користування з боку жінок своїми правами та основними свободами, гарантованими міжнародним правом, є дискримінацією відповідно до змісту статті 1 Конвенції. Ці права та свободи включають:

- a) право на життя;
- b) право не піддаватися тортурам та іншим видам жорстокого, нелюдяного або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання;
- c) право на рівний захист відповідно до гуманітарних норм у період міжнародних та внутрішніх озброєних конфліктів;
- d) право на свободу та захист людини;
- e) право на рівний захист відповідно до закону;
- f) право на рівне становище в сім'ї;
- g) право на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я;
- h) право на сприятливі умови праці.

Як ми бачимо з переліку прав, які можуть бути порушені в результаті насильства щодо жінок, і виходячи з того, що насильство є однією з форм дискримінації за ознакою статі, насильство щодо жінок слід розглядати в контексті інших статей Конвенції. Наприклад, насильство в сім'ї порушує положення статті 16 Конвенції, яке гарантує рівність прав та обов'язків подружжя. Рівність під час реалізації права на працю, закріплена статтею 11 Конвенції, може бути серйозно порушена, якщо жінка стає об'єктом такого виду насильства, як сексуальні домагання на робочому місці. При цьому Комітет указує, що сексуальні домагання містять в собі таку небажану поведінку, як фізичні контакти і докучання, сексуально забарвлені натяки, висунення порнографічних та сексуальних вимог словами або діями. Така поведінка принижує і може призвести до проблем зі здоров'ям і безпекою; вважається дискримінаційною, адже жінка має всі розумні підстави вважати,

що її опір спричиняє обмеження власних можливостей реалізації права на працю, включаючи влаштування на роботу або просування по службі, або якщо це створює вороже навколишнє оточення на роботі. Згідно зі статтею 12, Держави-учасниці повинні вжити заходів щодо забезпечення рівного доступу жінок і чоловіків до медичного обслуговування. Насильство щодо жінок загрожує її здоров'ю і життю, тому воно також має розглядатися в контексті положень статті 12 Конвенції. Під час розгляду статті 14 Конвенції слід враховувати, що сільські жінки живуть в умовах ризику здійснення над ними насильства через традиційні погляди у зв'язку з підлеглою роллю жінок, які зберігаються в багатьох сільських громадах. Дівчатка з таких районів знаходяться під особливою загрозою насильства та сексуальної експлуатації, коли вони залишають село у пошуках роботи в місті.

Згідно із Загальною рекомендацією № 19, домашнє насильство є однією з найбільш підступних форм насильства щодо жінок. Воно превалує в усіх видах суспільств. У межах сім'ї жінки будь-якого віку піддаються насильству всіх видів, включаючи побиття, зґвалтування, інші форми сексуальних зловживань, фізичні та психічні форми насильства, які зберігаються через традиційні погляди. Недостатня економічна свобода змушує багатьох жінок залишатися в умовах насильства. Ухилення чоловіків від своїх сімейних обов'язків може також вважатися формою насильства і примусу. Ці форми насильства ставлять жінок у становище, що загрожує їхньому здоров'ю, і завдають шкоду їхній здатності брати участь у сімейному і громадському житті на рівній основі з чоловіками.

У світлі цих коментарів, Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок рекомендував державам-учасницям:

- 1) ужити відповідних ефективних заходів щодо подолання всіх форм насильства;
- 2) ухвалити закони, спрямовані проти насильства в сім'ї, зґвалтувань, сексуальних зловживань та інших видів насильства, що дають жінкам адекватний захист, їх недоторканності та гідності. Для жертв насильства повинні бути створені відповідні служби захисту і підтримки. З метою ефективного здійснення Конвенції дуже важливе значення мають тренінги для судових та правоохоронних органів;
- 3) відобразити природу і сферу поглядів, звичаїв та практики, які підтримують насильство щодо жінок. Держави повинні включати до своїх періодичних звітів інформацію про заходи, вжиті ними щодо подолання насильства і про те, який ефект вони мали;
- 4) описувати у своїх державних доповідях усі проблеми та заходи, що вживаються, включаючи кримінальні покарання, профілактичні та реабілітаційні заходи щодо захисту жінок, які втягнуті в проституцію або які стали об'єктами торгівлі та інших форм сексуальної експлуатації;
- 5) запровадити ефективні процедури подання скарг і засоби судового захисту, включаючи компенсації для жертв насильства;
- 6) включати до своїх звітів інформацію про сексуальні домагання і заходи щодо захисту жінок від них та інших видів насильства або примушення на робочому місці;

- 7) створювати або підтримувати сервісні служби для жертв побутового насильства, зґвалтувань, сексуальних домагань та інших видів насильства за ознакою статі, включаючи притулки, спеціально підготовлений медичний персонал, реабілітаційні та консультативні служби;
- 8) забезпечити доступність допомоги жертвам насильства, передусім сільським жінкам;
- 9) ужити всіх законодавчих та інших заходів, необхідних для ефективного захисту жінок від насильства, включаючи:
  - a) ефективні законодавчі заходи, включаючи кримінальні санкції, цивільну відповідальність та інші види юридичної відповідальності за всі форми насильства, зокрема, насильство в сім'ї, сексуальні напади та домагання на робочому місці;
  - б) превентивні заходи, включаючи масову інформацію та освітні програми;
  - в) захисні заходи, включаючи створення притулків, консультаційних, реабілітаційних центрів та служб підтримки для жінок, що стали жертвами насильства або під загрозою його здійснення.

Слід зауважити, що включення проблеми насильства щодо жінок до сфери регулювання Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, а також інших міжнародних актів стало результатом активних дій міжнародного руху із захисту прав жінок.

2) Серед міжнародних актів, спрямованих на боротьбу з насильством щодо жінок, одне з центральних місць посідає Декларація ООН про викорінення насильства щодо жінок (Резолюція Генеральної Асамблеї від 20.12.1993 р. № 48-104). Стаття 1 Декларації визначає насильство щодо жінок як будь-який акт насильства, скоєний на підставі ознаки статі, що заподіює або може заподіяти фізичну, психологічну шкоду, шкоду сексуальному здоров'ю або страждання жінкам, а також загрозу здійснення таких актів, примушення або самовільне позбавлення волі, чи то в суспільному, чи то в особистому житті.

Таким чином, основними ознаками насильства щодо жінок є такі:

1. насильство має бути скоєне на підставі ознаки статі (тобто на жінку лише тому, що вона жінка, або насильство, яке зачіпає переважно жінок – Загальна Рекомендація № 19);
2. заподіює (або може заподіяти) жінкам шкоду або страждання – фізичну або психологічну шкоду, шкоду сексуальному здоров'ю;
3. насильство може полягати в загрозі його скоєння;
4. насильством також визнається або самовільне позбавлення волі;
5. ці дії є насильством, незалежно від того, вчинені вони в публічному чи особистому житті.

Стаття 2 Декларації встановлює, що насильство щодо жінок охоплює такі випадки, але не обмежується ними:

1) *фізичне, сексуальне та психологічне насильство, яке має місце в сім'ї*, включаючи:

- а) нанесення побоїв;
- б) сексуальне примушення стосовно дівчаток у сім'ї;
- в) насильство, пов'язане з посагом;
- г) зґвалтування дружини чоловіком;
- д) жіночих статевих органів та інші традиційні види практики, що заподіюють шкоду жінкам;
- е) позашлюбне насильство;
- ж) насильство, пов'язане з експлуатацією;

2) *фізичне, сексуальне та психологічне насильство, яке має місце в суспільстві в цілому*, включаючи:

- а) зґвалтування;
- б) сексуальне примушення;
- в) сексуальні домагання і залякування на роботі, в навчальних закладах та інших місцях;
- г) торгівлю жінками;
- д) примушення до проституції;

3) *фізичне, сексуальне і психологічне насильство з боку або за потурання держави*, де б воно не було вчинене (наприклад, у в'язниці).

Наведений перелік не є вичерпним.

Згідно зі статтею 3 Конвенції жінки користуються рівними правами щодо реалізації і захисту всіх прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській та будь-яких інших сферах. Ці права включають, зокрема: право на рівність; право на свободу та особисту недоторканість; право на рівний захист відповідно до закону; право не піддаватися дискримінації в будь-якій формі; право на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я; право на справедливі і сприятливі умови праці; право не піддаватися тортурам та іншим жорстоким, нелюдям або принижуючим гідність видам поводження або покарання.

Проте Декларація, порівняно з Конвенцією, носить рекомендаційний характер і жодних механізмів моніторингу не передбачає (відсутня процедура звітності, можливість подання індивідуальних скарг).

Резолюція Комісії ООН з прав людини про викорінювання насильства щодо жінок від 24.04.2001 р. відтворює визначення терміна «насильство щодо жінок», запропоноване Декларацією. Резолюція відносить до актів насильства щодо жінок: 1) побутове насильство; 2) злочини на ґрунті скривдженої честі; 3) злочини в стані афекту; 4) традиційну практику, що завдає шкоди здоров'ю жінок, зокрема, нанесення шкоди жіночим статевим органам; 5) примусове одруження.

Резолюція Комісії ООН з прав людини про викорінювання насильства щодо жінок (квітень, 2002) підтвердила таке розуміння терміна «насильство щодо жінок» і додала до переліку актів насильства: 1) торгівлю жінками і дівчатками; 2) раннє і примусове одруження; 3) жіночий інфантицид; 4) насильство і вбивства, пов'язані з отриманням посагу; 5) напади з використанням кислоти; 6) насильство, пов'язане з комерційною сексуальною, а також економічною експлуатацією.

3) У 1995 році, на Четвертій міжнародній конференції ООН зі становища жінок, проблема насильства щодо жінок була визнана однією з критично важливих проблем і була включена до **Пекінської Декларації та Платформи Дій**, визнаних майже двомастами Державами-членами ООН, які запропонували комплексний план дій щодо підвищення соціального, економічного і політичного статусу жінок.

Пекінська Декларація назвала стратегічною метою вживання *комплексних заходів з попередження та ліквідації насильства щодо жінок*. Відповідно до неї Урядами повинна здійснюватися така діяльність:

а) засудження насильства щодо жінок і відмова від посилань на будь-які звичаї, традиції або релігійні мотиви в цілях ухилення від виконання своїх зобов'язань стосовно його викорінювання відповідно до Декларації про викорінювання насильства щодо жінок;

б) відмова від застосування насильства щодо жінок і приділення належної уваги питанням попередження та розслідування актів насильства щодо жінок і покарання за них відповідно до національного законодавства незалежно від того, вчинені такі акти державою чи приватними особами;

с) ухвалення і/або посилення в рамках внутрішнього законодавства кримінальних, цивільних, трудових та адміністративних санкцій за правопорушення і відшкодування збитків, заподіяних жінкам і дівчаткам, які піддавалися насильству в будь-якій його формі, чи то вдома, на роботі, в колективі або в суспільстві;

д) ухвалення і/або виконання законодавства та проведення його періодичного огляду й аналізу з метою забезпечення його ефективності у справі викорінювання насильства щодо жінок, наданню більшої уваги заходам з попередження насильства і судовому переслідуванню осіб, винних у його скоєнні; вживання заходів щодо забезпечення захисту жінок, які піддалися насильству, доступу до справедливих і ефективних засобів судового захисту, включаючи виплату компенсації, відшкодування збитків жертвам та відновлення їхнього здоров'я, а також реабілітацію правопорушників;

е) уживання активних заходів з ратифікації і/або виконання всіх міжнародно-правових норм і документів з прав людини, що стосуються насильства щодо жінок, включаючи ті з них, які містяться в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права і в Європейській конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню;

ф) реалізація Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок з урахуванням Загальної рекомендації № 19 Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок;

г) сприяння проведенню активної резонансної політики врахування ґендерної проблематики в основних напрямках усіх стратегій і програм, що стосуються насильства щодо жінок; активне заохочення, підтримання та вживання заходів і програм, націлених на підвищення рівня знань і розуміння причин, наслідків та механізмів насильства щодо жінок серед тих, хто відповідає за здійснення цієї

політики, наприклад, серед співробітників правоохоронних органів, міліції і судових органів, медичних і соціальних працівників, а також серед тих, хто займається проблемами меншин, міграції і біженців, розроблення стратегій, покликаних забезпечити умови, що виключають повторну віктимізацію жінок – жертв насильства, застосування законів, судових і правоохоронних заходів, які не враховують ґендерні чинники;

h) надання жінкам, які піддавалися насильству, доступу до механізмів відправлення правосуддя і, відповідно до національного законодавства, до справедливих та ефективних засобів судового захисту в зв'язку із заподіяною їм шкодою та інформування жінок про їх права щодо відшкодування збитків через такі механізми;

i) ухвалення і впровадження в життя законодавства, спрямованого проти осіб, що практикують і вчиняють такі акти насильства щодо жінок, як-от операції на жіночих статевих органах, що калічать, внутрішньоутробне умертвіння плоду жіночої статі, допологовий відбір статі і насильство, пов'язане з посагом, надання рішучої підтримки неурядовим і громадським організаціям в їх зусиллях з ліквідації такої практики;

j) розроблення і реалізація на всіх відповідних рівнях планів дій з викорінювання насильства щодо жінок;

k) уживання всіх необхідних заходів, особливо в галузі освіти, в цілях зміни соціальних і культурних моделей поведінки чоловіків та жінок і викорінювання забобонів, звичаїв і будь-якої іншої практики, що ґрунтується на ідеях неповноцінності або переваги однієї статі над іншою, або на стереотипних уявленнях про роль чоловіків і жінок;

l) створення або зміцнення інституційних механізмів з тим, щоб жінки і дівчатка могли повідомляти про вчинені стосовно них акти насильства в обстановці безпеки і конфіденційності, не побоюючись покарання або відплати, та висувати звинувачення проти осіб, які вчинили такі акти;

m) забезпечення жінкам-інвалідам доступу до інформації і послуг, пов'язаних з насильством щодо жінок;

n) створення, вдосконалення або розроблення, у разі необхідності, і фінансування навчальних програм для працівників судових, медичних, соціальних, освітніх, правоохоронних та імміграційних органів, щоб не допустити зловживання владою, яке призводить до насильства щодо жінок, і підвищення обізнаності працівників цих органів про природу актів, що порушують принцип рівноправності чоловіків і жінок, а також погроз насильства, щоб гарантувати жінкам, що стали жертвами таких актів, належне поводження;

o) ухвалення, коли це необхідно, законів і вдосконалення чинних законів, що передбачають покарання співробітників міліції, служби безпеки або будь-якого іншого державного органу, які вчиняють акти насильства щодо жінок при виконанні ними своїх обов'язків; перегляд чинного законодавства і вживання ефективних заходів проти осіб, які вчиняють таке насильство;

p) виділення достатніх засобів державного бюджету і мобілізація ресурсів громад для проведення заходів, пов'язаних з викорінюванням насильства щодо жінок, включаючи ресурси на цілі реалізації планів дій на всіх відповідних рівнях;

q) включення до доповідей, що подаються на виконання положень відповідних документів з прав людини Організації Об'єднаних Націй, інформації, яка стосується насильства щодо жінок і заходів, ужитих у цілях виконання Декларації про викорінювання насильства щодо жінок;

r) співпраця зі Спеціальним доповідачем з питань насильства щодо жінок Комісії з прав людини і надання йому допомоги у здійсненні його мандата та надання будь-якої запитуваної інформації; також співпраця з іншими компетентними особами, наприклад, зі Спеціальним доповідачем із питань тортур та Спеціальним доповідачем з питань масових, несудових і самовільних страт Комісії з прав людини, у зв'язку з проблемою насильства щодо жінок.

4) Спеціальний доповідач ООН з питання насильства щодо жінок, який діє в межах так званих спеціальних процедур ООН, є важливим міжнародним механізмом боротьби з насильством щодо жінок. Ця посада була запроваджена Резолюцією Комісії ООН з прав людини з питання про включення прав жінок до механізму Організації Об'єднаних Націй з прав людини і про викорінювання насильства щодо жінок (56-те засідання, 04.03.1994 р.).

Спеціальний доповідач має повноваження:

1. збирати інформацію про насильство щодо жінок, його причини і наслідки з різних джерел, таких як держави, органи, створені відповідно до конкретних договорів, спеціалізовані установи, міжурядові і недержавні організації, та ефективно реагувати на цю інформацію;
2. рекомендувати заходи національного, регіонального і міжнародного рівня з ліквідації насильства щодо жінок, його причин і заходи з ліквідації його наслідків;
3. співробітничати з іншими спеціальними доповідачами, спеціальними представниками, робочими групами і незалежними експертами Комісії з прав людини.

Доповідач призначається Головою Комісії ООН з прав людини після консультацій з іншими членами Комісії. Спеціальним доповідачем повинна бути людина з визнаною міжнародною репутацією та досвідом роботи в галузі прав жінок. Всі уряди повинні співробітничати зі Спеціальним доповідачем і надавати йому допомогу у виконанні покладених на нього завдань і обов'язків, надавати всю необхідну інформацію. Генеральний секретар ООН надає Спеціальному доповідачу всю необхідну допомогу, а той у свою чергу має представляти щорічні доповіді Комісії ООН з прав людини, починаючи з її 51-ї сесії.

Спеціальний доповідач з питання насильства щодо жінок, Радхіка Коомарасвами 2 лютого 1996 року запропонувала **«Модельне законодавство ООН про домашнє насильство»**, яке було схвалено Комісією ООН з прав людини і рекомендоване всім державам – членам ООН. Зазначений документ і дотепер має суттєвий вплив на розроблення їх національного законодавства⁷¹.

71 Приклад: Закон Киргизької Республіки «Про соціально-правовий захист від насильства в сім'ї», Закон України «Про попередження насильства в сім'ї».

5) Найважливішим етапом на шляху визнання насильства щодо жінок порушенням основних прав людини стало віднесення найбільш тяжких форм насильства за ознакою статі до компетенції Міжнародного кримінального суду.

Створенню Міжнародного кримінального суду передували 4 міжнародні трибунали: Нюрнберзький, Токійський, Югославський і Руандійський. У ході роботи Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії [ICTY -1994] та по Руанді [ICTR -1995] слідчі одержали спеціальні повноваження проводити обвинувачення у справах про масові зґвалтування в період військових дій як за злочини проти людяності, що поклало початок визнанню насильницьких злочинів проти жінок як військових злочинів і злочинів проти людяності. Захист прав жінок у ході цього трибуналу перетворився у кампанію з підтримки Міжнародного кримінального суду. 15.06–07.07.1998 р. у Римі відбулася Дипломатична конференція повноважних представників під егідою ООН по заснуванню Міжнародного кримінального суду. Римський Статут Міжнародного кримінального суду набув чинності після отримання 60 ратифікаційної грамоти 01.07.2002р. Станом на 01.02.2003 р. Статут підписало 139 держав та ратифікувало 88 держав⁷².

Відповідно до ст. 1 Римського Статуту Міжнародний кримінальний суд є постійним органом, уповноваженим здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за особливо тяжкі злочини, що викликають занепокоєність міжнародного співтовариства, зазначені в цьому Статуті, і доповнює національні системи кримінального правосуддя. Компетенція Суду обмежується злочинами проти людяності, військовими злочинами, геноцидом й агресією. Міжнародний кримінальний суд діє незалежно від «будь-яких політичних сил, його повноваження вести розслідування не залежать від згоди на це держав» (у випадку ратифікації Статуту Міжнародного кримінального суду). Суд вступає в справу тільки тоді, коли національні суди не бажають або не здатні проводити розслідування чи порушити кримінальне переслідування належним чином.

У ст. 7 Римського Статуту зазначено, що до злочинів проти людяності належать, зокрема, зґвалтування, обертання в сексуальне рабство, примушення до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства відповідної тяжкості, а також переслідування будь-якої групи, яку можна ідентифікувати, або спільності з політичних, расових, національних, етнічних, культурних, релігійних, ґендерних (у контексті суспільства стосується обох статей, чоловічої та жіночої) або інших мотивів, що визнані неприпустимими відповідно до міжнародного права, у зв'язку з будь-якими діями, зазначеними в цьому пункті, або будь-якими злочинами, що підпадають під юрисдикцію Суду.

6) Активно розвивається співробітництво держав в області боротьби з насильством щодо жінок і на регіональному рівні. Так, у рамках Ради Європи захист прав жінок, що постраждали в результаті насильства, можливий через Європейський суд з прав людини за умови дотримання підстав та процедури подання індивіду-

⁷² Ряд положень Статуту Міжнародного кримінального суду було визнано Конституційним Судом України неконституційними, отже, Римський Статут не був ратифікований Верховною Радою України.

альних скарг. Крім того, істотним кроком на шляху запобігання насильству щодо жінок у рамках Ради Європи стало прийняття 30.04.2002 р. Комітетом Міністрів Ради Європи Рекомендації Rec (2002)5 про захист жінок від насильства.

В межах Ради Європи завершується робота з розробки першого в Європі та світі в цілому міжнародно-правового договору в галузі прав людини, безпосередньо присвяченого проблемі домашнього насильства: **Конвенції з попередження та боротьби з насильством щодо жінок та домашнім насильством.**

Висновки

Таким чином, *проблема насильства в сім'ї* на міжнародному рівні спочатку розглядалася як складова проблеми запобігання насильству стосовно жінок, яке у свою чергу було визнано порушенням прав жінок та прав людини в цілому, свідченням чого виступають наведені міжнародно-правові угоди та інші міжнародні акти, спрямовані на протидію насильству щодо жінок (Модельне законодавство ООН про домашнє насильство, Рекомендація Комітетом Міністрів Ради Європи про захист жінок від насильства тощо).

Так, п. 2 частини 1 «Цілі» Модельного законодавства ООН про домашнє насильство рекомендує державам – членам ООН «визнати, що насильство, скоєне на підставі ґендерної ознаки стосовно жінок – домочадців або жінок, пов'язаних близькими стосунками з особою, що заподіює шкоду, виступає насильством в сім'ї».

Таким чином, міжнародні стандарти попередження сімейного насильства однозначно виходять з того, що суб'єктами вчинення насильства в сім'ї виступають чоловіки, жертвами такого насильства – жінки.

Однак на сучасному етапі світова та національна гуманітарна наука, у тому числі правознавство, приділяє дедалі більшу увагу концепції ґендерної рівності та необхідності формування ґендерно-чутливого законодавства, яке враховує всі аспекти соціальних особливостей статі. Тому Україна обрала ґендерно-нейтральний підхід до вирішення проблеми запобігання насильству в сім'ї на законодавчому рівні та створила юридичний механізм захисту від сімейного насильства не лише для жінок, а й для всіх осіб, що страждають від насильницьких дій з боку інших членів сім'ї.

Отже, згідно із Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» та іншими актами законодавства України щодо протидії насильству в сім'ї, **суб'єктами вчинення насильства в сім'ї в Україні можуть виступати як особи чоловічої, так і особи жіночої статі**, що підтверджується даними державної статистики.

Проблеми

Законодавче регулювання проблеми протидії насильству в сім'ї носить ґендерно-нейтральний характер, тоді як міжнародний досвід, а також дані психоло-

гії та соціології свідчать, що причини та умови вчинення сімейного насильства не є ґендерно-нейтральними, так само як і наслідки такого насильства, від якого страждають переважно жінки. Навряд чи сучасна українська практика законотворення готова піти шляхом трансформації законодавства у сфері попередження сімейного насильства у бік захисту тільки жінок від такого насильства й визнання лише чоловіків суб'єктами його вчинення. До того ж, такі пропозиції, очевидно, не знайдуть підтримки української громадськості.

Необхідно враховувати, що проблема насильства в сім'ї є складовою більш широкої проблеми – проблеми *ґендерного насильства*, подолання якого виступає передумовою забезпечення в Україні принципу ґендерної рівності, на забезпечення якого спрямований Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р. Перспективні напрями державної політики у сфері протидії ґендерному насильству викладені у Постанові Верховної Ради України «Про рекомендації парламентських слухань «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження ґендерного насильства» від 22.03.2007 р. В Постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року» від 27.12.2006 р. окремими пунктами визначаються заходи, спрямовані на подолання насильства щодо жінок та чоловіків (п.п. 32–34 Постанови тощо).

Таким чином, ґендерні фактори сімейного насильства мають обов'язково враховуватися в процесі застосування законодавства України про попередження сімейного насильства, а також при формуванні ґендерної політики України.

Рекомендації

З метою дотримання міжнародних стандартів у сфері попередження насильства в сім'ї, які вимагають врахування ґендерних чинників сімейного насильства при застосуванні законодавства України про попередження сімейного насильства, а також формуванні ґендерної політики України, необхідно:

- запровадити законодавче визначення поняття ґендерного насильства та його основних форм, яке б відповідало основним міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини та забезпечення ґендерної рівності, для чого внести доповнення до Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 08.09.2005 р.;

- доповнити Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» окремим розділом, спрямованим на протидію насильству за ознакою статі, у тому числі насильству в сім'ї;

- забезпечити проведення ґендерно-правової експертизи чинного законодавства України та проектів нормативно-правових актів у сфері попередження насильства в сім'ї;

- передбачити систему заходів, спрямованих на подолання насильства в сім'ї, при розробці наступної державної програми з утвердження ґендерної рівності в українському суспільстві на період до 2016 р.;

- сприяти розробці та затвердженню на законодавчому рівні Державної

програми щодо подолання ґендерного насильства в українському суспільстві на період до 2015 року та відповідного Плану дій⁷³;

- розробити та ухвалити Постанову Пленуму Верховного Суду України щодо вдосконалення практики застосування законодавства України у сфері попередження насильства в сім'ї та рекомендувати суддям враховувати ґендерні чинники сімейного насильства;

- розробити та здійснити апробацію корекційних програм для осіб, що вчинили насильство в сім'ї, з урахування статі, віку та інших особистісних характеристик суб'єкта вчинення насильства в сім'ї;

- забезпечити відображення в даних державної статистики щодо випадків насильства в сім'ї, відомостей про стать жертв насильства в сім'ї, у тому числі неповнолітніх;

- при проведенні тренінгів та семінарів з протидії насильству в сім'ї для працівників судових, правоохоронних, медичних, соціальних, освітніх та інших органів та служб, які беруть участь у попередженні насильства в сім'ї звертати увагу на ґендерні умови, причини та наслідки сімейного насильства;

- ввести до навчальних програм освітніх закладів, що готують медичних, педагогічних працівників, психологів, юристів, правоохоронців, курси з питань попередження насильства в сім'ї та допомоги його жертвам, з урахуванням ґендерних особливостей сімейного насильства.

Статистика

Відомості про суб'єктів вчинення насильства в сім'ї залежно від їх статі (чоловік, жінка) відтворено в усіх формах державної статистики, запроваджених МВС України та Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, що виступили об'єктом аналізу (див. розділ 6)

Так, у формі державної статистики щодо вчинення насильства в сім'ї, затвердженій МВС України, ці відомості відтворено у графах «Із загальної кількості осіб, що перебувають на обліку за насильство в сім'ї» – «Особи жіночої статі», «Особи чоловічої статі».

У Статистичній формі 7 Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту «Оперативні дані щодо насильства в сім'ї» – у графі «Із загальної кількості осіб, які перебувають на обліку» – «Чоловічої статі», «Жіночої статі».

5.1.6. Суб'єкти вчинення сімейного насильства за ознакою громадянства

Нарешті, всіх осіб, що вчинили насильство в сім'ї, можна класифікувати за ознакою громадянства на **громадян України, іноземців та осіб без громадянства**.

Модельне законодавство ООН про домашнє насильство вказує на те, що «держави мають надати повний захист у межах законодавства щодо попередження насильства в сім'ї жінкам, що не мають громадянство цієї держави,

---

73 1 грудня 2010 року на засіданні Кабінету Міністрів України був ухвалений план заходів Національної кампанії «Стоп насильству!» на 2010–2015 роки. Таким чином Уряд підтримав проведення Національної кампанії «Стоп насильству!», яка триватиме до 25 листопада 2015 року (Міжнародного дня боротьби за ліквідацію насильства стосовно жінок) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ligazakon.ua.

та забезпечувати відповідальність за цим законодавством чоловіків, які не є громадянами цієї держави» (ч. 4 п. А «Коло відносин, що підлягають врегулюванню» Модельного законодавства ООН про домашнє насильство).

Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» окремо не передбачено питання щодо поширення його дії на іноземців та осіб без громадянства, хоча така дія закону за колом осіб презюмується, виходячи з принципу державного суверенітету, закріпленого в Конституції України.

Статтю 16 КУпАП прямо передбачено, що іноземці й особи без громадянства, які перебувають на території України, підлягають адміністративній відповідальності на загальних підставах з громадянами України. Питання про відповідальність за адміністративні правопорушення, вчинені на території України іноземцями, які згідно з чинними законами та міжнародними договорами України користуються імунітетом від адміністративної юрисдикції України, вирішуються дипломатичним шляхом. Аналогічне положення передбачено ст. 6 Кримінального кодексу України.

Таким чином, законодавство України у сфері попередження насильства в сім'ї застосовується до всіх осіб, які вчинили насильство в сім'ї на території України, незалежно від громадянства чи відсутності громадянства, що відповідає міжнародним стандартам у сфері попередження насильства в сім'ї.

5.2. Проблеми фіксації відомостей щодо особи, яка вчинила насильство в сім'ї, відповідними підрозділами органів внутрішніх справ

Предметом дослідження цього розділу Звіту виступає питання щодо доцільності розробки опитувальника для дільничних інспекторів, який має містити інформацію щодо особи, яка вчинила насильство в сім'ї, його (її) вік, стать, підстави протиправної поведінки, вид покарання (юридичної відповідальності), інформацію про повторність актів насильства в сім'ї тощо, а також вироблення методологічних рекомендацій щодо відповідальності співробітників органів внутрішніх справ у випадку відмови від заповнення такого документа.

5.2.1. Стандарти ООН стосовно фіксації відомостей щодо вчинення насильства в сім'ї

Вимога щодо фіксації відомостей щодо особи, яка вчинила насильство в сім'ї, її особисті дані, відомостей щодо заходів юридичної відповідальності, застосованих до неї, та іншої необхідної інформації щодо факту насильства в сім'ї та суб'єкта його вчинення міститься в Модельному законодавстві ООН щодо домашнього насильства та дотримується країнами, які спрямовують свої зусилля на створення механізму протидії насильству в сім'ї.

Так, п. «г» ч. 3 «Механізм подачі скарг» Модельного законодавства ООН щодо домашнього насильства присвячений поліцейському рапорту щодо насильства в сім'ї. Цим пунктом передбачено, що форма рапорту про насильство в сім'ї визначається комісаром поліції. Він має включати такі відомості (але не обмежуватися ними):

- а) статус стосунків сторін;
- б) стать сторін;

- в) інформація про рід заняття та освіту сторін;
- г) час і дату надходження скарги;
- д) час, коли співробітник поліції почав розслідування за скаргою;
- е) чи були залучені діти, чи були присутні діти при акті насильства;
- є) тип і міра зловживань;
- ж) число і тип застосованої зброї;
- з) час, що був потрібен для розгляду випадку насильства в сім'ї, і дії, вчинені співробітником поліції;
- и) дата випуску і термін дії будь-якого попереднього надзвичайного тимчасового ордера або судового ордера, що стосується сторін;
- і) будь-які інші дані, необхідні для повного аналізу всіх обставин, що призвели до випадку насильства в сім'ї, про який заявлено.

5.2.2. Фіксація відомостей щодо факту вчинення насильства в сім'ї та його суб'єктів за законодавством України

Опитувальник, що пропонується розробити, може переслідувати такі цілі:

- фіксація факту насильства в сім'ї та всіх обставин його скоєння з метою розгляду компетентними органами випадку сімейного насильства та застосування до кривдника спеціальних заходів щодо попередження насильства в сім'ї, а також заходів юридичної відповідальності;
- фіксація даних про особу, що вчинила насильство в сім'ї, а також відомостей про спеціальні заходи щодо попередження насильства в сім'ї та заходи юридичної відповідальності, що застосовані до кривдника;
- забезпечення доступності відомостей про вчинення особою насильства в сім'ї у разі скоєння нею сімейного насильства у майбутньому, тобто відстеження фактів повторюваності актів сімейного насильства.

На сьогодні в Україні на досягнення вказаних цілей спрямовано низку офіційних документів, передбачених законодавчими актами України.

Спеціальна картка обліку факту вчинення насильства в сім'ї

Наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 р. № 3131/386 передбачено, що за результатами отримання заяви чи повідомлення про вчинення насильства в сім'ї уповноважені представники відповідних підрозділів органів внутрішніх справ (працівники служби дільничних інспекторів міліції або кримінальної міліції у справах дітей), заповнюють **спеціальну картку обліку факту вчинення насильства в сім'ї**, затверджену **Додатком 6 до вказаної Інструкції**.

Затверджена Наказом від 07.09.2009 р. № 3131/386 Форма спеціальної картки обліку факту вчинення насильства в сім'ї фактично не відрізняється від Форми спеціальної картки обліку факту скоєння насильства в сім'ї, затвердженої

Наказом Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї та молоді, служб у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 09.03.2004 р. № 3/235, що було скасовано чинним Наказом від 07.09.2009 р. № 3131/386.

Форма спеціальної картки обліку факту вчинення насильства в сім'ї:

**СПЕЦІАЛЬНА КАРТКА ОБЛІКУ
факту вчинення насильства в сім'ї**

Дата і час скоєння насильства в сім'ї _____

Адреса _____

Потерпіла(ий) _____

(П.І.Б., дата народження, місце проживання, родинний зв'язок з правопорушником)

Правопорушник(и) _____

(П.І.Б., дата народження, місце проживання, місце роботи, посада, судимість (стаття КК))

Наявність тілесних ушкоджень:

у потерпілої(го): **так/ні; синці, подряпини, кровотеча, опіки, переломи** (підкреслити), інше (зазначити) _____;

у правопорушника: **так/ні; синці, подряпини, кровотеча, опіки, переломи** (підкреслити), інше (зазначити) _____

Заява потерпілої(го): *письмова, усна, дата, № картки оперативного заповнення, не надійшла, направлення на судово-медичну експертизу № (необхідне підкреслити)*

Присутність неповнолітніх дітей при конфлікті: *так/ні*

(ім'я, рік народження дитини, № школи, клас)

Психічний стан дитини/дітей: *плач, переляк, інше (зазначити)* _____

Ознаки алкогольного сп'яніння:

у потерпілої(го): так/ні

у правопорушника: так/ ні

Поводження особи, яка вчинила насильство в сім'ї, при втручанні: *агресія, опір міліції, спокійне, інше (зазначити)* _____

Заходи впливу на особу, яка вчинила насильство в сім'ї: *профбесіда, офіційне попередження, адміністративне стягнення, затримання*

Поставлення особи, яка вчинила насильство в сім'ї, на облік в органах внутрішніх справ: категорія обліку _____, дата _____, № проф.

справи _____, П.І.Б. дільничного інспектора міліції, який проводить профроботу _____.

Прийняте за матеріалом рішення: *направлений до суду, № кримінальної справи/ відмовного матеріалу _____, інше (зазначити) _____; посада, назва органу внутрішніх справ, П.І.Б. працівника, який перебував на місці події.*

Примітка. Спеціальна картка обліку факту вчинення насильства в сім'ї зберігається в накопичувальній справі, а її копія у триденний строк направляється до управління (відділу) у справах сім'ї та молоді місцевої держадміністрації, а у випадках вчинення насильства в сім'ї стосовно неповнолітнього чи недієздатного – також у службу у справах дітей та до органу опіки та піклування.

Протокол про адміністративне правопорушення

Вже зазначалося у розділі I Звіту, що у разі встановлення в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину, приймають рішення відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України, а у випадку встановлення ознак адміністративного правопорушення – відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

На практиці, в усіх випадках насильства в сім'ї, крім тих, в яких вчинене сімейне насильство містить склад злочину і справа підлягає розгляду в кримінально-процесуальному порядку, вчинені дія чи бездіяльність розглядаються як адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-2 КУпАП.

Відповідно до ст. 254 КУпАП, про вчинення адміністративного правопорушення складається протокол уповноваженими на те посадовою особою або представником громадської організації чи органу громадської самодіяльності.

Протокол про адміністративне правопорушення, у разі його оформлення, складається у двох екземплярах, один з яких під розписку вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності.

Протокол про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-2 КУпАП, мають право складати уповноважені на те посадові особи органів внутрішніх справ (п. 1 ст. 255 КУпАП).

Таким чином, уповноважені особи органів внутрішніх справ фіксують інформацію про випадки насильства в сім'ї також у протоколі про адміністративне правопорушення.

Зміст протоколу про адміністративне правопорушення визначений ст. 256 КУпАП, якою передбачено, що у протоколі про адміністративне правопорушення зазначаються:

- дата і місце його складання;
- посада, прізвище, ім'я, по батькові особи, яка склала протокол;
- відомості про особу, яка притягається до адміністративної відповідальності (у разі її виявлення);
- місце, час вчинення і суть адміністративного правопорушення;

- нормативний акт, який передбачає відповідальність за це правопорушення;
- прізвища, адреси свідків і потерпілих, якщо вони є;
- пояснення особи, яка притягається до адміністративної відповідальності;
- інші відомості, необхідні для вирішення справи.

Якщо правопорушенням заподіяно матеріальну шкоду, про це також зазначається в протоколі.

Протокол підписується особою, яка його склала, і особою, яка притягається до адміністративної відповідальності; за наявності свідків і потерпілих протокол може бути підписано також і цими особами.

У разі відмови особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, від підписання протоколу, в ньому робиться запис про це. Особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, має право подати пояснення і зауваження щодо змісту протоколу, які додаються до протоколу, а також викласти мотиви своєї відмови від його підписання.

В Україні починаючи з 2004 р. запроваджено офіційний документ – *спеціальну картку обліку факту вчинення насильства в сім'ї*, яка містить інформацію щодо суб'єкта вчинення насильства в сім'ї, його (її) особистих даних, відомостей про жертву насильства в сім'ї, присутність неповнолітніх дітей при конфлікті, підстави протиправної поведінки, поводження особи, яка вчинила насильство в сім'ї, при втручанні, заходи впливу на особу, яка вчинила насильство в сім'ї, тощо. Уповноважені особи органів внутрішніх справ фіксують інформацію про випадки насильства в сім'ї також у *протоколі про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-2 КУпАП*.

Тому на сьогодні не є актуальним питання з розробки спеціального «опитувальника» для уповноважених представників органів внутрішніх справ щодо випадку сімейного насильства та суб'єкта його вчинення. Доцільно ставити питання про вдосконалення вже існуючих офіційних документів, в яких фіксується інформація щодо факту насильства в сім'ї та всіх обставин його скоєння, даних про особу, що вчинила насильство в сім'ї, а також відомостей про спеціальні заходи щодо попередження, та, за потреби, доповнення їх додатковою інформацією.

5.2.3. Відповідальність співробітників органів внутрішніх справ у випадку відмови від заповнення офіційних документів, в яких міститься інформація щодо факту насильства в сім'ї та дані про суб'єкта його вчинення

Особливості відповідальності співробітників органів внутрішніх справ у випадку відмови від заповнення офіційних документів, в яких міститься інформація щодо факту насильства в сім'ї та дані про суб'єкта його вчинення (спеціальної картки обліку факту вчинення насильства в сім'ї, протоколу про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-2 КУпАП), визначено законодавством України.

Відповідальність співробітників ОВС за невиконання чи неналежне виконання своїх службових обов'язків настає згідно із Законом України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» від 22.02.2006 р. № 3460-IV (далі – Статут).

Відповідно до ст. 1 Статуту дотримання особами рядового і начальницького складу Конституції і законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України, наказів та інших нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України, підпорядкованих йому органів і підрозділів та Присяги працівника органів внутрішніх справ України розглядається як *службова дисципліна*.

Обов'язок уповноважених осіб органів внутрішніх справ фіксувати інформацію щодо факту насильства в сім'ї та дані про суб'єкта його вчинення в офіційних документах передбачений вказаними вище нормативно-правовими актами, а отже, є складовою їх службової дисципліни.

Невиконання чи неналежне виконання особою рядового або начальницького складу *службової дисципліни* становить *дисциплінарний проступок* (ст. 2 Статуту).

За вчинення дисциплінарних проступків особи рядового і начальницького складу ОВС несуть дисциплінарну відповідальність згідно з Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ України (ст. 5 Статуту). Види дисциплінарних стягнень передбачені ст. 12 Статуту. До них належать:

- 1) усне зауваження;
- 2) зауваження;
- 3) догана;
- 4) сувора догана;
- 5) попередження про неповну посадову відповідність;
- 6) звільнення з посади;
- 7) пониження в спеціальному званні на один ступінь;
- 8) звільнення з органів внутрішніх справ.

При визначенні виду дисциплінарного стягнення мають враховуватися тяжкість проступку, обставини, за яких його скоєно, заподіяна шкода, попередня поведінка особи та визнання нею своєї вини, її ставлення до виконання службових обов'язків, рівень кваліфікації тощо. Дисциплінарні стягнення у вигляді пониження в спеціальному званні на один ступінь на осіб, які мають перші спеціальні звання, і звільнення з посади на осіб, які обіймають посади найнижчого рівня, не накладаються. Звільнення осіб рядового і начальницького складу з органів внутрішніх справ як вид стягнення є крайнім заходом дисциплінарного впливу (абз. 10.14.15 ст. 14 Статуту).

Таким чином, законодавством України передбачено відповідальність співробітників органів внутрішніх справ у випадку відмови від заповнення офіційних документів, в яких міститься інформація щодо факту насильства в сім'ї та дані про суб'єкта його вчинення.

При призначенні їм того чи іншого виду дисциплінарного стягнення слід виходити з обставин конкретної справи та шкоди, заподіяної невиконанням свого службового обов'язку. При цьому слід мати на увазі, що відмова у заповненні цих офіційних документів є перешкодою для подальшого розгляду справи щодо вчиненого насильства в сім'ї або вживання заходів соціальної профі-

лактики органами та установами, підпорядкованими Міністерству України у справах сім'ї, молоді та спорту.

У разі відмови від виконання службового обов'язку співробітниками органів внутрішніх справ їх дії можуть бути оскаржені жертвами насильства в сім'ї до їх безпосередніх начальників або до прокуратури.

5.2.4. Висновки та рекомендації щодо вимог до збору відомостей про насильство в сім'ї

Порівняно з вимогами до рапорту про насильство в сім'ї, рекомендованими Модельним законодавством ООН щодо домашнього насильства, *спеціальна картка обліку факту вчинення насильства в сім'ї не містить такої інформації:*

- інформації про освіту сторін;
- час, коли співробітник органів внутрішніх справ почав розслідування за скаргою;
- час, що був потрібен для розгляду випадку насильства в сім'ї;
- підстави протиправної поведінки, тип і міра зловживань;
- число і тип застосованої зброї;
- інформацію про повторність актів насильства в сім'ї, зокрема, дату винесення та термін дії будь-якого попереднього захисного припису.

При цьому спеціальна картка обліку факту вчинення насильства в сім'ї містить інформацію щодо *постановлення особи, яка вчинила насильство в сім'ї, на облік в органах внутрішніх справ*, з якої можна зробити висновок про повторність вчиненого насильства в сім'ї у разі перебування особи на профілактичному обліку на момент скоєння чергового акту сімейного насильства.

Відомості щодо підстав протиправної поведінки, характеру та форми скоєного насильства в сім'ї, а також типу застосованої зброї відтворюються в протоколі *про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-2 КУпАП*. Проте в останньому не вказується на відомості про спеціальні заходи щодо попередження насильства в сім'ї та заходи юридичної відповідальності, що застосовані до кривдника, оскільки складання протоколу є першим етапом розгляду справи щодо насильства в сім'ї, коли заходи юридичної відповідальності, що підлягають застосуванню до суб'єкта сімейного насильства, ще не визначені.

Таким чином, доцільно доповнити спеціальну картку обліку факту вчинення насильства в сім'ї такою інформацією:

- інформацію про освіту сторін;
- час, коли співробітник органів внутрішніх справ почав розслідування за заявою чи повідомленням;
- час, що був потрібен для розгляду випадку насильства в сім'ї;
- підстави протиправної поведінки, характер та форми скоєного насильства в сім'ї;
- тип застосованої зброї або іншого знаряддя скоєння насильства в сім'ї;
- інформацію про повторність актів насильства в сім'ї, зокрема, зазначенням дати винесення та терміну дії попереднього захисного припису, притягнення особи до адміністративної відповідальності за статтею 173-2 КУпАП.

Необхідно проводити систематичну роз'яснювальну роботу стосовно належного виконання службового обов'язку уповноваженими представниками органів внутрішніх справ щодо ретельного заповнення офіційних документів, в яких міститься інформація про факти насильства в сім'ї та дані про суб'єкта його вчинення.

5.3. Аналітична довідка та рекомендації щодо вдосконалення статистичної звітності у сфері попередження насильства в сім'ї

5.3.1. Статистичні дані щодо попередження насильства в сім'ї в Україні

За інформацією Департаменту громадської безпеки МВС України, станом на 01.10.2010 р. на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ знаходилося 99796 осіб (з них 6614 жінок, 93 008 чоловіків, 174 дитини), причому 63 865 осіб були поставлені на облік починаючи з 1.01.2010 р.. За цей час складено 94 051 протоколів: 93 118 – за вчинення насильства в сім'ї, 933 – за невиконання захисного припису. Винесено 75 284 офіційних попередження про неприпустимість насильства в сім'ї та 4778 захисних приписів. Прийнято 81 561 судове рішення за ст. 173-2, з яких: 2934 попередження, 67 548 штрафів, 71 присудження до виправних робіт, 10585 адміністративних арештів. 423 особи звільнені від відповідальності. Крім того, до інших відповідальних органів державної влади направлено інформацію щодо 73471 випадка насильства в сім'ї⁷⁴.

В той же час до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді надійшло 3610 звернень щодо насильства або реальної загрози його вчинення (у 2008 році – 3341 звернення), з яких:

- 2834 щодо сімей, в яких вчинено насильство або існує реальна загроза його вчинення (2587 сімей, в яких 3 305 дітей);
- 770 щодо жорстокого поводження з дітьми (914 постраждалих дітей).

За результатами звернень 725 дітей було перенаправлено до служб у справах дітей та до центрів соціально-психологічної допомоги.

Через проблему насильства в сім'ї під соціальним супроводом у 2009 році перебувала 731 сім'я (1 484 дитини), що складає 3% від загальної кількості сімей, охоплених соціальним супроводом протягом року (у 2008 р. цей показник складав 776 сімей із 1529 дітьми. Було знято із супроводу з позитивним результатом 360 сімей, що складає 90,2% від всіх сімей, знятих із супроводу через проблему насильства в сім'ї (399 сімей). За Карткою отримувача послуг щодо подолання проблеми насильства, жорстокого поводження або реальної загрози їх вчинення в центрах отримували соціальні послуги 1 574 дитини (надано 9224 соціальні послуги). У 2008 році до центрів через зазначену проблему звернулися 1805 дітей, яким було надано 5176 соціальних послуг⁷⁵.

74 За даними Міністерства внутрішніх справ України. Повна інформація представлена в Додатках 1-2.

75 Інформаційні матеріали щодо підсумків проведення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю у 2009 році / За заг. ред. Н.Л. Лук'янової, В.С. Вовка, І.М. Дубініної, О.О. Січкара. – К.: Держсоцслужба, 2010. – 64 с.

Як видно (і це підтверджується даними Н. Романової, Т. Семигіної та В. Шевченко⁷⁶), лівова частка звернень з питань насильства в сім'ї надходить до міліції. Кількість звернень громадян безпосередньо до Центрив, служби у справах дітей та до управлінь (відділів) сім'ї, молоді та спорту становить в середньому 2-4% від загальної кількості звернень; до інших організацій звертаються ще рідше (<2%). Спираючись на ці дані, можна припустити, що взаємодії за кожним конкретним випадком між органами внутрішніх справ та спеціально уповноваженим органом з питань попередження насильства в сім'ї не відбувається. В той же час значна розбіжність в інформації щодо випадків жорстокого поводження з дітьми може бути зумовлена і недосконалістю системи збору статистичних даних щодо випадків насильства в сім'ї. Офіційна статистика про насильство в сім'ї не є достатньою, за нею важко оцінити масштаби цього явища. Так, згідно з даними ДГБ МВСУ, наприклад, в Україні за 10 місяців 2010 року зафіксовано лише 36 випадків сексуального насильства в сім'ї, що не відповідає дійсності (в той же час ситуація із розумінням проблеми змінюється на краще – в 2008 році взагалі було зафіксовано 2 випадки сексуального насильства в сім'ї). Однак дані про реальний стан справ необхідні для вироблення ефективних стратегій подолання проблеми домашнього насильства. Система ж статистичної звітності щодо насильства в сім'ї в Україні знаходиться, на жаль, у зародковому стані та не дозволяє належним чином спланувати заходи з реалізації державної політики в цій сфері (зокрема, визначити потребу місцевих громад та створити належну кількість кризових центрів, оцінити необхідну кількість фахівців для роботи з кривдниками; підготувати та видати належні методичні матеріали; залучити необхідне бюджетне фінансування тощо).

5.3.2. Форми статистичної звітності у сфері попередження насильства в сім'ї

В табл. 5.1–5.4 наведено зразки форм, за якими здійснюють збір інформації різні органи та служби, залучені до системи попередження насильства в сім'ї. Представлені форми, розроблені МВС та Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, не узгоджені між собою. Наведена станом на 2009 р. форма збору інформації Департаменту громадської безпеки (ДГБ) МВСУ (табл. 5.1) не відбиває змін у законодавстві стосовно перенаправлення осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до проходження корекційних програм. Це є логічним наслідком того, що система корекційних програм станом на жовтень 2009 року в Україні не працювала.

Немає офіційно затверджених форм подання відомостей (звітності) щодо випадків насильства в сім'ї щодо дітей закладами й установами Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства освіти і науки України, кримінальною міліцією у справах дітей, службами у справах дітей, органами опіки й піклування.

76 Романова Н., Семигіна Т. Надання послуг потерпілим від насильства в сім'ї: законодавчий аспект // Соціальна політика і соціальна робота. – 2008. – № 2 – С. 58–70; Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми / Під ред. К. Шевченко, І. Трубавіної. – К.: Юрисконсульт, 2005. – С. 14.

Таблиця 5.1.

Форма збору інформації, розроблена Управлінням дільничних інспекторів Департаменту громадської безпеки МВС

Області	Всього обліку за насильств в сім'ї
1.	Постав облік з 01.01.
2.1.	В т.ч. за фізичн насил
2.2.	В т.ч. за секс насил
2.3.	В т.ч. за псих насил
2.4.	В т.ч. за екон насил
3.	Винес офіц. попер насил
4.	Винес офіц. попер вікт
5.	Винес офіц. захис прип
6.	Знято з облік
6.1.	В т.ч. зі скоен злоч
7.	Із заг. кільк осіб з п. 1.
7.1.	Особ жін. статі
7.2.	Особ чолов статі
7.3.	Непов ноліт
8.	Здійсн виїздів сімейні конфл
8.1.	З них підтверд
9.	Склад. проток. 173-2 всього
9.1.	З них ДІМ
10.	Із них:
10.1.	За вчинен. насильств в сім'ї
10.2.	За невикон захисн припис
11.	Прийн судами рішен-ня
11.1.	Попе-режден-ня
11.2.	Штраф
11.3.	Виправ роботи
11.4.	Адмін. арешт
11.5.	Звільн від адмін. від-пов.
12.	Напр інфор органи влади
13.	Створ криз центр

Таблиця 5.2.

Форма 7 «Оперативні дані щодо насильства в сім'ї»

К-сть звернень (повідомлень) з питань насильства в сім'ї	3 них надійшло до:	Кількість осіб, які перебувають на профілактичному обліку органів внутрішніх справ *		Кількість послуг, наданих центрами СССДМ		Охоплено соціальним супроводом центрів СССДМ	
Всього	В т.ч. стосовно насильства щодо дітей	Управління (відділів) сім'ї та молоді	Органів внутрішніх справ	Центрів СССДМ	Служб у справах дітей	Інше	Всього на обліку за вчинення насильства
1	2	3	4	5	6	7	8
							Поставлено на облік за звітний період
							В тому числі за:
							фізичне насильство
							психологічне
							сексуальне
							економічне
							чоловічої статі
							жіночої статі
							неповнолітні
							Із загальної кількості осіб, які перебувають на обліку:
							Винесено офіційних попереджень про неприпустимість вчинення насильства *
							Винесено захисних приписів *
							інформаційні
							психологічні
							юридичні
							соціально-медичні
							Інше
							К-сть сімей
							В них дітей
							24
							25

Примітки:

* – за інформацією органів внутрішніх справ

У п. 19 – 23 (кількість послуг, наданих центрами СССДМ) зазначаються послуги, що надаються особам (сім'ям), стосовно яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення

У п. 24 – 25 (охоплено соціальним супроводом центрів СССДМ) зазначається кількість сімей (дітей), які перебувають під супроводом у зв'язку з насильством в сім'ї відповідно до Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах

Таблиця 5.3.

Форма 7-а «Оперативні дані щодо жорстокого поводження з дітьми та насильства в сім'ї по відношенню до дітей»

К-сть звернень (повідомлень) щодо жорстокого поводження з дітьми* або загрози такого поводження		З них надійшло від:						Кількість дітей (сімей), що перебувають на обліку служб у справах дітей		Кількість дітей, які звернулися до телефону довіри у зв'язку із жорстоким поводженням		Кількість дітей, які потрапили до притулків та центрів соціально-психологічної реабілітації внаслідок жорстокого поводження	
Всього	В тому числі:		Управління (відділів) у справах сім'ї та молодді Органів внутрішніх справ Центрів СССДМ Органів та закладів освіти Органи та заклади охорони здоров'я Інше						Кількість сімей, у яких діти зазнали жорстокого поводження	Кількість дітей, які зазнали жорстокого поводження	В тому числі:		
	Стосовно насильства в сім'ї	Стосовно насильства поза сім'єю									Стосовно жорстокого поводження у сім'ї	Поза сім'єю	

Таблиця 3.4.

Додаток 1 до Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї

Кількість звернень щодо насильства в сім'ї, які надійшли протягом звітного періоду		з них надійшли від		з них		з них		з них		з них		з них		з них		з них		з них		з них		з них		з них		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
	дітей	жінок	чоловіків	Кількість осіб, направлених на корекційні програми	жінок	чоловіків	Кількість осіб, які пройшли корекційні програми	Кількість винесених офіційних попереджень	Кількість винесених захисних приписів	Кількість осіб, які перебувають на обліку з приводу вчинення насильства в сім'ї	жінок	чоловіків	дітей	жінок	чоловіків	Кількість сімей, занесених до Банку даних сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах (з приводу насильства в сім'ї)	З них кількість сімей, охоплених соціальним супроводом протягом звітного періоду	Кількість осіб, охоплених соціальними послугами (з приводу насильства в сім'ї)	Кількість сімей, направлених до центру соціально-психологічної допомоги	Кількість дітей, які перебувають на обліку з приводу насильства чи жорстокого поводження з ними	Кількість здійснених заходів з приводу захисту прав дитини від насильства в сім'ї	Кошти, витрачені на реалізацію заходів з питань попередження насильства в сім'ї (грн)				

Примітка.

Інформація подається за I квартал, I півріччя, 9 місяців та за рік до управління (відділу) у справах сім'ї, молоді та спорту – до 5 числа місяця, наступного за звітним періодом, до Мінсім'ямолодьспорту – до 10 числа місяця, наступного за звітним періодом

у графах 5-7 та 9-16 інформація надається органами внутрішніх справ (інформація від служби дільничних інспекторів міліції та від кримінальної міліції у справах дітей подається окремо);

у графі 8 інформація надається спеціалістами, які проводять корекційні програми;

у графах 17-20 інформація надається центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

у графах 21 та 22 інформація надається службами у справах дітей.

5.3.3. Рекомендації щодо вдосконалення статистичної звітності у сфері протидії насильству в сім'ї та здійснення корекційних програм

1. Слід удосконалити систему відомчої та запровадити державну статистичну звітність з питань запобігання насильству в сім'ї та жорсткому поведженню з дітьми. Доцільно забезпечити систематичний збір статистичних даних, окрему увагу приділивши категоріям статі та віку. Це дозволить вести достовірну та ґендерно розподілену статистику, що вказує на сімейні стосунки жертв та винуватців, а також надає інформацію щодо перебігу роботи із кривдниками. Ці відомості мають бути доступними широкій громадськості.

2. Видається доцільним затвердити та рекомендувати до застосування розроблену ДГБ МВСУ систему збору статистичних даних щодо насильства в сім'ї із доданням пунктів, що стосуються проходження корекційних програм особою, яка вчинила насильство в сім'ї.

3. Важливим є проведення і комплексних, і вузькотематичних досліджень: аналіз довго- та короткострокових наслідків насильства в сім'ї для жертви та осіб, які стали його свідками; рівень медико-санітарних, соціальних та економічних витрат і суспільних втрат внаслідок сімейного насильства; оцінка ефективності судових і правових систем боротьби з насильством в сім'ї; розроблення дієвих критеріїв для збору статистичних показників (моніторингу державної політики та громадської активності) у сфері насильства; вивчення ефективності запровадження корекційних програм.

4. Доцільно розширити коло органів та служб, які подають статистичні дані стосовно насильства в сім'ї (зокрема, щодо дитини), та ввести в нього заклади й установи Міністерства охорони здоров'я України та Міністерства освіти і науки України, кримінальної міліції у справах дітей, служби у справах дітей, органи опіки й піклування.

5. Слід розробити єдину, уніфіковану форму статистичної звітності для всіх органів і служб, залучених до системи попередження насильства в сім'ї, що дозволить уникнути як дублювання даних, так і значних розходжень у відомчій звітності різних державних структур, залучених до протидії насильству в сім'ї. Створення такої форми має відбуватися із залученням фахівців, причетних до проблеми інституцій, спеціалістів Державного комітету статистики України, а також представників громадських організацій.

6. Необхідно залучати громадські організації до збору й опрацювання інформації щодо проблеми протидії насильству в сім'ї.

5.4. Метологія збору інформації щодо випадків насильства в сім'ї та суб'єктів його вчинення: аналіз та рекомендації

Розділ присвячений вивченню та оцінці методології збору органами внутрішніх справ інформації про осіб, що вчинили насильство в сім'ї, випадки насильства в сім'ї, а також розробку рекомендацій щодо її вдосконалення.

5.4.1. Порядок розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу

Основні засади збору органами внутрішніх справ інформації про випадки насильства в сім'ї та суб'єктів його вчинення визначаються *Порядком розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу*, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 р. № 616 (далі – Порядок). Цей Порядок визначає механізм прийняття, обліку і розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу (далі – заява).

У Порядку зазначено, що прийняття, облік і розгляд заяв здійснюється за місцем проживання постраждалого від насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства, Міністерством України у справах сім'ї, молоді та спорту, управлінням або відділом у справах сім'ї та молоді відповідної місцевої держадміністрації, службою дільничних інспекторів міліції та кримінальною міліцією у справах дітей органу внутрішніх справ. Відмова у прийнятті та розгляді заяви не допускається.

Однак відповідно до п. 2.1 Наказу МВС України «Про порядок приймання, реєстрації та розгляду в органах і підрозділах внутрішніх справ України заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються» від 14.04.2004 р. № 400-2004 *заяви і повідомлення приймаються тим органом внутрішніх справ, до якого надійшло звернення чи повідомлення.*

Одразу після надходження до управління або відділу у справах сім'ї та молоді відповідної місцевої держадміністрації чи відповідного відділу виконавчих комітетів місцевих рад заява або повідомлення реєструється в ***журналі обліку заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення***, а до служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей органу внутрішніх справ – в ***журналі реєстрації заяв і повідомлень про злочини, що вчинені або готуються (ЖРЗПЗ).***

Про отримання заяви, в якій міститься повідомлення про існування загрози життю і здоров'ю особи, негайно інформується відповідний орган внутрішніх справ (за спеціальною телефонною лінією 102) для вживання заходів до припинення насильства або дій членів сім'ї, спрямованих на виконання реальної загрози його вчинення.

Служба дільничних інспекторів міліції, кримінальна міліція у справах дітей органу внутрішніх справ інформує *протягом трьох днів* про отримання заяви або повідомлення управління або відділ у справах сім'ї та молоді відповідної місцевої держадміністрації.

У разі коли заява стосується неповнолітнього чи недездатного члена сім'ї, відповідна інформація подається службі у справах дітей та органу опіки і піклування.

Усна заява викладається заявником і записується посадовою особою відповідного органу, а *письмова* – надсилається поштою, подається особисто або передається через іншу особу. У заяві зазначається прізвище, ім'я та по батькові, місце проживання постраждалого від насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства, а також міститься інформація про те, ким вчинено насильство в сім'ї, час і місце його вчинення, умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування,

інші обставини вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення. Відомості про особисте життя та інша інформація, що міститься у заяві, не підлягають розголошенню.

Уповноважені органи розглядають заяву не більше, ніж протягом *трьох днів*. Якщо виникає потреба у перевірці викладених у заяві фактів та з'ясуванні додаткових обставин, заява розглядається не більше ніж протягом *семи календарних днів*.

Під час розгляду заяви здійснюється *відвідання постраждалого від насильства в сім'ї або особи, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства, за місцем проживання* представниками служби дільничних інспекторів міліції, управління або відділу у справах сім'ї та молоді, центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді відповідної місцевої держадміністрації, а в разі отримання зазначеної інформації стосовно дитини – із залученням представників органу опіки та піклування, зокрема, служби у справах дітей, а також кримінальної міліції у справах дітей органу внутрішніх справ.

Про результати відвідання складається *Акт з'ясування обставин вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення*, згідно з Додатком 4 до Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, затвердженої Наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2009 р. № 3131/386.

АКТ

з'ясування обставин вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення

«__» _____ 20__ року

_____

(зазначити прізвище та ініціали потерпілого (их) від насильства в сім'ї)

Місце проживання _____

Тел. _____

Комісія у складі:

1. _____

(П.І.Б, місце роботи, посада)

2. _____

(П.І.Б, місце роботи, посада)

3. _____

(П.І.Б, місце роботи, посада)

відвідала сім'ю з метою з'ясування обставин вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення, за наслідками якого склала цей акт.

Комісією виявлено, що сім'я _____
складається з _____ осіб, а саме:

Мати: _____
(П.І.Б.) (дата народження)

Батько: _____
(П.І.Б.) (дата народження)

Діти: _____
(П.І.Б.) (дата народження)

_____
(П.І.Б.) (дата народження)

_____
(П.І.Б.) (дата народження)

_____
(П.І.Б.) (дата народження)

_____
(П.І.Б.) (дата народження)

Інші особи, які проживають разом (родинні зв'язки):

Баба: _____
(П.І.Б.) (дата народження)

Дід: _____
(П.І.Б.) (дата народження)

Інші (зазначити): _____
(П.І.Б.) (дата народження)

_____
(П.І.Б.) (дата народження)

Сім'я проживає: у власному, найманому будинку, у будинку батьків, родичів,
друзів, у гуртожитку, інше _____
(необхідне підкреслити) (зазначити)

Характеристика приміщення: _____

_____

Власник житла _____

(П.І.Б.)

Додаткова інформація про сім'ю:

Повна сім'я (багатодітна сім'я; сім'я усиновлювачів; сім'я опікунів/ піклувальників; неповнолітні батьки; позашлюбна дитина/дитина від іншого шлюбу; жінка, з

якою проживає чоловік, не є біологічною матір'ю дитини; повернення дитини/ одного з батьків з місць позбавлення волі) (необхідне підкреслити)
інше _____

(зазначити)

Неповна сім'я (багатодітна сім'я; сім'я усиновлювача; сім'я опікуна/піклувальника; батьки розлучені, але проживають разом; неповнолітні батько/матір; перебування одного з батьків у місцях позбавлення волі; батьки не розлучені, але проживають окремо; місцезнаходження одного з батьків невідоме, інше)(необхідне підкреслити)

інше _____

(зазначити)

Загальний аналіз ситуації, що спричинила факти прояву насильства в сім'ї _____

Вжиті заходи щодо припинення насильства та надання допомоги членам сім'ї, які постраждали від насильства: _____

Висновки щодо необхідності здійснення подальшої роботи: _____

Ставлення членів сім'ї до співпраці з відповідними органами та установами, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, _____

Підпис одного з членів сім'ї _____

(П.І.Б)

Підписи членів комісії: _____

(П.І.Б)

(П.І.Б)

(П.І.Б)

М.П.

(районного управління (відділу)
у справах сім'ї, молоді та спорту)

Начальник управління (відділу)
у справах сім'ї, молоді та спорту _____

(підпис)

(П.І.Б.)

5.4.2. Підстави розгляду органами внутрішніх справ випадків насильства в сім'ї та вживання заходів щодо його попередження

Окрему проблему методології збору органами внутрішніх справ інформації про випадки насильства в сім'ї та суб'єктів його вчинення становить питання: *Хто саме і в який спосіб може ініціювати розгляд випадків насильства в сім'ї?*

Відповідь на це питання надано законодавством України через викладення підстав для вживання заходів з попередження насильства в сім'ї, якими, відповідно до ст. 4 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», виступають:

- заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї;
- висловлене жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, бажання на вживання заходів з попередження насильства в сім'ї у разі, якщо повідомлення або заява надійшли не від нього особисто;
- отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї.

Вказані підстави уточнюються в п.3.1 Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, затвердженої Наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження» від 07.09.2009 р. № 3131/386, яка до викладених вище підстав додає таку підставу, як *отримання інформації про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення (звернення громадян, організацій, підприємств, навчальних закладів тощо)*.

Слід зазначити, що у вказаному пункті Інструкції йдеться про «підстави для винесення офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї» як одного із спеціальних заходів з попередження сімейного насильства. При цьому в Інструкції не міститься іншого переліку підстав для вживання заходів з попередження насильства в сім'ї, у той же час в ній визначається порядок застосування всіх таких заходів, тобто можна стверджувати, що цей перелік підстав стосується кожного з них.

5.4.3. Система запобігання насильству в сім'ї та право особи на невтручання в її особисте і сімейне життя: проблеми узгодження

Визначені в законодавстві підстави розгляду органами внутрішніх справ випадків насильства в сім'ї та вживання заходів щодо його попередження покликані узгодити політику держави у сфері попередження насильства в сім'ї з одним з основних прав людини – *правом на приватність, тобто правом на таємницю приватного життя та невтручання в нього з боку будь-яких сторонніх осіб, у тому числі – держави*.

Традиційно питання стосунків у сім'ї належали до приватної сфери життя людини. Право на таємницю приватного життя гарантується та захищається Конституцією України 1996 року. Так, у ст. 32 Конституції України вказано, що ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випад-

ків, передбачених Конституцією України. Гарантією невтручання в особисте й сімейне життя особи є забезпечення державою можливості з боку кожного контролювати інформацію про себе, про свою родину, припинити розголос небажаної інформації. Тобто у сфері особистого життя відносини між людьми та державою будуються на принципах моральності. Гарантія невтручання в особисте і сімейне життя – це гарантія на особисту і сімейну таємницю, на забезпечення можливості перебувати у стані відносної незалежності від держави й суспільства.

Посилання на те, що держава гарантує невтручання в особисте і сімейне життя особи, крім випадків, передбачених Конституцією України, цілком виправдане, оскільки заборона на втручання у приватне життя може призвести до порушення інших основних прав особи. Так, саме під прикриттям таємниці сімейного життя протягом багатьох сторіч вчинювалось насильство в сім'ї, яке призводило до порушення права на тілесну недоторканність, на честь та гідність, на нормальний розвиток дитини, на рівність майнових та особистих немайнових прав подружжя. Нарешті, згідно зі ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Отже, держава зобов'язана захистити людину від насильства в сім'ї, при цьому не порушуючи її права на невтручання в особисте та сімейне життя. Виходячи з цих принципових методологічних положень, Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» та відповідні підзаконні нормативно-правові акти визначають підстави для вживання заходів з попередження насильства в сім'ї, які викладені в попередньому пункті Звіту.

Заходи з попередження насильства в сім'ї вживаються за заявою про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, або за умови висловленого ним бажання, якщо повідомлення або заява надійшли не від нього особисто, а також у разі отримання інформації про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення через звернення громадян, організацій, підприємств, навчальних закладів тощо. Отже, *втручання держави у сімейне життя відбувається виключно за ініціативою та бажанням особи, яка потребує допомоги та захисту з боку державних органів.*

Лише у разі отримання повідомлення або інформації про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно дитини чи недієздатного члена сім'ї, заходи вживаються *без згоди таких осіб.* Таким чином держава бере під свій захист осіб, рівень психічного чи фізичного розвитку яких не дозволяє повною мірою усвідомлювати небезпеку, яка їм загрожує, і відповідним чином на неї реагувати.

5.4.4. Рекомендації щодо впровадження методики з'ясування обставин вчинення насильства в сім'ї по відношенню до дитини на основі індикаторів прихованих форм сімейного насильства щодо дітей

Найбільш складним питанням методології збору органами внутрішніх справ інформації про випадки насильства в сім'ї та суб'єктів його вчинення є *проблема належної оцінки актів сімейного насильства по відношенню до дитини.*

Діти, постраждалі від жорстокості та зневаги, мають низку специфічних фізичних та психічних рис, завдяки яким можна визначити наявність прихованих форм насильства в сім'ї щодо дитини⁷⁷. Частина з них є суто психологічними і може бути діагностована лише в ході взаємодії дитини з фахівцями соціальних служб (наприклад, *скхильність до депресій, високий рівень піддавання стресу, депресивні та/або істеричні симптоми, амбівалентність почуттів тощо*). В той же час існує ціла низка наочних ознак, за якими можна визначити дитину, що потерпає від насильства в сім'ї, в ході відвідання помешкання дільничним інспектором міліції. До таких проявів, які можуть свідчити про наявність насильства щодо дитини, належать, наприклад, ті, що представлені в табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Тип	Прояв
Фізичне	<ul style="list-style-type: none"> – Зсув суглобів, переломи кісток, гематоми; крововиливи в сітківку ока; – забиті місця на тілі або голові, які мають форму предмета (пряжки ременя, долоні, лозини); рани і синці різні за часом виникнення та/або у різних частинах тіла (наприклад, на спині і грудях одночасно), або незрозумілого походження; – сліди укусів людиною; – незвичні опіки (наприклад, цигаркою або розжареним посудом); – самокаліцтво (заподіяння дитиною травм самій собі)
Сексуальне	<ul style="list-style-type: none"> – Знання термінології та жаргону, не властивого дітям; – висипи в паху, захворювання, що передаються статевим шляхом (для дітей молодшого та підліткового віку); – ознаки вагінального чи анального проникнення стороннього тіла; – підліткова проституція; – вагітність (для підлітків); – сексуальні злочини щодо ровесників або молодших дітей; – сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих; – нерозбірлива та/або визивна сексуальна поведінка; – уникнення контактів з ровесниками; – демонстративна неохайність, брудний одяг надвеликого розміру, брудне волосся, поганий запах тощо
Психологічне	<ul style="list-style-type: none"> – Демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому; – вживання алкоголю або наркотиків; – насильство щодо свійських тварин та, взагалі, до слабших істот; – почуття провини за отримання фізичних ушкоджень; – дитина виглядає вкрай неохайно: брудне волосся і шкіра, поганий запах тощо; – неадекватна поведінка: надмірна агресія, істеричний сміх, зухвалість, страх тощо
Економічне	<ul style="list-style-type: none"> – Ознаки недоїдання, наднизька вага, яка не відповідає віку дитини; – дитина шукає недоїдки та харчується ними, збирає пляшки тощо; – брудний одяг, який не відповідає віку дитини та погодним умовам; – дитина виглядає вкрай неохайною: брудне, обскубане волосся, брудна шкіра, поганий запах, відсутність зачіски тощо; – відсутність у дитини речей першої необхідності; – постійне невідвідання шкільних занять без поважних причин, особливо в сезон сільськогосподарських робіт

⁷⁷ Детальна інформація наведена в таких джерелах: Розгляд справ стосовно жорстокого поводження з дітьми судами України: аналіз законодавства та практики його застосування / Ахтирська Н.М., Кочемировська О.О., Христова Г.О. та ін. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010; Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян / Авт.: Т. Журавель, О. Кочемировська, М. Ясеновська / За заг. ред. Безпалько О.В. – К.: ТОВ «К.І.С.», 2010. – С. 97-128; Кочемировська О. Індикатори прихованих форм сімейного насильства щодо дітей та їх застосування в практиці дільничних інспекторів міліції / Кочемировська О., Ходоренко А. – Х., 2006.

Дуже важливо вміти оцінити наслідки насильства, пережитого дитиною, з огляду на її вікові особливості. Саме тому дільничний інспектор повинен розрізняти особливості моторного (рухового) розвитку дитини. В першу чергу це стосується дітей дошкільного віку, оскільки на цьому етапі розвитку дитини за нею не спостерігають безпосередньо шкільні вчителі та психологи. Перераховані вище ознаки мають привернути увагу дільничного інспектора міліції, коли йдеться про необхідність визначити наявність чи відсутність інциденту насильства щодо дитини. Звичайно, що виявити та зафіксувати всі ознаки сімейного насильства щодо дітей досить важко, тому на допомогу дільничним інспекторам було розроблено *методику, яка дозволяє виявити картину поведження з дитиною*⁷⁸.

Ця індикативна методика була створена фахівцями-психологами О. Кочемировською та А. Ходоренком на підставі попереднього вивчення досвіду та потреб дільничних інспекторів міліції, які стикаються з проблемою попередження насильства в сім'ї. Методика активно запроваджується у практику.

В цій методиці відокремлено та визначено основні характеристики (психологічні, фізичні та сексуальні) дітей, що потерпають від сімейного насильства. Методика складається з чотирьох базових таблиць.

В таблиці А відокремлені **наочні ознаки насильства** над дитиною.

В таблиці Б – **непрямі ознаки** насильства щодо дитини.

Таблиця В містить у собі ознаки насильства, що виявляються співробітником органів внутрішніх справ завдяки **опитуванню родичів, сусідів і т. ін.** Слід зазначити, що, незважаючи на повторювання деяких пунктів у другій та третій таблицях, опитування сусідів все ж є невід'ємною частиною методики. У таблиці Г представлені **ознаки**, на які треба звертати першочергову увагу під **час повторних відвідин родини**, в якій підозрюється наявність насильства щодо дитини.

Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків:

1) перший містить у собі характеристики тих чи інших ознак насильства;

2) у другому стовпчику подається спосіб визначення цих ознак. Основні з цих способів – це огляд та безпосереднє **спостереження** за дитиною, станом її житла, родичами; **бесіда** з жінкою, **опитування** родичів, сусідів – додатково висвітлені в методичному посібнику;

3) у третьому стовпчику цієї таблиці дільничний інспектор міліції власноруч робить відмітку про наявність тієї чи іншої ознаки насильства в сім'ї (обов'язково чорнилом або шариковою ручкою);

4) четвертий стовпчик слугує для різного роду приміток – наприклад, нотаток про різку зміну поведінки жінки після якогось із запитань. Нотатки також робляться чорнилом або шариковою ручкою.

Особливу увагу треба звернути на складність виявлення обставин та ознак сексуального насильства. Отже, при підозрі щодо наявності сексуального насильства огляд та опитування треба провадити дуже обережно та делікатно.

---

78 Детальна інформація наведена в таких джерелах: Кочемировська О. Індикатори прихованих форм сімейного насильства щодо дітей та їх застосування в практиці дільничних інспекторів міліції / Кочемировська О., Ходоренко А. – Х., 2006.

При аналізі результатів методики необхідно пам'ятати, що одна або дві відмітки в таблицях не можуть стовідсотково свідчити про наявність насильства в сім'ї, але чим більше позначок, тим більша вірогідність наявності насильства.

Таблиця 4.2. Таблиця А

Ознака насильства	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Брак ваги	Спостереження		
Застарілий бруд на відкритих частинах тіла (обличчя, руки, волосся)	Спостереження		
Алкогольне або наркотичне сп'яніння дитини	Спостереження		
Дитина знаходиться поза домом та не хоче туди повертатись	Спостереження, бесіда, опитування		
Страх перед батьками чи родичами	Бесіда		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Відмова розмовляти	Бесіда		
Неадекватні відповіді на запитання	Бесіда		
Уповільнене мовлення	Бесіда		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	Спостереження		
Пошкодження / знищення речей дитини	Бесіда		
Відмова батьків опікуватись дитиною	Спостереження, опитування		
Примус малолітньої дитини до праці	Спостереження, опитування		
Ігнорування життєво важливих потреб дитини	Спостереження, опитування		
Поганий запах від дитини	Спостереження		
Вагітність малолітньої дитини	Спостереження		

Таблиця 4.3. Таблиця Б

Непрямі ознаки сімейного насильства	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Відмова показати закриті одягом частини тіла – руки, шию тощо	Спостереження, бесіда		
Зачіску зроблено непідходящим інструментом (волосся обскубане, «сороче гніздо» на голові)	Спостереження		
Дивний одяг (шарф вдома, рукавички тощо)	Спостереження		
Поганий стан житла, що не відповідає статкам родини, чи когось з її членів	Спостереження		
Одяг дитини не відповідає її віку	Спостереження		
Одяг із застарілими плямами бруду або рваний	Спостереження		
Одяг не відповідає погодним умовам	Спостереження		
Алкогольне сп'яніння батьків	Спостереження		
Невідповідність отриманих ушкоджень історії, яку розповідає дитина або піклувальники	Бесіда, опитування		
Відмова від медичної допомоги,	Бесіда, опитування		
Родичі відмовляються показати дитину	Опитування		
Надто висока відповідальність дитини	Бесіда		
Зухвала, в т.ч. агресивна та/або сексуалізована поведінка дитини	Спостереження, бесіда, опитування		

Непрямі ознаки сімейного насильства	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Дитина надмірно мовчазна, скована	Спостереження, бесіда		
Дитина апатична, не проявляє жодних емоцій з приводу того, що відбувається	Спостереження, бесіда		
Постійна сонливість або безсоння у дитини	Бесіда, опитування		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	Бесіда, опитування		
Батьки не можуть пояснити стан дитини	Опитування		

Таблиця 4.4. Таблиця В

Опитування родичів, сусідів	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Родичі не можуть пояснити стан дитини	Опитування		
Батьки не можуть сказати, чим хворіє дитина, як вона лікується тощо	Опитування		
Родичі відмовляються показувати дитину будь-кому, намагаються не випускати її з помешкання, обмежують її контакти	Опитування		
Сусіди свідчать про схильності дитини до асоціальної поведінки	Опитування		
Є свідчення про сексуалізовану поведінку та/або сексуальну нерозбірливість дитини	Опитування		
Схильність до знущання над тваринами	Опитування, спостереження		
Сусіди та родичі прямо виказують свою стурбованість стосовно ситуації в сім'ї	Опитування		
Сусіди скаржаться на крики, звуки ударів, порушення суспільного спокою	Опитування		
Невідповідні віку сексуальні пізнання дитини	Опитування, бесіда		
Схильність до сексуальних виявів прихильності за відсутності інших форм вияву прихильності	Спостереження, опитування		
Часте безсоння в дитини	Опитування		
Суїцидальні погрози чи спроби суїциду	Опитування		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	Опитування		
Сусіди свідчать про жебракування дитини	Опитування		
Існують відомості про примушування чи втягнення дитини до заняття проституцією	Опитування		
Сусіди твердять про примус дитини до непосильної праці	Опитування		
Сусіди кажуть, що дитина не відвідує школу	Опитування		
Свідчення, що дитина постійно перебуває на вулиці, біля під'їзду, не йде до хати	Опитування		

Таблиця 4.5. Таблиця Г

Повторний огляд	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Зсуви, переломи кісток, крововиливи, особливо поряд з частково залікованими травмами	Спостереження		
Забиті місця, синці, подряпини на видимих частинах тіла, особливо різні за часом появи	Спостереження		
Опіки, дивні за формою та/або походженням	Спостереження		
Хронічна відмова від медичної допомоги	Бесіда, опитування		

Повторний огляд	Спосіб виявлення	Наявність	Прим.
Медичне забезпечення не відповідає потребам дитини	Спостереження, опитування		
Дитина знаходиться поза домом та не хоче туди повертатись	Спостереження, бесіда, опитування		
Страх перед батьками чи родичами, що з'явився після останнього візиту інспектора	Бесіда		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Заплакане обличчя дитини, набряклі очі	Спостереження		
Пошкодження або знищення майна дитини, зокрема іграшок	Бесіда		
Байдуже ставлення батьків до власної дитини	Спостереження, опитування		
Невідповідність отриманих ушкоджень історії, яку розповідає дитина або піклувальники	Бесіда, опитування		
Відмова від медичної допомоги, незважаючи на рекомендації під час останнього візиту лікаря чи інспектора	Бесіда, опитування		
Родичі відмовляються показати дитину	Опитування		
Схильність до нещасних випадків, втечі з дому	Бесіда, опитування		
Різка та незрозуміла зміна ставлення до дільничного інспектора з боку дитини	Спостереження, бесіда		
Алкогольне чи токсичне сп'яніння дитини	Спостереження		

Аналогічним чином можна виділити низку ознак, за якими можна впізнати жінку, що тривалий час потерпає від насильства в сім'ї⁷⁹ (табл. 4.6). Як і в ситуації з дитиною, частину з них можна визначити в ході безпосереднього спостереження, частину – в ході спілкування.

Таблиця 4.6

Тип ознаки	Ознака
Фізичні	<ul style="list-style-type: none"> – Погіршення фізичного й психічного здоров'я, емоційні та неврологічні розлади; – синці, забиті місця, відсутність зубів, ушкодження кісток та м'яких тканин, наявність частково залікованих попередніх травм, сліди укусів, опіки незвичайної форми та в різних частинах тіла, розриви статевих органів; – поганий догляд за ротовою порожниною, недотримання правил особистої гігієни, відсутність догляду за волоссям, нігтями; – втрата ваги, зневоднення; – наявність хвороб, що передаються статевим шляхом; – викиди, мертвароджені діти, передчасні пологи, брак ваги у немовлят
Економічні	<ul style="list-style-type: none"> – Неможливість розпоряджатися сімейним бюджетом та власними коштами; – відмова від праці або навчання під тиском чоловіка; праця на посаді/робочому місці, обраному під тиском чоловіка; – праця, зумовлена необхідністю утримувати чоловіка, який водночас контролює (забирає) всі фінанси в родині; – одяг, взуття, що не відповідають сезону та погоді; старезне вбрання; наочні ознаки існування в злиднях (незважаючи на реальні прибутки родини); – недоїдання; – наявність житлових утруднень

79 Кочемировська О. Індикатори прихованих форм сімейного насильства щодо жінок та їх застосування в практиці дільничних інспекторів міліції / Кочемировська О., Ходоренко А. – Х., 2006.

Тип ознаки	Ознака
Сексуальні	<ul style="list-style-type: none"> - Порушення сексуальності, зокрема, зниження або втрата сексуального потягу; сексологічні та сексопатологічні симптоми; - захворювання, що передаються статевим шляхом; - травми та пошкодження статевих органів; - наявність викидів, мертвонароджених дітей та небажаних вагітностей
Психологічні	<ul style="list-style-type: none"> - Невідповідність отриманих ушкоджень поясненням жінки щодо їх походження; історії про відвідання різних лікарів, які не відповідають дійсності; відкладання часу звернення за психологічною допомогою або відмова від неї чи будь-якого зовнішнього втручання, спрямованого на прояснення та корекцію ситуації; - наявність скарг психосоматичного характеру; - недостатнє лікування та невиконання приписів, що їх надає лікар, через «брак часу», «відсутність грошей», «необхідність виконувати хатні обов'язки», «незначущість хвороби» тощо. Альтернативою може стати «надмірне» лікування або самолікування, коли жінка на власний розсуд намагається позбутись симптомів (головний біль, біль у кінцівках, у спині та животі тощо) без визначення реального діагнозу. Наприклад, жінка може «лікувати» поламани ребра валокордином, приписуючи біль у грудях серцевому нападу; позбавляться від «болю у м'язах спини» при відбитих нирках тощо; - страхи, тривожність, нерішучість, безініціативність та відчуття безпорадності; - депресія, нав'язливі рухи та думки, схильність до одноманітних рухів та дій на кшталт розгойдування в кріслі, різання паперу, розчісування одного й того ж пасма волосся тощо; - надмірне збудження, безсоння або, навпаки, підвищена сонливість та уповільнення рухів (останні вважаються проявом «лінощів», «нездатності добре виконувати свої домашні обов'язки» та підсилюють відчуття провини); - втрата соціальних контактів з родичами, друзями, гостре відчуття самотності та ізоляваності; - уникання погляду в очі, приниженість у поведженні, похапливість; - нереалістичні надії щодо розвитку визначних талантів дитини поряд із впевненістю в безперспективності її майбутнього; - суїцидальні наміри, погрози позбавити життя себе; - почуття провини за отримані фізичні ушкодження; - звуження свідомості, нездатність адекватно оцінювати власне майбутнє, свої вчинки та вчинки інших людей, поєднання підозрливості з безмежною довірливістю

Перелічені в таблиці ознаки мають привернути увагу дільничного інспектора міліції, коли йдеться про необхідність визначити наявність чи відсутність інциденту подружнього насильства. Нижче наведено методика, яка дозволяє виявити картину щодо характеру та форми домашнього насильства (глибину травмування, рівень небезпеки для інших членів родини, їх залучення до насильницьких стосунків). Ця індикативна методика була створена О. Кочемировською та А. Ходоренком на підставі попереднього вивчення досвіду та потреб дільничних інспекторів міліції, які стикаються з проблемою попередження насильства в сім'ї. Зміст методики був обговорений та уточнений протягом низки круглих столів, які відбулися протягом 2005 року в районах м. Харкова та Харківської області.

В цій методиці відокремлено та визначено основні характеристики (психологічні, фізичні та сексуальні) жінок, що потерпають від сімейного насильства. Методика складається з чотирьох таблиць.

В таблиці А відокремлені **наочні ознаки насильства** над жінкою. В таблиці Б – **непрямі ознаки** насильства щодо жінок. Таблиця В містить ознаки насильства, що

виявляються завдяки **опитуванню родичів, сусідів тощо** Слід зазначити, що, незважаючи на повторювання деяких пунктів у другій та третій таблицях, опитування сусідів є невід'ємною частиною методики.

В таблиці Г представлені **ознаки**, на які треба звертати першочергову увагу під **час повторних відвідин родини**, в якій підозрюється наявність насильства в сім'ї.

Кожна таблиця складається з чотирьох стовпчиків:

1) перший містить у собі **характеристики** тих чи інших ознак насильства;

2) у другому стовпчику подається **спосіб визначення цих ознак**. Основні з цих способів – це огляд та безпосереднє **спостереження** за жінкою, станом її житла, родичами; **бесіда** з жінкою, **опитування** родичів, сусідів – додатково висвітлені в методичному посібнику;

3) у третьому стовпчику дільничний інспектор міліції власноруч робить **відмітку про наявність** тієї чи іншої ознаки насильства в сім'ї (чорнилом або кульковою ручкою);

4) четвертий стовпчик слугує для різного роду **приміток** – наприклад, нотаток про різку зміну поведінки жінки після якогось із запитань. Нотатки також роблять чорнилом або шариковою ручкою.

Особливу увагу треба звернути на складність виявлення обставин та ознак сексуального насильства. Отже, при підозрі щодо наявності сексуального насильства огляд та опитування треба провадити дуже обережно та делікатно.

Необхідно пам'ятати, що одна або дві відмітки в таблицях не можуть стовідсотково свідчити про наявність насильства в сім'ї, але чим більше позначок, тим більша вірогідність наявності насильства (особливо це стосується четвертої таблиці).

Таблиця 4.7. Таблиця А

Прямі ознаки насильства	Виявлення	Наявність	Прим.
Опіки, дивні за формою та/або походженням (від цигарки, розпаленого посуду тощо)	Спостереження		
Сліди укусів людиною	Спостереження		
Відсутність зубів	Спостереження		
Брак ваги, зневоднення	Спостереження		
Недотримання правил особистої гігієни, в тому числі відсутність догляду за волоссям, нігтями	Спостереження		
Частково заліковані попередні травми	Спостереження, бесіда		
Суїцидальні наміри, погрози	Бесіда, опитування		
Жінка знаходиться поза будинком та не хоче туди повертатись	Спостереження, бесіда, опитування		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Відмова розмовляти з ДІМ	Бесіда		
Неадекватні відповіді на запитання	Бесіда		
Уповільнене мовлення	Бесіда		
Заплакане обличчя, набряклі очі	Спостереження		
Пошкодження або знищення майна жінки	Бесіда		
Заборона жінці працювати там, де їй подобається	Спостереження, опитування		

Прямі ознаки насильства	Виявлення	Наявність	Прим.
Примус жінки до надважкої праці	Спостереження, опитування		
Ігнорування задоволення життєво важливих потреб жінки	Бесіда, опитування		
Існування у злиднях, особливо у випадку високих статків чоловіка	Спостереження, бесіда		
Відмова від подальшого прояснення ситуації	Бесіда		

Таблиця 4.8. Таблиця Б

Непрямі ознаки сімейного насильства	Виявлення	Наявність	Прим.
Відмова показати закриті одягом частини тіла – руки, шию тощо	Спостереження, бесіда		
Поганий стан житла, що не відповідає статкам родини, чи когось з її членів	Спостереження		
Одяг, що не відповідає статкам родини	Спостереження		
Відсутність одягу, що відповідає погодним умовам	Спостереження		
Алкогольне, наркотичне чи токсичне сп'яніння	Спостереження		
Невідповідність отриманих ушкоджень тій історії, що її розповідає жінка	Бесіда, опитування		
Відмова від медичної допомоги, відволікання звертання до лікарів	Бесіда, опитування		
Жінка надмірно мовчазна, скована, дає односкладові відповіді на запитання інспектора	Спостереження, бесіда		
Жінка апатична, не проявляє жодних емоцій з приводу того, що відбувається	Спостереження, бесіда		
Жінка плаче	Спостереження		
Схильність до нещасних випадків, втечі з будинку	Бесіда, опитування		
Періодично живе у родичів або подруг одна чи з дітьми	Бесіда, опитування		
Безсоння	Бесіда		
Втрата соціальних контактів з родичами, друзями,	Бесіда, опитування		
Занехаяність дитини	Спостереження		
Неможливість пояснити свій фізичний стан	Бесіда		
Поганий догляд за ротовою порожниною	Спостереження		
Почуття провини за отримання фізичних ушкоджень	Бесіда		
Розтрощені речі, шибки, вікна тощо	Спостереження		
Страх перед родичами, зокрема чоловіком	Бесіда, опитування		
Уникання погляду в очі	Спостереження		
Розповіді про відвідання різних лікарів	Бесіда		
Розірваний одяг	Спостереження		

Таблиця 4.9. Таблиця В

Опитування родичів, сусідів тощо	Виявлення	Наявність	Прим.
Сусіди та родичі прямо виказують свою стурбованість стосовно ситуації в сім'ї	Опитування		
Сусіди скаржаться на крики, звуки ударів, порушення суспільного спокою	Опитування		

Опитування родичів, сусідів тощо	Виявлення	Наявність	Прим.
Сусіди свідчать про схильності жінки до асоціальної поведінки	Опитування		
Сусіди твердять про примус жінки до непосильної праці	Опитування		
Існують відомості про суїцидальні погрози чи спроби суїциду	Опитування		
Сусіди свідчать про жебракування жінки	Опитування		
Існують відомості, що жінка постійно перебуває на вулиці, у подруг, біля під'їзду, не йде до хати	Опитування		

Таблиця 4.10 Таблиця Г

Повторне обстеження	Виявлення	Наявність	Прим.
Зсуви й переломи кісток, крововиливи	Спостереження		
Забиті місця, синці, подряпини на видимих частинах тіла	Спостереження		
Опіки, незвичайні за формою та/або походженням (наприклад, від цигарки або розпаленого посуду)	Спостереження		
Невідповідне медичне забезпечення потреб жінки	Спостереження Опитування		
Жінка знаходиться поза будинком та не хоче туди повертатись	Спостереження бесіда, опитування		
Страх перед родичами чи чоловіком	Бесіда		
Набряк обличчя (внаслідок ляпасів)	Спостереження		
Заплакане обличчя, набряклі очі	Спостереження		
Пошкодження або знищення майна жінки	Бесіда		
Невідповідність отриманих ушкоджень тій історії, що її розповідає жінка	Бесіда, опитування		
Відмова від медичної допомоги	Бесіда, опитування		
Схильність до нещасних випадків	Бесіда, опитування		
Втечі з будинку	Бесіда, опитування		

5.5. Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї та особливості різних видів юридичної відповідальності за його вчинення

Розділ представляє собою оцінку української системи покарання за вчинення насильства в сім'ї; містить інформацію щодо заходів юридичної відповідальності, включаючи відповідні статті законодавчих актів України, їх зміст, види санкцій тощо, а також рекомендації щодо вдосконалення системи заходів юридичної відповідальності та інших заходів реагування на вчинення насильства в сім'ї.

5.5.1. Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї

Розділ III Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» передбачає систему спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, які належать до запобіжних заходів. Ці заходи виступають формою реагування з боку держави на вчинення особою актів сімейного насильства з метою індивідуальної профілактики насильницької поведінки та запобігання вчиненню сімейного насильства в

особливо тяжких формах. **Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї не є видами юридичної відповідальності.**

До спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, передбачених Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» зі змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.2008 р., належать:

- офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї (ст. 10 Закону);
- узяття на профілактичний облік і зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, що здійснили сімейне насильство (ст. 12 Закону);
- обов'язок пройти корекційну програму (ч. 3 ст. 10, Закону);
- захисний припис (ст. 13 Закону).

Розділом III Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» передбачена також можливість стягнення коштів на утримання жертв насильства в сім'ї у спеціалізованих установах для жертв насильства в сім'ї (ст. 14 Закону). Рішення про стягнення з осіб, які вчинили насильство в сім'ї, коштів на відшкодування витрат на утримання жертв насильства в сім'ї у спеціалізованих установах для жертв насильства в сім'ї приймається судом в установленому законом порядку за позовом таких спеціалізованих установ.

Підстави для вживання заходів з попередження насильства в сім'ї розглянуто в попередньому параграфі Звіту (див. п. 4.2 розділу IV Звіту).

Як позитивний наслідок внесення вказаних законодавчих змін слід розглядати вилучення із Закону такого спеціального заходу попередження насильства в сім'ї, як офіційне попередження про неприпустимість віктимної поведінки, а також положень, які стосувалися наслідків його винесення. Незважаючи на позитивний потенціал віктимологічної профілактики в інших країнах світу, на практиці впровадження інституту віктимної поведінки у законодавстві України лише посилює усталені гендерні стереотипи щодо наявності певного ступеня провини самої жертви у разі вчинення над нею сімейного насильства. Крім того, що інститут віктимної поведінки потенційної жертви насильства не був сприйнятий українською громадою, він містив чималу кількість колізій у його законодавчому регулюванні та суперечностей щодо застосування⁸⁰, які були усунені внаслідок вилучення його із законодавчого простору.

Здійсненню спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї присвячений розділ III нещодавно ухваленого Наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї,

80 Див.: Блага А.Б. Практика застосування Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»: сучасні проблеми і можливі шляхи їх вирішення //Право і безпека. – 2004. – № 3/1 (№ 1). – С. 56; Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Науково-практичний коментар) / За ред. О.М. Руднєвої. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив. 2005. – С. 100-106.

дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 р. № 3131/386 (далі – Інструкція).

Необхідно констатувати, що положення цього розділу Інструкції в цілому відбивають положення розділу III Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та містять лише окремі уточнюючі положення, які спрямовані на створення механізму реалізації спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї. Зміст цього розділу Інструкції звужено порівняно з аналогічним розділом, присвяченим здійсненню спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, що містився в Наказі Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї та молоді, служб у справах неповнолітніх, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 09.03.2004 р. № 3/235, який втратив чинність.

Офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї

Інститут офіційного попередження про неприпустимість протиправної поведінки не є принципово новим для українського законодавства. У п. 4 ст. 4 Закону України «Про міліцію» від 20.12.1991 р., який містить перелік прав міліції, зазначено, що міліція має право виявляти і вести облік осіб, які підлягають профілактичному впливу, на підставі та в порядку, встановлених законодавством, виносити їм офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки. Офіційні застереження активно застосовуються на практиці та мають певний профілактичний вплив на порушників.

Відповідно до частин 1 та 2 ст. 10 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та п. 3.1 Інструкції члену сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, виноситься офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, за умови відсутності в його діях ознак злочину, службою дільничних інспекторів міліції або кримінальною міліцією у справах дітей, про що йому повідомляється під розписку. Офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї може бути винесено осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку.

Офіційні попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї виносяться працівниками служби дільничних інспекторів міліції або кримінальної міліції у справах дітей за місцем проживання особи, яка вчинила насильство в сім'ї. Про відмову особи від підписання цих документів у них робиться відповідний запис (п. 3.5 Інструкції).

Форма офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї визначена Додатком 7 до Інструкції.

**ОФІЦІЙНЕ ПОПЕРЕДЖЕННЯ
про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї**

Я, _____,
(прізвище, ім'я та по батькові)
_____ року народження, проживаю за
адресою: _____
(місце проживання)

У зв'язку з тим, що _____
(короткий зміст вчинення насильства в сім'ї)
_____
_____

на підставі статті 10 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» отримав офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї.

Мені роз'яснено, що у випадках учинення насильства до членів своєї сім'ї я можу бути притягнутий до кримінальної, адміністративної чи цивільно-правової відповідальності згідно з чинним законодавством.

Підпис особи, яка вчинила насильство в сім'ї _____
_____ 20__ року

Офіційне попередження здійснено _____
(посада, звання, прізвище та підпис працівника,
який здійснив попередження)

_____ у присутності
_____
(вказати особу, яка була присутня при винесенні попередження)

Взяття на профілактичний облік та зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та п. 3.2 Інструкції членів сім'ї, яким було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, служба дільничних інспекторів міліції чи кримінальна міліція у справах дітей беруть на профілактичний облік.

Зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, проводиться органами, які брали особу на такий облік, якщо протягом року після останнього факту вчинення насильства в сім'ї особа жодного разу не вчинила насильства в сім'ї.

Порядок взяття на профілактичний облік та порядок зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, яким було винесено офіційне попередження про неприпустимість

вчинення насильства в сім'ї, визначається *Положенням про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України*, затвердженим Наказом МВС від 20.10.2003 р. № 1212, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 11.11.2003 р. за № 1031/8352.

Працівниками кримінальної міліції у справах дітей профілактичні справи заводяться у випадках, коли особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягла 18-річного віку.

Обов'язок пройти корекційну програму

Систему спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, передбачену Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», було доповнено *обов'язком проходження корекційних програм* Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.2008 р.

Корекційні програми були визначені як *«програми, спрямовані на формування гуманістичних цінностей та ненасильницької моделі поведінки в сім'ї особи, яка вчинила насильство в сім'ї»* (ст.1 Закону).

Відповідно до ч. 3 ст. 10 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та п. 3.3 Інструкції у разі вчинення особою насильства в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, служба дільничних інспекторів міліції або кримінальна міліція у справах дітей видає цій особі під розписку направлення на проходження корекційної програми та в триденний строк надсилають до відповідного кризового центру повідомлення про направлення особи на проходження корекційної програми. *Проходження корекційної програми для такої особи є обов'язковим.*

Вказані форми документів щодо проходження корекційних програм затверджено Інструкцією, що, напевно, є її найбільшою перевагою стосовно попередньої Інструкції від 09.03.2004 р. № 3/235 (*докладно про корекційні програми в Україні див. розділи VIII, IX Звіту*).

Захисний припис

Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» був запроваджений новий для України *інститут захисного припису*, який належним чином зарекомендував себе як ефективний засіб запобігання сімейному насильству в багатьох країнах світу.

Відповідно до ч. 3 ст. 10, ст. 13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та п. 3.4 Інструкції особі, яка вчинила насильство в сім'ї, після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної міліції у справах дітей за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором може бути винесений захисний припис.

На погодження захисного припису начальнику відповідного органу внутрішніх справ та прокурору подаються офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, заява та повідомлення (інформація) про вчинення

насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення та інші матеріали, які характеризують особу, яка вчинила насильство в сім'ї.

Захисний припис *не підлягає погодженню* у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину.

Захисний припис може бути винесений осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку.

Захисним приписом особі, стосовно якої він винесений, може бути заборонено чинити певну дію (дії) по відношенню до жертви насильства в сім'ї, а саме:

- чинити конкретні акти насильства в сім'ї;
- отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї;
- розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо жертва насильства в сім'ї за власним бажанням перебуває у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї;
- відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї;
- вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

Зазначені обмеження встановлюються на термін до 90 діб з дня погодження захисного припису з прокурором.

Захисні приписи виносяться працівниками служби дільничних інспекторів міліції або кримінальної міліції у справах дітей за місцем проживання особи, яка вчинила насильство в сім'ї. Про відмову особи від підписання цих документів у них робиться відповідний запис (п. 3.5 Інструкції).

Форма захисного припису визначена Додатком 11 до Інструкції:

ПОГОДЖЕНО Начальник _____ УМВС України в _____ _____ _____ 20__ року	ПОГОДЖЕНО Прокурор _____ району _____ області _____ _____ 20__ року
--	---

ЗАХИСНИЙ ПРИПИС

_____ 20__ року _____
 (назва населеного пункту)

Я, _____
 (посада, звання, прізвище та ініціали працівника, який виніс захисний припис)

_____
 на підставі статті 13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» виніс захисний припис _____
 (прізвище, ім'я та по батькові)

_____ року народження, який/яка проживає за адресою: _____, у зв'язку зі скоєнням ним/нею в сім'ї умисних насильницьких дій фізичного, сексуального, психологічного, економічного спрямування (насильства в сім'ї) після отримання офіційного попередження про неприпустимість їх вчинення.

Цим приписом _____ заборонено чинити такі дії (необхідне підкреслити):

- чинити конкретні акти насильства в сім'ї;
- отримувати інформацію про місцеперебування жертви насильства в сім'ї;
- розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона за власним бажанням перебуває в місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї;
- відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї;
- вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

вказані обмеження діють до _____ 20__ року

_____ роз'яснено,
(прізвище, ім'я та по батькові)
що в разі порушення ним (нею) вимог захисного припису він/вона буде притягнутий(а) до відповідальності згідно з чинним законодавством.

_____ 20__ року
(підпис посадової особи, _____ (дата винесення захисного припису)
якою винесено захисний припис)

Підпис особи, якій винесено захисний припис _____ 20__ року

Колізії у правовому регулюванні спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї

В процесі застосування передбачених законодавством спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї було виявлено *суперечності в їх правовому регулюванні*, які істотно ускладнюють реалізацію цих заходів та зменшують їх ефективність, а саме:

Частиною 1 статті 13 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» передбачено, що захисний припис вноситься особі «після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї». Таке положення викликає низку неузгодженостей:

по-перше, в Законі не визначено *термін*, на який вноситься офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, що ускладнює можливість винесення захисного припису;

по-друге, законодавство містить суперечність у правовому регулюванні порядку винесення захисного припису в разі вчинення насильства в сім'ї у формі злочину. Частиною першою ст. 10 Закону передбачено, що «члену сім'ї, який вчи-

нив насильство в сім'ї, виноситься офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, за умови *відсутності* в його діях ознак злочину».

Це означає, що згідно із Законом *захисний припис у разі вчинення насильства в сім'ї у формі злочину може бути винесений тільки у тому випадку, якщо до цього особа, що вчинила злочин, скоїла насильство в сім'ї у формі іншого правопорушення та їй було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї*. Такий підхід суперечить духу Закону, який передбачає винесення захисного припису в разі вчинення злочину незалежно від наявності офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї.

Цей висновок підтверджується тим, що законодавець передбачив *спрощений порядок* винесення захисного припису в разі вчинення злочину: за загальним правилом захисний припис виноситься дільничним інспектором міліції або працівником кримінальної служби у справах дітей *за погодженням* з начальником відповідного органу внутрішніх справ і прокурором. Проте захисний припис *не підлягає погодженню* у разі наявності в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину (ч. 2 ст. 13 Закону).

Однак з останнім положенням пов'язана інша колізія, яка знов-таки блокує винесення захисного припису в разі наявності в діях особи, що вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину, а саме: як зазначалося, термін обмежень, передбачених захисним приписом, відрховується з «дня погодження захисного припису з прокурором» (ч. 5 ст. 13 Закону). При цьому *законодавець не визначив, з якого моменту будуть встановлюватися обмеження, передбачені захисним приписом, у тому випадку, коли він не підлягає погодженню*.

Близька до описаної ситуація склалася і стосовно запроваджених корекційних програм: виходячи із системного аналізу ст. 10 Закону, *у разі вчинення насильства в сім'ї у формі злочину винна особа може бути зобов'язана пройти корекційні програми тільки у тому випадку, якщо до цього вона скоїла насильство в сім'ї у формі іншого правопорушення та їй було винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї*. Такий підхід очевидно не відповідає цілям запровадження корекційних програм, які мають передусім сприяти зміні антисоціальних моделей поведінки осіб, які чинять насильство в сім'ї в соціально-небезпечно формах та становлять найбільшу загрозу для своєї родини⁸¹.

Зауваження щодо чинної системи спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї

Вищезазначені положення дають підстави для таких зауважень:

1. Внесені у 2008 році зміни до законодавчих актів України, які мали за мету вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї, не усунули

---

81 Христова Г.О. Законодавчі засади попередження жорстокого поводження з дітьми у світлі міжнародних стандартів прав дитини // Вісник Академії правових наук України. – 2009. – № 3 (58). – С. 75-84; Христова Г.О. Теоретико-прикладні проблеми класифікації осіб, які вчинили насильство в сім'ї // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Зб. наук. пр. / Ред. кол.: Ю. П. Битяк, Л. М. Герасіна, В. П. Колісник та ін. – Х.: Право, 2009. – Вип. 18 – С. 116 – 126.

наявні в ньому колізії щодо застосування спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, а лише поглибили їх, а також не вирішили низку описаних вище системних проблем, які були виявлені в результаті його реалізації.

2. Чинна система спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, запроваджена законодавством України, є недостатньо продуманою, малоефективною та не відповідає міжнародним стандартам, передусім в частині, що стосується захисних приписів. Захисні приписи (обмежувальні ордери, охоронні ордери тощо) вважаються світовою практикою одними з *найбільш ефективних засобів запобігання сімейному насильству*, проте цей визнаний інструмент захисту жертв сімейного насильства майже не використовується в Україні.

Неефективність захисного припису в Україні пояснюється, зокрема, такими факторами:

- колізіями у законодавчому регулюванні системи спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї;
- надзвичайно обмеженим арсеналом заходів, які можуть бути ним передбачені;
- винесення захисних приписів службою дільничних інспекторів міліції або кримінальною міліцією у справах дітей, а не судом;
- на відміну від проходження корекційної програми, що є обов'язковим у разі вчинення особою насильства в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, Закон вказує на *можливість, а не на обов'язковість* винесення такої особи захисного припису. Це означає, що винесення захисного припису залишається на розсуд уповноважених представників органів внутрішніх справ, які іноді навіть не знають про існування такого інституту;
- винесення захисного припису щодо особи, яка вчинила насильство в сім'ї, а не щодо жертви насильства в сім'ї, яка може навіть не знати про його винесення. За такої ситуації не зрозуміло, кого *захисний* припис «захищає»?

В більшості країн світу видача судового наказу (ордера) здійснюється у *формі цивільного судочинства*, проте порушення *судового ордера кваліфікується як самостійний злочин* або розглядається як неповага до суду та тягне за собою заходи кримінальної відповідальності до порушника (арешт або тюремне ув'язнення).

3. Один з вагомих факторів, що спричиняє ігнорування спеціальних заходів попередження сімейного насильства, виступає поширена в Україні неправомірна практика, коли дільничні інспектори міліції або співробітники кримінальної міліції у справах дітей розглядають заяви про насильство в сім'ї *виключно* як заяви про злочин, хоча насильство в сім'ї далеко не завжди є злочином. Це призводить до того, що передбачені Законом спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї не вживаються, а жертви насильства отримують відповідь про відмову в порушенні кримінальної справи за відсутності складу злочину. Такі дії є істотним порушенням законодавства України про попередження насильства в сім'ї.

4. На законодавчому рівні потребує узгодження порядок вживання спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї у випадках вчинення сімейного

насильства, яке містить ознаки складу злочину, та запобіжних заходів, передбачених кримінально-процесуальним законодавством України (наприклад, порядок проходження особою, що підозрюється у вчиненні насильства в сім'ї у формі злочину, корекційних програм у разі, якщо до неї застосовано як запобіжний захід взяття під варту).

5. Підтверджений у ході дослідження системний характер колізійності законодавства України з попередження насильства в сім'ї дозволяє дійти висновку, що переважна більшість колізій у вказаній сфері правового регулювання виступає результатом порушення законодавцем логіки побудови нормативного матеріалу. Такі колізії не можуть бути подолані у процесі правозастосування через використання відомих у теорії та на практиці способів та прийомів їх подолання (через застосування колізійних норм, тлумачення закону або застосування правоположень)⁸² без виходу суб'єктом правозастосування за межі свої компетенції та вдавання до прямої правотворчості.

6. Сучасний стан законодавства України про попередження насильства в сім'ї вимагає його ґрунтовного перегляду та якнайшвидшого усунення наявних у ньому суперечностей законодавчим шляхом, що є необхідною передумовою забезпечення його ефективності. Реформування законодавства України щодо запобігання сімейному насильству вимагає не внесення до нього окремих, поодиноких змін, а розробки та ухвалення *нової редакції Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»* – **Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»**, яка дозволить запровадити переглянута систему спеціальних заходів щодо попередження насильства в сім'ї, що спиратиметься на міжнародний досвід та національну практику України.

Пропозиції щодо реформування системи спеціальних заходів щодо попередження насильства в сім'ї: тимчасовий обмежувальний припис, охоронний ордер, та їх переваги

Система заходів щодо попередження насильства в сім'ї має включати заходи загально-соціальної та індивідуальної профілактики.

Загально-соціальні заходи з попередження та протидії насильству в сім'ї – система заходів загального характеру, які спрямовані на визнання суспільної небезпеки домашнього насильства, його протиправного асоціального характеру, формування нетерпимого ставлення до насильницької моделі стосунків, загальну профілактику домашнього насильства, виявлення та усунення причин і умов, які сприяють його вчиненню, та подолання його негативних наслідків для суспільства в цілому.

Загально-соціальні заходи з попередження та протидії насильства в сім'ї сприяють зменшенню сімейного неблагополуччя; організації ефективної системи реагування на інформацію про вчинене насильство в сім'ї або таке, що готується; виявленню сімей, по відношенню до членів яких прогнозується реальна погроза вчинення насильства; зниженню віктимності членів сім'ї тощо.

---

82 Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. в юрид. вищ. навч. закл. / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – С. 332.

До основних загально-соціальних заходів попередження насильства в сім'ї належать, зокрема:

формування та реалізація державної політики у галузі попередження та протидії насильству в сім'ї;

вдосконалення законодавства та правозастосовної практики у галузі попередження та протидії насильству в сім'ї;

вивчення, аналіз та усунення причин і умов, які сприяють вчиненню насильства в сім'ї, а також його негативних наслідків;

обмін досвідом у галузі боротьби з насильством в сім'ї з представниками інших країн;

проведення галузевих (соціологічних, правових, психологічних тощо) та міжгалузевих науково-прикладних досліджень у галузі попередження та протидії насильству в сім'ї;

проведення інформаційної та просвітницької роботи з населенням з метою підвищення обізнаності у галузі боротьби з насильством в сім'ї;

організація масових заходів, кампаній, акцій, поширення соціальної реклами, спрямованих на усвідомлення проблеми насильства в сім'ї та його небезпеки для особи та суспільства в цілому;

видання спеціалізованої літератури (книг, посібників, буклетів, брошур тощо), присвячених проблемі насильства в сім'ї;

організація та проведення навчання та тренування з проблеми попередження та протидії насильству в сім'ї тощо.

Здійснення загально-соціальних заходів з попередження та протидії насильству в сім'ї або сприяння в їх реалізації покладається у межах їх компетенції на органи державної влади та місцевого самоврядування, а також об'єднання громадян, інші установи та організації незалежно від форм власності, окремих громадян.

Ці заходи мають бути відтворені та конкретизовані в Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» (або його новій редакції).

Система спеціальних заходів щодо попередження насильства в сім'ї має включати такі заходи індивідуальної профілактики:

- тимчасовий обмежувальний припис;
- узяття на профілактичний облік і зняття з профілактичного обліку членів сім'ї, що здійснили сімейне насильство;

- обов'язок пройти корекційну програму;
- охоронний ордер (або обмежувальний припис).

Тимчасовий обмежувальний припис

Тимчасовий обмежувальний припис вноситься у разі вчинення насильства в сім'ї або існування реальної загрози його вчинення незалежно від наявності чи відсутності у вчинених діях ознак злочину.

Тимчасовий обмежувальний припис вноситься члену сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї або поведінка якого створює реальну загрозу його вчинення, службою дільничних інспекторів міліції або кримінальною міліцією у справах дітей, за погодженням з начальником відповідного органу внутрішніх справ, про що йому повідомляється під розписку.

Тимчасовий обмежувальний припис має бути винесений протягом 24 годин з моменту вчинення насильства в сім'ї або виникнення реальної загрози його вчинення, або з моменту подання заяви чи повідомлення про вчинення насильства в сім'ї або його реальну загрозу.

Тимчасовий обмежувальний припис вноситься на термін до 30 діб з моменту його винесення.

Копія тимчасового обмежувального припису обов'язково вручається жертві насильства в сім'ї службою дільничних інспекторів міліції або кримінальною міліцією у справах дітей незалежно від її заяви про вручення її копії тимчасового обмежувального припису.

Тимчасовий обмежувальний припис не вноситься у разі, якщо до особи, що вчинила насильство в сім'ї, застосовані запобіжні заходи примусового характеру, пов'язані з обмеженням особистої свободи (адміністративне затримання, взяття під варту тощо). У разі заміни запобіжних заходів на такі, що не пов'язані з обмеженням особистої свободи, за заявою жертви насильства в сім'ї може бути розглянуто питання про винесення щодо особи, що вчинила насильство в сім'ї, тимчасового обмежувального припису.

Тимчасовий обмежувальний припис вноситься у випадках, коли:

1) жертва насильства в сім'ї залишається проживати у спільному приміщенні з особою, що вчинила насильство в сім'ї, за умови, що спільне перебування жертви насильства в сім'ї та кривдника у спільному помешканні не створює реальної загрози вчинення насильства в сім'ї, не становить загрозу її життю та здоров'ю. В такому випадку застосовуються заходи, передбачені п. 1 тимчасового обмежувального припису;

2) жертву насильства в сім'ї за її бажанням чи згодою транспортовано в медичну установу або центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї;

3) жертву насильства в сім'ї за її бажанням чи згодою направлено до кризового центру для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення;

4) жертву насильства в сім'ї за її бажанням чи згодою доставлено до родичів, або до іншого помешкання, що належить їй або іншим особам на праві власності або інших підставах.

Якщо жертва насильства в сім'ї, тимчасово покидаючи місце спільного проживання з особою, що вчинила насильство в сім'ї, вважає на потрібне взяти зі собою дитину (дітей), то особа, що вчинила насильство в сім'ї, яка є одним з батьків дитини або особою, що їх замінює, не вправі їй перешкоджати. У разі, якщо особа, що вчинила насильство в сім'ї, вважає, що це шкодить інтересам дитини, вона має право звернутися з цього питання до органу опіки та піклування чи до суду.

Тимчасовим обмежувальним приписом особі, що вчинила насильство в сім'ї, може бути заборонено чинити такі дії (дію) по відношенню до жертви насильства в сім'ї:

1) чинити насильство в сім'ї, у тому числі конкретні акти насильства в сім'ї, які є найбільш типовими для особи, що вчинила насильство в сім'ї (вказати, які само);

2) отримувати інформацію про місце перебування жертви насильства в сім'ї;

3) розшукувати жертву насильства в сім'ї, якщо жертва насильства в сім'ї за власним бажанням перебуває у місці, що невідоме особі, яка вчинила насильство в сім'ї;

4) відвідувати жертву насильства в сім'ї, якщо вона тимчасово перебуває не за місцем спільного проживання членів сім'ї;

5) вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

Членів сім'ї, яким було винесено тимчасовий обмежувальний припис, служба дільничних інспекторів міліції чи кримінальна міліція у справах дітей беруть на профілактичний облік, який здійснюється в тому ж порядку, що й зараз.

Порушення тимчасового обмежувального припису, у тому числі повторне вчинення насильства в сім'ї, тягне за собою:

- адміністративну відповідальність відповідно до КУпАП;
- особа, що вчинила насильство в сім'ї, направляється до кризового центру для проходження корекційної програми;
- у жертви сімейного насильства з'являється право звернутися до суду із заявою про винесення охоронного ордеру (обмежувального припису).

Охоронний ордер (обмежувальний припис)

Відповідно до положень Модельного законодавства ООН про домашнє насильство та нагальних вимог української практики **право винесення охоронних ордерів** як спеціального запобіжного заходу та форми оперативного реагування на вчинення насильства в сім'ї має належати **судам**.

Враховуючи, що суд виступає єдиним правозастосовним органом, який може приймати рішення щодо обмеження основних прав і свобод особи у випадках, передбачених чинним законодавством (зокрема, право користування житлом та іншими об'єктами права власності, свобода пересувань, право на невтручання в особисте та сімейне життя тощо), це дозволить визначити широкий перелік заходів, які може містити охоронний ордер, зокрема, додати до них тимчасове призупинення права користування особою, яка вчиняє домашнє насильство, спільним із жертвою домашнього

насильства помешканням та інші заходи, передбачені Модельним законодавством ООН про домашнє насильство.

Враховуючи рекомендації п. «В» «Охоронні ордери» Модельного законодавства ООН про домашнє насильство, а також досвід інших країн світу, **охоронний ордер має передбачати такі заходи:**

- заборона особі, яка вчинила насильство в сім'ї, здійснювати будь-які насильницькі дії стосовно жертви сімейного насильства в сім'ї або інших членів сім'ї;
- попередження особи, яка вчинила насильство в сім'ї, про недопустимість прямих і непрямих контактів з жертвою сімейного насильства за місцем її тимчасового проживання, роботи, а також в інших місцях її перебування;
- тимчасова заборона на здійснення батьківських прав щодо дитини (дітей) протягом дії охоронного ордера, за винятком права на надання дозволу батьків на вивезення дитини за межі території України;
- вимога до особи, яка вчинила насильство в сім'ї, покинути на визначений термін, але не більше трьох місяців, спільне місце проживання кривдника та жертви сімейного насильства незалежно від того, хто володіє житлом на праві власності;
- вимога до особи, яка вчинила насильство в сім'ї, усунути перешкоди в користуванні жертвою сімейного насильства майном, що перебуває в їх спільній власності, або власністю, що належить жертві насильства в сім'ї;
- тимчасова заборона особі, яка вчинила насильство в сім'ї, зберігати за місцем спільного проживання з жертвою насильства в сім'ї, зброю, на володіння якої така особа має передбачене законом право, та (або) користуватися нею, якщо таке користування не пов'язане з виконанням її професійних обов'язків;
- обов'язок особи, яка вчинила насильство в сім'ї, сплатити витрати жертви сімейного насильства на лікування, консультування або перебування в спеціалізованій установі для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства;
- вимога щодо особи, яка вчинила насильство в сім'ї, сплатити орендну плату за користування жертвою сімейного насильства житловим приміщенням, що вона винаймає з метою запобігання вчиненню щодо неї насильства в сім'ї;
- обов'язок особи, яка вчинила насильство в сім'ї, сплачувати жертві сімейного насильства періодичні виплати на її утримання, а також на утримання дітей та інших членів сім'ї, що перебували на її утриманні;
- попередження особи, яка вчинила насильство в сім'ї, що в разі порушення умов охоронного ордера вказана особа може бути притягнена до кримінальної відповідальності;
- попередження жертви сімейного насильства, що незалежно від здобуття охоронного ордера може бути порушено кримінальну справу за фактом вчинення насильства в сім'ї, що містить ознаки складу злочину;

- попередження жертви сімейного насильства, що незалежно від здобуття охоронного ордеру вона має право звернутися до суду із заявою про порушення справи щодо розірвання шлюбу, розділ спільного майна, стягнення аліментів, відшкодування матеріальної або моральної шкоди, заподіяної актами сімейного насильства.

Охоронний ордер виноситься судом на термін від 30 днів до 6 місяців.

Невиконання умов, передбачених охоронним ордером, тягне за собою кримінальну відповідальність, що не припиняє його дію протягом терміну, на який він винесений.

Якщо такий ордер вручається жертві насильства в сім'ї, то він іменується охоронним ордером, у випадку, коли він вручається особі, яка вчинила насильство в сім'ї, такий документ має мати назву «обмежувальний припис», бо він містить обмеження майнових та особистих немайнових прав членів сім'ї, які вчинили сімейне насильство.

З метою визначення процесуальних підстав та вимог щодо винесення охоронного ордеру необхідно внести зміни до *Цивільно-процесуального кодексу України та доповнити його окремою главою, присвяченою винесенню судом охоронних ордерів (обмежувальних приписів) незалежно від порушення та розгляду адміністративної чи кримінальної справи за фактом вчинення насильницьких дій в сім'ї або розгляду відповідної справи про компенсацію моральної чи матеріальної шкоди в порядку цивільного судочинства.*

Слід розглянути питання про можливість розгляду таких справ у порядку, *аналогічному наказному провадженню, або в межах окремого провадження, передбаченого розділом IV Цивільного процесуального кодексу України, що є видом непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав, або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ст. 234 ЦПК).*

Слід також доповнити Кримінальний кодекс України статтю **382-1**, що передбачає *кримінальну відповідальність за порушення охоронного ордеру (обмежувального припису), яку згідно з логікою побудови нормативного матеріалу доцільно розташувати після ст. 382 «Невиконання судового рішення» Кримінального кодексу України.*

Переваги запропонованих змін до системи спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї

Переваги змін, що пропонуються, полягають у тому, що вони:

- відповідають міжнародним стандартам щодо попередження насильства в сім'ї;
- ґрунтуються на чинній системі попередження насильства в сім'ї та запобігають позитивні напрацювання, накопичені українським досвідом запобігання сімейному насильству;

- усувають колізії між спеціальними заходами з попередження насильства в сім'ї, а також заходами юридичної відповідальності, які застосовуються до осіб, що вчинили насильство в сім'ї;
- спрямовані на підсилення превентивної дії Закону, підвищення його ефективності та недопущення повторної віктимізації жертви насильства в сім'ї.

5.5.2. Адміністративна відповідальність за вчинення насильства в сім'ї

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (ст.15) вказує, що по відношенню до осіб, які вчинили насильство в сім'ї, застосовуються **заходи юридичної відповідальності, передбачені кримінальним, адміністративним або цивільним законодавством України.**

Особливості адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї за законодавством України

На відміну від кримінального та цивільного законодавства, адміністративне законодавство України містить спеціальну норму, що закріплює адміністративну відповідальність за *вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми.*

Названі дії кваліфікуються за *ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП)* від 07.12.84 р. № 8073-Х, що була внесена до Глави 14 «Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок та громадську безпеку» КУпАП Законом від 15.05.2003 р. та діє в редакції Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.2008 р.

Вказаним Законом також було внесено зміни до *п. 1 ч. 2 ст. 262, ч. 4 ст. 263 та ч. 2 ст. 277 КУпАП*, які дозволили здійснювати адміністративне затримання особи, що вчинила насильство в сім'ї, до розгляду справи судом.

Адміністративна відповідальність за дії, які становлять насильство в сім'ї, може також наставати у випадках вчинення таких адміністративних правопорушень, як:

- нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян, утворюють дрібне хуліганство і тягнуть за собою адміністративну відповідальність за ст. 173 КУпАП;
- якщо під час насильства в сім'ї було допущено порушення тиші на вулицях, площах, у парках, гуртожитках, житлових будинках та інших громадських місцях у заборонений рішеннями сільських, селищних, міських рад час, то таке діяння тягне за собою відповідальність за ст. 182 КУпАП;
- доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх замінують, або іншими особами охоплюється ст. 180 КУпАП;
- ухилення батьків або осіб, які їх замінують, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне адміністративну відповідальність за ст. 184 КУпАП;

- дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати тягне адміністративну відповідальність за ст. 51 КУпАП;
Більш докладно та наочно засоби юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї відтворено у таблиці.

№ статті КУпАП	Зміст статті КУпАП	Види покарань, передбачених санкцією статті КУпАП
Стаття 173-2 ч. 1	<p>Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми</p> <p>Вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого, а так само невиконання захисного припису особою, стосовно якої він винесений, непроходження корекційної програми особою, яка вчинила насильство в сім'ї</p>	Тягнуть за собою накладення штрафу від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку, а в разі якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, застосування цих заходів буде визнано недостатнім, – адміністративний арешт на строк до п'яти діб
Стаття 173-2 ч. 2	Ті самі дії, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за одне з порушень, передбачених частиною першою статті 173-2 КУпАП	Тягнуть за собою накладення штрафу від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку, а в разі якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, застосування цих заходів буде визнано недостатнім, – адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб
Стаття 173	<p>Дрібне хуліганство</p> <p>Дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян</p>	Тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, а в разі, якщо за обставинами справи, з урахуванням особи порушника, застосування цих заходів буде визнано недостатнім, – адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб
Стаття 180	<p>Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння</p> <p>Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння батьками неповнолітнього, особами, які їх заміняють, або іншими особами</p>	Тягне за собою накладення штрафу від шести до восьми неоподатковуваних мінімумів доходів громадян

№ статті КУпАП	Зміст статті КУпАП	Види покарань, передбачених санкцією статті КУпАП
Стаття 182 ч.1	<p>Порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму чи правил додержання тиші в населених пунктах і громадських місцях</p> <p>Порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо захисту населення від шкідливого впливу шуму чи правил додержання тиші в населених пунктах і громадських місцях</p>	Тягне за собою попередження або накладення штрафу на громадян від п'яти до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і накладення штрафу на посадових осіб та громадян – суб'єктів господарської діяльності – від п'ятнадцяти до тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян
Стаття 184 ч.1	<p>Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей</p> <p>Ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей</p>	Тягне за собою попередження або накладення штрафу від одного до трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян
Стаття 184 ч.1	Ті самі дії, вчинені повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення	Тягнуть за собою накладення штрафу від двох до чотирьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян
Стаття 51	<p>Дрібне викрадення чужого майна</p> <p>Дрібне викрадення чужого майна шляхом крадіжки, шахрайства, привласнення чи розтрати. Викрадення чужого майна вважається дрібним, якщо вартість такого майна на момент вчинення правопорушення не перевищує трьох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян</p>	Тягне за собою накладення штрафу від трьох до п'ятнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб

Процедура розгляду справ про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 173-2 «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми» Кодексу України про адміністративні правопорушення

Про вчинення адміністративного правопорушення складається *протокол* уповноваженими на те посадовою особою або представником громадської організації чи органу громадської самодіяльності. Протокол про адміністративне правопорушення, у разі його оформлення, складається у двох екземплярах, один з яких під розписку вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності (ст. 254 КУпАП).

Відповідно до ст. 255 КУпАП, що визначає осіб, які мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення, у *справах про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 173-2 КУпАП, протоколи про правопорушення мають право складати уповноважені на те посадові особи органів внутрішніх справ.*

Протокол надсилається органу (посадовій особі), уповноваженому розглядати справу про адміністративне правопорушення (ст. 257 КУпАП). Відповідно до ст. 221 КУпАП *справи про адміністративні правопорушення, передбачені ст.*

173-2 КУпАП, розглядають судді районних, районних у місті, міських чи міськрайонних судів.

Відповідно до ст.ст. 260, 261 КУпАП, яка визначає заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення, у випадках, прямо передбачених законами України, з метою припинення адміністративних правопорушень, коли вичерпано інші заходи впливу, встановлення особи, складення протоколу про адміністративне правопорушення у разі неможливості складення його на місці вчинення правопорушення, якщо складення протоколу є обов'язковим, забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ та виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення допускаються адміністративне затримання особи, про що складається протокол.

Адміністративне затримання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, може провадитися лише органами (посадовими особами), уповноваженими на те законами України. У разі вчинення насильства в сім'ї адміністративне затримання провадиться органами внутрішніх справ. (п. 1 ч. 2 ст. 262 КУпАП). Осіб, які вчинили насильство в сім'ї, може бути затримано до розгляду справи суддею (ч. 4 ст. 263 КУпАП).

Відповідно до ст. 268 КУпАП особа, яка притягається до адміністративної відповідальності, має право: знайомитися з матеріалами справи, давати пояснення, подавати докази, заявляти клопотання; при розгляді справи користуватися юридичною допомогою адвоката, іншого фахівця у галузі права, який за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи, виступати рідною мовою і користуватися послугами перекладача, якщо не володіє мовою, якою ведеться провадження; оскаржити постанову у справі.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається в присутності особи, яка притягається до адміністративної відповідальності. Під час відсутності цієї особи справу може бути розглянуто лише у випадках, коли є дані про своєчасне її сповіщення про місце і час розгляду справи і якщо від неї не надійшло клопотання про відкладення розгляду справи.

Відповідно до ст. 277 КУпАП, яка визначає строки розгляду справ про адміністративні правопорушення, за загальним правилом справа про адміністративне правопорушення розглядається в п'ятнадцятиденний строк з дня одержання органом (посадовою особою), правомочним розглядати справу, протоколу про адміністративне правопорушення та інших матеріалів справи. Проте справи про адміністративні правопорушення, передбачені статтею 173-2 КУпАП, розглядаються протягом доби (ч. 2 ст. 277 КУпАП).

Відповідно до ст. 247 КУпАП провадження в справі про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю за таких обставин:

- 1) відсутність події і складу адміністративного правопорушення;
- 2) недосягнення особою на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку;
- 3) неосудність особи, яка вчинила протиправну дію чи бездіяльність;

4) вчинення дії особою в стані крайньої необхідності або необхідної оборони;
5) видання акта амністії, якщо він усуває застосування адміністративного стягнення;

6) скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність;

7) закінчення на момент розгляду справи про адміністративне правопорушення строків, передбачених ст. 38 КУпАП, а саме, оскільки справи про адміністративні правопорушення, передбачені ст. 173-2 КУпАП, підвідомчі суду (судді), стягнення може бути накладено не пізніш як через три місяці з дня вчинення правопорушення, а при триваючому правопорушенні – не пізніш як через три місяці з дня його виявлення;

8) наявність за тим самим факто щодо особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, постанови компетентного органу (посадової особи) про накладення адміністративного стягнення, або нескасованої постанови про закриття справи про адміністративне правопорушення, а також порушення за цим фактом кримінальної справи;

9) смерть особи, щодо якої було розпочато провадження в справі.

За результатами розгляду справи про адміністративне правопорушення, передбачене статтею 173-2 КУпАП, суд (суддя) виносить постанову по справі:

1) про накладення адміністративного стягнення;

2) про застосування заходів впливу, передбачених статтею 24-1 цього Кодексу;

3) про закриття справи.

Постанова повинна містити: найменування органу (посадової особи), який виніс постанову, дату розгляду справи; відомості про особу, щодо якої розглядається справа; опис обставин, установлених при розгляді справи; зазначення нормативного акта, який передбачає відповідальність за це адміністративне правопорушення; прийняте по справі рішення (ст. ст. 283, 284 КУпАП).

Відповідно до ст. 287 КУпАП постанова районного, районного у місті, міського чи міськрайонного суду (судді) про накладення адміністративного стягнення може бути оскаржена в порядку, визначеному цим Кодексом.

Згідно зі ст. 294 КУпАП постанова судді у справах про адміністративне правопорушення набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги чи протесту прокурора, за винятком постанов про застосування стягнення, передбаченого ст. 32 КУпАП, тобто адміністративного арешту.

Постанова судді у справі про адміністративне правопорушення може бути оскаржена особою, яку притягнуто до адміністративної відповідальності, її законним представником, захисником, потерпілим, його представником або на неї може бути внесено протест прокурора протягом *десяти днів з дня винесення постанови*. Апеляційна скарга, протест прокурора, подані після закінчення цього строку, повертаються апеляційним судом особі, яка її подала, якщо вона не заявляє клопотання про поновлення цього строку, а також якщо у поновленні строку відмовлено.

Апеляційна скарга, протест прокурора подаються до відповідного апеляційного суду через місцевий суд, який виніс постанову. Місцевий суд протягом

трьох днів надсилає апеляційну скаргу, протест прокурора разом із справою у відповідний апеляційний суд.

Апеляційний перегляд здійснюється суддею судової палати апеляційного суду в кримінальних справах *протягом двадцяти днів* з дня надходження справи до суду. Апеляційний суд повідомляє про дату, час і місце судового засідання особу, яка подала скаргу, прокурора, який приніс протест, інших осіб, які беруть участь у провадженні у справі про адміністративне правопорушення, не пізніше ніж за три дні до початку судового засідання. *Неявка* в судові засідання особи, яка подала скаргу, прокурора, який вніс протест, інших осіб, які беруть участь у провадженні у справі про адміністративне правопорушення, *не перешкоджає розгляду справи*, крім випадків, коли є поважні причини неявки або у суду відсутня інформація про належне повідомлення цих осіб.

Апеляційний суд переглядає справу в межах апеляційної скарги. Суд апеляційної інстанції не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права. Апеляційний суд може дослідити нові докази, які не досліджувалися раніше, якщо визнає обґрунтованим ненадання їх до місцевого суду або необґрунтованим відхилення їх місцевим судом.

За наслідками розгляду апеляційної скарги, протесту прокурора суд апеляційної інстанції має право:

- 1) залишити апеляційну скаргу чи протест прокурора без задоволення, а постанову без змін;
- 2) скасувати постанову та закрити провадження у справі;
- 3) скасувати постанову та прийняти нову постанову;
- 4) змінити постанову.

У разі зміни постанови в частині накладення стягнення, в межах, передбачених санкцією статті цього Кодексу, воно не може бути посилено.

Постанова апеляційного суду набуває законної сили негайно після її винесення, є остаточною й оскарженню не підлягає. Після закінчення апеляційного провадження справа не пізніше ніж у п'ятиденний строк направляється до місцевого суду, який її розглядав. Однак у особи, яка зазнала насильства в сім'ї, після вичерпання всіх національних засобів правового захисту залишається можливість звернутися до Європейського суду з прав людини.

Колізії у правовому регулюванні заходів адміністративної відповідальності щодо осіб, які вчинили насильство в сім'ї

Статтю 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення «Вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми», як стверджують окремі науковці, було запроваджено з метою «приведення законодавства у відповідність»⁸³ до Закону України

83 *Блага А.Б.* Запобігання насильству як основа протидії агресивним злочинам проти членів сім'ї // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2005. – № 2. – С.161-165.

«Про попередження насильства в сім'ї», проте її введення поставило під сумнів профілактичний характер названого Закону, а також призвело до виникнення колізій між цією статтею й змістом Закону та системою передбачених спеціальних заходів з попередження сімейного насильства, зокрема:

1) За спрямованістю дій Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» вирізняє чотири форми насильства: *фізичне, сексуальне, психологічне та економічне* (ст. 1 Закону) та розкриває зміст кожної з них. Проте передбачений Законом перелік форм насильства в сім'ї не відповідає формам насильства в сім'ї, вказаним у ст. 173-2 КУпАП України, якою передбачено адміністративну відповідальність за «вчинення насильства в сім'ї, тобто умисне вчинення будь-яких дій *фізичного, психологічного чи економічного* характеру». *Сексуальне ж насильство як форму насильства в сім'ї не включено до диспозиції ст. 173-2 КУпАП.*

Очевидно, законодавець виходив з того, що сексуальне насильство тягне за собою кримінальну відповідальність за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, передбачені розділом IV Кримінального кодексу України. Проте такий підхід суперечить Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», який визначає *сексуальне насильство в сім'ї* як «протиправне посягання одного члена сім'ї на статево недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до неповнолітнього члена сім'ї» (ст. 1 Закону), тобто охоплює цим поняттям як діяння, що містять відповідні складки злочину, так й інші дії сексуального спрямування, які не мають кримінального характеру, але зазіхають на права та свободи членів сім'ї (залицання у неприйнятній для жертви насильства в сім'ї формі, звинувачення в сексуальній непривабливості або неспроможності тощо). При цьому слід підкреслити, що будь-які форми чи прояви сексуального насильства щодо дитини містять склад злочину та тягнуть за собою кримінальне покарання.

2) Наступна колізія полягає в тому, що ч. 1 ст. 173-2 КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за *«застосування фізичного насильства, що не завдало фізичного болю і не спричинило тілесних ушкоджень»*. Таке формулювання не відповідає визначенню фізичного насильства в сім'ї, що міститься в Законі, а також самому тексту ст. 173-2 КУпАП, в якій вказано на те, що внаслідок вчинення насильства в сім'ї *«могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого»*.

Така неузгодженість нерідко призводить до того, що суди *повертають справи* щодо вчинення фізичного насильства в сім'ї до органів внутрішніх справ на підставі того, що жертві насильства в сім'ї *було завдано фізичного болю*⁸⁴. Безперечно, такий підхід суперечить як букві, так і духу законодавства України про попередження сімейного насильства.

3) Слід також наголосити на колізії між застосуванням спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї, що передбачені Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», та заходів адміністративної відповідальності,

84 Попередження насильства над дітьми. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-правової бази. Укладач: Журавель Т.В.; Авт. колектив: Грицевич О.В., Лозован О.М., Онишко Ю.В. – К.: Видавничий дім «КАЛИТА». 2007. – С. 141

передбачених ст. 173-2 КУпАП. Проблема полягає в тому, що законодавчо *не визначена черговість вживання спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї та накладання адміністративних стягнень за ці ж самі діяння.*

На практиці це призводить до ситуації, коли у разі вчинення насильства в сім'ї дільничні інспектори міліції або співробітники кримінальної міліції у справах дітей виносять офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та складають протокол за ст. 173-2 КУпАП з подальшим направленням матеріалів до суду. *У разі повторного вчинення насильства в сім'ї алгоритм дій повторюється, а винесення захисного припису взагалі ігнорується, що призводить до знецінення профілактичного потенціалу цього визнаного в усіх провідних країнах світу запобіжного заходу.*

4) Застосування до кривдника в усіх випадках вчинення насильства в сім'ї, які не містять складу злочину, ст. 173-2 КУпАП утримує жертв насильства в сім'ї від звернення із заявою про таке насильство, оскільки найчастіше застосовуваним на практиці адміністративним стягненням у таких випадках виступає *штраф*. Від таких заходів протидії сімейному насильству страждає передусім сама жертва насильства в сім'ї, яка має, як правило, спільний із насильником сімейний бюджет.

Названі колізії потребують негайного усунення законодавчим шляхом, оскільки вони істотно ускладнюють практику притягнення осіб, що вчинили насильство в сім'ї, до адміністративної відповідальності.

Рекомендації щодо вдосконалення заходів юридичної відповідальності щодо осіб, які вчинили насильство в сім'ї, за адміністративним законодавством України

В основу Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» на стадії його розробки та ухвалення (2000-2001 рр.) було покладено концепцію превентивного законодавства, згідно з якою цей Закон мав бути спрямований переважно на вживання передбачених ним спеціальних попереджувальних заходів у разі вчинення особою діянь, що складають насильство в сім'ї, але ще *не містять* складу адміністративного правопорушення або злочину. Однак після доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення ст. 173-2 *вчинення насильства в сім'ї у будь-які спосіб та форму, що не містить складу злочину, стало розглядатися як адміністративне правопорушення*. Такий підхід зумовлює необхідність визначення порядку та послідовності вживання спеціальних заходів з попередження насильства в сім'ї та заходів адміністративної відповідальності за ті ж самі діяння, а також необхідність перегляду самої концепції законодавства щодо попередження насильства в сім'ї.

Проте серед науковців та практиків дедалі частіше постає принципове питання: *Чи обґрунтованим взагалі було запровадження адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї з урахуванням цілей юридичної відповідальності та характеру санкцій, передбачених ст. 173-2 КУпАП?*

Всі органи та установи, що вживають заходи з попередження насильства в сім'ї, жертви насильства в сім'ї та інші зацікавлені особи дійшли одностайного *висновку* про категоричну неприпустимість встановлення штрафу як виду адміністративного стягнення за вчинення насильства в сім'ї та необхідність застосу-

вання судом інших видів адміністративних стягнень, передбачених альтернативною санкцією ст. 173-2 КУпАП.

Однак крім *штрафу*, ст. 173-2 КУпАП передбачає можливість *застосування виправних робіт з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку та адміністративного арешту*. Виправні роботи з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку так само, як і штраф, призводять до зменшення спільного сімейного бюджету, негативно позначаються на самій жертві насильства в сім'ї.

Щодо арешту, то в 1984 р. Л. Шерманом і Р. Берком у Міннеаполісі (США) проводився експеримент, який показав, що у випадках насильства в сім'ї найбільш ефективним засобом, порівняно з переговорами і сепарацією (роздільне проживання подружжя), є *примусовий короткочасний арешт*. Проте в 90-ті роки ХХ століття було виявлено погіршеності в ході конструювання і проведення експерименту, що могло послужити причиною невірогідності даних. Подібні експерименти було проведено в п'яти інших містах США. Жодний з них не показав, що арешт сам по собі здатний привести до зниження рівня подальшого насильства, хоча результати експериментів прямо не свідчать про те, що арешт не є ефективним засобом припинення сімейного насильства та запобігання вчиненню насильником сімейного насильства в найбільш небезпечних формах. У результаті більшість вчених висловили великі сумніви з приводу ефективності універсального використання арешту при родинних конфліктах⁸⁵.

Таким чином, як ст. 173-2 КУпАП, так і адміністративним законодавством у цілому (див. ст. 24 «Види адміністративних стягнень» КУпАП) *не передбачено ефективні санкції, які б сприяли попередженню насильства в сім'ї на майбутнє та виступали б адекватною мірою юридичної відповідальності для правопорушника*.

Відомо, що юридична відповідальність полягає в обов'язку особи зазнати негативних наслідків особистого, матеріального або організаційного характеру, що забезпечується примусовим впливом держави.

Негативні наслідки матеріального характеру не можуть вважатися ефективними заходами впливу на суб'єкта насильства в сім'ї, оскільки від їх застосування страждає спільний сімейний бюджет кривдника та жертви насильства в сім'ї.

Негативні наслідки організаційного характеру передбачають позбавлення особи спеціального права (права обіймати певні посади, здійснювати певну діяльність, наприклад, керувати транспортним засобом тощо), що також не може вважатися ефективним заходом впливу у разі вчинення сімейного насильства.

Ефективними засобами впливу на суб'єкта насильства в сім'ї будуть виключно *негативні наслідки особистого характеру*, якими згідно зі ст. 24 КУпАП виступають попередження та адміністративний арешт, що мають обмежений профілактичний вплив та можуть призвести до ревіктимізації жертви насильства в сім'ї.

---

85 Pate A.M., Hamilton E.E. Formal and informal deterrence to domestic violence: The Dade county spouse assault experiment // American Sociological Review. – 1992. – Vol. 57. – № 5. – P. 695; McCord J. Deference of domestic violence: a critical view of research // Journal of research in crime and delinquency. – 1992. – Vol. 29. – №2. – P. 229-239.

Єдиною альтернативою адміністративним стягненням за ст. 173-2 КУпАП, що тягнуть негативні наслідки майнового характеру, можуть виступати **громадські роботи**, які призначаються на строк від двадцяти до сорока годин, однак і такий захід впливу навряд чи матиме профілактичний ефект, якщо не буде супроводжений корекцією поведінки кривдника та відповідною роботою із сім'єю в цілому.

Отже, встановлення адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї не є достатньо ефективним засобом протидії сімейному насильству та запобігання його рецидивам. У зв'язку з цим викликає серйозні зауваження доцільність залучення досить потужних та затратних ресурсів держави на процедуру розгляду адміністративної справи про вчинення насильства в сім'ї, яка задіює не лише систему відповідних підрозділів органів внутрішніх справ, а й судову систему, передбачаючи до того ж скорочені терміни розгляду справи судом, навіть можливість адміністративного затримання особи, яка вчинила насильство в сім'ї, до розгляду справи судом. І все це – заради того, щоб у результаті розгляду справи накласти на правопорушника штраф у розмірі 51 гривні, що є найбільш поширеним видом адміністративного стягнення за ст. 173-2 КУпАП? Більш доцільним вбачається спрямування ресурсів судової системи на винесення охоронних ордерів (обмежувальних приписів), які, за умови внесення відповідних змін до законодавства України, стануть дійсно ефективним засобом протидії сімейному насильству.

Таким чином, з метою:

- забезпечення відповідності українського законодавства міжнародним стандартам, які віддають перевагу кримінальним або цивільно-правовим заходам протидії сімейному насильству;
- усунення колізій між спеціальними заходами з попередження насильства в сім'ї та заходами адміністративної відповідальності;

враховуючи:

- тенденції щодо впровадження концепції криміналізації сімейного насильства в кримінальне законодавство України (див. висновки та рекомендації п. 3 цього параграфу Звіту);
- відсутність у КУпАП адекватних санкцій за вчинення сімейного насильства, які здатні виконувати як карну, так і превентивну функцію адміністративної відповідальності;
- позитивні новації, внесені до адміністративного законодавства України, які дозволили здійснювати адміністративне затримання особи, що вчинила насильство в сім'ї, до розгляду справи судом, що є оперативним засобом вилучення кривдника із сім'ї з метою запобігання вчиненню актів насильства в сім'ї, що тривають –

вважаємо за потрібне:

- обмежити дію статті 173-2 КУпАП та вилучити адміністративну відповідальність за вчинення насильства в сім'ї;
- передбачити відповідальність за ст. 173-2 КУпАП за невиконання тимчасового обмежувального припису або непроходження корекційної програми (див.: висновки та рекомендації до п. 1 цього параграфу Звіту);

- залишити чинними запроваджені зміни до п. 1 ч. 2 ст. 262, ч. 4 ст. 263 та ч. 2 ст. 277 КУпАП, які дозволяють здійснювати адміністративне затримання особи, що вчинила адміністративний проступок, передбачений ст. 173-2 КУпАП, до розгляду справи судом та розглядати справу судом протягом доби.

За таких змін у разі вчинення насильства в сім'ї, що не містить складу злочину, щодо суб'єкта його вчинення вноситься тимчасовий обмежувальний припис, який, серед інших заходів, передбачає заборону на вчинення насильства в сім'ї. У разі вчинення насильства в сім'ї особою, щодо якої винесений тимчасовий обмежувальний припис, за відсутності в її діях складу злочину, вона підлягає адміністративній відповідальності за ст. 173-2 КУпАП, яка не припиняє дію цього припису.

У разі вчинення такою особою насильства в сім'ї, що містить склад злочину, вона підлягає кримінальній відповідальності, а не адміністративним заходам впливу за порушення тимчасового обмежувального припису, оскільки, відповідно до ч. 2 ст. 9 КУпАП, адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності.

5.5.3. Кримінальна відповідальність за діяння, що становлять насильство в сім'ї

Модельним законодавством ООН про домашнє насильство відтворюється домінуюча позиція міжнародної спільноти, що опікується запобіганням сімейного насильства та рекомендується державам-учасницям: *«визнати, що насильство в сім'ї є серйозним злочином проти особи і суспільства, який не можна вибачити та терпіти»*.

Пунктом «Б» Модельного законодавства ООН про домашнє насильство пропонується як **«насильницькі дії в сім'ї»** визнати «всі насильницькі дії фізичного, психологічного і сексуального характеру відносно жінок, здійснені на підставі статевої ознаки, особою або особами, які пов'язані з ними родинними і близькими стосунками, від словесних образ і погроз до важких фізичних побоїв, викрадання, загрози каліцтвами, залякування, примус, переслідування, словесні образи, насильницьке або незаконне вторгнення в житло, підпал, знищення власності, сексуальне насильство, зґвалтування в шлюбі, насильство, пов'язане з посохом або викупом нареченої, каліцтва геніталій, насильство, пов'язане з експлуатацією через проституцію, насильство відносно хатніх робітниць, та спроби здійснити такі акти, повинні розглядатися як «насильство в сім'ї».

Таким чином, Модельне законодавство ООН про домашнє насильство визначає перелік діянь, що складають насильство в сім'ї, та мають розглядатися як злочини, які тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

Особливості кримінальної відповідальності за діяння, що становлять насильство в сім'ї, за законодавством України

Кримінальне законодавство України, на відміну від адміністративного, не містить складу окремого злочину «насильство в сім'ї», проте чимало статей

Кримінального кодексу України передбачають відповідальність за злочини, що нерідко вчинюються по відношенню до членів сім'ї та виступають проявом різних видів сімейного насильства (ст.ст. 115–117, 119–123, 125–129, 135, 136, 152, 153, 155, 156, 166, 167, 194, 195 Кримінального кодексу України та деякі інші).

З урахуванням найбільш широкого підходу до можливих форм та проявів сімейного насильства з урахуванням концепції «насильницьких дій в сім'ї», викладеній у Модельному законодавстві ООН про домашнє насильство, а також *чотирьох форм насильства в сім'ї*, передбачених ст. 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», можна виділити такі *склади злочинів*, які вчинюються на ґрунті сімейного насильства та тягнуть за собою кримінальну відповідальність:

а) Фізичне насильство в сім'ї, за яке передбачено кримінальну відповідальність, може бути вчинення у вигляді *злочинів проти життя, злочинів проти здоров'я, злочинів, які ставлять у небезпеку життя чи здоров'я члена сім'ї, та злочинів проти особистої волі*.

Злочини проти життя, до яких належать убивства та доведення до самогубства, являють собою найбільш тяжкі злочини, що можуть бути вчинені внаслідок насильства в сім'ї. Убивство, згідно з ч. 1 ст. 115 ККУ, – це умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. При цьому вбивство малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності, є ознаками кваліфікованого складу цього злочину (ч. 2 ст. 115 ККУ), за наявності яких покарання встановлено у вигляді позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічного позбавлення волі. ККУ також містить норми, які передбачають відповідальність за так звані привілейовані вбивства, до складу яких належать вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знуцання або тяжкої образи з боку потерпілого (ст. 116 ККУ), умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 ККУ) та умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 ККУ). Якщо внаслідок насильства в сім'ї особу було доведено до самогубства або замаху на самогубство, що сталося через жорстоке з нею поводження, шантаж, примус до протиправних дій або систематичне приниження її людської честі і гідності, відповідальність настає за ст. 120 ККУ «Доведення до самогубства». При цьому доведення до самогубства особи, яка перебувала у матеріальній або іншій залежності від винуватого, а також доведення до самогубства неповнолітнього є кваліфікованими видами доведення до самогубства (вони передбачені, відповідно, ч. 2 та ч. 3 ст. 120 ККУ), за які встановлено більш суворе покарання.

Сімейне насильство у багатьох випадках має прояв у вчиненні *злочинів проти здоров'я*. Заподіяння потерпілим тілесних ушкоджень тягне відповідальність за ст. 121 ККУ «Умисне тяжке тілесне ушкодження», ст. 122 ККУ – «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження», ст. 123 ККУ – «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання», ст. 124 ККУ – «Умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень у разі перевищення меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця»,

ст. 125 ККУ – «Умисне легке тілесне ушкодження». Побої і мордування, тобто завдання удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень, передбачені ст. 126 ККУ. У випадках, коли один член сім'ї, маючи на меті спонукати іншого члена сім'ї вчинити дії, що суперечать його волі, заподіює сильний фізичний біль, фізичні або моральні страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або вчиняє інші насильницькі дії, відповідальність настає за катування, згідно зі ст. 127 ККУ.

До злочинів проти здоров'я як виду фізичного насильства в сім'ї також належать зараження одним членом сім'ї іншого вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 130 ККУ) та зараження венеричною хворобою (ст. 133 ККУ).

Фізичне насильство в сім'ї як злочин, що ставить у небезпеку життя та здоров'я особи, – це таке діяння (дія або бездіяльність) одного члена сім'ї стосовно іншого, внаслідок якого потерпілий лишається без допомоги, що створює реальну загрозу його життю чи здоров'ю. До таких злочинів можна віднести залишення в небезпеці (ст. 135 ККУ), тобто залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вживання заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану. Кваліфікованим видом цього злочину є вчинення таких дій матір'ю стосовно новонародженої дитини, якщо мати не перебувала в зумовленому пологами стані (ч. 2 ст. 135 ККУ). Злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки, тягне за собою відповідальність за ст. 166 ККУ.

Сімейне насильство, що загрожує життю та здоров'ю особи, може виражатися і у вчиненні злочинів, пов'язаних із залученням до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Так, незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів тягне за собою відповідальність за ст. 314 ККУ, а схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – за ст. 315 ККУ. Законом України «Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей» від 01.10.2008 р. було внесено зміни до ст. 323 ККУ України «Спонування неповнолітніх до застосування допінгу», які передбачили як кваліфікуючу обставину вчинення таких дій батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього, його тренером та деякими іншими особами.

Злочини проти особистої волі як прояв фізичного насильства в сім'ї можуть мати місце у вигляді незаконного позбавлення волі одного члена сім'ї іншим (ст. 146 ККУ), а також у торгівлі людьми або іншій незаконній угоді щодо передачі людини (ст. 149 ККУ). Судова практика свідчить про те, що у межах фізичного насильства в сім'ї злочин, передбачений ст. 149 ККУ, переважно полягає у вчиненні батьками або особами, які їх замінюють, продажу або іншої незаконної угоди щодо їхньої новонародженої або малолітньої дитини.

б) Сексуальне насильство в сім'ї може бути виражене у вчиненні злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, а також злочинів проти громадської моральності.

Так, злочинами проти статевої свободи та статевої недоторканності особи є зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, що тягне за собою відповідальність за ст. 152 ККУ, а насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, за наявності тих самих обставин, – за ст. 153 ККУ. Стаття 154 ККУ встановлює відповідальність за примушування жінки чи чоловіка до вступу в статевий зв'язок природним або неприродним способом особою, від якої жінка чи чоловік матеріально залежні. *Факт перебування винного у шлюбі з потерпілим або наявність тривалих статевих стосунків не виключає відповідальності за ці злочини.*

Окремими нормами встановлено відповідальність за вчинення статевих злочинів проти дітей. Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, тягнуть за собою відповідальність за ст. 155 ККУ, а розбещення неповнолітніх, тобто вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, – за ст. 156 ККУ. Кваліфікуючими ознаками, що обтяжують відповідальність за ці злочини, передбачено вчинення таких дій батьком, матір'ю або особою, яка їх замінює.

Сексуальне насильство в сім'ї як злочин проти громадської моральності може полягати у примушуванні чи втягненні у заняття проституцією шляхом застосування насильства або погрози його застосування, знищення або пошкодження майна, шантажу або обману, що тягне за собою кримінальну відповідальність за ч. 2 ст. 303 ККУ, а вчинення таких дій щодо неповнолітнього – за ч. 3 тієї ж статті. Примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно- та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру передбачене ч. 3 ст. 301 ККУ.

в) Економічне насильство в сім'ї як злочин може мати такі форми: 1) ухилення від сплати платежів, які один член сім'ї зобов'язаний сплачувати на користь іншого; 2) протидія законній господарській діяльності одного члена сім'ї з боку іншого або, навпаки, примушування члена сім'ї займатися певними видами діяльності; 3) злочинні діяння одного члена сім'ї проти власності іншого члена сім'ї; 4) злочинні діяння одного члена сім'ї відносно майна, що належить йому та іншому члену сім'ї на правах спільної сумісної власності; 5) порушення недоторканності житла; 6) зловживання опікунськими правами.

Ухилення від сплати платежів, які один член сім'ї зобов'язаний сплачувати на користь іншого, є злочинами при злісному ухиленні від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), злісному ухиленню батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їхньому утриманні (ст. 164 ККУ), та злісному ухиленні від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 ККУ).

Економічне насильство в сім'ї у вигляді протидії законній господарській діяльності одного члена сім'ї з боку іншого або, навпаки, примушування члена

сім'ї займатися певними видами діяльності тягне за собою кримінальну відповідальність, якщо вчинено:

- протидію законній господарській діяльності, тобто протиправну вимогу припинити займатися господарською діяльністю чи обмежити її, укласти угоду або не виконувати укладену угоду, виконання (невиконання) якої може заподіяти матеріальну шкоду або обмежити законні права чи інтереси того, хто займається господарською діяльністю, поєднану з погрозою насильства над потерпілим або близькими йому особами, пошкодженням чи знищенням їхнього майна (ст. 206 ККУ);
- експлуатацію дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їхньої праці з метою отримання прибутку (ст. 150 ККУ);
- примушування чи втягнення у заняття проституцією, тобто надання сексуальних послуг за плату шляхом застосування насильства чи погрози його застосування, знищення чи пошкодження майна, шантажу або обману (ст. 303 ККУ);
- втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми з метою отримання прибутку (ст. 304 ККУ). Законом України «Про внесення змін до статей 304 та 323 Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти сім'ї та дітей» від 01.10.2008 р. статтю 304 ККУ було доповнено ч. 2, що передбачила кримінальну відповідальність за ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього.

Значна частина злочинних проявів економічного насильства в сім'ї полягає у протиправних діях одного члена сім'ї щодо майна, яке належить іншому члену сім'ї або перебуває у сумісній спільній власності. Кримінальна відповідальність за такі дії суттєво відрізняється залежно від того, чи є предметом таких дій майно, що є чужим для винної особи (належить потерпілому члену сім'ї на праві особистої приватної власності або є спільною сумісною власністю, в якій немає частки винної особи), або ним виступає майно, що перебуває у спільній сумісній власності члена сім'ї, що вчиняє насильство, та потерпілого. Питання належності майна члену сім'ї на праві особистої приватної власності, спільної сумісної власності подружжя або спільної сумісної власності батьків та дітей регулюються главами 7, 8, 10 та 14 Сімейного кодексу України.

Економічне насильство у вигляді протиправних посягань одного члена сім'ї на власність іншого члена сім'ї, предметом яких виступає майно, яке належить потерпілому члену сім'ї на праві особистої приватної власності або є спільною сумісною власністю та в якому немає частки винної особи, тягне за собою кримінальну відповідальність у випадках вчинення таких злочинів:

- крадіжки, тобто таємного викрадення чужого майна (ст. 185 ККУ);
- грабежу, тобто відкритого викрадення чужого майна (ст. 186 ККУ);

- розбою, тобто нападу з метою заволодіння чужим майном, поєднаного із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства (ст. 187 ККУ);
- вимагання, тобто вимоги передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці (ст. 187 ККУ);
- шахрайства, тобто заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 ККУ);
- незаконного заволодіння транспортним засобом, тобто вчинення умисно, з будь-якою метою, протиправного вилучення будь-яким способом транспортного засобу у власника чи користувача всупереч їхній волі (ст. 289 ККУ);
- умисного знищення або пошкодження чужого майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах (ст. 194 ККУ).

У випадках, коли предметом економічного насильства в сім'ї є речі, які перебувають у спільній сумісній власності особи, яка здійснює насильство, та іншого (інших) члена (членів) сім'ї, такі діяння не є злочинами проти власності. *Злочинні діяння одного члена сім'ї відносно майна, що належить йому та іншому члену сім'ї на правах спільної сумісної власності*, за наявності необхідних підстав, можуть кваліфікуватися як самоуправство (ст. 356 ККУ), тобто самовільне, всупереч установленому законом порядку, вчинення будь-яких дій, правомірність яких оспорується іншим громадянином, якщо такими діями була заподіяна значна шкода інтересам громадянина, державним чи громадським інтересам або інтересам власника. Так, наприклад, самовільне, всупереч волі дружини, використання чоловіком коштів або майна, яке є спільною сумісною власністю подружжя, що заподіяло значну шкоду інтересам дружини або інтересам сім'ї в цілому, тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 356 ККУ.

Порушення недоторканності житла (ст. 162 ККУ) при вчиненні насильства в сім'ї може полягати у незаконному проникненні до житла чи до іншого володіння члена сім'ї, який проживає окремо, незаконному проведенні в них огляду чи обшуку, а також у незаконному виселенні члена сім'ї чи в інших діях, що порушують недоторканність житла.

Зловживання опікунськими правами (ст. 167 ККУ) як вид економічного насильства в сім'ї полягає у використанні опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (зайняття житлової площі, використання майна тощо).

г) Психологічне насильство, на відміну від інших видів насильства в сім'ї, тягне за собою кримінальну відповідальність лише у рідкісних випадках. Як окремий, самостійний склад злочину психічне насильство в сім'ї може виражатися у вчиненні погрози вбивством (ст. 129 ККУ) та погрози знищення чужого майна шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом (ст. 195 ККУ).

Зазначені погрози тягнуть за собою кримінальну відповідальність лише за умови наявності реальних підстав побоюватися здійснення цих погроз.

Психологічним насильством у сім'ї слід уважати також розголошення одним із членів сім'ї таємниці усиновлення (удочеріння) всупереч волі усиновителя (удочерителя) (ст. 168 ККУ), втягнення неповнолітніх дітей у злочинну діяльність, у пияцтво, заняття жебрацтвом, азартними іграми (ст. 304 ККУ), жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 ККУ).

Слід зазначити, що *психологічне насильство в багатьох випадках виступає способом вчинення інших видів насильства в сім'ї* (наприклад, погроза застосування фізичного насильства може виступати способом вчинення незаконного позбавлення волі, зґвалтування, розбою, вимагання, примушування до зайняття проституцією тощо).

У випадках, коли насильство в сім'ї пов'язано з порушенням громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, такі дії розглядаються як *хуліганство* й тягнуть за собою відповідальність за ст. 296 ККУ. Під час вчинення так званого побутового хуліганства може застосовуватися фізичне насильство щодо інших членів сім'ї (нанесення побоїв, тілесних ушкоджень), сексуальне насильство (наприклад, груба непристойність, публічне оголення), економічне насильство (знищення або пошкодження майна, виселення із житла) або психічне насильство (погрози застосувати насильство, стрілянина у повітря тощо)⁸⁶.

Враховання особливостей сімейного насильства при диференціації кримінальної відповідальності за злочинну поведінку особи: міжнародний досвід

Таким чином, більшість «насильницьких дій в сім'ї», передбачених *Модельним законодавством ООН про домашнє насильство*, тягнуть за собою кримінальну відповідальність за *законодавством України*. Виняток становлять такі прояви сімейного насильства, як словесні образи, переслідування, насильство, пов'язане з посагом, та деякі інші діяння, які не охоплюються кримінальним законодавством України, якщо не містять у своєму складі ознаки інших злочинів.

Наведене свідчить про *безпідставність* поширеної серед жіночих громадських організацій України думки про відсутність в Україні кримінальної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї у різних його формах та проявах, оскільки за такі діяння, що містять склад відповідних злочинів, наступає кримінальна відповідальність за чинним Кримінальним кодексом України.

Особливості кримінальної відповідальності за злочини, які вчинюються на ґрунті сімейного насильства, виступають самостійним предметом дослідження кримінологів, фахівців у галузі кримінального права та процесу⁸⁷.

86 За матеріалами: Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» (Науково-практичний коментар) / За ред. *О.М. Руднєвої*. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – С. 116-124.

87 Див.: *Бойко О.В.* Побутове насильство як об'єкт кримінологічних досліджень // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Вип. 18. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2002. – С.470–474; *Бойко О.В.* Правова кваліфікація насильства в сім'ї // Вісник Національного університету внутрішніх справ. Вип. 20. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ,

Деякі українські та зарубіжні науковці вважають, що немає потреби «створювати особливі норми, що охороняють дітей, так само, як й окремо встановлювати кримінальну відповідальність за внутрішньосімейне насильство, оскільки передбачені такими нормами насильницькі діяння входять до складу інших злочинів»⁸⁸.

Питання про те, чи вимагає корегування українське кримінальне законодавство в частині встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї, або вирішення проблеми впливу сімейних стосунків на межі покарання і кримінальної відповідальності витікає з дискреційних повноважень суду, тобто покладається на його розсуд, залишається дискусійним. Його вирішенню сприятиме вивчення міжнародного досвіду у цій сфері.

Відзначимо, що зарубіжний законодавець не завжди надає підвищену охорону шлюбно-родинним стосункам. Деякі штати в США не розглядають як зґвалтування насильницькі статеві зносини з жінкою, якщо вона є дружиною насильника. Навіть у тих штатах, де статутне законодавство дозволяє притягувати до відповідальності подружжя за подібні злочини (Орегон, Південна Кароліна), суди виправдовують насильників, навіть за наявності вагомих доказів їх провини. В зв'язку з цим слід відзначити постанову Верховного суду Англії від 1991 р., в якому говориться: «Насильник є насильником незалежно від його стосунків з жертвою».

Проте більшість країн світу визнають необхідність врахування особливостей сімейного насильства при диференціації кримінальної відповідальності за злочинну поведінку особи.

При аналізі кримінального законодавства країн світу, у зв'язку з проблемою злочинів, вчинених у результаті сімейного насильства, можна виявити такі тенденції⁸⁹:

1. Спроби комплексного вирішення проблеми насильства в сім'ї

Незважаючи на відмінності в культурі і правових системах, багато країн світу усвідомлюють необхідність комплексного правового захисту від насильства в сім'ї.

Разом з ухваленням спеціального закону, присвяченого запобіганню насильству в сім'ї, що передбачає міжгалузеві заходи протидії в їх сукупності (такі закони на сьогодні діють більш ніж у двадцяти країнах світу), вони пропонують різного роду *поправки до кримінального і цивільного законодавства* (наприклад, Іспанія і Перу прийняли спеціальні поправки про покарання за жорстоке поводження в сім'ї; Франція – поправку до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів про те, що громадські організації з боротьби з насильством можуть виступати позивачами в суді).

2. Диференційований підхід до відповідальності за насильство в сім'ї, який може полягати у такому:

2002. – С.133–138; Кузьмина І.Р. Защита от насилия в семье в новом уголовном законодательстве Украины // Актуальні проблеми політики. Вип. 13-14. – Одеса: Юрид. літ., 2002. – С.582–586 тощо.

88 Шестаков Д.А. Внутрисемейные насильственные преступления: уголовно-правовой аспект// Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 163-172.

89 Колпакова Л.А. Насилие в семье (виктимологический аспект, вопросы дифференциации ответственности и законодательной техники). – М.: Изд-во ООО «Юрлитинформ», 2009. – 196 с.

а) визнання як обтяжливі або пом'якшувальні деяких обставин, що витікають з родинних стосунків;

б) виділення в самостійні спеціальні склади злочинів, що здійснюються проти членів сім'ї;

г) встановлення нових меж караності цих діянь.

У законодавстві зарубіжних країн злочини в сімейно-побутовій сфері досить часто виділяються в самостійні склади, встановлюються нові рамки караності. Наприклад, у Кримінальному кодексі (КК) Іспанії диференціація здійснюється засобами Загальної та Особливої частин – у ст. 24 КК Іспанії *близькі, родинні і подібні до них стосунки між злочинцем і потерпілим розглядаються як обставина, що обтяжує провину*, а в ст.ст. 153, 180-182, 189 тощо того ж Кодексу такі стосунки виступають як кваліфікуючі обставини і, відповідно, за їх порушення передбачаються підвищені санкції.

Ст. 57 КК Іспанії передбачає, що при скоєнні насильницьких і майнових злочинів, а також злочинів проти громадського порядку Суд або Трибунал як додаткове покарання «може заборонити винному знаходитися або відвідувати місцевість, де він скоїв злочин або де проживає потерпілий або його сім'я» на строк до п'яти років. Така заборона може бути застосована також при відстроченні виконання покарання у вигляді позбавлення свободи (ст. 83); при умовно-достроковому звільненні (ст. 90, 105); при застосуванні до особи кримінального покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (ч. 3 ст. 95, ст. 105). Тобто заходи, які традиційно складають зміст охоронних ордерів (обмежувальних приписів), розглядаються як додаткові покарання.

Кримінальний кодекс ФРН у § 225 містить формулювання «жорстоке поводження з підопічним», наділяючи віктимологічним статусом осіб, що не досягли повноліття (18 років), безпорадних, беззахисних осіб, що перебувають під опікою винного, а також осіб, які належать до його домашнього кола, роблячи при цьому акцент на родинних стосунках між злочинцем і потерпілим.

Кримінальний кодекс Данії 1930 р. у главі 23 передбачає відповідальність за зверхнє і принизливе поводження з чоловіком (дружиною), дитиною, будь-якою іншою особою, що перебуває з винним у відносинах кровної або шлюбної спорідненості по прямій лінії. При цьому законодавець ставить припинення кримінального переслідування у залежність від прохання потерпілого (§ 213).

Кримінальний кодекс Японії визнає кваліфікуючою обставиною та передбачає підвищені санкції за вбивство (ст. 205), залишення в небезпеці особою, зобов'язаною піклуватися про покинуту особу (ст. 218), незаконне затримання і позбавлення волі (ст. 220), якщо ці злочини здійснено стосовно особи, що доводиться родичем злочинцеві або його дружині (чоловіку) по прямій висхідній лінії.

Згідно з Кримінальним кодексом Литовської Республіки вбивство або спричинення тяжкої або невеликої тяжкості шкоди здоров'ю родичеві по висхідній або низхідній лінії (батьку, матері або дитині) розглядається як кваліфікований склад злочину.

Відповідно до Кримінального кодексу Молдови при формулюванні однієї з кваліфікуючих ознак таких злочинів, як вбивство (ст. 145), доведення до самогубства

(ст. 150), умисні посягання на здоров'я та тілесну недоторканість (ст. 151, 152, 154), використовується формулювання «відносно чоловіка (дружини) або близького родича».

У законодавстві цілого ряду країн (наприклад, ст.ст. 116, 217 КК Швейцарії; § 213, 238 КК Данії; ст. 120, 183 КК Болгарії; ст.ст. 99, 122 КК Узбекистану; ст.ст. 147, 202 КК Молдови тощо), в тому числі і в Україні, існують такі склади злочинів, як невиконання обов'язків щодо виховання дитини і вбивство матір'ю новонародженої дитини, які передбачають кримінальну відповідальність за насильство в сім'ї по відношенню до дитини.

3. Розвиток ідей відновного правосуддя і розширення можливостей вживання альтернативних кримінальному переслідуванню заходів дії на осіб, що скоїли нетяжкі злочини проти членів своєї сім'ї

Світовий досвід боротьби з насильством у сім'ї свідчить, що вживання заходів кримінальної репресії, пов'язаних з позбавленням волі, не є достатньо ефективним засобом впливу на суб'єктів вчинення насильства в сім'ї. В зв'язку з цим слід відзначити ще одну із сучасних тенденцій зарубіжного законодавства, а саме поступову переорієнтацію з репресивної функції судочинства на правовідновлювальну, що передбачає широкі можливості для використання інститутів так званого «відновного правосуддя». Як правильно відзначає С.Г Келіна, «безумовно, всякий злочин має тягнути за собою відповідальність, але ця відповідальність може полягати не обов'язково в кримінальному покаранні»⁹⁰.

Поява в іноземному праві альтернатив кримінальному переслідуванню виникла в період кризи класичної кримінальної юстиції. Саме у цей період каральна політика поступається місцем відновній і превентивній. Таким чином, на сьогоднішній день у країнах Європи і Америки існують дві моделі побудови судочинства: «парадигма покарання» та «парадигма відновлення». Одним з найбільш поширених засобів «відновного правосуддя» виступає можливість звільнення від покарання за сімейне насильство з умовою проходження особою «спеціальної консультативної програми» або так званих корекційних програм, які спрямовані на нейтралізацію агресивних схильностей особи, що вчинила насильство в сім'ї.

Слід підкреслити, що відповідно до абз. 2 п. «Д» Модельного законодавства ООН про домашнє насильство, «закон має приписувати програми консультування для осіб, які скоїли насильство в сім'ї, як доповнення, а не як альтернативу системі кримінального правосуддя». Отже, запроваджені законодавством України корекційні програми не мають виступати альтернативою кримінальній відповідальності, а процедура їх проходження особою, що вчинила злочин через скоєння насильства в сім'ї, має бути узгоджена з кримінально-процесуальним законодавством.

Шляхи впровадження концепції криміналізації сімейного насильства у кримінальне законодавство України

Позитивний світовий досвід та рекомендації ООН та Ради Європи свідчать про **доцільність врахування в Кримінальному кодексі України особливостей елементного складу злочинів, що складають насильство в сім'ї**, а саме:

90 Келіна С.Г. Восстановительное правосудие: уголовно-правовой аспект // Восстановительное правосудие. – М., 2003. – С. 72.

- особливості їх об'єкта, яким крім суспільних відносин, пов'язаних із захистом життя, здоров'я, власності тощо, виступають сімейні відносини, які страждають від вчинення насильства в сім'ї;
- спеціальний суб'єкт вчинення таких злочинів, яким виступає член сім'ї потерпілого;
- особливості суб'єктивної сторони, яка полягає лише в умисній формі вини;
- особливості об'єктивної сторони таких злочинів, яка включає широкий спектр діянь, що складають різні форми та прояви насильства в сім'ї.

На нашу думку, можна виділити три альтернативні шляхи впровадження концепції криміналізації сімейного насильства у Кримінальний кодекс України:

а) Перший можливий шлях полягає у доповненні Кримінального кодексу України, за аналогією з Кодексом України про адміністративні правопорушення, **окремим складом злочину, який встановлював би кримінальну відповідальність за вчинення суспільно-небезпечних дій, що складають насильство в сім'ї.**

Запровадження такого складу злочину дозволило б підсилити увагу громадськості до злочинного характеру насильницької поведінки в сім'ї, а також передбачити особливості розслідування таких злочинів у кримінально-процесуальному законодавстві України. У той же час його введення не спричинило б виникнення колізій у кримінальному законодавстві, оскільки він виступав би спеціальною нормою по відношенню до статей Кримінального кодексу, які визначають кримінальну відповідальність за заподіяння смерті, тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості чи вчинення інших злочинних дій проти тілесної недоторканості, честі та гідності особи.

Такий шлях, зокрема, обрала Хорватія, яка у 2000 р. запровадила до Кримінального кодексу статтю 215а, що передбачає кримінальну відповідальність «члена сім'ї, який своєю насильницькою, образливою або особливо зневажливою поведінкою ставить іншого члена сім'ї в принизливе становище», та визначила на рівні роз'яснень її вищої судової інстанції особливості співвідношення цієї статті з іншими статтями, які передбачають кримінальну відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю особи або посягання на її честь та гідність.

Проте, на нашу думку, запровадження окремого складу злочину, який полягав би у вчиненні насильства в сім'ї, значно ускладнюється тим, що його об'єктивна сторона мала б включати надто широкий обсяг насильницьких діянь, що підтверджує наведений перелік злочинів, що можуть бути вчинені внаслідок сімейного насильства (*див.: Опис існуючої ситуації та табл. 1 цього пункту Звіту*). Такий широкий обсяг об'єктивної сторони злочину не лише суперечив би засадам теорії злочину, а й значно ускладнив би диференціацію санкцій за його скоєння, оскільки залежно від ступеня суспільної небезпечності насильницької дії в сім'ї мають тягти за собою різні санкції від довічного позбавлення волі до громадських робіт або адміністративного арешту. Очевидно, що передбачити увесь спектр кримінальних покарань у санкції однієї статті неможливо.

б) Другий можливий шлях криміналізації сімейного насильства полягає у виділенні складів злочинів, які можуть вчинюватися внаслідок скоєння тих чи

інших форм насильства щодо дітей та в сім'ї, в **окремий розділ Кримінального кодексу України «Злочини проти сім'ї та дітей»**, наслідком чого буде спрощення кваліфікації злочинів, скоєних у результаті насильства в сім'ї. Науковці з кримінального права майже одностайно вважають, що злочини проти сім'ї та дітей мають власний родовий об'єкт. Однак, на думку одних науковців, родовий об'єкт злочинів проти сім'ї та дітей обмежується лише суспільними відносинами, що забезпечують нормальний розвиток дітей, на думку інших – включає в себе також і сімейні відносини.

Так, до Кримінального кодексу Російської Федерації, введеного в дію 1 січня 1997 р., включено Главу 20, яка об'єднала низку норм щодо суспільно-небезпечних діянь, раніше розміщених у різних розділах Кримінального кодексу Російської РСР 1960 р. Всі склади злочинів, що входять до Глави 20, за особливостями об'єкта поділяються на дві групи: злочини проти неповнолітніх і злочини проти сім'ї. Слід відзначити, що названа глава не містить окремого складу злочину, який передбачав би кримінальну відповідальність за насильство в сім'ї між дорослими членами родини. В цілому ця глава переважно спрямована на захист дітей від протиправної поведінки з боку як батьків, так й інших осіб, які не є членами їх сім'ї, та не враховує специфіку сімейного насильства між повнолітніми членами сім'ї. Кримінальний кодекс Республіки Білорусь, прийнятий Палатою представників 2 червня 1999 р. та схвалений Радою Республіки 24 червня 1999 р. також містить главу 21 «Злочини проти укладу сімейних відносин та інтересів неповнолітніх». Кримінальний кодекс ФРН включає розділ «Злочинні діяння проти громадянського стану, шлюбу та сім'ї».

На нашу думку, такий підхід заслуговує на увагу, проте при віднесенні спеціальних складів злочинів, які можуть вчинюватися внаслідок скоєння насильства в сім'ї та насильства щодо дітей, в окремий розділ Кримінального кодексу, *чимало злочинів проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності членів сім'ї, їх власності тощо або залишаються поза увагою та не враховують специфіку сімейного насильства, або дублюються в цьому розділі, передбачаючи спеціального суб'єкта – члена сім'ї* (наприклад, «вбивство члена сім'ї», «тяжкі тілесні ушкодження, нанесені члену сім'ї», «побої та мордування члена сім'ї» тощо), що невіправдано ускладнює структурну побудову нормативного матеріалу кримінально-законодавства України.

в) Третій шлях, який, на нашу думку, є пріоритетним для України, полягає в доповненні **найбільш поширених складів злочину, які можуть бути вчинені внаслідок сімейного насильства, кваліфікуючою обставиною, якою виступає вчинення того чи іншого злочину особою, що є членом сім'ї потерпілого** (див. табл. 1 цього пункту Звіту).

Крім того, слід доповнити ст. 67 ККУ, що передбачає вичерпний перелік обставин, які обтяжують покарання, такою обставиною, як «вчинення злочину особою, що є членом сім'ї потерпілого», і надати можливість суду враховувати таку обставину як обтяжуючу покарання залежно від обставин справи.

В зв'язку з цим необхідно доповнити Кримінальний кодекс України Приміткою, в якій вказати, що в усіх статтях, де йдеться про **членів сім'ї потерпілого**, під

ними розуміються особи, які перебувають з ним (нею) у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають з ним (нею) у шлюбі; його (її) діти, батьки або особи, що їх замінюють; інші родичі прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання (Таблиця 5.1.).

Така дефініція членів сім'ї кореспондує визначенню поняття «члени сім'ї» в Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» (ст. 1 Закону), хоча бажано на науковому рівні обговорити питання про доцільність перегляду поняття «члени сім'ї» в цілях кримінального законодавства, зокрема, віднесення до них лише родичів прямої лінії споріднення.

Запропонований підхід відповідає тенденції щодо визнання як кваліфікуючої обставини злочинних діянь батьків або осіб, що їх замінюють, по відношенню до дітей та внесення відповідних змін до Кримінального кодексу України, зокрема, ст. ст. 155, 156, 304, 323 ККУ (див. табл. 1 цього пункту Звіту).

Внаслідок такої тенденції, яка окреслилася в останні декілька років, на сьогодні сексуальне та економічне насильство в сім'ї, вчинене щодо неповнолітнього, передбачено спеціальними складами злочинів, тоді як фізичне і психічне насильство охоплюється загальними нормами ККУ, згідно з якими воно може бути вчинене як батьками, так й іншими особами, але вчинення його щодо неповнолітнього, як правило, виступає кваліфікуючою обставиною.

Такий підхід дає підстави для виділення в Кримінальному кодексі України двох груп злочинів, що можуть бути вчинені в результаті насильницьких дій у сім'ї:

1) злочини, які можуть бути вчинені внаслідок сімейного насильства, але не враховують в основних чи кваліфікованих складах фактор насильства в сім'ї;

2) злочини, які цілеспрямовано передбачають кримінальну відповідальність за умисні насильницькі дії з боку членів сім'ї.

Класифікація злочинів, передбачених кримінальним законодавством України, за вказаними групами дозволяє найбільш повно відтворити особливості кримінальної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї за законодавством України та представити отримані результати у вигляді таблиці (див. табл. 5.1).

Постатейні пропозиції щодо внесення змін до Кримінального кодексу України з метою вдосконалення засобів юридичної відповідальності за вчинення злочинів особами, що є членами сім'ї потерпілого

Нижченаведена таблиця містить як чинні склади злочинів, які можуть бути вчинені через насильницькі дії в сім'ї, а також можливі види покарання, що застосовуються у разі їх скоєння, так і пропозиції щодо змін та доповнень до Кримінального кодексу України, спрямовані на впровадження концепції криміналізації сімейного насильства в кримінальне законодавство України.

Таблиця 5.1

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Злочини, які можуть бути вчинені внаслідок сімейного насильства, але не враховують в основних чи кваліфікованих складах фактор насильства в сім'ї			
Р о з д і л ІІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ			
Ст. 115. ч.1	Умисне вбивство 1. Вбивство, тобто умисне протиправне заповідання смерті іншій людині	Карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років	
Ст. 115. ч.2	2. Умисне вбивство: 1) двох або більше осіб; 2) малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; 3) заручника або викраденої людини; 4) вчинене з особливою жорстокістю; 5) вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; 6) з корисливих мотивів; 7) з хуліганських мотивів; 8) особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку; 9) з метою приховати інший злочин або полегшити його вчинення; 10) поєднане із зґвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом; 11) вчинене на замовлення; 12) вчинене за попередньою змовою групою осіб; 13) вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116-118 цього Кодексу	Карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна у випадку, передбаченому пунктом 6 частини другої цієї статті	<i>Доповнити п. 14 «вчинене особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i>
	Доповнити статтю Приміткою 1 <i>Примітка 1. В цьому Кодексі під членами сім'ї потерпілого розуміються особи, які перебувають з ним (нею) у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають з ним (нею) у шлюбі; його (її) діти, батьки або особи, що їх замінюють; інші родичі прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання</i>		
Ст. 116	Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого	Карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Ст. 120 ч.1	<p align="center">Доведення до самогубства</p> <p>1. Доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство, що є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності</p>	<p>Карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк</p>	
Ст. 120 ч.2	<p>2. Те саме діяння, вчинене щодо особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності від винуватого, або щодо двох або більше осіб</p>	<p>Карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк</p>	<p><i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинене особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i></p>
Ст. 121 ч.1	<p align="center">Умисне тяжке тілесне ушкодження</p> <p>1. Умисне тяжке тілесне ушкодження, тобто умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя</p>	<p>Карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років</p>	
Ст. 121 ч.2	<p>2. Умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене способом, що має характер особливого мучення, або вчинене групою осіб, а також з метою залякування потерпілого або інших осіб, або вчинене на замовлення, або спричинило смерть потерпілого</p>	<p>Карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років</p>	<p><i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинене особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i></p>
Ст. 122 ч.1	<p align="center">Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження</p> <p>1. Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, тобто умисне ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у статті 121 цього Кодексу, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину</p>	<p>Карається виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до трьох років</p>	
Ст. 122 ч.2	<p>2. Ті самі дії, вчинені з метою залякування потерпілого або його родичів чи примусу до певних дій</p>	<p>Караються позбавленням волі від трьох до п'яти років</p>	<p><i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинене особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i></p>
Ст. 123	<p align="center">Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання</p> <p>Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого</p>	<p>Карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на строк до двох років</p>	

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Ст. 125 ч.1	Умисне легке тілесне ушкодження 1. Умисне легке тілесне ушкодження	Карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року	
Ст. 125 ч.2	2. Умисне легке тілесне ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності	Карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до одного року, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років	<i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинене особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i>
	Доповнити статтю ч.3 «Дії, передбачені частиною першою та другою цієї статті, вчинені особою, яка є членом сім'ї потерпілого»	<i>Карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років</i>	<i>Внести зміни до ч. 1 ст. 27 «Притягнення до кримінальної відповідальності не інакше як за скаргою потерпілого» Кримінально-процесуального кодексу України, та вказати, що її дія поширюється тільки на ч.1 та ч.2 ст. 125 ККУ</i>
Ст. 126 ч.1	Побої і мордування 1. Умисне завдання удару, побоїв або вчинення інших насильницьких дій, які завдали фізичного болю і не спричинили тілесних ушкоджень	Карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року	
Ст. 126 ч.2	2. Ті самі діяння, що мають характер мордування, вчинені групою осіб, або з метою залякування потерпілого чи його близьких	Караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	<i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i>

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Ст. 127 ч.1	<p style="text-align: center;">Катування</p> <p>1. Катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб</p>	<p>Карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років</p>	
Ст. 127 ч.2	<p>2. Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням свого службового становища</p>	<p>Караються позбавленням волі на строк від трьох до семи років</p>	<p><i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i></p>
Ст. 129 ч.1	<p style="text-align: center;">Погроза вбивством</p> <p>1. Погроза вбивством, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози</p>	<p>Карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до двох років</p>	
Ст. 129 ч.2	<p>2. Те саме діяння, вчинене членом організованої групи</p>	<p>Карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років</p>	<p><i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i></p>
Ст. 133 ч.1	<p style="text-align: center;">Зараження венеричною хворобою</p> <p>1. Зараження іншої особи венеричною хворобою особою, яка знала про наявність у неї цієї хвороби</p>	<p>Карається виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк</p>	
Ст. 133 ч.2	<p>2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за зараження іншої особи венеричною хворобою, а також зараження двох чи більше осіб або неповнолітнього</p>	<p>Караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк до трьох років</p>	<p><i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, яка є чоловіком або дружиною потерпілого»</i></p>

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Ст. 135 ч.1	<p align="center">Залишення в небезпеці</p> <p>1. Завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу, а також у разі, коли він сам поставив потерпілого в небезпечний для життя стан</p>	<p>Карається обмеженням волі на строк до двох років або позбавленням волі на той самий строк</p>	<p><i>Після слів «якщо той, хто залишив без допомоги» додати «був членом її сім'ї або з інших підстав був зобов'язаний піклуватися про цю особу»</i></p>
Ст. 136 ч.1	<p align="center">Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані</p> <p>1. Ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан особи належним установам чи особам, якщо це спричинило тяжкі тілесні ушкодження</p>	<p>Караються штрафом від двохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців</p>	
Ст. 136 ч.2	<p>2. Ненадання допомоги малолітньому, який завідомо перебуває в небезпечному для життя стані, при можливості надати таку допомогу або неповідомлення про такий стан дитини належним установам чи особам</p>	<p>Караються штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до трьох років</p>	
Ст. 143 ч.2	<p align="center">Порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини</p> <p>2. Вилучення у людини шляхом примушування або обману її органів або тканин з метою їх трансплантації</p>	<p>Карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років</p>	
Ст. 143 ч.3	<p>3. Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені щодо особи, яка перебувала в безпорадному стані або в матеріальній чи іншій залежності від винного</p>	<p>Караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого</p>	<p><i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i></p>

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Розділ III ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ			
Ст. 146 ч.1	Незаконне позбавлення волі або викрадення людини 1. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини	Караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк	
Ст. 146 ч.2	2. Ті самі діяння, вчинені щодо малолітнього або з корисливих мотивів, щодо двох чи більше осіб або за попередньою змовою групою осіб, або способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або таке, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань, або із застосуванням зброї, або здійснюване протягом тривалого часу	Караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	<i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i>
Ст. 149 ч.1	Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини 1. Торгівля людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи	Караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років	
Ст. 149 ч.2	2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього або щодо кількох осіб, або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності, або поєднані з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого чи його близьких, або з погрозою застосування такого насильства	Караються позбавленням волі на строк від п'яти до дванадцяти років з конфіскацією майна або без такої	<i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i>
Розділ IV ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ			
Ст. 152 ч.1	Зґвалтування 1. Зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи	Карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років	
Ст. 152 ч.2	2. Зґвалтування, вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 153-155 цього Кодексу	Карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років	<i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i>

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Ст. 152 ч.3	3. Зґвалтування, вчинене групою осіб, або зґвалтування неповнолітньої чи неповнолітнього	Карється позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років	
Ст. 152 ч.4	4. Зґвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки, а також зґвалтування малолітньої чи малолітнього	Карється позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років	<i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «зґвалтування дитини батьками або особами, які їх замінюють»</i>
Ст. 153 ч.1	Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом 1. Задоволення статевої пристрасті неприродним способом із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи	Карється позбавленням волі на строк до п'яти років	
Ст. 153 ч.2	2. Те саме діяння, вчинене повторно або групою осіб, або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 152 або 154 цього Кодексу, а також вчинене щодо неповнолітньої чи неповнолітнього	Карється позбавленням волі на строк від трьох до семи років	<i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, яка є членом сім'ї потерпілого»</i>
Ст. 153 ч.3	3. Те саме діяння, вчинене щодо малолітньої чи малолітнього, або якщо воно спричинило особливо тяжкі наслідки	Карється позбавленням волі на строк від восьми до дванадцяти років	<i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинене батьками дитини або особами, які їх замінюють»</i>
Р о з д і л Ⅵ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ			
Ст. 194 ч.1	Умисне знищення або пошкодження майна 1. Умисне знищення або пошкодження чужого майна, що заподіяло шкоду у великих розмірах	Карється штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років, або позбавленням волі на той самий строк	<i>Стаття 194 із змінами, внесеними згідно із Законом № 270-VI від 15.04.2008 р.</i>
Ст. 194 ч.2	2. Те саме діяння, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки	Карється позбавленням волі на строк від трьох до десяти років	<i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинене особою, що є членом сім'ї потерпілого»</i>

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Ст. 195	<p align="center">Погроза знищення майна</p> <p>Погроза знищення чужого майна шляхом підпалу, вибуху або іншим загальнонебезпечним способом, якщо були реальні підстави побоюватися здійснення цієї погрози</p>	<p>Карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від шістдесяти до ста двадцяти годин, або виправними роботами на строк до одного року, або арештом на строк до шести місяців</p>	<p><i>Стаття 195 із змінами, внесеними згідно із Законом № 270-VI від 15.04.2008 р.</i></p>
<p>Р о з д і л XII ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА МОРАЛЬНОСТІ</p>			
Ст. 303 ч.1	<p align="center">Сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією</p> <p>1. Втягнення особи в заняття проституцією або примушування її до зайняття проституцією з використанням обману, шантажу чи уразливого стану цієї особи, або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, або сутенерство -</p>	<p>Караються позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років</p>	<p><i>Стаття 303 в редакції Закону № 3316-IV від 12.01.2006 р.</i></p>
Ст. 303 ч.2	<p>2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені щодо кількох осіб або повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або службовою особою з використанням службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності</p>	<p>Караються позбавленням волі на строк від чотирьох до семи років</p>	<p><i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені особою, що є членом сім'ї потерпілого»</i></p>
Ст. 303 ч.3	<p>3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені щодо неповнолітнього або організованою групою</p>	<p>Караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої</p>	
Ст. 303 ч.4	<p>4. Дії, передбачені частинами першою, другою або третьою цієї статті, вчинені щодо малолітнього, або якщо вони спричинили тяжкі наслідки</p>	<p>Караються позбавленням волі на строк від восьми до п'ятнадцяти років з конфіскацією майна або без такої</p>	<p><i>Доповнити кваліфікуючою обставиною «вчинені батьками дитини або особами, які їх замінують»</i></p>

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
	<p>Примітка.</p> <p>1. Під сутенерством у цій статті слід розуміти дії особи по забезпеченню заняття проституцією іншою особою.</p> <p>2. Відповідальність за втягнення малолітнього чи неповнолітнього в заняття проституцією чи примушування їх до заняття проституцією за цією статтею має наставати незалежно від того, чи вчинені такі дії з використанням обману, шантажу, уразливого стану зазначених осіб або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, використанням службового становища, або особою, від якої потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності</p>		
Злочини, які цілеспрямовано передбачають кримінальну відповідальність за умисні насильницькі дії з боку членів сім'ї⁹¹			
Р о з д і л ІІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ			
Ст. 117	<p style="text-align: center;">Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини</p> <p><i>Умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів</i></p>	Карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	
Ст. 135 ч.1	<p style="text-align: center;">Залишення в небезпеці</p> <p>1. Завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого безпорадного стану, якщо той, хто залишив без допомоги, зобов'язаний був піклуватися про цю особу і мав змогу надати їй допомогу, а також у разі, коли він сам поставив потерпілого в небезпечний для життя стан</p>	Карається обмеженням волі на строк до двох років або позбавленням волі на той самий строк	
Ст. 135 ч.2	2. <i>Ті самі дії, вчинені матір'ю стосовно новонародженої дитини, якщо матір не перебувала в зумовленому пологами стані</i>	Караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк	
Р о з д і л ІІІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ			
Ст. 150-1 ч.1	<p style="text-align: center;">Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом</p> <p>1. <i>Використання батьками або особами, які їх замінюють, малолітньої дитини для заняття жебрацтвом (систематичного випрошування грошей, речей, інших матеріальних цінностей у сторонніх осіб) з метою отримання прибутку</i></p>	Карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк	Кодекс доповнено статтею 150-1 згідно із Законом № 894-VI від 15.01.2009 р.

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Ст. 150-1 ч.2	2. Ті самі дії, вчинені щодо чужої малолітньої дитини або пов'язані із застосуванням <i>насильства</i> чи погрозою його застосування, а так само вчинені повторно або особою, яка раніше скоїла один із злочинів, передбачених статтями 150, 303, 304 цього Кодексу, або за попередньою змовою групою осіб	Караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк від трьох до восьми років	
Ст. 150-1 ч.3	3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, а також якщо внаслідок таких дій дитині спричинені середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження	Караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років	
Розділ IV ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ			
Ст. 155 ч.1	Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості 1. Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості	Караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	
Ст. 155 ч.2	2. Ті самі дії, вчинені батьком, матір'ю, вітчиму, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, або якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки	Караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого	<i>Частина друга статті 155 в редакції Закону № 600-VI від 25.09.2008 р.</i>
Ст. 156 ч.1	Розбещення неповнолітніх 1. Вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку	Караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк	
Ст. 156 ч.2	2. Ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або батьком, матір'ю, вітчиму, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього	Караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого	<i>Частина друга статті 155 в редакції Закону № 600-VI від 25.09.2008 р.</i>

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Розділ V ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВИБОРЧИХ, ТРУДОВИХ ТА ІНШИХ ОСОБИСТИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА			
Ст. 164 ч.1	<p style="text-align: center;">Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей</p> <p>1. Злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання дітей (аліментів), а також злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні</p>	<p>Карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від вісімдесяти до ста двадцяти годин або виправними роботами на строк до одного року, або обмеженням волі на строк до двох років</p>	<p>Стаття 164 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2456-IV від 03.03.2005 р., № 270-VI від 15.04.2008 р.</p>
Ст. 164 ч.2	<p>2. Те саме діяння, вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею</p>	<p>Карається громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк від двох до трьох років</p>	
Ст. 165 ч.1	<p style="text-align: center;">Ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків</p> <p>1. Злісне ухилення від сплати встановлених рішенням суду коштів на утримання непрацездатних батьків</p>	<p>Карається штрафом від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк від вісімдесяти до ста двадцяти годин або виправними роботами на строк до одного року, або обмеженням волі на строк до двох років</p>	<p>Стаття 165 із змінами, внесеними згідно із Законами № 2456-IV від 03.03.2005 р., № 270-VI від 15.04.2008 р.</p>
Ст. 165 ч.2	<p>2. Те саме діяння, вчинене особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею</p>	<p>Карається громадськими роботами на строк від ста двадцяти до двохсот сорока годин або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк від двох до трьох років</p>	

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Ст. 166	<p>Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування</p> <p><i>Злісне невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки</i></p>	<p>Карається обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк</p>	
Ст. 167	<p>Зловживання опікунськими правами</p> <p><i>Використання опіки чи піклування з корисливою метою на шкоду підопічному (зайняття житлової площі, використання майна тощо)</i></p>	<p>Карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років</p>	
<p>Р о з д і л XII ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА МОРАЛЬНОСТІ</p>			
Ст. 304 ч.1	<p>Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність</p> <p>1. Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, у пияцтво, у заняття жебрацтвом, азартними іграми</p>	<p>Карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років</p>	<p><i>Стаття 304 із змінами, внесеними згідно із Законом № 616-VI від 01.10.2008 р.</i></p>
Ст. 304 ч.2	<p>2. Ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником, або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього</p>	<p>Караються позбавленням волі на строк від чотирьох до десяти років</p>	
<p>Р о з д і л XIII ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ ТА ІНШІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ</p>			
Ст. 323 ч.1	<p>Спонування неповнолітніх до застосування допінгу</p> <p>1. Спонування неповнолітніх до застосування допінгу</p>	<p>Карається штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років</p>	<p><i>Стаття 323 із змінами, внесеними згідно із Законом № 616-VI від 01.10.2008 р.</i></p>

№ статті ККУ	Зміст статті Кримінального кодексу України	Види покарань, передбачених санкцією статті ККУ	Зміни чи доповнення, що рекомендуються, інші примітки
Ст. 323 ч.2	2. <i>Та сама дія, вчинена батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником або особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого чи піклування про нього, його тренером, або повторно, або особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями 314, 315, 317, 324 цього Кодексу</i>	Карається обмеженням волі на строк до двох років або позбавленням волі на той самий строк.	
	Примітка. Допінг – це засоби і методи, які входять до переліку заборонених Антидопінговим кодексом Олімпійського руху		

5.5.4. Цивільна та сімейно-правова відповідальність за вчинення насильства в сім'ї

Особливості цивільно-правової відповідальності за діяння, що становлять насильство в сім'ї, за законодавством України

Якщо дії особи, яка вчинила насильство в сім'ї, підпадають під ознаки злочину або адміністративного правопорушення, то разом з притягненням правопорушника до кримінальної або адміністративної відповідальності, до нього можуть бути застосовані заходи *цивільно-правової відповідальності* в порядку, передбаченому відповідно до ст. 328 Кримінально-процесуального кодексу України та ст. 40 КУпАП.

У той же час якщо дії особи, яка вчинила насильство в сім'ї, не містять ознак злочину, або розгляд справи в кримінальному або адміністративному порядку не було ініційовано, потерпіла особа в будь-якому випадку завжди має право подати позовну заяву і притягти винну особу до *цивільно-правової відповідальності*, під якою слід розуміти *негативні для порушника наслідки скоєного ним правопорушення (насильства в сім'ї), які виявляються в необхідності відшкодування потерпілому заподіяних моральних і матеріальних збитків.*

Юридичною підставою для такої відповідальності є закон у широкому розумінні, тобто нормативно-правовий акт, який передбачає застосування до особи санкцій цивільно-правового характеру за вчинення певного діяння. Загальні засади цивільної відповідальності, яка виникає із завдання шкоди, врегульовано главою 82 Цивільного кодексу України. Так, згідно з ч. 1 ст. 1166 Цивільного кодексу України, майнова шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим майновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується особою, яка її завдала. Ст. 1167 Цивільного кодексу України закріплює, що моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності вини останньої.

Фактичною підставою цивільної відповідальності є склад цивільного правопорушення, що включає протиправну поведінку особи; шкідливий результат

такої поведінки (шкоди); причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; вину особи, яка заподіяла шкоду. Відшкодування завданої матеріальної та моральної шкоди винною особою здійснюється або при притягненні цієї особи до кримінальної чи адміністративної відповідальності, або у порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України шляхом подання відповідного позову.

Так, згідно зі ст. 28 Кримінально-процесуального кодексу України, особа, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, має право при провадженні в кримінальній справі пред'явити до обвинуваченого або до осіб, що несуть матеріальну відповідальність за дії обвинуваченого, цивільний позов, який розглядається судом разом з кримінальною справою. Цивільний позов може бути пред'явлений як під час досудового слідства і дізнання, так і під час судового розгляду справи, але до початку судового слідства. Відмова в позові в порядку цивільного судочинства позбавляє позивача права пред'являти той самий позов у кримінальній справі. Згідно зі ст. 40 КУпАП України, якщо в результаті вчинення адміністративного правопорушення спричинено майнову шкоду громадянину, то адміністративна комісія, виконавчий орган сільської, селищної, міської ради при вирішенні питання про накладення стягнення за адміністративне правопорушення має право одночасно вирішити питання відшкодування винною особою майнової шкоди, якщо її сума не перевищує двох неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а суддя районного (міського) суду – незалежно від розміру шкоди. Крім того, вирок або постанова суду у кримінальній чи адміністративній справі, які набрали законної сили, є обов'язковим для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дії особи, відносно якої відбувся вирок чи постанова суду, в питаннях, чи мали місце ці дії та чи вчинені вони цією особою.

За вибором позивача позовна заява може бути подана до районного (міського) суду за місцем проживання відповідача, або за місцем проживання позивача, або за місцем заподіяння шкоди (ч. 2 ст. 126 Цивільного процесуального кодексу України) і має містити такі реквізити: назва суду, до якого подається заява; точна назва позивача і відповідача; зміст позовних вимог (кожна вимога у резолютивній частині заяви заявляється окремо); виклад обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги; зазначення доказів, що стверджують позов; зазначення ціни позову; підпис позивача або його представника із зазначенням часу подання заяви. До позовної заяви додаються письмові докази, а якщо позовна заява подається представником позивача, – також довіреність чи інший документ, що стверджує повноваження представника (ст. 137 Цивільного процесуального кодексу України). Слід підкреслити, що при розгляді цивільних справ діє презумпція винуватості, тобто обов'язок спростування позовних вимог покладено на відповідача.

Важливою проблемою цивільної відповідальності осіб, які вчинили насильство в сім'ї, є відшкодування майнової шкоди при вчиненні насильства економічного спрямування. Відшкодування завданої шкоди залежатиме від правового режиму майна, яке пошкоджене або знищене, та від того, в яких відносинах перебувають постраждала особа та особа, яка вчинила насильство в сім'ї (чоловік – жінка, батьки – дитина).

Майно може належати одному з подружжя на праві приватної власності або подружжю на праві спільної сумісної власності (глави 7, 8 Сімейного кодексу України). Слід пам'ятати, що особливості правового режиму майна подружжя можуть бути визначені шлюбним договором (контрактом). Згідно з ч. 2 ст. 97 Сімейного кодексу України, сторони (шлюбного договору) можуть домовитися вважати майно, набуте ними за час шлюбу спільною частковою власністю або особистою приватною власністю кожного з них.

Стаття 57 Сімейного кодексу України до особистої приватної власності дружини, чоловіка відносить: майно, набуте нею, ним до шлюбу; майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування; майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто; речі індивідуального користування, у тому числі коштовності, премії, нагороди, отримані за особисті заслуги (за винятками, встановленими законом) та деяке інше. У разі, якщо шкоду завдано наведеному вище майну (наприклад, дружиною або чоловіком з мотиву ревнощів пошкоджено автомобіль, придбаний одним із подружжя до укладення шлюбу), вона підлягає відшкодуванню у повному обсязі за рахунок майна заподіювача шкоди або (у відносинах подружжя) за рахунок виділеної частки майна, яке перебуває у режимі спільної сумісної власності подружжя.

Відповідно до статей 60-62 Сімейного кодексу України, на праві спільної сумісної власності подружжю належить майно подружжя (будь-які речі, за винятком тих, які вилучені з цивільного обороту), набуте за час шлюбу, незалежно від того, що один з подружжя не мав з поважних причин самостійного заробітку; заробітна плата, пенсія, стипендія, одержані одним з подружжя і внесені до сімейного бюджету або внесені на його особистий рахунок у банківську установу (в цьому аспекті невнесення чоловіком або жінкою заробітної плати до сімейного бюджету, в разі якщо один з подружжя з поважної причини (наприклад, догляд за дітьми) не працює, вже може розглядатись як економічне насильство в сім'ї); речі для професійних занять; майно, яке належало дружині або чоловіку на праві приватної власності, після його значного поліпшення за спільні кошти або кошти іншого з подружжя (за рішенням суду).

Як зазначив Пленум Верховного Суду України у Постанові «Про застосування судами деяких норм Кодексу про шлюб та сім'ю» від 12.06.1998 р., спільною сумісною власністю подружжя, зокрема, може бути: квартири, житлові і садові будинки; земельні ділянки та насадження на них, продуктивна і робоча худоба, засоби виробництва, транспортні засоби; грошові кошти, акції та інші цінні папери, вклади до кредитних установ; паєнагромадження в житлово-будівельному, гаражно-будівельному кооперативі; страхова сума, страхове відшкодування, сплачені за рахунок спільних коштів подружжя, страхові платежі, які були повернуті при достроковому розірванні такого договору страхування або які міг би одержати один із подружжя в разі дострокового розірвання такого договору на час фактичного припинення шлюбу; грошові суми та майно, належні подружжю за іншими зобов'язальними правовідносинами. Шкода, завдана цьому майну, відшкодовується винним у межах виділеної частки, яка належить постраждалий

особі, за рахунок частки в спільному сумісному майні або за рахунок майна, що є приватною власністю особи, яка вчинила насильство в сім'ї. Таким чином, якщо чоловік або жінка знищує майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, інший з подружжя має право вимагати відшкодування вартості знищеного майна за рахунок особистого майна ін. подружжя або вимагати поділу майна у порядку ст. 71 Сімейного кодексу України та відшкодування шкоди (грошової компенсації) за рахунок виділеної частки.

Згідно зі ст. 173 Сімейного кодексу України, батьки і діти, зокрема, ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Таким чином, відшкодування шкоди, завданої майну дітей батьками або майну батьків дітьми, здійснюється за рахунок майна винної особи, що належить їй на праві приватної власності. Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить їм на праві спільної сумісної власності і, відповідно, захищається у загальному порядку на підставі Цивільного кодексу України.

Крім того, відповідно до ст. 174 Сімейного кодексу України, майно, придбане батьками або одним із них для забезпечення розвитку, навчання та виховання дитини (одяг, інші речі особистого вжитку, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання тощо), є власністю дитини. Тобто в разі якщо мати або батько, конфліктуючи з дитиною, псують або знищують її одяг, іграшки тощо, ці дії можуть кваліфікуватись як насильство в сім'ї, а у самої дитини (або у органів опіки і піклування в інтересах дитини) з'являється право вимагати відшкодування завданої шкоди.

Притягнення особи до юридичної відповідальності є можливим, якщо дії цієї особи спричинили іншому члену сім'ї моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю. У той же час чинне законодавство не визначає, що слід розуміти під терміном «моральна шкода». Таке визначення закріплено у Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (нематеріальної) шкоди» від 31.03.1995 р. № 4 із змінами, внесеними Постановою Пленуму Верховного Суду України від 25.05.2001 р. № 5, відповідно до пункту 3 якої моральна шкода – це втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. У Методичних рекомендаціях «Відшкодування моральної шкоди», затверджених Листом Міністерства юстиції України від 13.05.2004 р. № 35-13/797, відтворюється вказане визначення моральної шкоди, а саме: визначається, що під *моральною шкодою* слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Відповідно до чинного законодавства, моральна шкода може полягати, зокрема:

- у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;
- у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

З огляду на це, особа, потерпіла від насильства в сім'ї, у позовній заяві має зазначити, в чому полягає ця шкода, якими неправомірними діями її заподіяно позивачеві, з яких міркувань він виходив, визначаючи розмір шкоди, та якими доказами це підтверджується. При недотриманні позивачем зазначених вимог настають наслідки, передбачені ст. 139 Цивільного процесуального кодексу України.

Рішення місцевого суду може бути оскаржено в апеляційному та касаційному порядку.

Сімейно-правова відповідальність за діяння, що становлять насильство в сім'ї по відношенню до дитини

Крім кримінальної, адміністративної та цивільно-правової відповідальності, вчинення насильства в сім'ї по відношенню до дитини тягне за собою **негативні наслідки, передбачені сімейним законодавством України**.

Жорстоке поводження з дитиною, а також вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини, примушення її до жебракування та бродяжництва визнаються Сімейним кодексом України як підстави для позбавлення батьківських прав (відповідно, п. 3, п. 5 ст. 164 СКУ) або відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 1 ст. 170 СКУ).

Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» від 30.08.2007 р. № 3 уточнює поняття жорстокого поводження та експлуатації дитини як підстав позбавлення батьківських прав. Відповідно до п. 16 Постанови жорстоке поводження полягає у фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дитини тощо. Як експлуатацію дитини слід розглядати залучення її до непосильної праці, до заняття проституцією, злочинною діяльністю або примушування до жебракування.

Отже, насильство щодо дитини з боку її батьків (або одного з них), вчинене у вказаних формах, виступає підставою для позбавлення особи, що вчинила насильство в сім'ї, батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення батьківських прав.

Особа, позбавлена батьківських прав:

- 1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;
- 2) перестає бути законним представником дитини;
- 3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;
- 4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;
- 5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати у разі своєї непрацездатності (право на

утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування);

б) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

Особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини.

До особистих немайнових прав, які втрачаються особою, позбавленою батьківських прав, належать право на спілкування з дитиною, право на її виховання, на проживання з дитиною.

Також особа, позбавлена батьківських прав втрачає права щодо захисту дитини (на самозахист, на звернення до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини), передбачені статтею 154 СКУ.

Особи, позбавлені батьківських прав, звільняються від обов'язків щодо виховання дитини. Проте, згідно з ч. 2 ст. 166 СКУ, особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Обов'язок утримувати дитину може виконуватись через аліментні платежі або в інших передбачених законом формах.

Проблеми застосування заходів юридичної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї за цивільним та сімейним законодавством України

1. Механізм притягнення особи, що вчинила насильство в сім'ї, до цивільно-правової відповідальності, досить ґрунтовно визначений Цивільним процесуальним кодексом України. Проте практика розгляду судами України справ за позовами щодо компенсації матеріальної чи моральної шкоди, завданої насильницькими діями в сім'ї, майже відсутня.

Це пояснюється, передусім, такими чинниками:

- необізнаністю чи неналежною обізнаністю жертв насильства в сім'ї щодо їх права на компенсацію моральної та матеріальної шкоди, завданої насильницькими діями в сім'ї, а також процесуальних аспектів його реалізації (процедури звернення до суду, складання позовної заяви тощо);
- відсутністю коштів на оплату професійної правової допомоги;
- недостатнім рівнем довіри населення до судової системи.

2. Судова практика свідчить, що суди підходять спрощено до розгляду справ щодо позбавлення батьківських прав або відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав, часто не розмежовуючи підстави позбавлення батьківських прав, не посилаючись на конкретні пункти статті 164 СКУ, хоча підстави позбавлення батьківських прав є різними по своїй суті і потребують неоднакових доказів.

3. Практика розгляду випадків насильства в сім'ї однозначно свідчить про те, що в переважній більшості випадків ефективність засобів його попередження нівелюється продовженням спільного проживання жертв насильства в сім'ї та їх кривдників. На сьогодні відсутні законодавчі можливості примусового виселення кривдника або примусового розподілу житла, яке перебуває у спільній власності жертви сімейного насильства та суб'єкта його вчинення, за відсутності згоди останнього.

При цьому в законодавстві України існує певний аналог такої норми: статтею 167 СКУ «Влаштування дитини, батьки якої позбавлені батьківських прав» передбачається:

«1. Якщо дитина проживала з тим із батьків, хто позбавлений батьківських прав, суд вирішує питання про можливість їхнього подальшого проживання в одному житловому приміщенні.

2. Суд може постановити рішення про виселення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, з житлового приміщення, в якому він проживає з дитиною, якщо буде встановлено, що він має інше житло, в яке може поселитися, або постановити рішення про примусовий поділ житла чи його примусовий обмін».

Рекомендації щодо вдосконалення заходів цивільної та сімейно-правової відповідальності осіб, які вчинили насильство в сім'ї

Виходячи з наведеного необхідно:

- звернути увагу судів на неприпустимість спрощеного підходу до розгляду справ щодо позбавлення батьківських прав та необхідність визначення у рішенні суду підстав позбавлення батьківських прав, передбачених пунктами 1-6 ч.1 ст. 164 СКУ, та відповідних їм доказів. Слід також наголосити на необхідності з'ясування думки дитини при вирішенні справ щодо позбавлення батьківських прав;
- доповнити Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» статтею, що містить *перелік прав жертв насильства в сім'ї*, серед яких вказати право жертви насильства в сім'ї на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої насильницькими діями в сім'ї;
- включити перелік прав жертв насильства в сім'ї до *пам'ятки для жертв насильства в сім'ї*, що має видаватися відповідними підрозділами органів внутрішніх справ (див. п. 6.2 розділу VI Звіту);
- доповнити ст. 6 Закону «Повноваження відповідних підрозділів органів внутрішніх справ щодо попередження насильства в сім'ї» обов'язком органів внутрішніх справ роз'яснювати жертві насильства в сім'ї її права, у тому числі право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої внаслідок вчинення насильства в сім'ї;
- запровадити поняття *систематичності насильства в сім'ї* та визначати вчинення систематичного насильства в сім'ї *підставою для примусового поділу або примусового обміну спільного житла членів сім'ї*, для чого внести відповідні зміни до Сімейного та Житлового кодексів України.

5.6. Модернізація роботи органів внутрішніх справ

у сфері попередження та реагування на випадки насильства в сім'ї

Розділ містить *рекомендації щодо модернізації роботи органів внутрішніх справ з попередження та реагування на випадки насильства в сім'ї*, а також засобів повсякденної діяльності органів внутрішніх справ у сфері попередження сімейного насильства.

5.6.1. Повноваження служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей щодо попередження насильства в сім'ї за законодавством України

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» з урахуванням змін, внесених Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.2008 р., до органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, належать відповідні підрозділи органів внутрішніх справ.

Згідно зі ст. 6 цього Закону в органах внутрішніх справ заходи щодо попередження насильства в сім'ї здійснюють *служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей*. Повноваження кримінальної міліції у справах дітей поширюються на випадки, коли жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, а також особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягли 18-річного віку.

Служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція в справах дітей здійснюють свою діяльність на підставі:

- Конституції України;
- Закону України «Про міліцію» від 20.12.1991 р. № 565-XII;
- Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР;
- Постанови Кабінету Міністрів України «Про створення кримінальної міліції у справах дітей» від 08.07.1995 р. № 502;
- Наказу Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України» від 20.10.2003 р. № 1212;
- Наказу Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження змін до положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України», затвердженого наказом МВС від 20.10.2003 р. № 1212» від 25.06.2009 р. № 283 та інших нормативно-правових актів України.

У сфері попередження насильства в сім'ї ці підрозділи органів внутрішніх справ:

- виявляють причини та умови, що сприяють проявам насильства в сім'ї, вживають у межах своїх повноважень заходів щодо їх усунення;
- беруть на профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та проводять виховно-попереджувальну роботу з ними;
- відвідують сім'ї, члени яких перебувають на профілактичному обліку, за місцем їх проживання і проводять з ними профілактичну роботу;
- виносять офіційні попередження членам сім'ї про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї;
- приймають та розглядають у межах своїх повноважень, визначених законом, заяви і повідомлення про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення;

- вживають відповідних заходів щодо припинення насильства в сім'ї, а також дій членів сім'ї, що спрямовані на виконання реальної загрози вчинення насильства в сім'ї;
- повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;
- направляють жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства;
- виносять захисні приписи у випадках, передбачених цим Законом;
- контролюють виконання вимог захисних приписів;
- направляють осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми;
- взаємодіють із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства у питаннях попередження насильства в сім'ї;
- надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів;
- здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

Служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція в справах дітей, здійснюючи свої повноваження щодо прийняття та розгляду заяв і повідомлень про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення, керуються Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або його реальну загрозу» від 26.04.2003 р. № 616 та Наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 р. № 3131/386, у п. 2.7 якого конкретизуються повноваження органів внутрішніх справ щодо попередження насильства в сім'ї.

Дільничні інспектори міліції органів внутрішніх справ входять до структурного підрозділу *міліції громадської безпеки*. Завдання, основні напрямки організації роботи, обов'язки і права працівників служби дільничних інспекторів міліції визначено у *Положенні про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України*, із змінами та доповненнями. Відповідно до Положення, служба дільничних інспекторів міліції в системі МВС України забезпечує в межах своїх повноважень організацію профілактичної роботи з особами, які перебувають на обліках в органах внутрішніх справ, щодо попередження вчинення з їхнього боку злочинів та інших правопорушень з широким залученням до цієї роботи населення та громадських формувань з охорони громадського порядку, формування позитивного іміджу міліції. Служба дільничних інспекторів відіграє значну роль у попередженні злочинності в цілому.

Серед основних прав старшого дільничного (дільничного) інспектора міліції п. 7.15 Положення з урахуванням останніх змін передбачено право «*виносити офіційні попередження членам сім'ї про неприпустимість учинення насильства в сім'ї, а також захисні приписи у випадках, передбачених чинним законодавством. Направляти осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми*».

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р., *кримінальна міліція у справах дітей* належить до органів і служб у справах дітей та спеціальних установ, які здійснюють соціальний захист і профілактику правопорушень серед дітей. Згідно зі ст. 5 зазначеного Закону, *кримінальна міліція у справах дітей є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ*. В Положенні про кримінальну міліцію у справах дітей, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України «Про створення кримінальної міліції у справах дітей», зазначається, що кримінальна міліція у справах дітей створена з метою соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, що не досягли 18-літнього віку.

Отже, служба дільничних інспекторів міліції та кримінальна міліція у справах дітей – це низова ланка органів внутрішніх справ з проведення заходів, спрямованих на попередження злочинів за місцем проживання громадян.

5.6.2. Рекомендації щодо вдосконалення повноважень міліції щодо попередження насильства в сім'ї та механізму їх взаємодії з органами та установами, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї

Модернізація роботи органів внутрішніх справ у сфері попередження та реагування на випадки насильства в сім'ї вимагає вдосконалення їх повноважень у цій сфері та налагодження ефективного алгоритму взаємодії міліції з іншими державними органами, установами та організаціями, до яких належать:

- *спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї (таким органом визнано Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, його управління та відділи на місцях);*
- *органи опіки і піклування;*
- *спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства, а саме:*
  - *кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення (далі – кризові центри);*
  - *центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї;*
- *служба у справах дітей;*
- *центри соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді;*
- *органи охорони здоров'я;*
- *органи освіти.*

Розробка спільних стратегій міжвідомчої взаємодії органів і служб, які б базувалися на єдиних принципах, стандартах (протоколи), є важливою складовою діяльності з протидії насильству в сім'ї.

З метою вдосконалення діяльності органів внутрішніх справ як елемента інституціональної системи протидії насильству в сім'ї необхідно:

1) *розширити перелік* передбачених Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» *органів та установ, на які покладається вживання заходів з попередження насильства в сім'ї*, та включити до нього суди, прокуратуру, служби у справах дітей, заклади та органи освіти, заклади та органи охорони здоров'я, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також визначити на законодавчому рівні обсяг їх повноважень у цій сфері. Визначити в Законі їх повноваження, узгодити їх між собою та відтворити у відповідних законодавчих актах, які визначають загальний обсяг повноважень цих органів та установ (Законах України «Про освіту», «Про охорону здоров'я» тощо). Це дозволить визначити алгоритм взаємодії міліції та інших органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, на рівні закону та уникнути принципових неузгодженостей щодо порядку їх підзвітності та підконтрольності на підзаконному рівні. У такому випадку на рівні підзаконних актів потребуватимуть врегулювання лише процедурні, організаційні питання їх взаємодії;

2) узгодити на законодавчому рівні *порядок та процедури попередження насильства в сім'ї та релевантних інститутів, які співвідносяться за обсягом понять з категорією «насильство в сім'ї»*. Йдеться, зокрема, про узгодження алгоритму дій міліції та інших органів державної влади та місцевого самоврядування у разі виявлення фактів «насильства в сім'ї» та «жорстокого поводження з дітьми» (оскільки сімейне насильство по відношенню до дитини виступає однією з форм жорстокого поводження з дітьми), а також узгодження процедури взяття органами внутрішніх справ на *профілактичний облік* осіб, що вчинили насильство в сім'ї, та здійснення відповідними структурами *соціального супроводу* сімей, які опинилися «в складних життєвих обставинах», оскільки вчинення насильства в сім'ї виступає підставою для визнання сім'ї такою, що опинилася в складних життєвих обставинах, з усіма юридичними наслідками, передбаченими законодавством;

3) розробити чітку, послідовну *інструкцію (стандарт) для дільничних інспекторів та співробітників кримінальної міліції у справах дітей щодо їх поводження у ситуації припинення насильства в сім'ї*. Цей стандарт має включати чіткий, узгоджений алгоритм дій уповноважених посадових осіб служби дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах дітей щодо виявлення та розгляду випадків насильства в сім'ї, а також порядок та строки повідомлення ними інших органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї;

4) вдосконалити *повноваження органів внутрішніх справ у сфері попередження та реагування на випадки насильства в сім'ї*, а також привести їх у відповідність до стандартів ООН, що викладені в п. «А» «Обов'язки поліцейських» ч. 3 «Механізм подання скарг» Модельного законодавства ООН про домашнє насильство, зокрема, в частині:

- роз'яснення жертві насильства в сім'ї її прав;

- обов'язку забезпечити її транспортування до кризових центрів для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення, центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї;
- супроводження жертви до спільного з кривдником місця проживання з метою забрати речі особистого користування тощо.

5) На законодавчому рівні визначити перелік прав жертви насильства в сім'ї, зокрема, до них слід віднести право:

- звернутись за допомогою до органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї;
- отримати інформаційну, медичну, соціальну, психологічну, юридичну та іншу допомогу;
- отримати копії офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, захисного припису або направлення особи на проходження корекційної програми;
- перебувати в спеціалізованій установі для осіб, які постраждали від насильства в сім'ї;
- право на відшкодування особою, яка вчинила насильство в сім'ї, завданих матеріальних збитків та шкоди, нанесеної фізичному та моральному здоров'ю тощо.

6) розробити типову форму *пам'ятки жертві насильства в сім'ї*, яка має містити права постраждалої від сімейного насильства особи, обов'язки міліції щодо допомоги жертвам сімейного насильства, а також інформацію про соціальні служби, які можуть надати їм необхідні послуги у зв'язку з вчиненням щодо них такого насильства, їх контактні дані, затвердити таку пам'ятку Наказом МВС та зобов'язати дільничних інспекторів міліції та співробітників кримінальної міліції у справах дітей вручати її постраждалим;

7) використовувати ресурс «зелених кімнат» органів внутрішніх справ для роботи з малолітніми та неповнолітніми кривдниками як місця тимчасового перебування дитини чи жінки, постраждалих від насильства в сім'ї, проведення з ними психологічного втручання (т.з. кризової інтервенції) та надання їм підтримки;

8) запозичити іноземний досвід щодо оцінки потенційної небезпеки ситуації насильства в сім'ї для життя і здоров'я її учасників вже в ході телефонного виклику на «сімейну сварку»⁹². Важливим є створення відповідної форми, яка в подальшому може стати судовим доказом;

9) запровадити *систематичні тренінги для дільничних інспекторів міліції та представників кримінальної міліції у справах дітей* з метою підвищення їх обізнаності у питаннях протидії насильству в сім'ї, перенаправлення кривдників до проходження корекційних програм, побудови взаємодії з державними органами, залученими до системи попередження насильства в сім'ї, та представниками місцевої громади. В Канаді, наприклад, не існує федерального закону щодо протидії насильству в сім'ї, але правоохоронна система всіх провінцій та територій

92 Assessment of Offender Lethality // Family Violence Prevention Best Practcie Guide – www.growing.com/nonviolent/worker/fvp_best.htm#SA_3.

знаходиться в стані «нульової терпимості» до будь-яких виявів насильства. Поліції та судам наказано діяти рішуче та швидко; для реалізації цієї настанови проводяться навчальні програми та тренінги для поліції, прокурорів, персоналу пенітенціарних закладів, патрульних служб⁹³.

10) включити спецкурс з попередження насильства в сім'ї до системи освітньої підготовки майбутніх дільничних інспекторів міліції та співробітників кримінальної міліції у справах дітей.

В цілому дії будь-якої інституції, залученої до попередження насильства в сім'ї, – і перш за все органів внутрішніх справ – мають концентруватися навколо безпеки особи, що постраждала від насильства в сім'ї. Заходи різних органів та служб (у тому числі корекційні програми) мають доповнювати одні одних, але всі вони мають бути спрямовані на убезпечення постраждалих та сприяння їм у підвищенні якості життя. Саме безпека постраждалих є центральним пунктом створення ефективних механізмів протидії насильству в сім'ї, зокрема, в частині роботи з кривдниками.

5.7. Іноземні практики впровадження корекційних програм для осіб, що вчинили насильство в сім'ї

Розділ представляє узагальнення та аналіз іноземних практик впровадження корекційних програм для осіб, що вчинили насильство в сім'ї, їх ґрунтовності та інституцій, відповідальних за їх здійснення.

5.7.1. Огляд зарубіжного досвіду роботи з особами, що вчиняють насильство в сім'ї

Оцінюючи міжнародний досвід щодо впровадження корекційних програм по роботі з особами, які вчинили насильство в сім'ї, слід зазначити, що загалом програми підтримки постраждалих є більш поширеними в усьому світі.

Європа, на перший погляд, охоплена мережею програм по роботі з кривдниками⁹⁴. Понад 200 таких програм діє у Великій Британії, 30 – у Франції, 66 – у Німеччині, 20 – у Швеції, 15 – у Норвегії, 26 – у Швейцарії (серед них 8 – для жінок, які чинять насильство в сім'ї). Понад 70 програм існує в Іспанії, причому 40 з них розраховані на осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі за вчинення насильства в сім'ї. В той самий час якщо Північна та Північно-Західна Європа дійсно покрита розгалуженою мережею корекційних

---

93 Забелина Т.Ю., Израелян Е.В., Шведова Н.А. Канада и проблема насилия в семье: двадцать лет борьбы <http://juvenjast.org./txt/index.php/t363.html>.

94 За даними European Focal Point for Work with Perpetrators of Domestic Violence (http://www.work-with-perpetrators.eu/documents/countrysummaries/www_country_summaries_en_2008_vers_1_1.pdf?sprache=countrysummaries%2Fwww_country_summaries_en_2008_vers_1_1.pdf&submit=download). EFP WWP протягом 2008-2009 рр. провів дослідження, опитавши 192 програми по роботі з кривдниками з 19 країн Європи. Отримана інформація не є абсолютно репрезентативною та не відбиває повну картину щодо діючих програм. Перш за все це стосується Великої Британії (діє понад 200 програм), Ірландії (щонайменше 14 програм), Норвегії та Швеції, де програм значно більше, ніж взяло участь в опитуванні.

програм, то ситуація на півдні континенту радикально інша. Взагалі немає таких послуг в Італії, лише одна програма діє в Греції, одна – на Кіпрі. Найгірший стан речей у Східній та Південно-Східній Європі, де система протидії насильству в сім'ї ще досить слабка та нестабільна – можна зазначити наявність всього кількох програм (одна в Словенії, дві пілотних в Хорватії, немає відомостей про Чехію, Словачію, Польщу, Болгарію та ін.), причому всі вони діють на місцевому рівні, охоплюють лише невеличкий регіон, та не покривають потреб країни⁹⁵. Отже, в будь-якому випадку, в Північній та Західній Європі впроваджується значно більше корекційних програм для домашніх насильників, ніж у Південній та Східній Європі.

Що стосується США, то за даними M. Labriola, M. Rempel, C. S. O'Sullivan, Ph. V. Frank⁹⁶ в країні запроваджено щонайменше 2265 програм роботи з кривдниками. Це означає, що в кожному штаті діє в середньому 42-45 програм, причому основна їх кількість зосереджена на північному сході США. Понад 67 програм для кривдників діє в Ізраїлі⁹⁷. Аналогічна ситуація спостерігається в Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Гонконгу.

В той же час програм роботи з кривдниками менше, ніж програм допомоги постраждалим від насильства. Крім того, у великій кількості країн цей вид соціально-реабілітаційної послуги є взагалі недоступним (це, зокрема, країни СНД і Східної Азії, африканські країни). Звичайно, що існує велика різниця між країнами з давньою історією протидії насильству в сім'ї та тими, де цей процес розпочався відносно недавно (або взагалі тільки розпочинається). Ця ситуація стосується і подружнього насильства, і неналежного виховання, коли йдеться про роботу з батьками, які вчиняють насильство щодо дітей⁹⁸.

В той же час низка дослідників⁹⁹ (хоча вони є дещо заангажованими, але порушують досить важливу проблему) зазначають, що всі програми по роботі із сімейними насильниками розраховані на чоловіків; жодна з них не має на меті трансформацію поведінки жінок, які також можуть бути кривдниками (винятком є лише Швейцарія, де діє 8 спеціалізованих програм для жінок-кривдниць¹⁰⁰). Звичайно, проблема насильства проти жінок стоїть дуже гостро і є однією з найважливіших соціальних проблем світу, але, дійсно, майже не вдалося знайти більш чи менш детальної інформації щодо змісту та структури програм ненасильницької материнської та подружньої поведінки для жінок (у т.ч. лесбійок). Немає також

---

95 Там само.

96 M. Labriola, M. Rempel, C.S. O'Sullivan ed al. Report Submitted to the National Institute of Justice, 2007.

97 Орна Йогив-Розенберг. Виступ на міжнародному семінарі: «Соціальна робота з кривдниками: міжнародний досвід та перспективи впровадження в Україні» (м. Київ, 11-12.06.2009).

98 Мировые перспективы в борьбе с насилием над детьми. www.ispcan.org/wp/2008_Executive_Summary_Russian.pdf.

99 <http://menalmanah.narod.ru/mw/domviol-1.html>.

100 http://www.work-with-perpetrators.eu/documents/countrysummaries/www_country_summaries_en_2008_vers_1_1.pdf?sprache=countrysummaries%2Fwww_country_summaries_en_2008_vers_1_1.pdf&submit=download.

програм щодо корекції насильства в інтимних стосунках для чоловіків-гомосексуалів (хоча розробники програм для чоловіків, схильних до сімейного насильства, наголошують неприпустимість дискримінації учасників за будь-якою ознакою, в т.ч. за сексуальною, вони водночас підкреслюють, що їх методики зорієнтовані на гетеросексуальних агресивних чоловіків). Отже, в розділі VII розглядаються програми, спрямовані на гетеросексуальних чоловіків, які вчинили насильство стосовно жінок чи дітей.

Досвід США демонструє, що ефективність роботи з особами, які вчиняють насильство в сім'ї, залежить від того, наскільки добре співпрацюють між собою поліція, суди, служби апробації, служби підтримки жінок і дітей, інші громадські утворення. Наголошується важливість координованого громадського реагування, співпраці з місцевими ОГС тощо. Отже, ті, хто намагається налагодити роботу з кривдниками, мають підтримувати діалог з усіма відповідними організаціями, органами та службами, дотичними до протидії насильству в сім'ї.

Загальні принципи організації корекційної роботи з кривдниками

Незважаючи на розмаїття та географічну розкиданість програм по роботі з чоловіками-кривдниками (далі – програми), всі вони побудовані виходячи з приблизно одних і тих самих засад, перелік яких наведено нижче.

Принципи втручання спрямовані на викорінення насильства в сім'ї. Вони обґрунтовують стандарти корекційного втручання, яке допомогло б захистити постраждалих, їх сім'ї, друзів, громаду, де вони живуть, протягом періоду роботи з кривдником. З цієї точки зору, прийнятним є лише найвищий рівень відповідальності фахівця, який проводить програму, спираючись на ретельне дотримання вимог етики та професійного кодексу (в т.ч. у частині підзвітності власних дій). Отже, корекційні програми є однією – але дуже важливою – з численних ініціатив громади, спрямованих на подолання насильства в сім'ї¹⁰¹, і вони будуються відповідно до таких критеріїв (незалежно від країни впровадження):

1. Програми мають бути побудовані таким чином, щоб чоловіки не використовували свою участь у них як спосіб уникнути правових наслідків власної поведінки, органи кримінальної юстиції не повинні розглядати програми для кривдників як відхід від традиційних форм реагування, таких як арешт, висування обвинувачень, судове переслідування та винесення вироку. Програми мають активно включатися до роботи органів кримінальної юстиції з метою сприяння застосуванню ефективних санкцій відносно порушників¹⁰².

2. Ведення консультаційної роботи з подружжям (сімейна терапія), запровадження технологій управління гнівом, медіація, відновне правосуддя **не є** належ-

101 Standards for Batterers Programs and Certification. – Santa Clara County Probation Department, 1997 – www.growing.com/nonviolent/worker/bip_stan.htm.

102 Мінімальні стандарти практики вирішення організаційних питань щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї (Дирекція з прав людини Ради Європи, 2004) // Найкращий досвід щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї. – К.: Координатор проектів ОБСЄ в Україні. – С. 51-61.

ними способами реагування на насильницькі дії з боку чоловіків по відношенню до жінок. Сімейна психотерапія та консультування може запроваджуватися:

- після того, як чоловік пройшов повний курс корекційної програми для кривдників;
- + після того, як насильство не чиниться протягом певного часу;
- + лише тоді, коли жінка продовжує жити з чоловіком та відчуває в собі силу розпочати відвідування сімейної консультації без страху за свою безпеку, безпеку дітей тощо.

3. Головним пріоритетом програм корекції поведінки осіб, що вчиняють насильство в сім'ї, **є безпека постраждалих:** жінки, дітей, її родичів, її друзів та оточення. **Вся діяльність за програмою має бути підпорядкована досягненню цієї мети.** Головними питаннями, якими мають постійно опікуватися провайдери програм, є такі: чи дійсно все, що робиться, сприяє забезпеченню безпеки жінки та дітей кривдника? Чи дійсно всі дії допомагають постраждалим від насильства в сім'ї?¹⁰³ Більш конкретно цей принцип означає таке:

- 1) реабілітація та відновлення кривдника є вторинними відносно забезпечення безпеки постраждалих. Те ж саме стосується питань конфіденційності;
- 2) припинення насильства є більш важливим, ніж збереження стосунків або лікування хімічних залежностей чи психічних розладів;
- 3) корекційні програми проводяться для осіб однієї статі, у групах однорідних за ґендерною ознакою;
- 4) фахівці програми мають докласти всіх зусиль для забезпечення безпеки дітей, залучених до насильницьких стосунків у сім'ї, в тому числі через постійний контакт з відповідними органами та службами, виявити всіх дітей, які можуть потенційно постраждати, тощо;
- 5) насильство в сім'ї, як правило, не є прямим результатом хімічної залежності чи психічного розладу, тому корекція насильницької поведінки не може зводитися до терапії зловживання психоактивними речовинами та/або психічних розладів.

4. Відповідальність учасників та провайдерів програм щодо дотримання покладених на них обов'язків є важливим принципом корекційного втручання. Дотримання цього принципу означає таке:

- 1) представники програми не можуть виступати як свідки або захисники з боку учасників програми;
- 2) основою роботи програми є групові сесії;
- 3) спеціаліст програми підкреслює та акцентує те, що учасники зобов'язані дотримуватися вимог програми;
- 4) не може бути дискримінації за расовою, національною, соціальною, майновою, віковою, релігійною ознакою, за сексуальною орієнтацією, за станом здоров'я та рівнем розумового розвитку в питаннях надання послуг кривдникам;
- 5) фахівці, що впроваджують корекційні програми, мають підписати документ, згідно з яким вони зобов'язуються дотримуватися етичного та професійного кодексу;

---

103 Standards for Batterers Programs and Certification, 1997.

б) співробітники програм по роботі з кривдниками мають надавати фахівцям споріднених служб, які працюють з жінками, інформацію щодо всіх партнерок таких чоловіків. Це важливо для того, щоб фахівець по роботі з постраждалими мав повний обсяг інформації та міг надавати допомогу більш ефективно.

5. Корекція поведінки осіб, що вчиняють насильство в сім'ї, означає об'єднання зусиль громади. Це, зокрема, означає таке:

1) корекційна програма має здійснюватися в співпраці з місцевими програмами підтримки постраждалих від насильства в сім'ї, представниками соціальних служб, правоохоронних органів, судів, медичних закладів, асоціацій з попередження насильства тощо;

2) оцінка ефективності програми має відбуватися відповідно до визначених стандартів та із залученням фахівців;

3) особи з хмімчними залежностями, психічними розладами мають бути вилучені з корекційних програм та переведені до відповідних лікувальних закладів / реабілітаційних центрів¹⁰⁴;

4) фінансування програм по роботі з кривдниками не має відбуватися за рахунок коштів, виділених на допомогу постраждалим від насильства в сім'ї. Більш того, коли до роботи за програмою по роботі з кривдниками долучаються служби та організації, які надають споріднені послуги для жінки (або дитини), відповідальність за належне фінансове забезпечення такої роботи несе програма по роботі з кривдниками;

5) співробітники програм по роботі з кривдниками та співробітники служб по роботі з постраждалими повинні мати приблизно однаковий рівень кваліфікації та оплати праці;

б) громада має активно підтримувати зусилля фахівців щодо корекції поведінки осіб, які вчинили насильство в сім'ї. Ставлення громадськості до кривдників може допомогти змінити поведінку таких чоловіків. Зокрема, існує величезний простір для роботи в школах, де спостерігається толерантне ставлення хлопчиків до насильства в сім'ї та тих, хто його вчиняє.

Основні форми роботи в межах корекційних програм та цільові групи

Основна форма робота з кривдниками – групова, в межах якої зазвичай реалізуються методи когнітивно-біхевіоральної терапії (раціональний вибір, репетиція поведінки, розвиток асертивності, контроль агресії, формування навичок саморегуляції та уникання насильницьких дій, прийняття відповідальності за власну поведінку, уникання насильства). Когнітивно-поведінковий підхід розглядає насильство як набуту поведінку, якої можна позбавитися, а не як наслідок патології, стресу, зловживання алкоголем тощо. Цей підхід ставить за мету виховання поваги до інших та вимагає від чоловіка відповідальності за свої попередні та майбутні дії.

Зміст програми може включати до себе елементи управління агресією, але ця методологія не може бути основною, оскільки вона не пояснює причин

104 Цей принцип на є жорстким; E. W. Gondolf (2002) зазначає, що в США та Великій Британії існують програми, в яких корекція насильницької поведінки пов'язана із лікуванням від алкоголізму, наркоманії або терапією психічних розладів.

та витоків насильства. Певна увага має приділятися розвитку комунікативних навичок в любовних стосунках як способу встановлення ненасильницьких та егалітарних стосунків. Однак слід пам'ятати, що надмірна увага саме до комунікативної складової може призвести до того, що кривдник сформує нові та вдосконалисть наявні способи контролю та насильницького поводження.

Фахівці діють відповідно до вироблених стандартів (протоколів), які чітко фіксують спосіб проведення групової роботи з особами, що вчинили насильство в сім'ї. Відповідно до цих протоколів є низка неприйнятних форм та методів корекційної інтервенції, а саме:

- застосування психодинамічних (психоаналітичних) технік, які побудовані на виправданні та поясненні сьогоденної неприпустимої поведінки особи дитячою травмою;
- техніки розвитку комунікативних навичок, управління гнівом та подолання стресу, які базуються на припущенні, що в агресії завжди є зовнішня причина;
- підхід у межах теорії системної сімейної терапії, який може справити в учасників хибне враження, що насильство є циклічним, повторюваним процесом, причиною якого є обидві сторони;
- моделі корекції адитивної поведінки, які розглядають насильство як залежність, а дітей як осіб залежних або співзалежних від проявів насильства;
- техніки, які справляють враження, нібито діти несуть відповідальність за поведінку дорослих;
- техніки стримування та послаблення насильства;
- техніки та підходи, які розглядають як причину насильства низький контроль за власними спонуканнями та емоціями;
- методики та техніки, які розглядають як причину насильства психопатологію;
- техніки формування «ввічливої поведінки» або «поведінки, що замінює насильство», які зачіпають емоційну сферу;
- застосування подушок для биття, манекенів, боксерських груш тощо, оскільки вони унормовують насильство як спосіб прояву емоцій.

Не можна замінювати групову роботу індивідуальними консультаціями, оскільки вони підтримують впевненість учасника програми в тому, що він має особливі, унікальні (а тому неоторні) причини для вчинення насильства. Крім того, індивідуальна робота не надає можливості використання прямої конфронтації та обопільного виховання, які відбуваються в ході групової роботи. Отже, індивідуальна робота не входить до обов'язкового мінімуму занять, які мають відвідати кривдники, направлені для проходження корекційних програм. Фіксується відсутність учасника на заняттях, чітко визначено перелік поважних причин та дозволеної кількості невідвідань без таких причин, після чого справа повертається до суду.

Отже, найбільш доцільним для роботи з кривдниками вважається **когнітивно-поведінковий підхід у поєднанні з ґендерним аналізом**¹⁰⁵. Саме ця

105 Загалом, на сьогодні існує кілька найбільш поширених стандартів (протоколів) проведення корекційних програм, серед яких найбільш відомими є Каледонська модель (The Caledonian System: an integrated approach to address men's domestic abuse and improve

модель найбільш широко застосовується на практиці. Вона вимагає постійної концентрації уваги групи та потребує досвідчених фасилітаторів (ведучих), які можуть сприяти подоланню проблем заперечення та мінімізації кривдником наслідків насильства та використати динаміку групи для здійснення подібного впливу. Ґендерний аналіз спрямований на змінення системи поглядів, яка полягає в тому, що чоловіки-кривдники вважають, нібито вони мають право контролювати жінку. Якщо не змінити ці погляди, чоловік просто переходить від фізичного насильства до психологічного, а жінка й діти продовжують жити в страху.

Корекційна програма має включати в себе інформацію щодо правового регулювання проблеми насильства в сім'ї.

Цільові групи наявних корекційних програм:

- чоловіки, що вчинили насильство в сім'ї щодо жінок;
- чоловіки, що вчинили насильство в сім'ї щодо дітей;
- чоловіки, які відбувають покарання за насильство в сім'ї;
- чоловіки, які відбувають покарання за інші злочини;
- підлітки (хлопці) з агресивною поведінкою щодо членів сім'ї.

Оптимальною кількістю учасників вважається група у складі 8-12 осіб, але в окремих програмах їх кількість варіює в межах 3-18 осіб¹⁰⁶.

Програми для кривдників мають забезпечити умови для проходження корекції такими категоріями осіб:

- чоловіки з віддалених сільських районів,
- чоловіки, які не можуть брати участь у програмі через психічні розлади, розумову відсталість, зловживання алкоголем чи наркотиками;
- чоловіки, що перебувають у в'язниці;
- чоловіки, які недостатньо володіють мовою для участі (іммігранти, біженці, тимчасові поселенці тощо);
- представники етнічних меншин;
- чоловіки з нетрадиційною сексуальною орієнтацією.

Слід зазначити, що в низці країн, де проваджуються корекційні програми (зокрема, це США, Канада, Велика Британія, Австралія), існують досить жорсткі стандарти (протоколи), дотримання яких є обов'язковим, а змінення не припускається. Водночас ця ситуація не є загальною для всього світу – наприклад, програми в Іспанії, Португалії, Австрії, Німеччині, Данії, на Кіпрі не дотримуються єдиних вимог до програм, поєднуючи групову та індивідуальну роботу, когнітивно-поведінковий, психодинамічний та нейро-лінгвістичний підходи відповідно до потреб групи або окремої особи.

Крім того, не існує окремих протоколів для жіночих груп. В той же час необов'язково протокол є єдиним для всієї країни – вони можуть відрізнятись в

---

the lives of women, children & men; Шотландія, <http://scottish-schools.gov.uk/Topics/People/Equality/violence-women/CaledonianSystem>) та Дулуцький протокол (Duluth Model on Public Intervention, США; <http://www.theduluthmodel.org/>).

106 Водночас зазначається, що групу, яка складається з восьми та більше осіб, мають вести дві особи (фасилітатор та кофасилітатор), бажано різної статі. Така вимога виходить з необхідності підвищити ефективність групової роботи та убезпечити ведучих.

різних штатах чи округах (США), графствах (велика Британія), провінціях (Канада) тощо, але відмінності стосуються таких деталей, як:

- тривалість програми;
- співвідношення групової та індивідуальної роботи;
- кількість учасників групи, чи є група відкритою чи закритою;
- теми, що розглядаються в межах групових сесій;
- вимоги до безпосередніх учасників та форми угод щодо проходження програми, які вони підписують;
- конкретні вимоги до фасілітаторів (ведучих) програми;
- форми та методи діагностики змін;
- зв'язок із судами, поліцією, установами виконання покарань;
- вимоги до облаштування осередків проведення програми тощо.

В той же час базові принципи залишаються незмінними, і всі наявні протоколи так чи інакше створюються на їх виконання. Стандарти визначають показники, за якими оцінюється ефективність корекційної програми та ступінь «виправлення» учасника.

Загалом, основними напрямками корекційної роботи є: подолання подружнього насильства, формування відповідального батьківства, робота із ув'язненими щодо попередження насильства.

Тривалість програм

Тривалість програм варіює, причому фахівці свідчать, що більша тривалість, як правило, означає більшу ефективність¹⁰⁷.

У Великій Британії програми тривають від 20 годин (10 тижнів) до 120 годин (48 тижнів). Національна мережа практикуючих фахівців рекомендує програми, які передбачають 75 годин протягом 30 тижнів, при цьому мінімальна тривалість складає 50 годин протягом шести місяців¹⁰⁸. Що стосується США, то приблизно 44% корекційних програм тривають 20–30 тижнів (найбільш поширений термін складає 26 тижнів). 98% програм передбачає одну сесію на тиждень, причому в 50% випадків її тривалість складає півтори години, в 33% – дві години, в 17% – більше двох годин¹⁰⁹.

За даними E. W. Gondolf¹¹⁰, у Південній Америці (США та Канада) корекційні програми в середньому охоплюють період від трьох до дев'яти місяців. Тривалість

107 Мінімальні стандарти практики вирішення організаційних питань щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї (Дирекція з прав людини Ради Європи, 2004) // Найкращий досвід щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї. – К.: Координатор проектів ОБСЄ в Україні. – С. 60.

108 Мюлендер О., Бертон Ш. Зниження рівня домашнього насильства: ефективні заходи. Програми для кривдників // Найкращий досвід щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї. – К.: Координатор проектів ОБСЄ в Україні. – С. 61-66.

109 M. Labriola, M. Rempel, C.S. O'Sullivan ed al. Report Submitted to the National Institute of Justice, 2007.

110 Gondolf E. W. Batterer intervention systems: issues, outcomes, and recommendations, 2002- <http://books.google.com/books?id=8L-lhdXSHTYC&pg=PR5&lpg=PP1&dq=programmes+for+batterers+principles&hl=ru#v=onepage&q=&f=false>.

програм прямо пов'язана з глибиною інтервенції. Корекція за Пітсбурзьким протоколом, яка триває 12 тижнів, не передбачає глибинної роботи, до неї не залучаються особи з психічними розладами; немає індивідуальної роботи та не запроваджуються психотерапевтичні методики. Фактично, ця програма являє собою групову поведінкову терапію; репетицію ненасильницької поведінки. Більш тривалі програми (20–30 тижнів) передбачають не лише групову роботу, а й індивідуальне консультування, і паралельну роботу з постраждалою жінкою. Нарешті корекційна програма, яка триває 30–36 тижнів, дозволяє повною мірою реалізувати глибинну психологічну інтервенцію в межах групового процесу, індивідуальну роботу з кривдником, провести корекцію залежностей, психотерапевтичне втручання (в т.ч. для осіб з психічними розладами), роботу з постраждалою стороною. Каліфорнійський стандарт передбачає щонайменше 52-тижневу корекційну програму: не менше однієї зустрічі на тиждень, сесія продовжується 2-3 години (без урахування перерв).

Канадський досвід пропонує такі форми роботи (провінція Манітоба): 24-годинні групові консультації (на шести мовах); 84-годинна програма інтенсивної терапії (для тих, хто засуджений умовно); 300-годинна програма для тих, хто відбуває покарання у вигляді позбавлення волі через насильство в сім'ї. Крім того, існують програми індивідуального консультування для кривдників¹¹¹.

Унікальною є програма «Бейт Ноам» (Ізраїль), яка триває для кривдника 3-6 місяців (залежно від успішності) 24 години на добу. Це єдина в світі програма стаціонарного перебування кривдників, альтернативного відбуванню у тюрмі.

Механізм направлення осіб до проходження корекційної програми та контролю за її відвіданням

Основним механізмом потрапляння особи до корекційної програми є виконання відповідного судового рішення. Як показало дослідження М. Labriola та ін.¹¹², суди накладають на особу обов'язок відвідувати корекційну програму у випадку відповідного правопорушення (39%) або фіксації нанесення легких ушкоджень (55%); значно рідше подібна практика застосовується у випадку тяжких злочинів (6%). Преважна більшість судів (83%) спрямовує кривдників і до інших програм: лікування від алкоголізму та зловживання психоактивними речовинами, терапія психічних розладів, управління агресією тощо.

Важливу роль у системі перенаправлення відіграють департаменти пробації – лише 6% судів у США зазначають, що направляють особу до проходження корекційної програми без їх залучення. 94% судів включають пробацію як невід'ємний елемент проходження кривдником корекції. Крім того, 64% судів пропонують певні юридичні переваги для осіб, які повністю пройдуть програму (скасування справи, зниження покарання, відміну вироку тощо); лише в 34% судів проходження корекції не супроводжується додатковими перевагами.

111 Забелина Т.Ю., Израелян Е.В., Шведова Н.А. Канада и проблема насилия в семье: двадцать лет борьбы <http://juvenjast.org./txt/index.php/t363.html>

112 М. Labriola, М. Rempel, С.С. O'Sullivan, Ph.B. Frank ed al. Report Submitted to the National Institute of Justice, 2007

Загалом, відвідання програми розглядається як певна альтернатива відбуванню покарання у вигляді позбавлення волі.

62% судів США зазначають, що особа, направлена до проходження програм, має періодично звітувати щодо відвідання занять. В той же час судовий моніторинг здійснюється через тривалі проміжки часу та не завжди є задовільним з точки зору відстеження реального стану справ; до того ж велика кількість судів не виносить санкцій щодо осіб, які не завершили проходження корекційної програми (або робить це досить рідко). Якщо ж суди і виносять санкції, то вони є не дуже жорсткими – як правило, це повторне проходження програми; в той же час пробація, або арешт, або заміна умовного терміну позбавленням волі застосовуються відносно рідко. Таким чином, великою проблемою є те, що значна кількість кривдників не закінчує проходження корекційних програм, що значно впливає на ефективність подолання насильства в сім'ї. Це є великою проблемою для більшості країн, рішень щодо подолання якої немає.

Оцінка ефективності

Реальна оцінка ефективності програм є досить проблематичною. Загалом, фахівці зазначають, що вона є досить низькою, і це пов'язано як з недостатнім рівнем знань щодо причин та механізмів насильства як такого, так і з відносно поблажливим ставленням до проблеми з боку суддів, поліцейських, працівників пенітенціарної системи (багато яких самі знаходяться в групі ризику щодо скоєння насильства в сім'ї).

По-перше, немає чітких критеріїв щодо того, в якому часовому періоді слід визначати успішність програми. Так, британські вчені встановили¹¹³, що близько 67% чоловіків утримувалися від насильства протягом року, однак цей показник з часом зменшився до 40,2% учасників, які брали участь у програмі. В той же час не відомо, чи не відбулося подальшого зниження кількості осіб, що дотримувалися ненасильницьких стосунків. E.Gondolf¹¹⁴ наводить подібні дані для США: близько 80% осіб, які пройшли корекційні програми, утримуються від насильства протягом 6 місяців, після 12 місяців цей показник трохи перевищує 50% відсотків, і далі цей відсоток знижується.

По-друге, до наведених вище показників не входять особи, які покинули програму, а за оцінками програми попередження насильства, що проводилася в Лондоні в 1998 році, визначено, що її повністю пройшли близько 10% від початкового числа учасників. Подібна ситуація спостерігається і в США – справи більш як двох третин учасників програм передаються до суду через невідвідання групових занять.

По-третє, переважна кількість оцінок базується на самозвітах учасників корекційних програм, і ці дані далеко не завжди можна вважати надійними.

---

113 Мюлендер О., Бертон Ш. Зниження рівня домашнього насильства: ефективні заходи. Програми для кривдників // Найкращий досвід щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї. – К.: Координатор проектів ОБСЄ в Україні. – С. 61-66.

114 E. W. Gondolf *Batterer intervention systems: issues, outcomes, and recommendations*, 2002.

До того ж, лише 60% жінок схильні давати звіти щодо власних чоловіків та змін їх поведінки.

По-четверте, наявні дані не дають змоги статистично коректно порівняти рівень зниження насильства в сім'ї за результатами впровадження програм та внаслідок застосування інших методів впливу. Як правило, оцінка ефективності конкретних програм проводиться без контрольної групи, тобто не відомо, чи можуть утримуватися від насильства особи, які, наприклад, не проходили корекційні програми.

Є й інші причини, які не дозволяють точно визначити рівень ефективності програм по роботі з кривдниками: неврахування расової та національної складової; відсутність чітких психодіагностичних даних щодо змін особистості кривдника протягом його участі в програмі; упереджене ставлення багатьох керівників програми до критерію «успішності» як такого (тобто небажання застосовувати об'єктивні методи виміру динаміки змін) тощо.

В той же час очевидно, що найменш ефективними є короткострокові програми, пов'язані з простою репетицією поведінки. Довші програми, які застосовують глибинні підходи до роботи з особистістю кривдників, демонструють кращі результати.

Вимоги до кваліфікації фахівців

Загалом, існує чотири категорії фахівців, залучених до реалізації корекційних програм:

- кофасілітатор (соведучий) – особа, яка проводить групову роботу разом із фасілітатором або супервізором. Кофасілітатор має пройти навчання за корекційною програмою, відпрацювати визначену кількість годин в групі (разом з фасілітатором), мати досвід спостереження за певною кількістю групових сесій;
- фасілітатор – наступна сходинка після кофасілітатора, пов'язана з додатковим навчанням, практичною роботою та спостереженням. Має право вести групову роботу самостійно;
- супервізор – наступна сходинка після фасілітатора, яка означає, що особа має право оцінювати роботу інших фасілітаторів та кофасілітаторів, давати їм поради, проводити для них групові та індивідуальні заняття (в т.ч. з питань вигорання);
- тренер – особа, яка має право готувати кофасілітаторів, фасілітаторів, супервізорів.

Кожен етап підготовки фахівця ретельно документується, а діяльність спеціаліста постійно оцінюється.

Суворих умов щодо базової підготовки (освіти) фахівців корекційних програм немає.

Персонал програм має оволодіти таким обсягом знань та вмінь:

розуміти проблему сімейного насильства, неналежного поводження з дітьми, сексуального насильства, зловживання ПАР, динаміку розвитку насильницьких стосунків;

- знати відповідні правові положення, поліцейські інструкції та протоколи, судові процедури, що стосуються проблеми вчинення домашнього насильства;
- ресурси, якими можуть скористатися постраждалі від насильства в сім'ї, документи та норми, які регламентують їх захист;
- вміти розглядати проблему насильства як таку, що стосується ґендерних ролей, соціалізації, психологічної природи насильницької поведінки, динаміку стосунків владі та контролю, вплив насильства на дитину тощо;
- розуміти насильство як спосіб контролю над інтимним партнером;
- емпатично ставитися до постраждалих від насильства;
- мати чутливість до проблеми соціально-економічного статусу особи і позбавитися упередження, що насильство відбувається лише в малозабезпечених сім'ях та районах;
- розуміти проблеми расизму та етноцентризму та брати до уваги той факт, що програми, в яких переважну більшість складають представники титульної нації, малоефективні для національних меншин (і навпаки);
- вміти працювати з проблемою гомофобії та протистояти їй.

Фахівці корекційної програми мають співпрацювати з програмами підтримки жертв насильства, шелтерами з метою отримання пропозицій щодо вдосконалення системи роботи з кривдниками. Рекомендовано також, що заробітна платня осіб, що працюють з кривдниками, була приблизно такою ж, як і у тих, хто надає допомогу постраждалим від насильства. Бажано також, щоб між корекційними програмами та програмами допомоги жертвам були підписані угоди про співпрацю.

Нарешті, національний та культурний склад фахівців корекційних програм має відповідати цьому показнику в громаді.

5.7.2. Можливості та обмеження щодо застосування зарубіжних практик в Україні

1. Головним принципом, на якому будується робота з особами, що скоїли насильство в сім'ї, є принцип безпеки постраждалих. Саме він є головним і переважає всі інші міркування щодо роботи з кривдниками. Цей підхід має бути запроваджений і в національній практиці, оскільки примат інтересів жертви перед агресором і досі є не до кінця зрозумілим концептом, який викликає масу запитань та дискусій на різних рівнях органів державної влади та серед представників громадських організацій.

2. Програми роботи з особами, що вчинили насильство в сім'ї, будуються на підставі чітко прописаних стандартів, дотримання яких є обов'язковим. Найбільш доцільним для роботи з кривдниками вважається когнітивно-поведінковий підхід у поєднанні з ґендерним аналізом. Саме ця модель найбільш широко застосовується на практиці. В той же час просте перенесення такого підходу на національний ґрунт є хибним, отже, зарубіжні програми мають бути ретельно проаналізовані та адаптовані до українських реалій.

3. Відкритим залишається питання щодо статистично достовірного визначення ефективності корекційних програм. З одного боку, зрозуміло, що вони необхідні, з іншого – існує потреба в їх удосконаленні з метою покращання ситуації в сфері подолання насильства в сім'ї. Водночас важливим елементом є робота з громадою щодо підвищення нетерпимості до насильницьких діянь та осіб, що їх чинять.

4. Основним механізмом направлення особи, що вчинила насильство в сім'ї, до проходження корекції є відповідне судове рішення. Він підкріплюється контролем за відвіданням кривдником корекційної програми, і в разі невиконання кривдником відповідних приписів, його справа повертається до суду на повторний розгляд. В той же час судді, як правило, не виносять жорстких вироків у випадку непроходження особою корекційної програми, а тому досить великий відсоток домашніх агресорів програми не закінчують. Отже, очевидно, що навіть судова система не є панацеєю, але її відсутність у системі попередження насильства в сім'ї взагалі зводить нанівець усі зусилля щодо запровадження корекційних програм.

5. Важливою позицією щодо організації корекційних програм є те, що її фінансування відбувається не за рахунок коштів, спрямованих на організацію роботи із постраждалими від насильства в сім'ї. Ці два джерела бюджетного фінансування мають бути розведені.

6. На жаль, зарубіжний досвід не пропонує зразків програм для жінок, які вчиняють насильство в сім'ї (зокрема, щодо дітей). В той же час очевидно, що такі програми мають бути розроблені, в тому числі з огляду на кількість неповних сімей в Україні.

5.8. Національна практика корекції поведінки осіб, що чинять насильство в сім'ї

Після внесення змін до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» особливої важливості набула необхідність створення системи роботи з особами, які вчиняють насильницькі дії щодо членів своєї родини. Необхідність такої діяльності обговорювалася громадськістю вже давно, але лише в 2009 році вона отримала своє законодавче закріплення. Незважаючи на це, в Україні і досі немає системи надання корекційних послуг кривдникам (слід зауважити, що й система допомоги постраждалим також знаходиться в зародковому стані), хоча вона є вкрай необхідною. Бракує спеціалістів по роботі з постраждалими та агресорами, не вистачає методичної літератури та освітніх програм тощо. Але разом із тим, існує та потребує узагальнення вдалий досвід функціонування окремих спеціальних кризових центрів, притулків для постраждалих жінок та дітей, телефонів довіри, розробки реабілітаційних програм для постраждалих та корекційних програм для осіб, які чинять насильство в сім'ї.

Важливими питаннями, які потребують свого розв'язання в контексті протидії насильству в сім'ї та роботи з особами, які його чинять, є такі:

- механізм направлення осіб, які вчинили насильство в сім'ї;
- розбудова системи психологічної корекції для осіб, що вчинили насильство в сім'ї;

- напрями та перспективи створення цілісної системи корекційних програм для осіб, що чинять насильство в сім'ї: розробка програм сімейного супроводу, психотерапії, психологічної корекції та соціальної реабілітації:
  - алгоритм виявлення осіб, схильних до вчинення актів сімейного насильства та можливий механізм взаємодії ОВС, спеціального уповноваженого органу з питань попередження насильства в сім'ї та державних соціальних служб;
  - організація експертизи, психодіагностики та направлення агресорів;
  - можливі моделі корекційної роботи з особами різного віку, схильними до вчинення сімейного насильства різних видів: переваги та обмеження індивідуальної, групової роботи, а також різних форм та напрямів психотерапії; організаційні моделі надання послуг з корекції насильницької сімейної поведінки на місцях;
  - організаційно-методичний аспект підготовки фахівців у сфері психотерапії та психологічної корекції сімейних агресорів (batterers) та супервізорів: проблеми міжвідомчої взаємодії, розробки модельних навчальних програм, бази підготовки фахівців з попередження насильства в сім'ї;
  - структура та змістове наповнення Рамкової корекційної програми для осіб, що вчинили насильство в сім'ї. Застосування й узагальнення практичного досвіду українських організацій та установ;
  - пропозиції щодо усунення прогалин у сфері організаційно-правового забезпечення системи корекції поведінки осіб, що чинять насильство в сім'ї.

5.8.1. Соціально-правові передумови впровадження корекційних програм в Україні

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» до органів та установ, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, відносить такі:

- спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї (Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту та його структурні підрозділи на місцях);
- відповідні підрозділи органів внутрішніх справ, до яких віднесено службу дільничних інспекторів міліції та кримінальну міліцію у справах дітей;
- органи опіки і піклування;
- спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства, до яких належать:
- кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення;
- центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Підзаконні акти, що стосуються попередження насильства в сім'ї (вони наведені в додатку 1), до цього переліку органів додають службу у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, органи та заклади охорони здоров'я, органи та заклади освіти.

Крім того, Постановою Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2007 року на рівні виконавчої влади було створено **Міжвідомчу раду з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку та протидії торгівлі людьми**, яка є постійно діючим консультативно-дорадчим органом, утвореним при Кабінеті Міністрів України. Очолює Міжвідомчу раду Міністр України у справах сім'ї, молоді та спорту. Проте проблема запобігання насильству в сім'ї є лише одним серед багатьох інших напрямів діяльності Ради поряд із питаннями сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку та протидії торгівлі людьми. Аналогічні координаційні ради існують і на місцевому рівні та являють собою створені на громадських засадах постійно діючі консультативно-дорадчі органи місцевої виконавчої влади. Як правило, насильство в сім'ї є лише одним із напрямків діяльності таких координаційних рад поряд із впровадженням демографічної, молодіжної, гендерної, сімейної політики, попередженням торгівлі людьми. До складу координаційної ради можуть входити представники органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських організацій та інші, чия робота пов'язана із соціальним захистом прав сімей, дітей та жінок.

Координаційна рада покликана сприяти створенню соціальних та економічних умов для становлення, розвитку, життєвого самовизначення й самореалізації молоді, розв'язання її нагальних проблем, для належного функціонування та розвитку сім'ї, забезпечення виконання сім'єю основних її функцій, утвердження рівних прав та можливостей жінок і чоловіків та реалізації їх як основних прав людини. Щокварталу рада узагальнює отриману інформацію про:

- кількість звернень з питань вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу,
- кількість осіб, які перебувають на профілактичному обліку в органах внутрішніх справ;
- кількість осіб, яким винесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та кількість захисних приписів;
- кількість осіб, притягнутих до відповідальності за вчинення насильства в сім'ї тощо.

На підставі узагальненої інформації визначається потреба регіону у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї та вносяться відповідні пропозиції на розгляд місцевих державних організацій.

Основними завданнями координаційної ради щодо попередження насильства в сім'ї є:

- оперативна координація заходів з питань попередження насильства в сім'ї та надання відповідної допомоги;
- підготовка разом з відповідними підрозділами виконавчих органів влади, установами, громадськими організаціями, благодійними фондами пропозицій до програм з питань попередження насильства в сім'ї;
- сприяння формуванню позитивного ставлення до сім'ї, відповідального батьківства, утвердженню рівних прав і можливостей жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства, запобігання соціальному сирітству;

- узгодження дій служб у справах дітей, центрів соціальних служб для молоді, служби дільничних інспекторів міліції, кримінальної міліції у справах дітей, органів опіки і піклування у питаннях попередження насильства в сім'ї.

Координаційна рада відповідно до покладених на неї завдань:

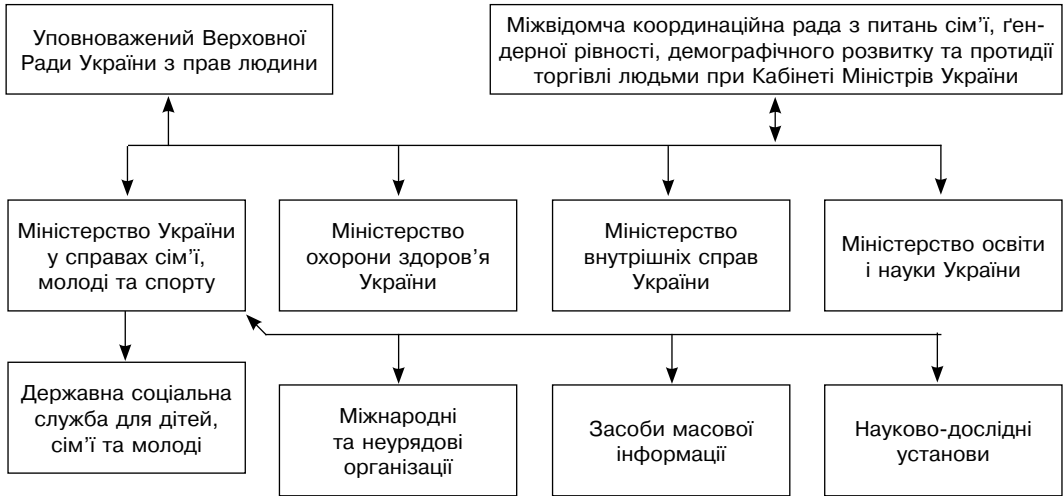
- розглядає пропозиції місцевих органів державної виконавчої влади, наукових установ та громадських організацій щодо визначення пріоритетних напрямів соціальної підтримки сім'ї, демографічного розвитку, вдосконалення механізму забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків, протидії торгівлі людьми, запобігання насильству в сім'ї;
- проводить аналіз проектів законодавчих та інших нормативних актів, обласних програм та нормативно-правових актів стосовно реалізації державної політики з питань сім'ї та запобігання насильству в сім'ї, готує висновки щодо доцільності їх прийняття;
- бере разом з громадськими організаціями, благодійними фондами участь у розробленні проектів актів законодавства з питань попередження насильства в сім'ї;
- налагоджує взаємодію органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ та організацій різних форм власності, громадських організацій щодо планування й проведення роботи із сім'ями;
- вивчає світовий досвід з питань, що належать до компетенції ради, та готує пропозиції щодо його запровадження в області;
- сприяє проведенню моніторингу виконання відповідних державних цільових програм, їх впливу на ситуацію в регіонах, досліджень з питань сім'ї та запобігання насильству в сім'ї;
- сприяє проведенню інформаційно-аналітичної та науково-методичної роботи, бере участь у проведенні досліджень, пов'язаних з вирішенням питань попередження насильства в сім'ї;
- бере участь у проведенні урочистих заходів, соціальних акцій, конференцій, засідань «круглого столу», навчальних семінарів, інших масових заходів, пов'язаних з вирішенням питань попередження насильства в сім'ї;
- забезпечує підтримку громадських ініціатив, спрямованих на формування гендерної культури;
- здійснює через засоби масової інформації інформування населення про роботу координаційної ради.

Основною формою роботи координаційної ради є засідання, які проводяться в разі необхідності, але не рідше одного разу на квартал.

Загалом, система **установ та органів з попередження насильства в сім'ї на загальнодержавному рівні** схематично виглядає таким чином (за Т. Семигіною та Н. Гусак¹¹⁵).

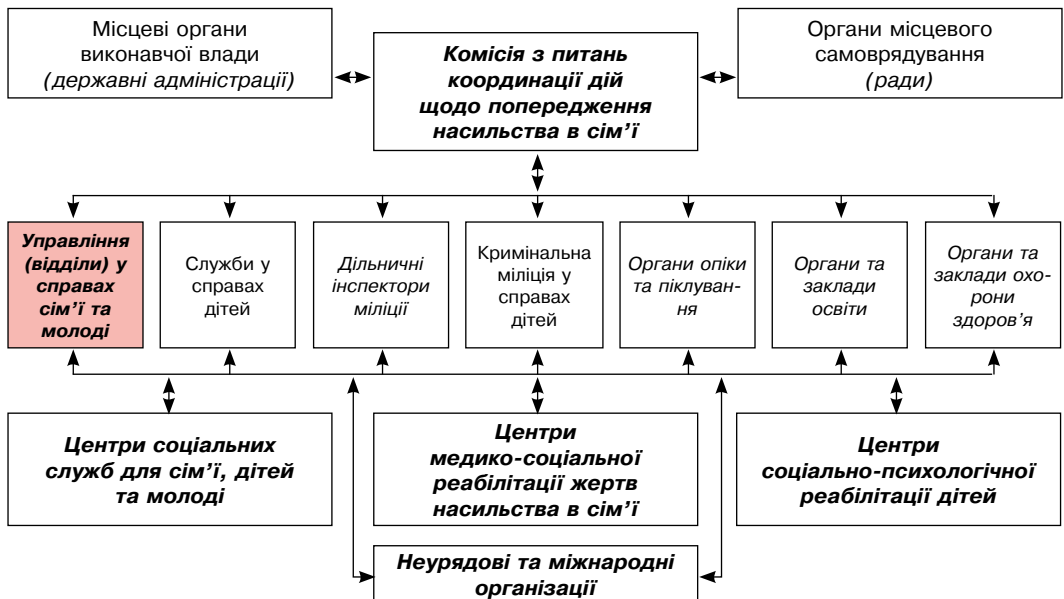
---

115 Семигіна Т., Гусак Н. Інституціоналізація реабілітаційних послуг для осіб, які зазнали насильства в сім'ї [

Рис.8.1. Система установ та органів з попередження насильства в сім'ї на загальнодержавному рівні.

На місцевому рівні мережа інституцій, залучених до протидії насильству в сім'ї, виглядає таким чином (за Т. Семигіною та Н. Гусак¹¹⁶).

Рис.8.2. Мережа інституцій, залучених до протидії насильству в сім'ї на місцевому рівні.

8.2.1. Повноваження управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту

Згідно зі змінами та поправками до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та відповідно до Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, за спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї закріплено низку нових функцій. В контексті роботи з агресорами це означає, що управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту:

- організовує проходження корекційної програми особами, які вчинили насильство в сім'ї:
  - за направленням органів внутрішніх справ забезпечує проходження кривдниками реабілітаційних заходів (корекційних програм). Зазначені заходи проводять спеціалісти, які пройшли спеціалізоване навчання корекційній роботі;
  - у разі неявки (або ухилення без поважних причин) особи, яка отримала направлення, від проходження корекційної програми, контролює надання (протягом трьох робочих днів) спеціалістами, які здійснюють корекційні програми, письмового повідомлення до органу, що видав направлення;
  - розробляє і затверджує методичні рекомендації щодо впровадження і реалізації корекційних програм, а також забезпечує ними кризові центри та фахівців, які проводять корекційні програми (до їх числа залучаються спеціалісти центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, представники громадських організацій, установ та закладів соціального обслуговування тощо, які здійснюють роботу із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах);
- здійснює контроль за організацією і діяльністю заснованих ним спеціалізованих установ, що здійснюють роботу із сім'ями, де вчиняється насильство в сім'ї;
- створює банк даних про місцеві державні та неурядові організації, установи та заклади, які працюють у сфері попередження насильства в сім'ї, та послуги, які ними надаються;
- створює банк даних сімей, де зафіксовані випадки вчинення насильства або існує реальна загроза його вчинення (крім того, терміново (протягом однієї доби) передає повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поведіння з дитиною чи реальну загрозу його вчинення);
- на підставі узагальненої інформації визначає потребу регіону у створенні спеціалізованих установ для членів сімей, де вчинено насильство в сім'ї та вносить відповідні пропозиції на розгляд місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- організовує надання психологічних, юридичних, соціально-педагогічних, інформаційних та інших послуг членам сімей, в яких було вчинено насильство.

З точки зору практики запровадження корекційних програм, це означає, що управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту:

- ініціює та затверджує на місцевому рівні Програми протидії насильству в сім'ї та роботи з особами, що вчинили насильство в сім'ї;
- приймає повідомлення про направлення особи для проходження корекційної програми і формує групу клієнтів для проведення групової та індивідуальної роботи;
- інформує особу, що вчинила насильство, про наслідки невідвідання корекційної програми, надає інформацію щодо місця, часу та умов участі в програмі;
- оприймає від фахівців кризових центрів повідомлення щодо непроходження та довідки про проходження особою корекційної програми;
- координує підготовку фахівців для подальшого впровадження корекційних програм та роботи із сім'ями, в яких вчинено насильство чи існує загроза його вчинення;
- формує склад мультидисциплінарної команди фахівців для проведення корекційних програм відповідно до вікової категорії клієнтів;
- направляє фахівців мультидисциплінарної команди на навчання корекційній роботі за спеціальною програмою;
- залучає (за погодженням) до реалізації корекційних програм (з урахуванням наявних людських та організаційних ресурсів) фахівців: спеціалістів центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та соціальних закладів, діяльність яких вони координують; працівників закладів освіти та охорони здоров'я; спеціалістів центрів медико-соціальної реабілітації, соціально-психологічної реабілітації дітей, центрів практичної психології та соціальної роботи, центрів практичної психології МВС, служби у справах дітей, притулків, працівників територіальних центрів допомоги самотнім непрацездатним громадянам та особам похилого віку; представників громадських організацій, інших осіб з достатньою кваліфікацією (психологів, соціальних педагогів, педагогів, медичних працівників тощо);
- забезпечує постійне приміщення для проведення корекційних програм з урахуванням організаційних та матеріально-технічних можливостей місцевої громади;
- сприяє роботі кризового центру.

Важливим аспектом реалізації корекційних заходів щодо кривдника, є робота із членами його родини, яка є суттєвою умовою подолання негативної сімейної ситуації, а також ресурсом для виходу з небажаних обставин. Зважаючи на це, фахівці управлінської (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту залучають центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді до соціального інспектування такої сім'ї, вивчення її життєдіяльності, оцінки її наявного стану й ресурсного потенціалу, первинної діагностики особистості агресора та інших членів сім'ї тощо.

Отримані відомості передаються, за необхідності, фахівцю кризового центру, який безпосередньо реалізує корекційну програму.

В цілому, діяльність спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї щодо впровадження системи корекційних програм на різних рівнях може бути представлена таким чином:

Компетенція служби у справах дітей й органів опіки та піклування

Служба у справах дітей (ССД) визначається координаційним органом у сфері попередження жорстокого поводження з дітьми згідно з Порядком розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення. ССД:

- веде облік дітей, стосовно яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення,
- розглядає заяви (повідомлення) про випадки насильства в сім'ї стосовно дитини та повідомляє про них місцеве управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту і кримінальну міліцію у справах дітей у термін не більше 3-х діб з часу отримання інформації;
- в межах компетенції вживає заходи щодо захисту прав дітей;
- у разі виникнення безпосередньої загрози життю чи здоров'ю дитини вживає заходів відповідно до чинного законодавства;
- за необхідності ініціює питання про притягнення до відповідальності осіб, які допустили порушення прав, свобод і законних інтересів дітей; представляє інтереси дітей у суді.

Органи опіки і піклування представляють у суді інтереси дітей та недієздатних членів сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї або стали жертвами насильства в сім'ї, а також здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

В контексті корекційної роботи з агресорами (зокрема, у випадках, коли особою, що вчинює насильство в сім'ї, є малолітня чи неповнолітня дитина) видається доцільною активна співпраця ССД та органів опіки і піклування із кримінальною міліцією у справах дітей та «зеленими кімнатами».

Сфери діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо роботи з особами, які чинять насильство в сім'ї

На центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (далі – центри) покладено здійснення соціальної роботи із сім'ями (в т.ч. з тими, в яких вчинено насильство), дітьми та молоддю шляхом надання соціальних послуг та ведення соціального супроводу.

Центри повідомляють про випадки звернень щодо вчинення насильства в сім'ї управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту, а у випадку жорстокого поводження з дитиною чи реальної загрози його вчинення – терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ.

Згідно з Інструкцією щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для молоді та органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, центр:

- приймає інформацію про випадки загрози або вчинення будь-яких форм насильства в сім'ї, зокрема, здійснює приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поведження щодо дитини;
- терміново (протягом однієї доби) передає повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поведження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення;
- здійснює соціальне інспектування сімей, де мають місце випадки насильства (існує загроза його вчинення). Соціальне інспектування проводять спеціалісти центру в мультидисциплінарній команді, спільно з іншими суб'єктами соціальної роботи. Під час інспектування з'ясовується причина вчинення насильства в сім'ї та визначається хід подальшої роботи із сім'єю;
- здійснює, за необхідності, соціальний супровід сімей, де мають місце випадки вчинення насильства (існує загроза його вчинення);
- протягом трьох днів повідомляє управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту про виявлені сім'ї, де мали місце випадки насильства в сім'ї, а у випадку вчинення насильства стосовно дитини – службу у справах дітей та органи внутрішніх справ.

Загалом, фахівець із соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю аналізує звернення та проводить початкову оцінку життєдіяльності сім'ї, уточнює (в разі потреби) інформацію про неї в інших дотичних відомствах, визначає доцільність та можливість подальшої роботи із сім'єю та її членами в межах компетенції центру.

Повноваження органів внутрішніх справ

Органи внутрішніх справ у своїй діяльності щодо попередження насильства в сім'ї керуються Конституцією України, Законами України «Про міліцію», «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про попередження насильства в сім'ї» відповідними наказами МВС України, іншими нормативно-правовими актами (див. розділ VI Звіту).

Працівники органів внутрішніх справ (ОВС), зокрема:

- приймають та розглядають заяви (повідомлення) про вчинення насильства в сім'ї або загрозу його вчинення, а при отриманні заяви, повідомлення чи іншої інформації про факт вчинення насильства в сім'ї вживають передбачених законом заходів щодо припинення правопорушення, а саме:
  - у разі необхідності надають потерпілому або правопорушнику першу медичну допомогу, викликають бригаду швидкої медичної допомоги;
  - при безпосередній загрозі життю та здоров'ю дитини чи інших членів сім'ї, які постраждали від насильства в сім'ї, вживають заходів щодо ліквідації цієї загрози та надають необхідну допомогу у вилученні їх із сім'ї та направленні до спеціалізованих установ, що надають допомогу особам, які опинилися у складних життєвих обставинах;

- протягом трьох днів інформують відповідне управління (відділ) у справах сім'ї, молоді та спорту, а у випадках жорстокого поводження з дитиною чи вчинення стосовно неї насильства – службу у справах дітей. У разі встановлення в діях особи, яка вчинила насильство в сім'ї, ознак злочину, рішення приймається відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України, а у випадку встановлення ознак адміністративного правопорушення – відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.
- виносять офіційні попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та ставлять кривдника на профілактичний облік. У разі повторного протягом року вчинення насильства в сім'ї, під розписку видають такій особі направлення для проходження корекційної програми (якщо вона не перебуває на диспансерному обліку з приводу наявності психічного розладу). Важливим інструментом ОВС є «зелені кімнати», в яких відбувається робота з підлітками, що перебувають у конфлікті із законом, у тому числі і з тими, що вчинили насильство в сім'ї;
- **направляють осіб, які вчинили насильство в сім'ї, до кризових центрів для проходження корекційної програми;**
- **в триденний термін** надсилають до закладу чи установи, в яких проводять корекційні програми, повідомлення про направлення особи для проходження корекційної програми. Якщо до ОВС надходить інформація щодо невідвідання особою корекційної програми, вони вживають заходи, передбачені ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення;
- проводять роз'яснювальну роботу в сім'ях, де вчинено насильство в сім'ї (існує загроза його вчинення), повідомляють членів сім'ї про права, заходи та послуги, якими вони можуть скористатися, передбачену законодавством відповідальність;
- уживають заходів, спрямованих на своєчасне виявлення осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї, та дітей, щодо яких вчинено насильство в сім'ї або існує загроза його вчинення, та інформують про цих осіб центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей;
- забезпечують у межах своєї компетенції першочерговий розгляд заяв про випадки насильства в сім'ї в управліннях і відділах внутрішніх справ за поданням працівника центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- здійснюють первинне дослідження поведінки, проблем та особистості дітей, засуджених до покарань у вигляді громадських робіт, виправних робіт, звільнених від відбування покарання з випробуванням, та їхніх сімей і передають матеріали до центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та кримінально-виконавчої інспекції;
- збирають та узагальнюють інформацію про осіб, які втягують дітей у злочинну діяльність;
- здійснюють контроль за неповнолітніми, які перебувають на обліку кримінальної міліції у справах дітей;

- взаємодіють із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, з органами опіки і піклування та спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, та жертв такого насильства у питаннях попередження насильства в сім'ї;
- надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів;
- здійснюють інші повноваження щодо попередження насильства в сім'ї, передбачені законом.

Повноваження **кримінальної міліції у справах дітей** поширюються на випадки, коли жертва насильства в сім'ї або особа, стосовно якої існує реальна загроза вчинення насильства в сім'ї, а також особа, що вчинила насильство в сім'ї, не досягли 18-річного віку.

Органи та заклади освіти й охорони здоров'я в системі протидії насильству в сім'ї

Окреме місце в системі заходів щодо протидії насильству в сім'ї посідають органи та заклади освіти й охорони здоров'я. Їх залучення врегульоване Порядком розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, а також Порядком взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Заклади освіти (дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні та поза-шкільні навчальні заклади), а також управління (відділи) освіти і науки обласних, міських та районних державних адміністрацій здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми та терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення.

Крім того, заклади освіти:

- повідомляють центрам соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді про виявлення сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах;
- ведуть внутрішній облік дітей, які потребують посиленої уваги з боку педагогічного працівника, соціального педагога, та інформують про це служби у справах дітей і центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- забезпечують роботу шкільного психолога з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах;
- можуть створювати при освітніх закладах об'єднання батьків, педагогів, громадськості щодо забезпечення педагогічного впливу на дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та схильних до протиправних дій, залучають до цієї роботи соціальних працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- залучають працівників освіти до соціального інспектування сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, в яких виховуються діти шкільного віку.

Керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема, класних керівників, проводити попереджувальну роботу з батьками з метою

недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також організують роботу:

- з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях;
- з особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або потерпає від реальної загрози його вчинення.

Що стосується *органів та закладів охорони здоров'я*, то лікувально-профілактичні установи та заклади цілодобово здійснюють приймання дітей, які зазнали жорстокого поводження, та надають їм потрібну медичну допомогу. При обстеженні дитини медичні працівники звертають увагу на ушкодження, що могли виникнути внаслідок жорстокого поводження з дитиною, та повідомляють про це дільничного педіатра, орган внутрішніх справ та відповідну службу у справах дітей.

Крім того, на базі закладів охорони здоров'я (крім психіатричних лікарень) створюються центри медико-соціальної реабілітації, які надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів та, зокрема, повідомляють про вчинення насильства в сім'ї служби дільничних інспекторів міліції чи кримінальної міліції у справах дітей.

Діяльність кризових центрів для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення, щодо реалізації корекційних програм

У разі вчинення особою насильства в сім'ї, після отримання нею офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї, ця особа направляється до **кризового центру** для проходження корекційної програми, а також щодо неї у випадках і в порядку, передбачених Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», може бути винесено захисний припис. Проходження корекційної програми для такої особи є обов'язковим.

Кризові центри створюються місцевими державними адміністраціями за поданням спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї відповідно до соціальних потреб регіону. Кризові центри можуть також створюватися органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, благодійними фондами, об'єднаннями громадян і окремими громадянами за погодженням із спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї і реєструються в порядку, визначеному законом.

Кризові центри є неприбутковими організаціями, користуються правами юридичної особи, мають власні бланки, печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням.

В контексті роботи з агресорами, працівники кризових центрів:

- здійснюють прийом осіб, які вчинили насильство в сім'ї, для проходження корекційної програми;
- розробляють корекційні програми та організують їх проходження особами, які вчинили насильство в сім'ї;

- повідомляють членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї, про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися;
- повідомляють службу дільничних інспекторів міліції чи кримінальну міліцію у справах дітей про виявлені факти реальної загрози застосування насильства в сім'ї або про факти вчинення такого насильства;
- вивчають і узагальнюють причини та умови конкретних проявів насильства в сім'ї;
- надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів;
- забезпечують збереження конфіденційної інформації щодо осіб, які звернулися до кризового центру про допомогу;
- взаємодіють із засобами масової інформації, громадськими організаціями у проведенні просвітницької та виховної роботи з питань попередження насильства в сім'ї.

На сьогоднішній день діяльність кризових центрів регулюється Законом України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірним положенням про Кризовий центр для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення. Кризові центри вбачаються важливою інституцією у сфері протидії насильству в сім'ї, адже саме на їх базі мають реалізовуватися корекційні програми для кривдників. Отже, в сучасних умовах **дотримання чинного законодавства вимагає створення кризових центрів у регіонах** (оптимально – на рівні районних центрів) з урахуванням потреб та можливостей місцевої громади.

На жаль, кризових центрів в Україні вкрай недостатньо¹¹⁷, а їх створення в регіонах пов'язано зі значними організаційними, технічними та методичними труднощами. На сьогоднішній день у кількох областях (наприклад, Луганській, Івано-Франківській, Одеській) створені так звані кризові центри соціально-психологічної допомоги, які в багатьох аспектах перебирають на себе функції кризових центрів для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення.

В Україні упродовж 2009 року діяли 22 центри соціально-психологічної допомоги: в АР Крим, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Київській, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій, Чернігівській областях, у містах Севастополі та Києві. В них працювали 253 штатні та 114 залучених спеціалістів.

117 За офіційними даними Управління дільничних інспекторів ДГБ МВС України, станом на грудень 2008 року в державі існує 61 кризовий центр (з них 10 – у м. Києві, і є 7 регіонів, де кризових центрів немає взагалі). В той же час у кількох областях функції кризових центрів покладено на центри соціально-психологічної допомоги, в частині областей кризові центри створені громадськими організаціями та існують лише «на папері» (як, наприклад, у Харківській області). Отже, наведені дані не відображають реального стану речей, а саме – фактичної відсутності мережі кризових центрів в Україні.

Порівняно з 2008 роком кількість штатних працівників зменшилась на 2 особи, а кількість залучених, навпаки, зросла на 29. Робота здійснювалася в умовах денного та цілодобового стаціонарів (максимальний строк перебування особи в цілодобовому стаціонарі становить 90 діб). Окрім того, надавалися консультації телефоном. У 2009 році в цілодобовому стаціонарі перебувало 1724 особи, яким було надано 256008 послуг (у 2008 році – 1735 осіб, які отримали 250 545 послуг). У середньому одній особі було надано у 2009 році 149 соціальних послуг (у 2008 – 144).

Віковий розподіл клієнтів також залишається незмінним: повнолітні – у 2009 році 1090 осіб (63%), у 2008 році 1 053 особи (61%); неповнолітні – у 2009 році 633 (37%), у 2008 році – 666 (39%). Високий показник осіб, які перебували в цілодобовому стаціонарі у 2009 році, спостерігається у м. Києві – 185, Волинській – 174, Миколаївській – 112, Івано-Франківській – 108, Донецькій – 102 областях. В умовах денного стаціонару у 2009 році отримали допомогу (в тому числі одноразову) 7208 осіб, яким було надано 11979 послуг, у 2008 році – 6 230 осіб (13 100 послуг).

Показник кількості отримувачів послуг збільшився на 16%. Консультації телефоном отримали 6500 осіб (у 2008 році) – 4682. Центри соціально-психологічної допомоги працювали над подоланням проблем, спричинених насильством у сім'ї та його наслідками (308 осіб, 18% від загального числа отримувачів послуг в умовах цілодобового стаціонару). Отримали допомогу з подолання різних проблем у сім'ї, в тому числі насильства, 1780 осіб; консультацію телефоном за цією проблемою отримали 1578 осіб (у 2008 році з проблеми насильства в сім'ї в цілодобовому стаціонарі перебувало 380 осіб, в денному стаціонарі – 1 519; отримали консультації телефоном щодо насильства – 1 276 осіб).

Кількість отримувачів послуг у цілодобовому стаціонарі зменшилася на 19%, в денному стаціонарі та телефоном збільшилася на 17%. В результаті надання спеціалістами центрів соціально-психологічної допомоги соціальних послуг у 2009 році 793 особи отримали практичні навички догляду та виховання дитини (у 2008 році – 496 осіб); 1 665 відновили втрачені соціальні зв'язки та налагодили стосунки¹¹⁸.

Отже, обсяг послуг, що їх надають центри соціально-психологічної допомоги, передбачено для дуже широкої категорії осіб (ширше за сферу попередження насильства в сім'ї); до сфери їх діяльності входить надання послуг різним категоріям сімей, молоді, дітям, які потрапили в складні життєві обставини, в т.ч. пов'язані із насильством в сім'ї. Фактично центри соціально-психологічної допомоги не мають змоги належним чином адресувати проблему сімейного насильства та надавати повний обсяг послуг постраждалим та кривдникам.

Кризовий центр має працювати за принципом *мультидисциплінарної команди*, яка об'єднує фахівців органів, служб та установ, на які покладено відповідальність за протидію насильству в сім'ї та які залучаються до роботи з певною сім'єю. До проведення корекційних програм з особами, які вчинили насильство в сім'ї, залучаються спеціалісти кризових центрів, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей

118 Інформаційно-аналітичні матеріали щодо діяльності центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2008 році; Інформаційні матеріали щодо підсумків проведення соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю у 2009 році / За заг. ред. Н.Л. Лук'янової, В.С. Вовка, І.М. Дубініної, О.О. Січкара. – К.: Держсоцслужба, 2010. – 64 с.

та молоді, представники громадських організацій, установ та закладів соціального обслуговування тощо, які здійснюють роботу із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах. Для впровадження заходів із протидії насильству в сім'ї та роботи з кривдниками до складу команди можуть входити особи з відповідною кваліфікацією, які пройшли навчання корекційній роботі за спеціальною програмою.

О.М. Єсипенко (Луганський обласний ЦСССДМ) запропонувала один із можливих варіантів складу мультидисциплінарної команди (зрозуміло, що цей список є приблизним і може бути розширений або змінений відповідно до умов конкретного регіону).

Таблиця 8.2

Можливий склад мультидисциплінарної команди фахівців місцевого рівня

Категорія клієнтів	Склад мультидисциплінарної команди фахівців місцевого рівня
Кривдники до 18 років	Служби у справах дітей; управління/відділи освіти місцевої держадміністрації; заклади освіти (педагоги, соціальні педагоги, шкільні психологи); центри соціально-психологічної реабілітації дітей; центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; заклади охорони здоров'я (лікарі-волонтери, медичні психологи); районні відділи УМВС (психологи); громадські організації та активісти
Кривдники віком до 35 років та сім'ї, в яких виховуються діти	Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; центри соціально-психологічної допомоги (кризові); заклади охорони здоров'я (лікарі-волонтери, медичні психологи); служби у справах дітей; заклади освіти (педагоги, соціальні педагоги, шкільні психологи); районні відділи УМВС (психологи); місцеві осередки благодійних та релігійних організацій; громадські організації та активісти, волонтери з відповідною освітою, що мешкають на території місцевої громади
Кривдники від 35 років та сім'ї без дітей	Центри соціально-психологічної допомоги (кризові); територіальні центри соціального обслуговування пенсіонерів та самотніх непрацездатних громадян; районні відділи УМВС (психологи); місцеві відділення Товариства Червоного Хреста; місцеві осередки благодійних та релігійних організацій; волонтери з відповідною освітою з числа мешканців місцевої громади

Основні напрямки діяльності кризового центру (ресурсного центру з протидії насильству) в сфері роботи з кривдниками:

- 1) реалізація корекційних програм для агресорів за направленням або за власним бажанням особи;
- 2) підготовка фахівців з протидії насильству в сім'ї (в т.ч. з роботи з агресорами) на базі не нижче освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр»;
- 3) визначення методологічних, методичних та організаційних засад впровадження місцевих програм протидії насильству в сім'ї.

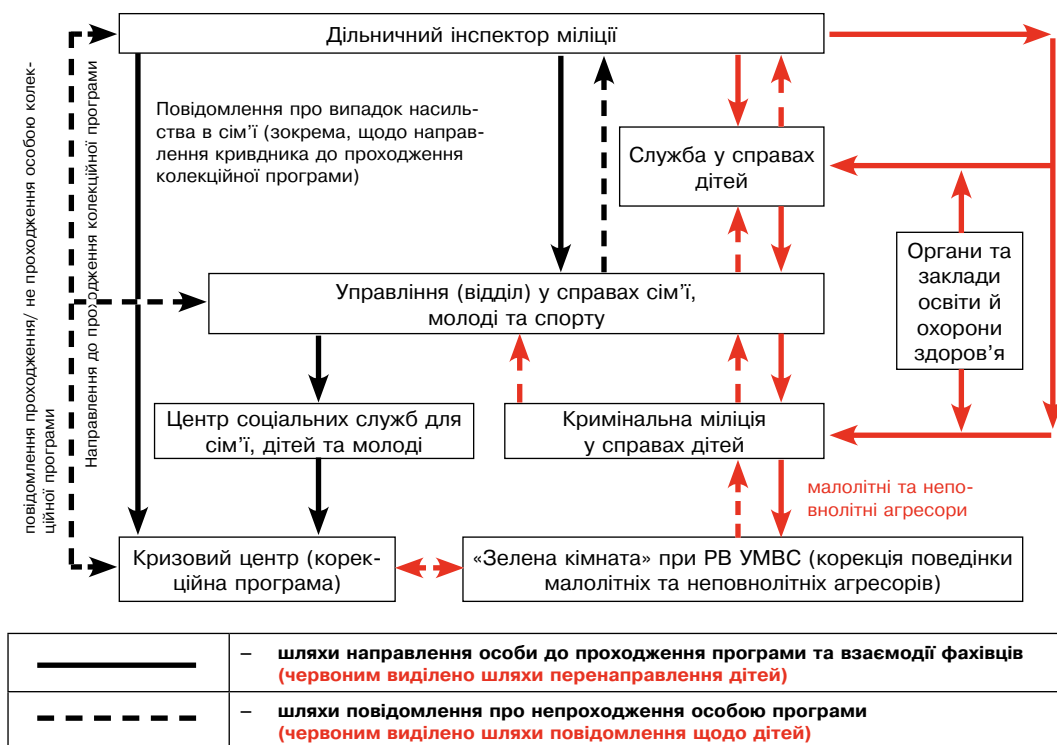
Отже, доцільно створити кризові центри на місцевому рівні, у формі ресурсних центрів протидії насильству в сім'ї, які у вигляді спеціалізованих формувань

можуть створюватися (за погодженням) на базі центрів медико-соціальної реабілітації, центрів соціально-психологічної допомоги дітям, навчальних закладів, медичних установ, громадських організацій тощо. Ресурсний центр об'єднає фахівців, пов'язаних із соціальною роботою та попередженням насильства в сім'ї, які і зможуть оперативно організувати та проводити корекційну роботу з особами, які вчиняють насильство в сім'ї.

Важливою є підготовка фахівців, які б могли запроваджувати корекційні програми роботи з агресорами. З цією метою доцільно передбачити систему **навчання корекційній роботі за спеціалізованою програмою** – підготовку фахівців з освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» за спеціальностями «психологія», «педагогіка» (в т.ч. спеціальна та корекційна), «соціальна педагогіка», «соціальна робота», психотерапевтів тощо для роботи з особами, які чинять насильство в сім'ї, та жертвами насильства в сім'ї.

Загальна схема перенаправлення осіб, що вчинили насильство в сім'ї

Узагальнюючи, можливу державну систему **перенаправлення осіб, що вчинили насильство в сім'ї**, можна представити таким чином.

Рис. 8.3. Можлива схема перенаправлення осіб, що вчинили насильство в сім'ї¹¹⁹

119 «Зелена кімната» – метод профілактики правопорушень серед дітей та забезпечення їх соціального та правового захисту. Обов'язковими вимогами є: забарвлення

5.8.2. Огляд програм, що реалізуються або розроблені громадськими організаціями чи іншими інституціями в Україні

Діяльність з корекції поведінки осіб, що вчиняють насильство в сім'ї отримала законодавче закріплення, і з 1 січня 2009 року вони мають впроваджуватися в Україні. Незважаючи на це, програми роботи з кривдниками починають створюватися лише наприкінці 2009 року, а інфраструктури їх реалізації немає і донині (аналогічним чином досі не розвинена інфраструктура закладів для постраждалих від насильства в сім'ї). Нижче представлені програми психопрофілактичної (пп.4.3.6) та психокорекційної (пп.4.3.1–4.3.5) роботи з особами, схильними до насильницьких та агресивних дій, в т.ч. в сім'ї. Програми, створені в різний час, можуть бути використані для роботи як з дорослими, так і з підлітками, схильними до насильницької поведінки.

Психологічні методи впливу, які найчастіше застосовуються в корекційній роботі з кривдниками, можуть бути згруповані щонайменше за рядом ознак. За формою застосування вирізняють методи групового та індивідуального впливу, за способом впровадження – прямі та опосередковані, за основним змістом – метод переконання, метод регулювання психічних станів, метод передачі інформації (бесіда, лекція), метод навіювання та аутотренінгу, психолого-педагогічний експеримент, метод створення ситуацій (рольові ігри), психотерапевтичні методи широкого спектру (від поведінкових до психодинамічних)¹²⁰. Вивчення рис особистості кривдника є психологічною основою розробки змісту та методів її корекції.

Загалом, представлене в наведених нижче програмах (пп.4.3.1–4.3.6) розмаїття методів роботи з кривдниками може бути зведено у таку схему.

приміщення та меблів «зеленої кімнати» у зеленій колір, наявність кімнатних рослин, іграшок, художньої літератури тощо. «Зелені кімнати» створюються кримінальною міліцією у справах дітей на базі районних відділів УВС з метою соціального та правового захисту підлітків, для виявлення причин і умов, що сприяють учиненню ними протиправних дій, а також для психологічної профілактики й корекції відповідних відхилень у поведінці. Робота, до якої залучаються психологи та педагоги, здійснюється на основі індивідуального підходу з урахуванням віку та ступеня розвитку дитини.

120 Васильев В.Л. Юридическая психология. – 4-е изд. доп. и перераб. – СПб., 2002; Карвасарский Б. Психотерапевтическая энциклопедия. – СПб., 1998; Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология: Учеб. для высших юрид. учеб. заведений. – М., 1999; Ушатиков А.И., Казак Б.Б. Основы пениitenciарной психологии. – Рязань, 2001; Джеффрис Д. Мы здесь занимаемся тем, что разряжаем бомбы. Психодрама с закоренелыми преступниками // Психодрама – вдохновение и техника. – М., 1997. – С. 197-217.

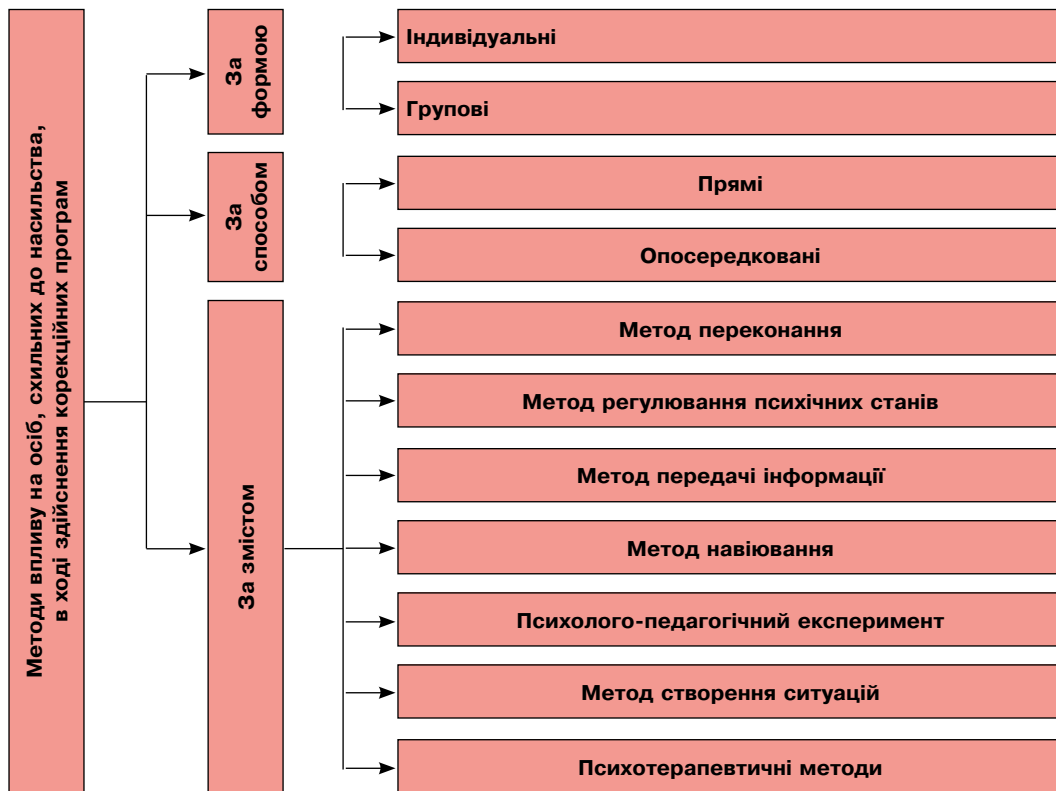

Рис.8.4. Система методів роботи з кривдниками.

Корекційна програма «Втручання у випадках насильства в сім'ї»¹²¹

Автор програми: Г. Мустафаєв, к. психол. н. (Київ, 2008).

База впровадження (регіон та організація / заклад / установа): Центр по роботі з жінками Деснянського району м. Києва.

Мета програми: подолання жорстокості чоловіків щодо жінок, з якими вони знаходяться або знаходилися в інтимних стосунках, а також відносно дітей.

Завдання програми:

- навчити учасників саморозкриття та самоаналізу;
- допомогти учасникам сконцентрувати свої дії на тих змінах, які вони хочуть у своєму житті;
- підвищення рівня емпатії та самоконтролю;
- покращити рівень регуляції поведінки.

¹²¹ Текст програми надано Г.Ю. Мустафаєвим та Н.О. Грищенком, фахівцями Центру у справах сім'ї та жінок Деснянського району м. Києва.

Цільова група програми: чоловіки, які чинять насильство в сім'ї. Попадають на програму шляхом направлення дільничними інспекторами.

Принципи побудови та структура програми:

Законодавче підґрунтя програми – Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї». Корекційний аспект програми відповідає цілям та завданням центру як кризового центру згідно з Положенням.

Програма складається з восьми етапів.

Етап 1. Формування довірливих стосунків (створення умов, які забезпечують позитивні стосунки між учасниками в групі; визначення групових норм та правил; надання учасникам можливості виявлення власних емоцій у зв'язку з переживанням ситуації сорому; навчання учасників групи вміння висловлювати власні почуття вербально; підготовка до роботи з неприємними почуттями, які пов'язані із ситуацією насильства (гнів, страх, сум, сором, почуття відчуженості та безпорадності).

Етап 2. Дослідження ситуації та її наслідків (аналіз спільно з членами групи власної розповіді про досвід зловживання; аналіз власного ставлення до членів сім'ї; аналіз почуття вини та відповідальності внаслідок насильства).

Етап 3. Формування альтернативної поведінки (формування особистісного ресурсу, який дозволяє повірити в себе, власні сили та можливості для створення адекватної особистісної ідентифікації; створення образу кривдника та виявлення нових можливостей для турботи про себе та інших; репрезентація адекватної інформації про особливості побудови стосунків між чоловіком та жінкою; формування відкритості у стосунках дітей та дорослих).

Етап 4. Формування умінь ефективної взаємодії та способу поведінки в сім'ї (переключення уваги на продовження нормального життя; робота з феноменом «жорстокість» та його трансформація, наприклад, у незадоволення, роздратування тощо).

Етап 5. Вміння знаходити способи реалізації власника цілей соціально прийнятними шляхами.

Етап 6. Підвищення здатності використовувати нові способи поведінки, які виключають контроль над партнеркою.

Етап 7. Визнання та висловлення істинних почуттів, маскованих гнівом. Формування емпатії.

Етап 8. Посилення рефлексивних навичок.

Тривалість: 4-6 місяців. Регулярність занять – не рідше 1-2 рази на тиждень.

Техніки:

- техніки формування навичок (поведінковий підхід, тренінг вироблення вмінь, репетиція поведінки);
- техніки саморегуляції (зниження напруги, контроль емоцій, контроль гніву);

- арт-терапія;
- техніки систематичної десенсибілізації;
- техніки раціональної терапії;
- техніки гештальт-терапії.

Форма проведення: індивідуальна робота (психодіагностика та первинне консультування), групова психотерапія.

В групових дискусіях обговорюються будь-які теми: самооцінка, довіра, сила, провина, контроль, сум, втрати, гнів. Забороненими є тільки дві теми, пов'язані із ситуацією насильства: сексуальні деталі насильства та деталі фізичного насильства.

Ефективність: оцінити ефективність програми неможливо, оскільки вона ще не закінчена.

Перспективи впровадження на загальнонаціональному рівні: на сьогоднішній день це єдина в країні діюча пілотна програма по роботі з кривдниками. Після її закінчення та оцінки рівня ефективності необхідним етапом стане внесення змін та коректив, після чого вона може бути адаптована для застосування в інших регіонах.

Діяльність за програмою спрямована на формування у осіб (чоловіків та жінок), позбавлених волі, навичок відповідальної батьківської, подружньої та міжособистісної поведінки з метою покращання процесу їх реадaptaції до просоціального середовища. Розроблена програма тренінгів та консультацій базується на методиках, випробуваних у Білоцерківській виправній колонії в 2004-2005 рр.

Місце впровадження:

Програми формування відповідальної батьківської та подружньої поведінки у осіб, що знаходяться в місцях позбавлення волі¹²²

Програма була реалізована в таких установах: Білоцерківська виправна колонія № 35 (2004-2005); Темнівська виправна колонія № 100 (2007); Березанська виправна колонія (2007); Чорноморська виправна колонія (2007); Мелітопольська виховна колонія (2007).

Тривалість:

- три п'ятиденні тренінги для одружених чоловіків, які мають неповнолітніх дітей (75 годин);
- три п'ятиденні тренінги для групи засуджених жінок з неповнолітніми дітьми (45 годин);
- три п'ятиденні тренінги для групи дівчат, позбавлених волі (45 годин).

---

122 Програму розроблено для чоловіків, жінок та дівчат. Більш детальний опис за кожною групою наведено в пп. 4.3.2.А (дівчата), 4.3.2.Б (жінки), 4.3.2.В (чоловіки). Програми створені Асоціацією молодих професіоналів «Клас» за підтримки представництва Європейської комісії в Україні.

Перспективи впровадження на загальнонаціональному рівні: для впровадження програми на національному рівні необхідно створення незалежної групи фахівців-психологів, які впроваджуватимуть її в установах виконання покарань після затвердження програми Державним департаментом України з питань виконання покарань.

А. Корекційна програма відповідальної партнерської поведінки для дівчат, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі

Авторки: А. Гришко, О. Кочемировська, к. психол. н. (м. Харків, 2006), Асоціація молодих професіоналів «Клас», НАУ «ХАІ».

Мета програми: підвищення рівня ресоціалізації дівчат, які звільняються з місць позбавлення волі, шляхом формування у них адекватних моделей сімейної та статеворольової поведінки, трансформації агресивних та/або віктимних форм поведінки.

Завдання програми:

1. Формування в дівчат навичок самоаналізу, саморефлексії.
2. Визначення та переосмислення уявлень дівчат щодо власного Я-образу, прийняття тілесного образу Я.
3. Формування самоповаги, адекватної самооцінки як основи ефективних міжособистісних стосунків.
4. Корекція патологічних особистісних настанов, стереотипів та помилкових уявлень щодо міжособистісних стосунків, у тому числі з протилежною статтю.
5. Аналіз причин виникнення конфліктних ситуацій та шляхів їх розв'язання, розкриття поняття конструктивного та деструктивного конфлікту.
6. Аналіз та корекція статеворольової поведінки на рівні Я-концепції. Формування адаптивних моделей статеворольової поведінки.
7. Формування навичок визначення та досягнення життєвих цілей.
8. Формування та визначення соціальних і професіональних ролей.

Цільова група програми: програма проводилася в Мелітопольській колонії, і в ній взяли участь дівчата 16-18 років, які готуються до звільнення з місць позбавлення волі.

В той же час цільовою групою цієї програми можуть бути:

- дівчата та хлопці підліткового та юнацького віку з агресивною та асоціальною поведінкою, які вчинили насильство (в т.ч. в сім'ї);
- хлопці, які знаходяться у місцях позбавлення волі (у виховних колоніях);
- вихованці училища соціальної реабілітації (15-18 років);
- випускники шкіл-інтернатів.

Принципи побудови та структура програми:

Мішенню психолого-педагогічного впливу є складний та такий, що важко піддається зміні, комплекс явищ ціннісно-мотиваційної, когнітивної та поведінкової сфер особистості молодих людей, схильних до агресивної та насильницької поведінки (зокрема, тих, хто зіткнувся з насильством в сім'ї і в якості постраждалих, і в якості кривдників – у тому числі в найтяжчих формах фізичного насильства).

В межах тренінгової психокорекційної програми основна увага приділялася таким аспектам:

1. Формування позитивної Я-концепції дівчат.
2. Статеворольова соціалізація учасниць програми.
3. Підвищення рівня соціалізації та ресоціалізації учасниць програми.

Основними принципами (водночас вони є тими особистісними цілями, яких досягають учасниці) запропонованої програми є:

- саморозкриття;
- усвідомлення себе та свого фізичного «Я»;
- принцип «тут-і-тепер» як здатність повністю усвідомлювати все, що відбувається в цей момент;
- емоційна зрілість;
- спонтанність.

В межах тренінгової програми можна визначити чотири стадії:

1) підготовка;	3) переоцінка;
2) усвідомлення;	4) дія.

Ця модель поєднує основні процеси трансформації особистості учасників: мотиваційні (стадія 1), когнітивні (стадія 2), афективні (стадія 3), поведінкові (стадія 4).

Кожне заняття тренінгу складається з трьох частин:

- вступна частина (розминка) (1/4 часу заняття);
- основна (робоча) частина (1/2 часу заняття);
- завершення (1/4 часу заняття).

Нижче наведено приблизний тематичний план тренінгової програми:

№	Тема
1	Знайомство. Визначення правил групової роботи, цілей, перспектив тренінгу, очікувань учасниць. Попередня психологічна діагностика
2	Визначення особистісних та соціальних ролей, розташувань: життєва перспектива, соціальні та професійні ролі, особливості статевої поведінки
3	Позитивне прийняття себе. Формування внутрішньої стійкості особистості, довіри до себе
4	Побудова структурних блоків образу Я, нового типу савлення до себе
5	Аналіз та корекція статевої поведінки. Формування стосунків «Я і моя Мати», «Я і мій Батько» як основи створення адекватного образу «Я-жінка». Стимулювання феміної поведінки у учасниць
6	Виявлення та корекція хибних настанов щодо взаємин з протилежною статтю. Навчання способів виявлення ознак зрілої та дисфункційної родини
7	Аналіз та корекція неадекватних моделей побудови міжособистісних стосунків
8	Визначення значеннєво-життєвих очікувань та ціннісних орієнтацій

№	Тема
9	Розвиток уміння самостійно ставити ціль та знаходити шляхи її досягнення. Визначення типу орієнтації особистості учасниць (внутрішня / зовнішня), форм контролю (інтернальний / екстернальний), виявлення моментів передання відповідальності за свої дії іншим
10	Завершення роботи. Рефлексія. Психодіагностика з метою оцінки досягнутих результатів

Тривалість: 45 годин (три сесії по 15 годин кожна: п'ять днів по три години – перерва – п'ять днів по три години – перерва – п'ять днів по три години). Є домашні завдання.

Техніки: тренінгові процедури залежать від складу групи та стадії групового процесу. Ними є:

- Встановлення контакту.
- Ігри та психотехніки для розігріву.
- Вивчення конфліктів.
- Вивчення та аналіз причин і механізмів психологічного опору.
- Робота з трансфером / контртрансфером.
- Застосування групи як засобу психологічної підтримки учасників.
- Застосування групи як активного співучасника у вправах з елементами драматизації.
- Психодраматична дія.
- Застосування метафор.
- Когнітивне реструктурування.
- Техніки медитації-візуалізації.
- Застосування методів арт-психології.

Форма проведення: групова. Група 12-15 осіб, за необхідності можливі індивідуальні консультації для учасниць.

Оцінка ефективності: тренінгова програма виявила свою ефективність за об'єктивними даними психодіагностики, за суб'єктивними звітами учасниць (форми зворотного зв'язку, листи учасниць, розповіді про зміни в особистому житті після звільнення тощо), оцінкою персоналу виховної колонії.

На початку і після закінчення програми була проведена психодіагностика, яка дозволила відслідкувати та оцінити позитивну динаміку особистісних, комунікаційних, поведінкових змін. Початкове (попереднє) психологічне обстеження було проведено із застосуванням такого психологічного інструментарію:

- методика діагностики самооцінки та виявлення рівня тривожності Ч.Д. Спілбергера та Ю.Л. Ханіна;
- методика визначення самооцінки та оцінки Іншого К. Будассі;
- методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса (адаптація Н.В. Гришиної);

- статеворольова шкала А.В. Heilbrun.
- Психодіагностика після завершення тренінгової програми проводилася за допомогою таких методик:
- діагностика рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптована О.Ф. Бажиною), С. Голинкіної, О. Еткінда;
- статеворольова шкала А.В. Heilbrun;
- метод ранніх спогадів А. Адлера (адаптація О. Сидоренко);
- анкетування учасниць щодо їх переживань у процесі роботи групи, набуття досвіду, бажання в подальшому брати участь у подібних програмах.

База впровадження програми: Мелітопольська виховна колонія (м. Мелітополь, Запорізька обл.).

Перспективи впровадження на загальнонаціональному рівні: програма показала свою ефективність, що було відзначено фахівцями колонії та Державного департаменту України з питань виконання покарань. Структура та змістове наповнення програми є такими, що вона може бути застосована не лише в умовах виконання покарань, а й в інших групах підлітків, схильних до насильницької діяльності (зокрема, тих, що чинять насильство в сім'ї). В той же час ефективне впровадження програми передбачає, що її окремі аспекти мають бути адаптовані до умов «звичайного» середовища:

- має бути змінений розклад програми, слід відмовитися від перерв між сесіями;
- у структурі програми має бути врахований ґендерний аспект, тобто внесені вправи та теми для дискусій для груп хлопців;
- слід визначити, чи можливе проведення програми в змішаних за статевою ознакою групах.

Б. Тренінгова програма формування моделей адекватної сімейної та материнської поведінки у жінок, що звільнюються з місць позбавлення волі

Авторка: А. Гришко (Харків, 2006), НАУ «ХАІ», Асоціація молодих професіоналів «Клас».

Мета програми: корекція віктимних та агресивних форм поведінки жінок, що звільнюються з місць позбавлення волі; їх психологічна та соціальна адаптація шляхом формування у них адекватних моделей статеворольової та батьківської поведінки.

Завдання програми:

1. Визначення та переорієнтування в позитивному напрямку уявлень жінок щодо образу власного Я.
2. Підвищення соціально-психологічної компетентності учасниць групи, розвиток їх здатності до конструктивної взаємодії з оточуючими.
3. Аналіз та корекція вад статеворольової поведінки.
4. Корекція патологічних особистісних настанов, стереотипів та помилкових уявлень жінок, пов'язаних із взаєминами з протилежною статтю.

5. Формування навичок самоспостереження, покращання розуміння динаміки стосунків у власних родинах.
6. Аналіз наявних моделей стосунків жінок з дітьми, корекція неадаптивних форм батьківської поведінки.
7. Гармонізація мотиваційної та емоційної сфери особистості жінок, позбавлених волі.
8. Аналіз та корекція уявлень жінок стосовно життєвих перспектив, особистісних та соціальних настанов.
9. Розвиток здібності до емоційної та поведінкової саморегуляції, адекватних проявів життєвої активності.

Цільова група програми: запропонована програма впроваджувалася в Чорноморській виправній колонії № 74. Учасницями групи були жінки з дітьми до 3-х років, які знаходилися на вихованні в Будинку дитини при колонії. Загалом, цільовою групою запропонованої програми можуть бути:

- жінки з дітьми, які знаходяться в місцях позбавлення волі;
- жінки з асоціальною та агресивною поведінкою, схильні до проявів жорстокості й насильства;
- жінки, що вчиняють насильство в сім'ї стосовно власних або прийомних дітей, або подружжя, або інших членів сім'ї;
- вагітні жінки, які планують залишити дитину на виховання у Будинку дитини, та жінки, що перебувають у Центрах матері та дитини;
- жінки, що опинилися в тяжких життєвих обставинах та перебувають під соціальним супроводом у Центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Принципи побудови та структура програми: програма складається з п'яти тематичних блоків, кожен з яких містить систему вправ соціально-психологічного характеру. З урахуванням поставлених завдань, напрямки корекційної роботи є такими:

- розширення сфери самосвідомості, прояснення та розвиток образу Я, опрацювання особистісних настанов та ірраціональних переконань (Блок 1);
- усвідомлення ролі «Я–жінка», корекція неадекватних моделей стосунків із протилежною статтю (блок 2);
- усвідомлення та прийняття власного сімейного досвіду (блок 3);
- корекція стосунків у системі «батько–дитина» (блок 4);
- формування значеннево-життєвих орієнтацій та цілепокладання (блок 5).

Основними принципами, які забезпечують продуктивну роботу групи є:

- довіра та прийняття;
- емпатія та турбота;
- близькість та саморозкриття;
- надія;
- свобода експериментування;

- катарсис¹²³;
- когнітивна реконструкція;
- погодження на зміни та прийняття на себе обов'язків;
- ефективна конфронтація¹²⁴;
- зворотний зв'язок.

Тривалість кожного заняття складає три години. Структура занять є такою:

1. Заняття починається з короткого обговорення минулого дня, висловлення думок та почуттів, які наштовхнули на ті чи інші роздуми, переживання. Це сприяє відчуттю безперервності тренінгової роботи.
2. Фасілітатор (ведучий) пропнує тему заняття та обговорює її з учасницями.
3. Основна частина – безпосередня робота з групою або окремою учасницею. Процес роботи має відповідати певній етапності: постановка проблеми, експериментування групи з розв'язання проблеми конструктивним способом.
4. Обговорення підсумків дня. Учасниці висловлюють свої думки та почуття щодо конкретних завдань та всього дня як такого. Ведуча(-чий) підводить підсумки роботи.

В таблиці наведено примірний тематичний план корекційної програми.

№	Тема
1	Знайомство. Визначення правил групової роботи, цілі та перспектив тренінгу, очікувань учасниць
2	Визначення особливостей образу Я учасниць, їх особистісних та соціальних настанов. Аналіз життєвих перспектив
3	Формування відчуття внутрішньої стійкості особистості та віри в себе. Оптимізація позитивного досвіду як основи формування адекватних зразків поведінки
4	Аналіз особливостей статевої поведінки жінок: визначення власної ролі «матері», «жінки», «коханої». Стимулювання проявів фемінної поведінки у учасниць
5	Усвідомлення та прийняття власного сімейного досвіду
6	Корекція сімейних конструктів жінок та особливостей їх взаємодії з протилежною статтю.
7	Вивчення міжособистісних стосунків учасниць групи в системі «мати–дитина». Корекція незрілих, неадекватних стилів виховання дитини
8	Корекція мотиваційної сфери жінок (формування мотивів прагнення успіху, регламентація образу життя)
9	Розвиток самоконтролю, відповідальності за власні вчинки та рішення

123 Катарсис – «очищення», емоційна розрядка, що являє собою звільнення людини від сильних емоційних переживань, що переповнюють її.

124 Конфронтація має здійснюватися таким чином, щоб зберегти гідність осіб, які вступили в неї, не засуджувати того чи іншого учасника, а допомагати йому (їй) самовизначитися та побачити обставини своєї поведінки. Ефективна позиція конфронтації має відкривати канали комунікації, а не зачиняти їх.

№	Тема
10	Формування адекватних способів реагування в ситуації взаємодії з оточуючими
11	Завершення роботи. Рефлексія

Форма проведення: групова. Група: 12-15 осіб, за необхідності можливі індивідуальні консультації для учасниць групи.

Техніки: в межах цієї тренінгової програми базовими техніками були:

- групова дискусія як форма спільного обговорення спірних питань, що дозволяє прояснити та змінити думки, позиції та настанови учасниць;
- ігрові методи;
- медитативні техніки;
- техніки роботи з уявою та образами;
- робота з особистісними проєкціями;
- соціометричні техніки;
- структурні техніки та вправи;
- техніки поведінкової терапії;
- парадоксальні техніки для демонстрації специфічних зразків міжособистісних стосунків;
- психодраматичні техніки.

Тривалість: 45 годин (три сесії по 15 годин кожна). Пропонована тренінгова програма розрахована на три п'ятиденні сесії з тижневими перервами між сесіями.

База впровадження: Чорноморська виправна колонія № 74 (м. Одеса). Учасницями групи були жінки з дітьми до 3-х років.

Оцінка ефективності: тренінгова програма виявила свою ефективність за об'єктивними даними психодіагностики, за суб'єктивними звітами учасниць (форми зворотного зв'язку, листи учасниць, розповіді про зміни в особистому житті після звільнення тощо), оцінкою персоналу колонії.

На початку і після закінчення програми була проведена психодіагностика, яка дозволила відслідкувати та оцінити позитивну динаміку особистісних, комунікаційних, поведінкових змін. Початкове (попереднє) психологічне обстеження було проведено із застосуванням такого психологічного інструментарію:

- методика діагностики самооцінки та виявлення рівня тривожності Ч.Д. Спілбергера та Ю.Л. Ханіна;
- методика визначення самооцінки та оцінки Іншого К. Будассі;
- методика діагностики батьківського ставлення А. Варгі та В. Століна;
- статеворольова шкала А.В. Heilbrun.
- Психодіагностика після завершення тренінгової програми проводилася за допомогою таких методик:
- методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Раймонда;

- діагностика рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (адаптована О.Ф. Бажиною), С. Голинкіної, О. Еткінда;
- статеворольова шкала А.В. Heilbrun;
- методика діагностики батьківського ставлення А. Варгі та В. Століна;
- методика діагностики значеннево-життєвих очікувань О. Леонтьєва;
- анкетування учасниць щодо їх переживань у процесі роботи групи, набутого досвіду, бажання в подальшому брати участь у подібних програмах.

Перспективи впровадження на загальнонаціональному рівні: програма засвідчила свою ефективність і може бути запропонована до широкого застосування за умов адаптації часових рамок програми до умов «звичайного» середовища та скорочення перерв між сесіями.

В. Формування адекватної батьківської поведінки у чоловіків (у засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі)

Автор: А. Москаленко, к. психол. н. (м. Харків; 2004; змінена та доповнена в 2006), Асоціація молодих професіоналів «Клас».

Мета програми: формування та розвиток адекватної батьківської поведінки у чоловіків, які звільняються з місць позбавлення волі.

Завдання програми:

1. Корекція, формування та розвиток тих психологічних структур особистості, які є основою для адекватних сімейних стосунків: его-ідентичність, самооцінка, мотиви, здібності, рольова поведінка, здатність робити вибір та приймати рішення, відповідного до точного сприйняття себе, оточення та ситуації, прийняття відповідальності за власні вчинки. Цей напрямок передбачає також роботу із захисними психологічними механізмами особистості учасників.
2. Розвиток навичок визначення життєвих цілей, спрямованості в майбутнє, формування звички до відкритої комунікації, навчання способів виявлення зрілої та дисфункційної сім'ї, усвідомлення та подолання кризових етапів у розвитку сімейної системи в контексті мультигенераційного підходу.
3. Активізація сімейних зв'язків засуджених, поглиблення їх емоційної відкритості ще під час перебування в установі позбавлення волі (через листування, телефонні розмови, побачення).
4. Завдання для учасників програми:
5. Визначення власних життєвих цілей, глибинних цінностей та принципів, переконань, мотивів, поведінкових настанов та паттернів, які стосуються сімейних відносин.
6. Формування навичок постановки та досягнення життєвих цілей.
7. Засвоєння способів визначення ознак зрілої та дисфункційної родини, усвідомлення кризових етапів у розвитку сімейної системи, засвоєння способів їх подолання.
8. Вивчення індивідуальних ролей як фундаменту для всіх інших ролей особистості (соціальних, професійних, сімейних).

9. Виявлення та корекція уявлень про сімейні ролі та нереалістичних очікувань, що з ними пов'язані.
10. Розвиток самоповаги, адекватної самооцінки, впевненості в собі та самостійності.
11. Формування навичок відкритої, щирої комунікації, передачі та сприйняття інформації, розвиток здатності до прояснення розбіжностей та суперечок з оточуючими.

Цільова група програми: програма проводилася для засуджених чоловіків, які на момент звільнення мали сім'ю із неповнолітніми дітьми. **Комплектування груп** відбувалося таким чином:

- перевага надавалася особам, яким до звільнення залишався строк до одного року, які мали неповнолітніх дітей, а також особам, які претендували на умовно-дострокове звільнення;
- засуджені брали участь у тренінгу лише за власним бажанням. З кожним кандидатом психолог проводив попередню бесіду, в ході якої обговорювалися мета, зміст, процедури та особливості тренінгу, враховувалася зацікавленість засуджених питаннями психологічного розвитку, сімейних стосунків, прагнення їх розв'язувати;
- до груп не входили особи, які своєю поведінкою активно протиставляють себе режиму колонії, мають ярко виражену кримінальну спрямованість особистості;
- кількість судимостей та характер скоєних злочинів до уваги не бралися. При відборі в групу осіб, які мали різний соціальний статус (відповідно до субкультурної ієрархії), враховувалися: характер настанов, сила зацікавленості та бажання брати участь у груповій роботі;
- особи зі специфічними психічними та фізичними розладами до групи не входили;
- різниця у віці учасників у середньому складала 15 років.

Отже, як видно, ця програма може проводитися для:

- чоловіків з асоціальною та агресивною поведінкою;
- чоловіків, що звільнилися з місць позбавлення волі;
- чоловіків, що вичнили насильство в сім'ї;
- чоловіків групи ризику щодо емоційного вигорання та скоєння насильства в сім'ї (працівники органів внутрішніх справ, воєнних та воєнізованих структур, установ виконання покарань тощо).

Принципи побудови та структура програми: тренінг здійснюється відповідно до принципів відкритості, чесності, усвідомлення себе та свого фізичного «Я», відповідальність, увага до почуттів, перебування «тут-і-тепер».

Тренінг проводився за таким алгоритмом:

1. Вивчення актуального стану учасників: психологічних особливостей, потреб, проблем у сімейних стосунках, специфіка сімейних стосунків.

2. Формулювання бажаного результату: аналіз та характеристика адекватного батьківського поводження, виявлення його показників та особистісних детермінант.
3. Вибір та застосування надійних, валідних методів та психокорекційних процедур, які б дозволили досягти бажаного результату.
4. Складання плану психокорекційних заходів з метою задоволення потреб та отримання відповідних результатів.
5. Реалізація складеного плану, проведення та завершення конкретних дій із формування адекватної батьківської поведінки осіб, що звільняються з місць позбавлення волі.
6. Оцінка успішності проведених заходів, рівня досягнення цілей та аналіз успішності всього циклу.

Методологічну основу тренінгу складають принципи екзистенційно-гуманістичного напрямку, розроблені К. Роджерсом, Ф. Перлзом, В. Сатір, І. Яломом та їх послідовниками. Тренінг проводився виходячи з таких **положень**:

1. Найважливішим критерієм є зрілість.
2. Тренінг спрямовано на формування у учасників настанов на створення функціональних зрілих сімейних стосунків.
3. Для формування поведінкових змін у процесі тренінгу визначаються:
  - різні рівні досвіду особистості учасників (як поверхові, так і глибинні);
  - оточення, яке визначає зовнішні можливості або обмеження, на які особа вимушена реагувати;
  - поведінка та здібності, які направляють дії;
  - переконання та цінності;
  - ідентичність та самосвідомість.

Тренінг є активним груповим методом психологічної роботи й відповідає природному прагненню людини до особистісного зростання та створення адекватних сімейних стосунків.

Отже, тренінг має **навчальний** (формування знань, умінь, навичок), **корекційний** (корекція настанов, цінностей, стосунків тощо) та **розвиваючий** (розвиток психологічних структур) **характер**.

Кожне заняття має таку структуру:

1. Висловлення учасниками думок та почуттів, що стосуються попередньої зустрічі. Учасники висловлюються по колу.
2. Ведучий задає тему зустрічі. Учасники висловлюють думки у вільному порядку.
3. Базова частина. Тренер визначає тему, героя або пропонує вправу для виконання. Таким чином проблематизується наявна ситуація, а група отримує можливість спробувати розв'язати проблему конструктивним способом.
4. Рефлексивне обговорення того, що відбувалося. Це простір для формування зворотного зв'язку. На останній зустрічі обов'язково обговорюється весь хід роботи в групі, узагальнюється досвід групової роботи виходячи з мети тренінгу.

Тривалість: 60-75 годин (три п'ятиденні сесії з перевами між сесіями). Кожне заняття (крім першого) розраховано на 4-5 годин.

Техніки: в програмі застосовані сучасні психотехнології, які зарекомендували себе як успішні. Серед них: елементи нейролінгвістичного програмування, психодрами, техніки гештальт- та екзистенційної психотерапії, арт-терапії, рольові ігри, техніки медитації та візуалізації, спрямовані на:

- встановлення контакту;
- побудову довірчих стосунків;
- вивчення та опрацювання конфліктів;
- роботу з психологічним опором;
- формування здатності до співчуття та підтримки;
- розвиток комунікативних навичок.

Форма проведення: психодіагностичний етап та підготовка до групової роботи – індивідуальна. Основна корекційна діяльність – групова (за необхідності можливі індивідуальні консультації). Група до 12 осіб.

Критерії ефективності:

1. Сформованість у учасників навичок формулювання та досягнення життєвих цілей.
2. Сформованість навичок рефлексії, зрілої поведінки, відкритого спілкування.
3. Сформованість самоповаги та адекватної самооцінки як основи для підтримки функціональних подружніх та сімейних стосунків.
4. Сформованість мотивації та настанов щодо створення образу власного майбутнього.
5. Вміння будувати вільні від викривлень міжособистісні стосунки, які приносять задоволення.
6. Сформованість соціально прийнятних форм поведінки.
7. Активізація емоціонально відкритих стосунків з членами родини.

Бази впровадження програми: Білоцерківська виправна колонія № 35 (Київська обл.), Темнівська виправна колонія № 100 (Харківська обл.), Березанська виправна колонія.

Перспективи впровадження на загальнонаціональному рівні: після адаптації та переструктурування розкладу занять, програма може бути рекомендована до затосування як корекційна програма для чоловіків, що вчинили насильство в сім'ї.

Програма корекції поведінки членів родини з неповнолітніми дітьми, які мають агресивні розлади поведінки¹²⁵

Автор програми: І.В. Романова, к. м. н (Харків, 2006).

---

¹²⁵ Інформацію надано директором Центру та Харківського обласного відділення Всеукраїнського БФ допомоги жертвам насилля І.В. Романовою.

База впровадження: реалізується на базі Харківського обласного відділення Всеукраїнського благодійного фонду допомоги жертвам насилля. Центр допомоги підліткам – центр денного перебування, недержавна установа. Модель надання допомоги – допомога родині; робота не лише з агресивними підлітками, а й з їх родинами.

Мета програми: розв'язання проблеми агресивної поведінки підлітків.

Завдання програми:

- корекція поведінки підлітків;
- унормування сімейних стосунків підлітків.

Цільова група програми: учні середньої та старшої школи. Діти з психічними розладами не можуть залучатися до програм. Якщо психічний розлад вже було діагностовано, то така дитина спрямовується до психоневрологічного диспансеру (з урахуванням всіх норм чинного законодавства). Якщо діагноз не визначено, а батьки відмовляються обстежувати дитину, то Центр розриває соціальну угоду, дитина припиняє проходження програми, а співробітників соціальних служб повідомляють щодо припинення угоди та ситуації, яка склалась в сім'ї; передбачається подальше втручання соціальних служб.

Принципи побудови та структура програми: на першому етапі відбувається перенаправлення підлітків до Центру, яке може здійснити:

- школа – партнер Центру. Центр підписує зі школою соціальний договір на обслуговування у випадку, якщо ВСІ батьки одночасно підтримують проходження психодіагностики та, за необхідності, програми з дітьми. Школа, в свою чергу, бере на себе зобов'язання надати приміщення для проведення психодіагностики та лекцій, поширювати інформацію; забезпечити залучення та охоплення учнів;
- служба у справах дітей;
- управління у справах сім'ї, молоді та спорту;
- органи внутрішніх справ.

Крім того, користувачі послуг можуть прийти до Центру, дізнавшись про його роботу із соціальної реклами або за рекомендацією наявних (або колишніх) користувачів.

З потенційними користувачами складається угода про соціальну послугу, обов'язкова до виконання. Невиконання угоди – переривання участі такої особи в програмі та звернення до відповідальних державних структур щодо ситуації в сім'ї (аж до ініціювання процесу позбавлення батьківських прав).

Центр проводить підготовку волонтерів до роботи з підлітками.

Центром вироблені стандарти якості надання корекційної послуги – Програма управління якістю, яка дозволяє оцінити ефективність програми. Крім того, розроблений пакет документів, який застосовується в роботі центру.

Основні принципи роботи:

- мультидисциплінарність;
- етапність: підписання угоди, проведення соціального розслідування, психодіагностика створення індивідуального плану роботи, корекційний етап;

- терапія дитячо-батьківських стосунків, одночасне ведення програм для кривдника та жертви;
- групи самодопомоги;
- залучення хлопців до участі в спортивних секціях, клубному русі тощо, тобто до діяльності, в якій вони можуть побачити модель адекватної чоловічої поведінки (як правило, до програми попадають хлопці з неповних або неблагополучних сімей, які не мають рольової моделі батька);
- освітні програми з агресології та конфліктології;
- наявність чіткого стандарту надання та оцінки послуг у межах корекційної програми.
- супервізії процесу корекції, обслуговування сім'ї;
- зворотний зв'язок: звітність з боку осіб, які консультуються; прохання повідомити про результати через півроку, рік (за бажанням);
- Обов'язкова психодіагностика (максимально об'єктивована соціальна послуга).

Тривалість: відповідно до потреб користувача.

Форма проведення: індивідуальна, сімейна, групова (групи самопомоги).

Оцінка ефективності: на сьогодні Центр консулює 50 родин; всього надано послуги повного циклу 120 підліткам; обстежено понад 1200 учнів шкіл, з якими Центр підписав угоди щодо обслуговування. Критеріями ефективності програми є програми:

- зміни поведінки учасників: підвищення рівня соціальності, зниження агресії, вироблення навичок просоціальної поведінки та конструктивного розв'язання конфліктів, підвищення шкільної успішності;
- підвищення рівня функціональності дитячо-батьківських стосунків у сім'ях учасників.

Перспективи впровадження на загальнонаціональному рівні: програма пройшла апробацію, в її межах відпрацьовані як механізми перенаправлення учнів, так і способи залучення волонтерів до роботи з ними. В межах програми створені та відпрацьовані стандарти та критерії оцінки якості наданих послуг, вимоги до збору і збереження конфіденційної інформації. Отже, програма може бути рекомендована до впровадження на національному рівні (зокрема, в частині, яка стосується системи оцінки якості та ведення документообігу щодо роботи з клієнтом і його персональними даними, а також підготовки фахівців до роботи).

Психолого-педагогічна корекційно-розвиваюча програма з подолання агресивної поведінки підлітків

Автори програми: програму розроблено Н. Заваровою, Г. Кирмач, В. Харченко – фахівцями Центру практичної психології та соціальної роботи Луганського інституту післядипломної освіти для впровадження в середовищі асоціальних підлітків (зокрема, вихованців шкіл соціальної реабілітації).

Текст наводиться за текстом пояснювальної записки, наданої ЛОІПО¹²⁶. Програму розроблено в 2009 році.

База впровадження (регіон та організація / заклад / установа): Свердловська загальноосвітня школа соціальної реабілітації (м. Свердловськ, Луганська обл.).

Мета програми: корекція агресивної поведінки підлітків у результаті ціле-спрямованої педагогічної дії.

Завдання програми:

1. Формування мотивації до самовиховання і саморозвитку.
2. Формування базових ціннісних орієнтацій.
3. Підвищення особистісної самооцінки.
4. Навчання підлітків комунікативним навичкам.
5. Формування уміння вирішувати конфлікт за допомогою конструктивних альтернатив.
6. Формування відповідальної поведінки та толерантного ставлення до оточуючих.

Цільова група програми: підлітки з агресивною поведінкою, в т.ч. вихованці шкіл соціальної реабілітації;

Принципи побудови та структура програми: Програма застосовує принципи структурного, когнітивного та особистісно-орієнтованого підходів.

Організація роботи будується на принципах:

- гуманізму – затвердження норм пошани і доброзичливого ставлення до кожної дитини, виключення примусу і насильства над особою;
- конфіденційності – інформація, отримана в процесі проведення роботи, не підлягає свідомому або випадковому розголошуванню;
- компетентності – фахівець чітко визначає і враховує кордони власної компетентності;
- відповідальності – фахівець піклується насамперед про благополуччя дітей і не використовує результати роботи з ним на шкоду.

Програма складається з 4 етапів.

Назва етапу	Зміст етапу
Дослідницький етап (16 годин)	Діагностика, виявлення факторів ризику
Підготовчий етап (10 годин):	<ul style="list-style-type: none"> – Налагодження стосунків тренера з групою; – об'єднання групи, виховання здібності до погодженої взаємодії; – зняття тривожності, збільшення впевненості в собі; – формування бажання співробітництва та змін у своєму житті

¹²⁶ Психолого-педагогічна корекційно-розвиваюча програма з подолання агресивної поведінки підлітків. – Луганськ: ЛОІПО, 2009 – 6 с.(Препринт / Луганський обласний інститут післядипломної освіти, Центр практичної психології та соціальної роботи 2009). Програму надано Н.О. Заваровою.

Назва етапу	Зміст етапу
Продуктивний етап (20 годин)	<ul style="list-style-type: none"> – Розвиток рефлексії, емпатії; – оволодіння методами асертивної поведінки; – гармонізація й оптимізація розвитку підлітка; – оволодіння способами взаємодії зі світом і самим собою; – вирішення конфліктів за допомогою конструктивних альтернатив
Завершальний етап (10 годин)	<p>Вимірювання динаміки реакцій. Психодіагностика</p>

Загальна тривалість програми – 56 годин.

Техніки, що застосовуються:

Вміст вправ включає:

- технології роботи з групою (дискусія, мозковий штурм, обговорення в групі (міні-групі), лекція-бесіда, відеолекторії);
- ігрові методи,
- методи, спрямовані на розвиток соціальної перцепції;
- методи тілесно-орієнтованої психотерапії;
- методи арт-терапії.

Форма проведення: діагностика – індивідуальна; корекційна – групова.

Ефективність:

Програма тільки починає впроваджуватися, тому її ефективність оцінити неможливо.

Як критерії для оцінки ефективності автори пропонують такі:

1. Відповідність результатів очікуванням групи.
2. Готовність учасників групи до співробітництва.
3. Відповідність результатів очікуванням фахівця, що здійснює корекційні заходи.
4. Оцінка фахівцем результатів, спираючись на власний професійний досвід.
5. Наявність позитивного впливу конкретних методів корекції.

Ефективність має бути підтверджена, зокрема, результатами повторного діагностичного обстеження, проведеного після закінчення циклу занять.

Перспективи впровадження на загальнонаціональному рівні. Програма затверджена в Луганській області та проходить апробацію у Свердловській школі соціальної реабілітації. Після її відпрацювання та внесення необхідних коректив, програма може бути рекомендована до впровадження в інших регіонах.

Типова програма корекційної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, та основні засади її реалізації (створено за підтримки Координатора проектів ОБСЄ в Україні)¹²⁷

¹²⁷ Програму розроблено для дорослих і дітей. Більш детально її описано в пп. 4.3.5.А (дорослі) та 4.3.6.Б (діти).

Автори: Г. Мустафаєв (к. психол. н.), О. Кочемировська (к. психол.н.) за підтримки групи експертів (Е.Ламах, Н. Сухорукова, Н. Зосім, Б. Михайлов (д.м.н.), І. Романова (к.м.н.), Н. Заварова, Н. Грищенко, О. Єсипенко, О. Жабенко, М. Кулеба та ін.). Програму розроблено в 2009 р.

Мета – корекція агресивної поведінки осіб, які здійснили насильство в сім'ї.

Завдання програми:

- ознайомити осіб, які вчинили насильство в сім'ї, з основними нормативними документами України, які регламентують ґендерні, сімейні та соціально побутові стосунки в родині;
- навчити осіб, які вчинили насильство в сім'ї, визначати власні проблеми;
- зниження емоційної напруги та особистісної тривожності;
- спільно обговорювати різноманітні шляхи розв'язання можливих проблем;
- допомогти кожному члену групи самостійно шукати можливі шляхи подолання власних проблем;
- формування навичок саморегуляції та самоконтролю;
- підвищити самооцінку та відповідальність за свої вчинки і своє життя;
- вивчення основ аутогенного тренування та релаксації;
- отримати навички безконфліктного спілкування;
- розвиток здібності розуміти емоційний стан іншої людини та вміння адекватно проявляти свій;
- формування позитивних ціннісних орієнтацій та моральних уявлень.

Організація роботи будується на принципах:

- гуманізму;
- конфіденційності;
- компетентності;
- відповідальності.

Корекція поведінки осіб, що вчинили насильство в сім'ї, відбувається в формі індивідуальних консультацій та групової роботи. В групових дискусіях піднімаються найрізноманітніші теми: самооцінка, довіра, сила, провина, контроль, сум, втрати, гнів. **Забороненим** є обговорення подробиць сексуального та фізичного насильства.

База впровадження: реалізація програми психологічної корекції поведінки осіб, що вчинили насильство в сім'ї, на місцевому рівні має відбуватися на базі **кризових центрів** (на підставі організаційного забезпечення управліннями (відділами) у справах сім'ї, молоді та спорту з урахуванням ресурсів та можливостей місцевої громади). Діяльність кризового центру ґрунтується на таких засадах:

1. Центр працює за принципом мультидисциплінарної команди.
2. Безпосередню роботу здійснює соціальний працівник, який пройшов перепідготовку з основ психодіагностики та психокорекції.
3. Індивідуальне консультування і групову психокорекцію проводить фахівець, який пройшов навчання корекційній роботі за спеціальною програмою.

4. Консультування щодо визначення наявності психічних розладів та занять з аутогенного тренування і самонавіювання проводить психотерапевт (психіатр).
5. Кризовий центр передбачає штатні посади психолога та фахівця із соціальної роботи.
6. Лікарський (медичний) персонал залучається за потреби.
7. Психологічна корекція відбувається після підписання відповідної соціальної угоди з особою, направленою до проходження корекційної програми.

Перед початком групової роботи особа обов'язково підписує угоду з кризовим центром. У разі відмови від підписання угоди (або за умов невиконання її положень без поважних причин) особа, направлена органами внутрішніх справ, вважається такою, що не пройшла корекційну програму, і інформація щодо цього передається до відповідних органів та служб. Якщо особа звернулася до проходження програми добровільно, їй пропонується не лише проходження психологічної корекції, а й здійснення соціального супроводу спеціалістами Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

Оцінка ефективності: На сьогоднішній день створюються організаційні умови для реалізації програми в 2010 р., тому ефективність програми можна лише передбачати. В той же час оскільки програма створена фахівцями, на підставі ретельного аналізу чинної практики та обговорення з експертами в галузі агресології, соціальної роботи, практичної психології, психіатрії, педагогіки тощо, то можна передбачити, що програма буде ефективною. Крім того, програмою передбачено інституціоналізацію роботи з кривдниками – побудову системи підготовки кадрів для роботи з особами, що вчинили насильство в сім'ї, організацію спеціалізованого навчання та супервізій, методичне забезпечення.

Перспективи впровадження на національному рівні: передбачається, що пілотне впровадження програми почнеться з 2010 року, після чого її буде скоректовано відповідно до практики застосування.

А. Програма психокорекційної роботи для дорослих осіб, які вчинили насильство в сім'ї

Мета: корекція агресивної поведінки осіб, які вчинили насильство в сім'ї.

Завдання програми:

Блок	Завдання
I	<ol style="list-style-type: none"> 1. Інтерв'ю. 2. Знайомство. 3. З'ясування обставин.
II	<ol style="list-style-type: none"> 1. Створити умови, які забезпечують позитивні стосунки між учасниками в групі. 2. Визначити групові норми та правила, дійти згоди про їх дотримання. 3. Виявлення учасниками власних емоцій у зв'язку з переживанням ситуації сорому. 4. Навчити учасників групи вміння висловлювати власні почуття вербально. 5. Підготовка до роботи з гнівом, страхом, сумом, соромом, почуттям відчуженості. 6. Пошук схожості в інтересах, перевагах, заняттях учасників групи. 7. Аналіз спільно з членами групи власної розповіді про досвід зловживання. 8. Допомога в аналізі власного ставлення до членів сім'ї. 9. Допомога учаснику в аналізі почуття вини та відповідальності за насильство.

III	<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування особистісного ресурсу, який дозволяє повірити в себе, власні сили та можливості створення адекватної особистісної ідентифікації. 2. Створення образу агресора; виявлення можливостей для турботи про себе та інших. 3. Надання адекватної інформації про побудову стосунків між чоловіком та жінкою. 4. Формування відкритості у стосунках дітей та дорослих. 5. Опанування конструктивних поведінкових реакцій. 6. Розвиток соціально придатних форм поведінки. 7. Розвиток комунікативних навичок. 8. Формування навичок самоконтролю та саморегуляції.
IV	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закріплення отриманих вмінь та навичок. 2. Підтримка процесу формування ціннісних орієнтацій та моральних уявлень.

Предмет корекції: агресивна поведінка осіб, які чинять насильство в сім'ї.

Об'єкт корекції: особи, які вчинили насильство в сім'ї.

Термін: 3-6 місяців (залежно від динаміки змін поведінки клієнта).

Структура програми:

Модуль   **Змістове наповнення**

I блок   **Соціально-психологічна діагностика та планування корекційної програми.**

(6 сесій)   Індивідуальна робота: первинне інтерв'ю, укладання угоди, психодіагностика, вивчення соціальних обставин.

II блок   **Налагодження терапевтичного альянсу та відреагування.**

(4 сесії)   Групова робота: формування довірчих стосунків, вивчення ситуації та її наслідків.
Індивідуальна робота.

III блок   **Усвідомлення та формування.**

(12 сесій)   Групова робота: формування альтернативної поведінки в сім'ї, формування умінь ефективної взаємодії та способу поведінки в сім'ї, вміння реалізовувати очікування соціально прийнятними шляхами; використання нових способів поведінки.
Індивідуальна робота та сімейна терапія.

IV блок   **Закріплення та підтримка.**

(4 сесії)   Групова робота: формування вміння розпізнавати та висловлювати ранимі почуття; підвищення здатності до рефлексії, основи здорового способу життя.
Індивідуальна робота: аналіз результату за такими критеріями: а) суб'єктивна оцінка клієнта; б) оцінка терапевта й групи; в) психодіагностика; д) сімейна оцінка.

Форми та методи роботи:

• бесіда;	• дискусії;
• рольові ігри;	• релаксаційні вправи;
• вправи на візуалізацію;	• психогімнастика;
• вправи з елементами тілесної терапії;	• методи арт-терапії;
• мозковий штурм;	• обговорення в групах (міні-групи).

Б. Програма психологічної корекції для дітей, які вчинили насильство в сім'ї

Мета: корекція агресивних тенденцій поведінки підлітків.

Завдання програми:

Блок   **Завдання**

I

1. Зняття емоційної напруги та зниження особистісної тривожності.
2. Формування навичок соціально придатних способів відреагування гніву.
3. Діагностування характеру стосунків у групі, самооцінки, комунікативних проблем, тривожності, особливостей темпераменту, акцентуацій характеру.

Блок	Завдання
II	<ol style="list-style-type: none"> 1. Усвідомлення підлітками власного емоційного світу та почуттів інших людей (формування здатності до емпатії та рефлексії). 2. Контроль емоцій та поведінки дитини. 3. Сприяння формуванню адекватної самооцінки.
III	<ol style="list-style-type: none"> 1. Опанування конструктивних поведінкових реакцій. 2. Розвиток соціально придатних форм поведінки для досягнення сімейної адаптації. 3. Розвиток комунікативних навичок дитини та членів родини. 4. Формування навичок самоконтролю та саморегуляції.
IV	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закріплення отриманих вмінь та навичок. 2. Підтримка процесу формування ціннісних орієнтацій та моральних уявлень.
V	<ol style="list-style-type: none"> 1. Закріплення отриманих вмінь та навичок. 2. Підтримка процесу формування ціннісних орієнтацій та моральних уявлень.

Предмет корекції: підліткова агресивність.

Об'єкт корекції: підлітки з неадаптованими агресивними реакціями.

Термін дії програми: 3 місяці.

Структура програми:

Модуль	Змістове наповнення
I блок	<p>Соціально-психологічна діагностика та планування корекційної програми. <u>Індивідуальна робота:</u> первинне інтерв'ю, укладання угоди, психодіагностика, вивчення соціальних обставин.</p>
II блок	<p>Налагодження терапевтичного альянсу та відреагування. <u>Групова робота:</u> формування довірчих стосунків, дослідження ситуації та її наслідків. <u>Індивідуальна робота.</u></p>
III блок	<p>Усвідомлення <u>Групова робота:</u> усвідомлення підлітками власного емоційного світу та почуттів інших людей, контроль емоцій та поведінки дитини, формування адекватної самооцінки, усвідомлення конструктивних поведінкових реакцій. Індивідуальна робота та сімейна психотерапія.</p>
IV блок	<p>Формування. <u>Групова робота:</u> формування альтернативної поведінки та ефективної взаємодії в сім'ї, вміння знаходити способи соціально прийнятної поведінки, підвищення ефективності нових способів поведінки, комунікативних навичок. <u>Індивідуальна робота та сімейна терапія.</u></p>
V блок	<p>Закріплення. <u>Групова робота:</u> Формування вміння розпізнавати та висловлювати ранимі почуття, підтримка формування ціннісних орієнтацій та моральних уявлень. <u>Індивідуальна робота:</u> а) суб'єктивна особистісна оцінка клієнта; б) оцінка фасилітатора; в) оцінка групи; г) кінцева психодіагностика; д) сімейна оцінка.</p>

Форми та методи роботи:

• бесіди;	• рольові ігри;
• релаксаційні вправи;	• вправи на візуалізацію;
• психогімнастика;	• вправи з елементами тілесно-орієнтованої терапії.
• арт-терапія;	

Програми профілактики насильницької поведінки

А. Програма профілактики насильницької поведінки підлітків

Авторка: О. Кочемировська, к. психол.н. (Харків, 2001).

Мета програми: розвиток у підлітків навичок розв’язання конфліктних ситуацій соціально прийнятними методами та вміння контролювати власні агресивні імпульси.

Завдання програми:

- формування адекватних уявлень про насильство;
- формування паттернів ненасильницького розв’язання конфліктів та зниження ризику реалізації насильницької поведінки;
- розвиток комунікативних навичок, побудованих на емпатії;
- зниження ризику віктимізації шляхом формування позитивної самооцінки;
- корекція сформованих деструктивних форм поведінки.

Цільова група програми: підлітки 11-17 років.

Принципи побудови, структура програми, техніки: програму створено на основі результатів вивчення структури суб’єктивного образу насильства, який існує у підлітків. Схильність до насильства розглядається як прояв загальних особистісних проблем, а насильницькі вчинки – як неадекватна форма захисної реакції на соціальний стрес, яка дозволяє підлітку відновити або компенсувати втрачене відчуття суб’єктивного контролю над ситуацією. Програма складається з кількох модулів, наведених у таблиці.

Компонент	«Зона впливу»
Формування комунікативних навичок, тренінг асертивності	<ul style="list-style-type: none"> - Розуміння процесу спілкування; - вербальна та невербальна комунікація; - система особистісних прав та цінностей; - комунікативний стиль; - асертивність та конфліктність
Усвідомлення та визнання соціальної норми насильства, прийняття відповідальності за власну поведінку	<ul style="list-style-type: none"> - Визнання зон викривлення образу насильства; - поведінкові стратегії; - зв’язок між думками, емоціями та вчинками; - цілепокладання та система цінностей; - самооцінка
Розвиток емпатії та розуміння жертви насильства	<ul style="list-style-type: none"> - Когнітивна та емоційна емпатія; - усвідомлення думок та почуттів жертви насильства
Розвиток навичок конструктивної соціальної взаємодії	<ul style="list-style-type: none"> - Прийняття концепції ненасильницьких дій; - медіація і консенсус; - розв’язання конфліктів; - впевнена, невпевнена та агресивна поведінка

Відповідно до групових очікувань й групової динаміки, окремі вправи можуть бути модифіковані, їх порядок може бути змінено, але загальна спрямованість курсу має зберігатися, і кожен компонент, описаний у таблиці, має бути представлений хоча б частково.

Тривалість: Програму розраховано на 16,5 урочних годин. Вона може бути розділена на 11 занять по 90 хвилин кожне (заняття 6-7 і 9-10 є подвоєними та продовжуються 140-150 хвилин. Отже, такий розклад робить програму прийнятною для реалізації в школі та закладах позашкільної освіти. Тренінг також може

бути проведений методом занурення (3 дні по 300-330 хвилин чистого часу). В останньому випадку термін тренінгового курсу складає 15,5 годин за рахунок зменшення часу на проведення вправ для розігріву та кінцевих вправ. Інтенсивний варіант може бути рекомендований громадським організаціям, які працюють з підлітками.

Форма проведення: групова.

Оцінка ефективності: ефективність тренінгової програми визначалася шляхом виявлення ступеня трансформації суб'єктивного образу насильства, який існує у учасників тренінгу. Оцінка здійснювалася до початку і після закінчення тренінгу, що дозволило виявити ступінь та характер змін суб'єктивного образу насильства, сформованого у підлітків. Крім того, за даними експертної оцінки у 2/3 підлітків, що пройшли курс, спостерігається зниження готовності до актуалізації насильницької поведінки, а її прояви стають більш рідкими (експертами виступали батьки та вчителі, які оцінювали характер поведінки учасників тренінгів за 5-бальною шкалою).

Перспективи впровадження на загальнонаціональному рівні: програма була впроваджена в діяльність громадських організацій Харківської області та окремих фахівців-психологів, які працюють з підлітками. Програма є готовою до застосування, але потребує затвердження для введення в роботу психологічних служб шкіл України.

Б. Програма групової роботи з особами, що вчинили насильство в сім'ї

Автори: В. Бондаровська, к. психол.н, І. Скомороський, О. Куриленко (Центр практичної психології „Всеукраїнська громадська організація „РОЗРАДА”)

Мета програми: надати учасникам поштовх до осмислення своєї поведінки, усвідомлення витоків та проявів власної насильницької поведінки та започаткування вироблення і засвоєння ними альтернативних ненасильницьких стратегій.

Принципи побудови та структура:

В основу формування курсу було покладено:

- досвід Міжнародного гуманітарного Центру «РОЗРАДА» в наданні індивідуальної психологічної підтримки жертв домашнього насильства;
- досвід групової роботи психологів Центру «РОЗРАДА» з особами, які постраждали від домашнього насильства;
- терапевтичний досвід фахівців Центру «РОЗРАДА» роботи із сім'ями, які знаходяться в складних життєвих умовах;
- досвід методологічної роботи Центру «РОЗРАДА» з державними та недержавними організаціями, що надають підтримку постраждалим від домашнього насильства;
- матеріали доктора психології Дженей Б. Вайнхолд та доктора психології Беррі Вайнхолд «Психотерапія співзалежності» та «Психотерапія проти-залежності».
- Методичні матеріали координатора проектів ОБСЄ в Україні проекту «Підтримка зусиль українських інституцій у протидії насильству в

- сім'ї» – «Найкращий досвід щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї»;
- Методологічні підходи програми «ДВАНАДЦЯТЬ КРОКІВ» для анонімних алкоголіків;
  - Методологічні підходи програми міського осередку допомоги родинам, м. Конін, Польща;
  - Методологічні підходи програми «Від насильства до партнерства в родині», програма «Партнер» фонду громадських ініціатив, м. Познань, Польща.

Програма групової роботи має такий вигляд.

Заняття	Зміст
1.	Вступ. Правила. Поняття прав людини. Домашнє насильство як порушення прав людини.
2.	Сім'я як система. Аналіз взаємостосунків у сім'ї. Домашнє насильство як руйнівна сила партнерських стосунків.
3.	Концепція динаміки домашнього насильства. Поняття жертви і агресора. Витоки агресивної поведінки.
4.	Аналіз випадку: дії, наміри, почуття, наслідки. Проблема добрих та поганих вчинків. Цінності. Проблема вибору.
5.	Банк емоцій. Розпізнавання попереджувальних знаків. Вироблення альтернативної стратегії.
6.	Типи домашнього насильства. Рольове опрацювання випадків, що ілюструють типи домашнього насильства: <i>сила та погрози; гнів та залякування; емоційне насильство</i> . Обговорення з виходом на альтернативну поведінку.
7.	Типи домашнього насильства. Рольове опрацювання випадків, що ілюструють типи домашнього насильства: <i>економічне насильство; психологічне насильство; ізоляція; гендерна та соціальна перевага</i> . Обговорення з виходом на альтернативну поведінку.
8.	Типи домашнього насильства. Рольове опрацювання випадків, що ілюструють типи домашнього насильства: <i>використання дітей; фізичне насильство; сексуальне насильство</i> . Обговорення з виходом на альтернативну поведінку.
9.	Типи домашнього насильства. Рольове опрацювання випадків, що ілюструють типи домашнього насильства: <i>заперечення, мінімізація та звинувачення; алкоголь</i> . Обговорення з виходом на альтернативну поведінку.
10.	Ціна домашнього насильства – для мене, для партнера, для сім'ї. Нові можливості, які ми відкриваємо для себе через альтернативну поведінку.
11.	Конструктивне вирішення проблем та міжособистісних конфліктів. Активне слухання. «Я–Ти» висловлювання. Відмова від використання нападу та маніпуляцій.
12.	Підведення підсумків. Рефлексія. Виступи учасників на тему: «Мої здобутки та поразки на шляху до життя без насильства».

Принципово важливим є те, що до групової роботи відповідно до наведеної нижче програми не приймаються невиліковані алкоголіки та наркомани, а також особи з психічними розладами. Методика передбачає роботу з особами, які знаходяться і знаходились у дитинстві в складних життєвих умовах, мають систематичну агресивну поведінку, мають дитячі психологічні травми тощо.

Тривалість: 12 тригодинних групових занять. Автори рекомендують проводити заняття 2 рази на тиждень. Така інтенсивна робота дозволить домогтися певних позитивних змін у свідомості кривдника, що в подальшому будуть під-

тримані менш інтенсивною підтримуючою груповою роботою, а саме: заняттями (3години) раз на 2 тижні¹²⁸.

Техніки: когнітивно-біхевіоральні (репетиція поведінки), методики раціональної психотерапії, рольові ігри, інформаційні повідомлення.

Форма проведення: групова. Кількість учасників групи – максимум 12 осіб, оптимально 8 осіб. Доцільною є робота з групою двох психологів, бажано, чоловіка та жінки.

Оцінка ефективності: наведена програма є, скоріше, профілактично-інформаційною, ніж корекційною.

Перспективи впровадження на загальнонаціональному рівні: вбачається, що програма реалізовуватиметься в тренінговій мережі центру «Розрада».

5.8.3. Висновки до підрозділу 5.8

В розділі 5.8 надано ретельну інформацію щодо програм корекції та профілактики насильницької поведінки (в т.ч. в сім'ї), які існують на сьогоднішній день в Україні (в той же час станом на жовтень 2009 року в Україні не існує системи проведення корекційних програм, незважаючи на її законодавче закріплення). Як видно, їх перелік є, з одного боку, не дуже великим, а з іншого – він охоплює всі можливі категорії осіб, причетних до вчинення насильства в сім'ї.

Частина запропонованих програм вже відпрацьована і довела свою ефективність, частина ще тільки починає впроваджуватися. В будь-якому випадку на підставі наведених вище програм, узагальнення досвіду їх запровадження та опрацювання запропонованих методів та технік, можна виробити стандарт запровадження корекційних програм для осіб, що вчинили насильство в сім'ї – чоловіків, жінок, дітей (зокрема, тих, хто знаходиться в місцях позбавлення волі).

5.9. Рекомендації щодо оптимізації процесу впровадження корекційних програм в Україні

5.9.1. Рекомендації щодо інституціонального забезпечення розробки та реалізації корекційних програм

Нагальна необхідність створити комплексну модель роботи з агресорами зумовлена передусім потребою в новій, більш ефективній системі реагування на насильство в сім'ї. Нове розуміння принципів протидії домашньому насильству ґрунтується на рекомендаціях Європейського Союзу, документах ООН, на передовому міжнародному досвіді. Отже, впровадження корекційних програм на загальнонаціональному рівні передбачає створення інфраструктурного простору сукупної **реабілітаційної служби** – мережі державних, приватних, громадських, релігійних, благодійних та інших організацій, закладів і установ,

¹²⁸ Інформації щодо кількості та структури трьохгодинних занять немає.

об'єднаних загальною метою протидії насильству в сім'ї та морального оздоровлення суспільства.

Система протидії насильству має забезпечувати зниження його рівня та захист інтересів особи й громади. Протидія насильству, крім покарання та безпосередньої корекційної роботи з особами, які вчиняють насильство в сім'ї, означає реалізацію проактивного підходу – запобігання проявам жорстокості шляхом усунення їх імовірних причин та обставин, що можуть спонукати до протиправних дій (зокрема, в сім'ї). Важливим елементом системи є активна участь громади в процесі підтримки осіб, що потерпають від насильства, а також прийняття членами громади на себе відповідальності за свої вчинки та за громадську безпеку.

Модель протидії насильницькій поведінці в родині враховує особливості психічного та фізичного стану людини. Вона ґрунтується на засадах поваги до суспільних цінностей та орієнтована на формування у дітей та дорослих (в тому числі кривдників) шанобливого ставлення до загальнолюдських моральних цінностей, поваги до особистості, ґендерних, етнічних, культурних та інших відмінностей.

Головна особливість моделі – громада має об'єднати власні ресурси для профілактики насильства, залучаючи представників правоохоронної системи, органів місцевої влади, соціальних служб та неурядових організацій. Всі вони складають мультидисциплінарну команду, яка відіграє важливу роль у наданні допомоги в кожному конкретному випадку та забезпечує реальну взаємодію суб'єктів у ході надання клієнту комплексу соціальних послуг. Ця взаємодія є суттєвою для ефективного впровадження програм психологічної корекції; вона стає основою для організації процесу всебічної реінтеграції кривдника (наприклад, шляхом подолання залежностей, соціальної роботи з його найближчим оточенням тощо).

Соціальні заходи, спрямовані безпосередньо на агресорів, мають на меті проведення відповідних запобіжних або каральних заходів, реалізацію програм психологічної корекції, переорієнтацію поведінки агресора в бік поваги до особистості інших членів сім'ї, людської гідності як такої та загальнолюдських цінностей.

Необхідним елементом моделі є здійснення посткорекційного супроводу особи, що вчинила насильство в сім'ї, який здійснюється органами внутрішніх справ, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (в рамках соціального супроводу сім'ї), а також – за необхідності – фахівцями кризового центру. Важливою є також активізація громади для запобігання насильству в сім'ї.

Обов'язковою умовою ефективної корекції поведінки агресора є робота з потерпілими, їх реабілітація та інтеграція у громаду. Для цього залучаються ресурси громади та створюється середовище підтримки і супроводу за участі фахівців Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, служби у справах дітей, кризових центрів, громадських організацій тощо

Отже, **ефективне запровадження системи корекційної роботи з особами, що вчинили насильство в сім'ї, означає таке:**

1) створення на місцевому (районному або міському) рівні **організаційних одиниць, на базі яких буде вестися корекційна робота з кривдниками.**

Відповідно до чинного законодавства такими одиницями мають бути кризові центри для членів сімей, в яких вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення. В той же час у деяких областях функції кризових центрів передано центрам соціально-психологічної допомоги (реабілітації); в інших – територіальна громада не має ресурсів для створення повноцінного кризового центру. Отже, кризові центри на місцевому рівні могли б існувати у вигляді спеціалізованих формувань уповноваженого органу з питань попередження насильства в сім'ї – ресурсних центрів протидії насильству в сім'ї. Вони можуть створюватися (за погодженням) на базі центрів медико-соціальної реабілітації, центрів соціально-психологічної допомоги дітям, навчальних закладів, медичних установ, громадських організацій тощо. Ресурсний центр об'єднає фахівців, пов'язаних із соціальною роботою та попередженням насильства в сім'ї, які і зможуть оперативно організувати та проводити корекційну роботу із особами, які вчиняють насильство в сім'ї. Видається доцільним покласти на місцеві управління (відділи) у справах сім'ї та молоді пошук та надання приміщення для проведення роботи з агресорами. Слід також залучати до корекційної роботи фахівців Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, регіональних Управлінь виконання покарань, медичних закладів та закладів освіти тощо;

2) забезпечення умов для ведення та зберігання даних, що стосуються ведення випадків та проходження особою корекційної програми.

Необхідно розробити єдиний стандарт щодо переліку та форми необхідних документів, їх архівації, умов зберігання та доступу до персональних даних осіб, які проходять корекційну програму. Слід розробити організаційно-правове та документальне забезпечення корекційних програм, зокрема, щодо підписання та контролю за дотриманням угоди про надання соціальної послуги;

3) напрацювання чітко алгоритмізованих методичних рекомендацій: правових, організаційних, змістовних. Необхідною є уніфікована система (протокол), якої треба дотримуватися; **слід розробити єдиний стандарт ведення корекційних програм.** Мають бути визначені стандарти якості щодо неї, критерії її ефективності, за якими можна оцінити дієвість впливу та досягнуті в межах програми результати. Необхідно також визначити психодіагностичні критерії та стандарти, за якими особа буде направлятися до проходження корекційної програми (зокрема, узгодити порядок направлення дітей віком до 16 років)¹²⁹.

4) створення **модельної, рамкової програми корекції поведінки осіб, що вчиняють насильство в сім'ї**, конкретне змістовне наповнення якої може модифікуватися залежно від конкретних особливостей регіону, групи тощо. Корекційна програма для осіб, що чинять насильство в сім'ї, має складатися з двох етапів:

а) основний етап, на якому відбувається власне корекція поведінки визначеними методами (психологічні, медичні тощо). Структура, мето-

---

129 Слід враховувати проблеми, які виникають, зокрема, в таких сферах, як: 1) контакт з психіатричною службою (у зв'язку з добровільністю психіатричного огляду та обстеження); 2) введення в корекційну програму дітей до 16 років (тобто без отримання ними захисного припису).

ди та порядок корекційної роботи на цьому етапі розробляється, обговорюється, узагальнюється та затверджується експертами;

- б) посткорекційний супровід**, протягом якого мають здійснюватися заходи загальносоціального характеру, спрямовано на підтримку сім'ї та контроль за дотриманням особою вимог щодо неприпустимості насильства в сім'ї.

5) підготовка фахівців-агресологів з числа спеціалістів органів та служб, на які покладено виконання законодавства щодо попередження насильства в сім'ї. Дуже важливою є підготовка фахівців, які б могли запроваджувати та вести корекційні програми роботи з агресорами. З цією метою доцільно передбачити систему **навчання корекційній роботі за спеціалізованою програмою** – підготовку фахівців з освітньо-кваліфікаційним рівнем «бакалавр» за спеціальностями «психологія», «педагогіка» (в т.ч. спеціальна та корекційна), «соціальна педагогіка», «соціальна робота», психотерапевтів тощо до роботи з особами, які чинять насильство в сім'ї, та жертвами насильства в сім'ї. Отже, необхідним є забезпечення організаційно-методичної та освітньо-тренінгової частин підготовки відповідних спеціалістів, тобто створення навчально-методичні центрів підготовки та супервізії фахівців-агресологів;

6) забезпечення мультидисциплінарності роботи з агресорами. Це, на жаль, призведе до міжвідомчих проблем, незважаючи на наявність спеціально уповноваженого органу, на базі якого мають створюватися осередки роботи з агресорами. Отже, необхідно провести інвентаризацію всіх органів та служб, які прямо чи опосередковано торкаються проблеми насильства в сім'ї (психологічні служби вишів, центри перебування матері та дитини, соціально-психологічні підрозділи регіональних управлінь Департаменту виконання покарань), та виробити схему їх взаємодії.

5.9.2. Рекомендації щодо організації перенаправлення агресорів

Організація ефективного та працюючого механізму направлення та перенаправлення осіб, які чинять насильство в сім'ї, є важливими елементом запровадження системи корекційних програм. У цьому контексті можна сформулювати такі рекомендації:

1. Видається, що направлення осіб до проходження корекційної програми має здійснювати суд за поданням органів внутрішніх справ або соціальних служб, що потребує змін відповідних частин законодавства.

2. Необхідно передбачити механізм та нормативне забезпечення направлення особи до корекційної програми за власним бажанням.

3. Необхідно розробити механізм направлення до корекційних програм дітей віком до 16 років. Сьогодні направлення «прив'язане» до винесення захисного припису, який особа може отримати лише після досягнення 16 років, а отже, молодші підлітки-агресори опиняються поза увагою програм корекції сімейної поведінки. Отже, необхідно або переглянути механізм винесення захисного припису (так, щоб він надавався постраждалій стороні, і тоді вік кривдника не є суттєвим), або нормативно забезпечити можливість спрямування

неповнолітніх віком до 16 років до проходження корекції з приводу насильницької сімейної поведінки.

4. Необхідно передбачити можливість та розробити відповідне нормативне забезпечення для організації проходження корекційних програм особами, що вчинили насильство в сім'ї, яке має склад злочину, в установах виконання покарань або/та після звільнення.

5. Важливим є посилення ролі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді в процесі перенаправлення агресорів та подальшої роботи з ними. Зокрема, доцільним було б введення посади фахівця соціальної роботи в місцевій громаді з метою забезпечення раннього виявлення сімей із насильством, взаємодії з органами внутрішніх справ та координації діяльності суб'єктів соціальної роботи у вирішенні цієї проблеми (очевидно, що такий фахівець може опікуватися й іншими проблемами сімей, що опинилися в складних життєвих обставинах);

6. Необхідною умовою успішності роботи з попередження насильства в сім'ї є розвиток системи закладів, що надають допомогу людям з алкогольною та наркотичною залежністю (враховуючи значну кількість сімей, які перебувають під соціальним супроводом через проблеми залежностей/співзалежностей);

7. Необхідно покращити міжсекторальну взаємодію та забезпечити виконання кожною ланкою своїх обов'язків щодо організації роботи з особами, що вчинюють насильство в сім'ї. Доцільно розробити єдиний та комплексний підхід усіх суб'єктів роботи із сім'ями, де зафіксовано випадки насильства, загальний алгоритм дій (протокол, стандарт) в інтересах окремої сім'ї з метою вирішення її проблем.

5.9.3. Рекомендації щодо побудови програм психологічної корекції

Сучасна наукова психологічна література приділяє велику увагу питанню здорового функціонування родини та можливостям впливу на сімейну ситуацію з метою її унормування¹³⁰. Однією з таких форм впливу є психологічна корекція поведінки та особистісної сфери осіб, що вчиняють насильство в сім'ї (як дорослих, так і дітей). Фактично, коли йдеться про впровадження корекційних програм, то мається на меті сімейна ресоціалізація та реадaptaція кривдника.

В загальному вигляді процес формування адекватної сімейної поведінки має такі напрямки ресоціалізаційної діяльності¹³¹:

- психологічна діагностика особистісних рис особи, що вчинила насильство в сім'ї; визначення дефектів загальної, сімейної та правової соціалізації особистості та вад психічної регуляції; фіксація наявності (або від-

130 Аккерман Н. Семья как социальная и эмоциональная единица/Семейная психотерапия. – СПб, 2000; Крюкова Т.Л., Сапоровская М.В., Куфтяк Е.В. Психология семьи: жизненные трудности и совладание с ними. – СПб., 2005; Олифинович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. Психология семейных кризисов. – СПб., 2006; Роджерс К. Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы / Пер. с англ. В. Гаврилова. – М., 2002; Сатир В. Как строить себя и свою семью: Пер. с англ. – М, 1992; Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи. – М., 2004. – 272 с.; Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. – СПб., 1998.

131 Прикладная юридическая психологи / Под ред. А.М. Столяренко. – М., 2000.

- сутності) психопатій, граничних нервово-психічних розладів, розладів психотичного кола;
- розробка коротко- й довготермінових програм психологічної корекції і соціального супроводу кривдників, а також поетапна реалізація;
  - здійснення в спеціально створених центрах необхідних заходів психотерапії, психологічної корекції та консультування для осіб, що вчинили насильство в сім'ї (з метою зниження рівня невротизації, психопатичних проявів, неадекватних методів психологічного захисту, деструктивних форм поведінки та дисфункціонального сімейного поводження);
  - розробка та запровадження нових моделей і принципів роботи з кривдниками, які базуються на психологічно обґрунтованих критеріях, надають можливість для виправлення поведінки й особистісного зростання;
  - всебічне відновлення порушених (деформованих) сімейних зв'язків і стосунків, мобілізація психічної активності учасників корекційних програм на створення соціально-позитивних ціннісних орієнтацій та форм поведінки, психологічної готовності до функціональної ненасильницької сімейної поведінки після проходження програми.

Основними принципами, на яких має базуватися система запровадження корекційних програм, є:

- принцип урахування регіональних особливостей (соціальної, культурної, економічної, релігійної ситуації в регіоні);
- принцип партнерства органів та служб, залучених до реалізації корекційних програм;
- принцип різнобічності корекційних (реабілітаційних) заходів: психологічних, правових, соціальних, робота з постраждалими, активізація громади;
- принцип єдності біологічних, психічних, соціальних та педагогічних методів впливу на особистість кривдника;
- принцип поступовості, етапності здійснення корекційних заходів;
- принцип індивідуально-особистісного, гуманістичного підходу.

Загалом, робота з кривдниками передбачає реалізацію таких елементів створення системи корекції:

1. Ідентифікація проблематики осіб з агресивно-експресивною поведінкою (гетероагресивною), яка може проявлятися у двох основних варіантах:

- юридично «припустимі» (психологічний тиск, неадекватне верховенство тощо). Тут правозастосовчі органи безсилі, отже, є примат соціального підходу;
- девіантні, які вимагають міждисциплінарного розгляду проблематики, оскільки один фахівець не має необхідного набору знань. У цьому випадку йдеться також і про деліквентні форми гетероагресивної поведінки, які зумовлюють необхідність відповідної корекційної роботи в місцях позбавлення волі, а також після звільнення засудженої особи.

2. Визначити референтні групи для роботи. Такими групами можуть бути:

- сімейний агресор;

- особа, що висловлює намір насильства в сім'ї, але реалізує його в інших мікросоціальних групах.
- 3. Ідентифікувати форму насильства.
- 4. Ідентифікувати мотивацію скоєння насильства.
- 5. Визначити риси особистості, яка скоїла насильство (індивідуально-психологічні характеристики):
  - умовна норма (до неї належить більшість агресорів);
  - акцентуовані особистості (не є діагностичною рубрикою, тобто ідентифікація аномальної особистості не є постановкою діагнозу);
  - психопатія / розлад зрілої особистості – змикання соціальних, превентивних та суппортивних програм із системою охорони здоров'я;
  - психічно хворі (мала група);
  - особи з хімічними залежностями (алкоголь, наркотики);
  - особи із нехімічними залежностями (гемблери, комп'ютерні аддикти). Рідні і близькі таких осіб, які заважають та перестерігають щодо реалізації потягу, – є першими кандидатами у жертви сімейного насильства.

Програми психологічної корекції осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, означають реалізацію таких форм діяльності:

- **Освітньо-інформаційна складова**, яка є обов'язковою для будь-якої програми. Її цільовою аудиторією є соціальні служби, правоохоронні органи, пересічні громадяни, які стикаються з особами, що вчиняють насильство в сім'ї. Крім того, освітньо-інформаційна складова є гарним способом увійти в контакт з групою агресорів, які, як правило, є дуже опозиційними до будь-якого зовнішнього втручання. Її наявність полегшує початок роботи з такими групами.
- **Індивідуальне консультування**. Потрібен кваліфікований фахівець з базовою психологічною освітою, який зможе вести особисте консультування. До цього елемента корекційних програм належать і психодіагностика, і ідентифікація агресора як такого.
- **Групова робота** – необхідний та найбільш прийнятний варіант основного етапу психокорекції. Найбільш адекватна та підходяща форма роботи з кривдниками. Б.В. Михайлов зазначає, що група по роботі з кривдниками має бути відкритою, тобто такою, що дозволяє поступово вводити, залучати нових «користувачів» до корекційного простору та глибинної роботи. В групових дискусіях порушуються найрізноманітніші теми: самооцінка, довіра, сила, провина, контроль, сум, втрати, гнів. **Забороненими** є тільки дві теми, які пов'язані із ситуацією насильства: сексуальні подробиці насильства та деталі фізичного насильства. Перед початком групової роботи особа обов'язково підписує угоду щодо проходження програми з кризовим центром (ресурсним центром протидії насильству). У разі відмови від підписання угоди (або за умов невиконання її положень без поважних причин) особа, направлена органами внутрішніх справ, вважається такою, що не пройшла корекційну програму, і інформація щодо

цього передається до відповідних органів та служб. Якщо особа звернулася до проходження програми добровільно, їй пропонується не лише проходження психологічної корекції, а й здійснення соціального супроводу спеціалістами Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

- **Суппортивний етап (посткорекційний супровід).** Необхідний елемент виходу із основного етапу корекції. Необхідно створювати та підтримувати самокеровані групи підтримки (самопомогоги) під патронатом спеціаліста.

Головне завдання групи психологічної корекції – допомогти учасникам сконцентрувати свої дії на тих змінах, які вони хочуть в своєму житті. Спочатку дискусії фокусуються на невеликих, очевидніших цілях¹³². Згодом, коли цієї мети досягнуто, а поміж членами групи встановлюються більш довірливі стосунки, мета ускладнюється. Більш конкретно групи психологічної корекції спрямовані на:

- формування конструктивних та функціональних форм сімейної поведінки кривдників;
- зниження рівня агресивності, вироблення навичок альтернативної насильству поведінки;
- унормування самооцінки учасників групи, розвиток самоповаги та поваги до інших;
- формування та розвиток емпатії, чуттєвої сфери;
- корекцію мотиваційної сфери учасників групи, розвиток просоціальної мотивації;
- корекцію залежних стосунків, формування навичок зрілої партнерської та батьківської взаємодії;
- вироблення навичок рефлексії та саморегуляції психічних станів.

Інша **мета групових занять** – навчити своїх членів саморозкриттю та самоаналізу, тобто висловлювати, аналізувати свої емоційні та психічні стани, загальні проблеми, невдачі. Спілкування в групі сприяє формуванню нових підходів та моделей поведінки. Це один із засобів створення всередині групи близькості та довіри. По тому, як члени групи обговорюють свої емоціональні та психічні стани, загальні проблеми, невдачі, можна судити про взаємодію в групі. Таке спілкування породжує нові підходи, нові думки¹³³.

Груповий психологічний тренінг є найбільш ефективною формою корекційної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї. Він являє собою сукупність активних методів практичної психології, які застосовуються для роботи з психічно здоровими людьми з метою надання їм допомоги щодо саморозвитку, усунення деструктивних моделей поведінки, подолання особистісної залежності та знаходження нових шляхів презентації власної особистості.

В цьому випадку поняття «тренінг» означає не спосіб навчання, а метод розвитку здатності до опанування низки складних видів людської діяльності, зокре-

---

132 Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. – М., 1999.

133 Льюис С. Арт-терапия как элемент общинной психиатрической реабилитации // Практикум по арт-терапии / Под ред. А.И. Копытина. – СПб., 2000.

ма, спілкування¹³⁴, а також розвитку різноманітних психічних структур особистості як таких. Тренінгові методи знаходяться на перетині психотерапії, навчання та психологічної корекції. Існують загальні цілі тренінгу як форми роботи з особистістю (зрозуміло, що вони доповнюються більш специфічними відповідно до тематики конкретної групи):

- визначення психологічних проблем учасників групи та сприяння в їх розв'язанні;
- укріплення психічного здоров'я учасників;
- вивчення психологічних закономірностей, механізмів та ефективних способів міжособистісної взаємодії з метою створення підґрунтя для більш гармонійного спілкування з іншими людьми;
- розвиток самосвідомості та навичок рефлексії для корекції або попередження емоційних і поведінкових розладів, сприяння глибинним позитивним змінам особистості та поведінки учасників;
- сприяння процесу особистісного розвитку.

Корекційні групи можуть бути закритими та відкритими.

В закритій групі склад членів групи залишається незмінним, а коли деякі члени групи залишають її, нові учасники не приймаються. Тривалість роботи закритої групи обмежена попередньо визначеним часом.

У відкритій групі під час роботи припускається постійна зміна учасників: деякі залишають групу, а інші посідають їх місце. Відкритий тип групи дає можливість учасникам зустрітися з великою кількістю різних людей, також буде спрацьовувати ефект соціального осуду, коли «колишні», які в програмі перебувають певний час і вже встигли змінитися, будуть створювати певний вплив на «новачків».

Відкрита група може діяти необмежений час. Протягом її існування може змінюватися навіть фасилітатор, але орієнтація та мета групи залишаються незмінними.

У роботі з відкритою групою існують певні складнощі, наприклад, важко підтримувати взаємодовіру та об'єднувати групу; отже, психокорекційна робота не може бути глибинною. Підготовка нових учасників до роботи в групі потребує додаткових зусиль, попередньої індивідуальної роботи. У відкритій групі важко добитися такої інтенсивності міжособистісних стосунків, яка можлива у закритій групі.

Тим не менш, у корекційній програмі для осіб, які вчинили насильство в сім'ї, **бажано застосовувати відкриті групи.**

Певну специфіку має робота в дитячих групах. Кожна дитина повинна розуміти, що існуючі в групі правила є гарантією безпеки; під час їх формулювання важливо обговорити з дітьми необхідність затвердження правил співпраці та взаємоповаги. Підлітки схильні бути надто суворими або висувати нереалістичні вимоги до групи, тому необхідно обговорити сутність кожного правила та основні норми й обмеження, які виникають у групі. Важливим моментом є формування відчуття причетності кожної дитини до формулювання правил групової роботи.

---

134 Емельянов Ю.И. Активное социально-психологическое обучение. – Л., 1985.

В дитячих групах у план кожного заняття має бути включено перерву. Цей час використовується для вільного спілкування, а також для обговорення минулих та майбутніх подій. Під час таких перерв фасілітатор може відстежувати «больові місця» та конфліктні зони дітей-учасників групи. Останні 10-15 хвилин групового заняття можуть бути присвячені груповій грі. В цей час діти відпочивають від емоційно складної групової роботи та вільно спілкуються.

Незважаючи на всі переваги, групова корекційна робота не є панацеєю; більш того, її запровадження має певні обмеження, які мають бути враховані під час розробки та впровадження програм. Отже, нижче наведено **загальні рекомендації щодо розвитку системи корекційних заходів щодо осіб, які вчиняють насильство в сім'ї**.

1. До участі в корекційних програмах не можуть допускатися особи з деменцією або іншою формою тяжкої розумової відсталості, аутизмом, у психотичному стані. Вони мають проходити терапію та лікування в спеціальних медичних закладах, а їх присутність може звести роботу групи нанівець. Низка зарубіжних фахівців зауважує, що участь у програмі з корекції сімейної поведінки можлива лише після того, як особа позбавиться алкогольної, наркотичної, ігрової залежності (після курсу реабілітації). Погоджуючись з цим зауваженням, тим не менш, слід зазначити, що в умовах України дотримання цього положення неможливе – в державі відсутня система закритих реабілітаційних центрів для осіб, хворих на алкоголізм, наркоманію або гемблінг. Немає дієвого механізму скерування особи до обов'язкового проходження детоксикаційного курсу, реабілітації та програм позбавлення хімічної залежності. Отже, необхідна ретельна розробка національних корекційних програм, які враховують ці реалії.

2. Існують люди, які через особистісні риси не лише не можуть ефективно вирішувати власні проблеми в ході групової роботи, а й активно заважають іншим учасникам (це може бути відкрита або прихована деструктивна поведінка, надмірна пасивність, постійна відмова від участі в групових вправах, знуцання з інших учасників тощо). Отже, у ведучого корекційної групи має бути можливість виключення такого учасника з групи (що означає непроходження корекційної програми з усіма адміністративними наслідками). Важливим елементом впровадження програми має бути угода, яку підписують між собою учасник програми та центр, в якій він її проходить; необхідною умовою має бути дотримання правил групової роботи. З іншого боку, ведучий не повинен перевищувати власні повноваження щодо виключення особи з групи. Цей механізм має бути ретельно продуманий та прописаний.

3. Психологічна атмосфера, яка виникає завдяки згуртованості групи та дотриманню її правил, може сприяти формуванню конформності учасників групи, їх регресії та певній інфантилізації. Між групою та ведучим можуть виникнути стосунки «діти–вихователь» або «діти–батько». Фактично, це є значною проблемою, оскільки знижує (а іноді й унеможлиблює) ефективність корекційної роботи. Зазначена проблема підкреслює значущість створення інституту супервізії для ведучих корекційних програм.

4. Певні групові норми (емпатія, повага, прагнення взаєморозуміння, позитивна конфронтація тощо), необхідні для ефективної корекційної роботи, можуть породжувати певні ілюзії, адже в реальному житті вони, скоріше, є недосяжною метою, ніж дійсністю. Отже, група для учасників може стати безпечною «екологічною» нішею, і вони починають «жити» в групі, нічого не змінюючи у власному житті. Крім того, проблема загострюється тим, що сім'ї відзначаються високою схильністю до брехні, добре розвинутими навичками маніпулювання, приховування власних почуттів. До того ж насильство в сім'ї є проявом міжособистісної залежності, а отже, реалізація корекційних заходів щодо кривдника обов'язково має супроводжуватися психологічною реабілітацією постраждалих членів сім'ї. Це допоможе знизити рівень повернення кривдника до звичних форм деструктивної сімейної поведінки та відновлення ситуації насильства.

5. Відкритим залишається питання щодо того, чи має особа проходити корекційну програму «стаціонарно», повністю відриваючись від соціального середовища, в певному закритому центрі, або достатньо амбулаторної програми. З одного боку, повний відрив від звичної обстановки та знаходження в одній установі із собі подібними значно підвищує ефективність психотерапевтичної роботи¹³⁵. З іншого – «стаціонарне» перебування за умов відриву від роботи, втрати соціальних зв'язків може значно інфантилізувати особистість кривдника, що призведе до ускладнення його адаптації до умов звичайного сімейного життя. До того ж, утримання такого центру є дуже дорогим при відносно низькій пропускній здатності. Таким чином, здається доцільним рекомендувати амбулаторну форму роботи з кривдниками¹³⁶.

6. Видається доцільним розробити окремі види (стандарти) корекційних програм для жінок, та для чоловіків та для підлітків (для дівчат, для хлопців, для змішаних груп), які б враховували психологічну специфіку сімейних, партнерських та дитячо-батьківських стосунків кожної із зазначених категорій. Аналогічним чином посткорекційний супровід також має враховувати вікові та ґендерні особливості осіб, щодо яких він буде здійснюватися.

7. Перспективною, з точки зору зниження рівня сімейного насильства, є організація сімейної ресоціалізації осіб, позбавлених волі (в тому числі за насильницькі злочини). Практика¹³⁷ довела необхідність таких програм для підготовки засуджених осіб до звільнення. В той же час слід враховувати соціально-психологічну специфіку установ виконання покарань, яка сприяє виникненню нереалістичних очікувань щодо «вільного» життя, викривленню уявлень щодо сімейних

---

135 За досвідом ізраїльської програми роботи з кривдниками «Бейт Ноам».

136 Доцільним також видається, щоб принаймні на перших етапах корекційної програми кривдник мешкав окремо від своєї сім'ї.

137 Див. п.4.3.2, а також: Кочемировская Е.А., Гришко А.А. Коррекция деструктивных моделей межличностного взаимодействия и формирование навыков просоциального поведения у подростков. Практическое пособие для работников пенитенциарной системы. – Х., 2007; Гришко А. Формирование моделей адекватного семейного и материнского поведения у женщин, отбывающих наказание в виде лишения свободы. – Х., 2008; Москаленко А.П. Формирование адекватного отцовского поведения у мужчин, отбывающих наказание в местах лишения свободы. – Х., 2008.

стосунків, втраті навичок життєдіяльності в просоціальному середовищі тощо. Отже, програми профілактики сімейного насильства для засуджених обов'язково мають супроводжуватися участю в програмах підтримки адаптації до реальної сімейної ситуації після звільнення (це можуть бути як класичні групи самопідтримки, так і залучення до корекційних програм). В будь-якому випадку, цей механізм має бути розроблений спільно із Державним департаментом України з питань виконання покарань, а для його реалізації може бути використаний досвід роботи громадських організацій.

8. Обов'язковою умовою ефективності корекційної програми є здійснення посткорекційного супроводу відповідними соціальними службами. Посткорекційний супровід може здійснюватися мультидисциплінарною командою фахівців як щодо особи, яка пройшла програму корекції, так і щодо її сім'ї. Доцільним є посилення ролі центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у здійсненні посткорекційного супроводу осіб, які вчинили насильство в сім'ї.

9. Реалізація корекційних програм для осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, має супроводжуватися обов'язковою реабілітацією постраждалих. Важливим елементом роботи з протидії насильству в сім'ї є організація системи психотерапії для членів сім'ї, в якій зафіксовані випадки жорстокості. Надання допомоги постраждалим від насильства може здійснюватися в індивідуальній та груповій формі. Індивідуальне консультування, спрямоване на надання інформації, надання підтримки та сприяння особистісним змінам, здійснюється методом кризового втручання. Групова посттравматична інтервенція проводиться у формі дебрифінгу – групового обговорення проблеми особи, яка пережила травму насильства (курс розраховано на 8–10 занять по 3-4 години кожне; зустрічі відбуваються не рідше, ніж один раз на тиждень в один і той самий день і час). Додатково слід розробити довгострокову програму психологічної корекції особистості жертв сімейного насильства для корекції дисфункційних способів сімейної взаємодії, активізації особистісного ресурсу для протидії випадкам насильства, розвитку навичок безпечної поведінки в ситуаціях ризику з точки зору насильства.

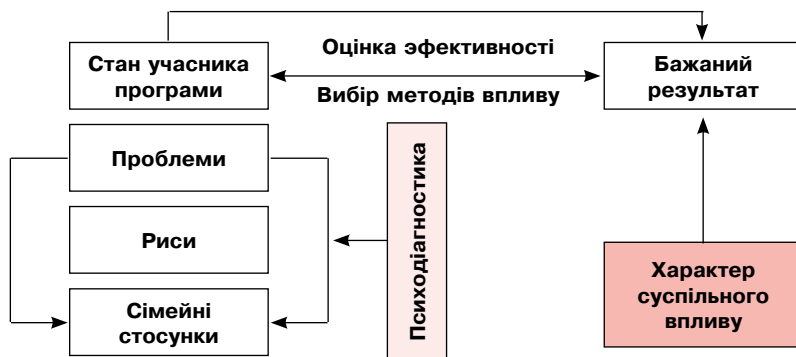

Рис.3. Базова модель оцінювання успішності корекційної програми.

Як видно з рис. 3, всі елементи корекційної програми динамічно пов'язані один з одним і тому постійно впливають один на одний. Крім того, ця модель демонструє, що й процес оцінки ефективності програми має відбуватися протягом всього періоду корекції та починатися з планування змін, що наочно відбито на рис. 4.

Рис. 4. Динамічна модель оцінки ефективності корекційної програми.

Дійсно, актуальний стан учасника програми визначає не лише конкретну мету, яка має бути досягнена протягом корекційної роботи, а й то, яким чином будуть відбуватися позитивні зміни. У свою чергу, чітко поставлена мета визначає не лише шляхи її досягнення, а й впливає на характер залучення кожної конкретної особи, її стан та особистісні риси, які вона проявляє.

На цій моделі видно, що кінцеве оцінювання ефективності корекційних програм може здійснюватися за кількома підставами: 1) рівень досягнення поставленої мети (бажаного результату); 2) спосіб реалізації програми; 3) характер змін у житті учасника програми. Ці три компоненти визначають, в свою чергу, п'ять напрямків, за якими може вестися моніторинг, а саме:

1. Наявність та характер змін особистості осіб, які пройшли корекційну програму.
2. Характер трансформації сімейної ситуації та соціальних зв'язків особи, яка пройшла корекційну програму.
3. Рівень та характер участі відповідних державних органів та служб у реалізації корекційних програм.
4. Оцінка інституційної спроможності: розгалуженість регіональних та національної мережі корекційних програм, рівень їх організаційного забезпечення та професійної підготовки фахівців, які їх проводять.
5. Характер нормативного забезпечення корекційних програм та його відповідність реальним потребам.

Загалом, за модель моніторингу ефективності корекційних програм можна запропонувати систему оцінки якості надання соціальних послуг та документування роботи з клієнтами, яка застосовується в роботі центру «Підлітки у безпеці» Харківського обласного відділення Всеукраїнського благодійного фонду допомоги жертвам насилля (директор – к.м.н. І. В. Романова). Зокрема, йдеться про *форми зберігання документів щодо випадку, індивідуальний план проходження програми, форму планування роботи з клієнтом тощо*¹³⁸.

Рекомендації щодо оцінки особистісних змін у осіб, які пройшли психологічну корекцію поведінки

Оцінку ефективності групової роботи з точки зору позитивних змін особистості учасників проводить ведучий програми. Така оцінка складається з об'єктивного та суб'єктивного компонентів.

Об'єктивна оцінка змін відбувається на підставі результатів психодіагностичного обстеження, яке проводиться із застосуванням надійних та валідних методик, які адаптовані до національного соціокультурного середовища. Вибір психодіагностичного інструментарію залежить від завдань та способів проведення конкретної програми психологічної корекції (прикладі можливих методів психодіагностики наведені в пп.8.3.1–8.3.5).

Сфери особистості, які потребують вивчення та можуть бути оцінені за допомогою психодіагностики в межах корекційних програм:

- рівень агресивності та конфліктності (в т.ч. у сімейній ситуації);
- рівень психологічної готовності до застосування насильства;
- рівень самооцінки, її адекватність та гармонійність;
- локус контролю;
- особливості та викривлення мотиваційної сфери;
- характер подружніх стосунків, тип батьківської поведінки та модель стосунків з дитиною;
- рівень психопатизації особистості;
- рівень особистісної залежності (козалежності);
- комунікативні навички, рівень емпатії;
- рівень соціальної адаптації;
- рівень ситуативної та особистісної тривожності.

Суб'єктивна оцінка проводиться на підставі самооцінювання учасниками програми динаміки змін у власному стані, поведінці тощо. Така оцінка може здійснюватися на підставі спеціально розроблених анкет, інтерв'ювання, щоденників самоспостереження.

Одним із суб'єктивних методів визначення ефективності корекційної програми є шкала самооцінки рівня власних досягнень. Шкала пропонується до початку корекційної роботи (початковий зріз), під час психологічної корекції

---

¹³⁸ Система оцінки якості діє в Центрі з 2006 року і засвідчила свою ефективність. Більш детальну інформацію можна отримати за адресою: victimhelp@ukr.net.

(проміжні звіти чере 4-5 занять), після закінчення групової роботи (фінальний зріз). Під час інтерв'ювання учасників опитують щодо досягнень, які відбулися з моменту першого інтерв'ю та щодо пов'язаного з корекційною роботою покращання стану. Всі питання орієнтовані на виявлення позитивного впливу психокорекційної роботи. Учасники групи оцінюють власний стан за п'ятибальною шкалою від 0 – повна відсутність позитивних змін, до 5 – повне досягнення поставлених завдань тренінгу.

Додатково, для проведення такої саморефлексії можуть застосовуватися, наприклад:

- анкетування на початку програми;
- анкета оцінки особистісних змін наприкінці програми;
- анкета зворотного зв'язку щодо участі в груповій роботі;
- звіти самоспостереження від учасників програми.

Крім того, ведучий корекційної програми складає звіти та заповнює форми ведення випадку щодо кожного учасника (за зразок можна взяти досвід Центру «Підлітки у безпеці»)¹³⁹.

Всі отримані дані мають документуватися та зберігатися в установі, де проводяться корекційні програми. Це дозволить:

- проводити оцінку ефективності тих чи інших форм роботи з кривдниками та вносити корективи в плани й методи психологічної корекції;
- відстежувати регіональну, демографічну, соціальну, соціокультурну та релігійну специфіку запровадження корекційних програм;
- визначити структури особистості, які потребують додаткової спеціальної роботи в межах реалізації корекційних програм;
- визначити найбільш ефективні способи суспільного впливу.

Рекомендації щодо оцінки трансформації сімейної ситуації та соціальних зв'язків особи, яка пройшла корекційну програму

Оцінку змін сімейної та соціальної ситуації проводить як ведучий програми, так і спеціалісти відповідних державних служб у ході посткорекційного супроводу. Така оцінка має об'єктивний та суб'єктивний компоненти.

Об'єктивна оцінка змін відбувається:

- на підставі результатів психодіагностики сімейних стосунків особи та її соціально-психологічних характеристик, яке проводиться за допомогою надійних та валідних методів психодіагностики;
- в ході вивчення життєдіяльності сім'ї, яке являє собою систему заходів, що реалізуються відповідними суб'єктами соціальної роботи у визначеному законом порядку. Вивчення життєдіяльності сім'ї означає з'ясування ситуації в родині, її суспільного оточення та чинників негативного впливу на неї. Вивчення проводять спеціалісти соціальних, медико-психологічних та соціально-психологічних служб, центрів соціальних служб для

139 Свого роду аналог «історії хвороби».

сім'ї, дітей та молоді із залученням усіх суб'єктів соціальної роботи. Отримується основна інформація про клієнта / сім'ю, його / її проблеми та потреби, причини виникнення ситуації, що призвела до насильства. За необхідності відомості про клієнта / сім'ю уточнюються в інших дотичних інституціях. Висновки експертів стають ґрунтом для винесення рішень щодо характеру подальшої роботи з клієнтом / сім'єю, визначення її ресурсного потенціалу, а також підтвердження активності соціальних служб щодо протидії насильству;

- оцінки змін з точки зору членів сім'ї кривдника (анкетування, щоденник змін, інтерв'ювання);
- дані органів внутрішніх справ щодо скоєння повторних актів насильства в сім'ї.

Суб'єктивна оцінка проводиться на підставі самооцінювання сімейної ситуації та її змінення учасниками програми. Така оцінка може здійснюватися на підставі спеціально розроблених анкет, інтерв'ювання, щоденників самоспостереження.

Оцінка змін сімейної ситуації може відбуватися:

- безпосередньо після проходження особою програми;
- через визначений термін (або проміжки часу) після закінчення програми до зняття особи з профілактичного обліку щодо вчинення насильства в сім'ї.

Всі отримані дані мають документуватися та зберігатися в установі, де проводяться корекційні програми, що дозволить:

- проводити оцінку ефективності тих чи інших форм роботи з кривдниками та вносити корективи в плани й методи психологічної корекції;
- відстежувати регіональну, демографічну, соціальну, соціокультурну та релігійну специфіку запровадження корекційних програм;
- визначити структури особистості, які потребують додаткової спеціальної роботи в межах релаксації корекційних програм;
- визначити найбільш ефективні способи суспільного впливу.

Ефективна оцінка змін сімейної та соціальної ситуації потребує посилення міжвідомчої взаємодії між органами та службами, відповідальними за попередження насильства в сім'ї, а також вироблення додаткової нормативної бази.

Оцінка інституційної спроможності корекційних програм

Оцінка інституційної спроможності корекційних програм є важливим показником, який дозволить виявити кількісні та якісні показники роботи з особами, що вчинили насильство в сім'ї в загальносоціальному контексті (як на рівні громади, так і на національному рівні). Оцінка спроможності програм має проводитися у вигляді періодичного незалежного моніторингу, який дозволить оцінити переваги та недоліки чинного стану справ, визначити проблеми та можливі шляхи їх розв'язання, здійснити оцінку майбутніх перспектив запровадження програм. Нижче наведено критерії, спираючись на які можна визначити, наскільки дієвим є розвиток системи закладів, які проводять корекцію поведінки кривдників:

- наявність затвердженого стандарту (стандартів) запровадження корекційних програм;
- кількість працюючих на рівні місцевих громад корекційних програм у регіоні;
- кількість та опис стандартів, що впроваджуються в регіоні;
- кількість регіонів, охоплених корекційними програмами;
- кількість осіб, які направлені до корекційних програм;
- кількість осіб, які реально беруть участь у корекційних програмах;
- кількість осіб, які закінчили / не закінчили корекційні програми та кількість адміністративних справ, порушених з приводу невідвідання корекційної програми;
- кількість осіб, направлених до повторного проходження корекційної програми;
- кількість та рівень підготовки фахівців, що проводять корекційні програми;
- наявність центру (центрів) підготовки та перепідготовки фахівців; кількість осіб, які пройшли відповідне навчання;
- характер облаштування осередків проведення корекційної програми;
- участь громади в протидії насильству в сім'ї;
- характер взаємодії корекційних програм із програмами підтримки постраждалих від насильства в сім'ї, медичними закладами, закладами освіти, органами внутрішніх справ, соціальними службами.

В майбутньому, можливо, будуть вироблені додаткові критерії, відповідно до яких буде здійснюватися інституційна оцінка корекційних програм.

5.9.4. Пропозиції щодо нормативного забезпечення корекційних програм

Запровадження корекційних програм потребує, серед іншого, розробити значний обсяг документарної бази, в межах якої мають бути такі документи:

- типові положення Центру по роботі з особами, що вчинили насильство в сім'ї. Видається доцільним передбачити можливість створення осередків по роботі з агресорами без прив'язки до кризових центрів – у вигляді спеціалізованих формувань державних органів та служб, на базі громадських організацій тощо. Водночас всі ці осередки мають працювати за єдиним соціальним стандартом та чітко дотримуватися норм, які мають бути розроблені для діяльності такої структури;
- угода, що підписується між кривдником та корекційною програмою. В цій угоді мають бути чітко прописані права та обов'язки сторін, санкції за порушення угоди;
- форми документів, які заповнюються протягом корекційної програми, та стандарти їх зберігання. Слід також передбачити механізм обміну відомостями між корекційною програмою та іншими дотичними органами та службами, який має забезпечувати конфіденційність персональних даних, безпеку членам сім'ї особи, що проходить корекційну програму. Слід також передбачити механізм передачі відомостей щодо особи, яка проходить корекційну програму, до іншого регіону за умов її переїзду;

- нормативне забезпечення корекційної роботи має також охопити створення навчальних центрів для фахівців-агресологів, стандарти їх навчання, процес організації супервізій та підвищення кваліфікації, затвердження відповідних навчальних програм;
- видається доцільним залучити мережу «зелених кімнат» до роботи з підлітками, які чинять насильство в сім'ї, а це також потребує нормативного забезпечення.

РОЗДІЛ 6. СТАН ПІДТРИМКИ ДИТИНИ – ЖЕРТВИ НАСИЛЬСТВА В СИСТЕМІ ОСВІТИ УКРАЇНИ¹⁴⁰.

6.1. Насильство в сім'ї щодо дітей

6.1.1. Визначення жорстокого поводження з дітьми

Одним з найважчих питань запобігання та подолання наслідків жорстокого поводження з дітьми є чітка дефініція (визначення) даного поняття. Нижче наведено визначення, що прийняті у різних країнах та надані різними фахівцями.

- І.М. Кінард у своєму огляді виділив 3 групи сполучення різних форм поганого поводження з дитиною, таких, які звичайно визначаються в різних дослідженнях як окремі форми, що найбільш часто зустрічаються:
- сексуальне насильство з чи без фізичного насильства чи нехтування, що визначалося б як сексуальне насильство;
- фізичне насильство з чи без нехтування визначалося як фізичне насильство;
- нехтування із сексуальним насильством чи фізичним насильством звичайно визначається як нехтування¹⁴¹.

Як правило, у випадках сексуальних злочинів інші види насильства не бралися до уваги. Деякі фахівці спеціально розглядають поняття зловживань у відношенні до дітей:

1. *Фізичне жорстоке поводження* визначається як будь-яке невідоме нанесення ушкодження дитині віком до 18 років одним з батьків чи особою, що здійснює піклування чи опіку.
2. *Сексуальне насильство щодо дітей* – це дуже загальне визначення, оскільки є ще більш вузьке юридичне визначення – це використання дитини чи підлітка іншою особою для одержання сексуального задоволення.
3. *Нехтування* – це хронічна нездатність одного з батьків чи особи, що здійснює піклування, забезпечити основні потреби дитини, що не досягла 18-річного віку, в їжі, одязі, житлі, медичному піклуванні, освіті, захисті та догляді.
4. *Психологічне насильство*:
  - психологічне нехтування – це послідовна нездатність одного з батьків чи особи, що здійснює піклування, забезпечити дитині необхідну підтримку, увагу та прихильність;
  - психологічне жорстоке поводження – хронічні паттерни поведінки, такі як приниження, образи, знущання та висміювання дитини.

140 Робота виконана кандидатом психологічних наук В.М. Бондаровською із залученням фахівців – О.Возіянової, О. Куриленко, О. Лазаренка, М. Євсюкової, О. Григоренко, Т. Кульбачко, С.В.Теклюка.

141 Green A.H. Child abuse // D.H. Schetky, E.P. Benedek (Eds.) Child psychiatry and the Law/- Brunner/Mazel, Publishers- N.Y.- 1980.- P. 71-88.

С.Г.Кемпе та його співавтори вперше визначили «зловживання дитиною» як нанесення їй тяжких фізичних пошкоджень батьками чи опікуном, таких як переломи, субдуральна гематома та множинні травми м'яких тканин, наслідком чого часто є інвалідність чи смерть¹⁴². В.Дж. Фонтана визначив «зловживання щодо дитини» як один з елементів поганого поводження з дітьми, що включало також *емоційну депривацію, нехтування та погане харчування*. Все це було виділено як компоненти «синдрому поганого поводження».

Нижче наведено визначення, що відповідають законодавству США та Канади і поширюються на дитину, якою вважається особа до 18-річного віку, яка має хоча б одного з батьків або має іншу дорослу особу, яка є юридично відповідальною за неї.

Зловживанням щодо дитини визнаються дії батьків або іншої дорослої людини, що є юридично відповідальною, яка:

- заподіює чи дозволяє заподіяти дитині серйозних фізичних пошкоджень;
- створює чи дозволяє створювати суттєвий ризик заподіяння серйозного пошкодження дитині;
- коїть чи припускає скоєння проти дитини сексуального зловживання відповідно до кримінального законодавства.

Поганим поводженням з дитиною є:

- Навмисне заподіяння дитині серйозного фізичного ушкодження.
- Спричинення ушкодження внаслідок недостатнього здійснення з боку одного з батьків чи іншої особи, що заміняє його, піклування мінімального ступеня (*це юридичне визначення «нехтування»*):
- недостатнє вдоволення дитини їжею, одягом, освітою, медичною допомогою, коли батьки матеріально спроможні зробити це;
- недостатнє забезпечення дитини власним догляданням чи опікою;
- спричинення чи дозвіл на спричинення шкоди, а також існування ризику цього, включаючи застосування надмірних тілесних покарань;
- використання наркотиків чи застосування наркотичних засобів;
- використання алкогольних напоїв до такої міри, що вона втрачає самоконтроль над діями;
- будь-які інші дії подібного типу, що потребують втручання суду.

Вважається такою, що зазнала поганого поводження, дитина до 18-річного віку, яка була покинутою батьками чи іншими особами, юридично відповідальними за піклування про неї (2)¹⁴³.

В контексті практичної роботи розглядаються такі види жорстокого поводження з дітьми. Штат Массачусетс є штатом, де існує розгалужена система взаємодії медичних, соціальних працівників, поліції, психологів, система, що розпізнає насильство та жорстоке поводження та має важілі впливу на кривдників та допомоги жертвам, найчастіше жінкам та дітям.

142 Kempe C.H., Silverman F., Steele B., Droegenmueller W., Silver H. The battered child syndrome// J. American medical Association.- 1962.-Vol. 181.- P. 17-24.

143 Green A.H. Child abuse // D.H. Schetky, E.P. Benedek (Eds.) Child psychiatry and the Law/- Brunner/Mazel, Publishers- N.Y.- 1980.- P. 71-88.

В цьому штаті існує система визначень, у тому числі жорстокого поводження з дітьми. Нижче наведено ці визначення.

ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ	В цьому контексті насамперед розглядаються різні види насильства. Зокрема, побутове насильство – злочин. До нього належить зволікання службовими обов'язками, напад, кримінально карані сексуальні дії, вбивство (умисне й неумисне)
ЖОРСТОКЕ ПОВОДЖЕННЯ У СІМ'Ї	Визначається законом штату Массачусетс як: <ul style="list-style-type: none"> • фізична шкода; • тілесне пошкодження чи напад, здійснені одним членом сім'ї щодо іншого; • залякування одного члена сім'ї щодо усунення поведінки такого типу з боку іншого члена сім'ї; • сексуальні дії, що кримінально караються¹⁴⁴

У 1980 році законодавчий округ штату Массачусетс скасував посилання на подружні стосунки як аргумент захисту в кримінальних справах, відповідно до яких чоловіку/дружині потерпілої/потерпілого пред'являлись звинувачення у скоєнні кримінально караних сексуальних дій.

Важливою складовою травмування дітей є їхнє перебування в ситуації насильства в сім'ї, ситуації, в яких дитина є **свідком насильства**.

На дітей дуже впливає насильство в їх оточенні та вдома. Вони і так бачать насильство по телевізору та у відеоіграх та чують у музиці. Діти також можуть бути свідками бійок між батьками з криками, вереском або ударами. Часом такі сутички закінчуються тим, що хтось страждає, когось дуже б'ють, колють або навіть застрелять.

Виявляється, діти чують, бачать та пам'ятають більше, ніж думають дорослі. Батьки можуть думати, що дитина спить або дивиться телевізор, але діти досить часто знають, коли сваряться їх батьки.

Діти по-різному реагують у різному віці, але на всіх дітей, навіть немовлят та дітей молодшого віку, впливає те, що вони є свідками насильства. Симптоми варіюють з віком та особистістю дитини, але ось деякі спільні реакції, що діти можуть мати:

- проблеми зі сном, поганий апетит, біль у животі, головний біль, нічні жахи і нетримання сечі;
- полохливість та поганий настрій;
- проблеми з концентрацією уваги;
- проблеми з успішністю у навчанні;
- проблеми з поведінкою у школі;
- порушення у спілкуванні з однолітками;
- втеча з місця проживання;
- вживання наркотиків чи алкоголю тощо.

144 Матеріали проекту «Гармонія». Визначення. «Олександра Хаус», м. Блейн, Міннесота, США. Київ, 2000.

Діти можуть негайно зреагувати на насильство, свідками якого вони стають; однак у деяких буде запізніла відповідь.

Емоційне відторгнення дитини з боку батьків, часто з боку саме батька, може початися навіть під час вагітності. Наприклад, батьки хочуть сина, а їх повідомляють, що народиться дочка. Більшість батьків змиряються з цим фактом, але досить багато татусів так і не можуть погодитись на ту стать дитини, яка є для них небажаною.

Більше випробувань чекає на дитину та сім'ю, коли народжується дитина із серйозними вадами здоров'я та негативним прогнозом її розвитку. Досить поширеним явищем, на жаль, є відхід батька із сім'ї, відсутність його уваги щодо дитини та матері, яка всіма силами намагається врятувати та вилікувати дитину.

Як відмічає М.Ю. Калінкіна, потенційними жертвами жорстокого поводження у сім'ї є небажані, хворобливі діти, а також діти з хронічними захворюваннями. Найчастіше жертвами фізичного насильства з боку батьків стають діти від 12 до 17 років (14,2 випадка на 1000 піддослідних у Росії). Цей показник є нижчим для дошкільнят (6,3 випадка на 1000). А от випадки нехтування та недбалості батьків частіше фіксувалися у молодшій віковій групі (23% випадків стосувалося дітей від народження до двох років). Відповідаючи на запитання «За що б'ють дітей?» респоденти вказали: за провини – 26%, зриваючи роздратованість – 29%, коли вдома біда – 20%, тому що їх не люблять – 5%. Це роблять психічно невірніважені – 14%, алкоголіки – 29%¹⁴⁵.

Внаслідок свого соціального статусу дитина знаходиться в залежності від дорослих і є найкращим об'єктом для прояву найнегідніших людських якостей.

Проблема впливу захворювань членів сім'ї на поширення насильства в сім'ї є мало досліджуваною і в той же час досить гострою. В цьому контексті ми виділяємо дві проблеми: вплив захворювань дитини на рівень насильства щодо неї, її матері та сім'ї в цілому, а також вплив захворювань батьків на рівень насильства щодо дитини.

Досвід надання психологічної допомоги жінкам та дітям – жертвам насильства в сім'ї показує, що:

- жінка, яка віддає всі сили хворій дитині, втрачає привабливість в очах партнера, він відчуває брак уваги з її боку, ревнує її до дитини;
- мати дитини стає слабкою щодо всіх проявів життя окрім рятування та лікування дитини, втрачає свої психологічні кордони, є мало чутливою до проявів нехтування і насильства;
- жінка стає вразливою щодо своєї фінансової та економічної незалежності, поступово стаючи жертвою економічного насильства;
- дитина зростає в умовах різних видів насильства в сім'ї, є свідком насильства щодо матері;
- дитина поступово сама стає жертвою насильства чи систематичного жорстокого поводження з нею.

Для таких сімей є характерним чи розлучення з достатньо тяжким фінансовим станом матері з дитиною, чи «царювання» батька – всесильного диктатора. Дитина, яка має проблеми зі здоров'ям та розвитком, потерпає ще й від злиднів.

145 Калинина М.Ю. Россия на перепутье: насилие и дети в современной России. <http://www.otrok.ru/>.

Діти-інваліди довгий час взагалі були поза увагою суспільства і зараз мають досить багато проблем з пересуванням поза помешканням, лікуванням, засобами для нормального способу життя.

Діти-інваліди та діти із захворюваннями не можуть себе захистити, втекти, не знають, кого сповістити про те, від чого вони потерпають. Вони частіше стають і жертвами сексуального насильства. Так, наприклад, у Канаді від 40% до 70% дівчат з вадами розвитку інтелекту віком до 18 років стають жертвами сексуального насильства¹⁴⁶.

Особи, що чинять насильство в сім'ї, розрізняються моделями насильства та рівнем небезпечності, але загальний профіль дій кривдника описується як «поведінкові моделі, для яких є характерним примусовий контроль, що включає різні форми погроз, психологічного та фізичного насильства»¹⁴⁷. Існує певна частина кривдників (до 10% від загальної кількості), що страждають від психічних захворювань, таких як депресія, посттравматичні стресові розлади, мають психопатологію. Діагностичний та статистичний підручник Американської психологічної Асоціації (DSM-IV) не має діагностичної категорії для кривдників, але ментальне захворювання повинно розглядатися як фактор, який може впливати на природу насильства. Деякі кривдники мають історію свого дитинства, де вони були жертвами фізичного чи сексуального насильства, недбалого ставлення батьків. Частина з них потерпала від жорстокого поводження, мала проблеми з психічним здоров'ям.

Всі вказані фактори можуть впливати як психологічні чинники і можуть породжувати різноманітні моделі насильницької поведінки. Кривдники потребують підтримки і впливів, що допоможуть їм подолати насильницьку поведінку і додаткові проблеми, що є причиною такої поведінки.

На думку Є.Т. Соколової, емоційне чи психологічне насильство щодо дитини в сім'ї створює ситуацію, «непридатну» для життя дитини. Такі феномени, як неадекватні батьківські установки, бажання «переломити», «удосконалити» дитину, емоційна депривація та симбіоз, психологічне маніпулювання, приниження та погрози примушують дитину жертвувати своїми потребами, почуттями, світосприйняттям, щоб догодити очікуванням, страхам чи виховательським принципам батьків¹⁴⁸.

У цих «непридатних» для життя умовах діти гинуть, стають каліками, набувають гострих та хронічних захворювань.

За даними російської статистики, у 2002 році в результаті насильства загинули 3227 дітей, тяжкі ушкодження здоров'ю було вчинено 3918 неповнолітнім¹⁴⁹.

---

146 Andrea Jacobson and Bonnie Richardson. "Assault Experience of 100 Psychiatric Inpatients: Evidence for the Need for Routine Inquiry". *American Journal of Psychiatry* 144, 7 (1987):908.

147 Light R. J. *Abused and neglected children in America: a study of alternative policies*// Harvard Educational Review. – 1973. – Vol. 43. - P. 556 – 598.

148 Соколова Е.Т. Влияние на самооценку нарушенных эмоциональных контактов между родителем и ребенком и формирование аномалий личности / Семья и формирование личности. М.: Изд-во МГУ, 1981.

149 Игорев Е. Виноват уж тем, что родился: Жестокость и насилие по отношению к «цветам жизни» продолжают расти и расширяться. Почему? // Человек и закон. – 2004. – № 2. – С. 17 – 18.

За даними Комітету Держдуми Росії в справах жінок, сім'ї та молоді, близько двох мільйонів дітей віком до 14 років щороку є жертвами побиття в сім'ї, 10% дітей вмирають від побоїв¹⁵⁰.

В табл. 4 (розділ1) наведено дані про самогубство хлопчиків та дівчаток в Україні у 2008 році.

Як ми вже відмічали, насильство щодо дитини в сім'ї має багато наслідків, у першу чергу відображується на стані її фізичного та психічного здоров'я, призводить до важких психосоматичних захворювань. Ожиріння чи, навпаки, помітна швидка втрата ваги, порушення апетиту, шкіряні висипи, алергічна патологія, виразка шлунку. Сексуальне насильство призводить до болів у животі, які важко пояснити. Часто-густо у дітей розвиваються нервово-психічні захворювання, такі як тики, заїкання.

Виникає питання: чи може фізичне чи сексуальне насильство щодо дитини спричинити хворобливе руйнування її особистості?

На думку Данієли Холл-Флавін, травматичні події в дитинстві підвищують ризик хворобливого руйнування особистості дитини та інших проблем ментального здоров'я дитини. Емоційна травма, яку дитина отримує в той час, коли її мозок не є повністю сформованим, може призвести до змін у її мозку та зниження здатності особи мати справу зі стресовими ситуаціями у майбутньому житті.

Програмний директор Організації співпраці в галузі психосоціальної освіти впевнений, що зараз професіонали впевнені, що жорстоке поводження з дітьми може бути у багатьох випадках причиною виявлення у вже дорослої людини психозу¹⁵¹.

Доктор Рід стверджує, що можна розраховувати ближчим часом на появу доказів зв'язку фізичного та сексуального насильства щодо дитини із захворюванням шизофренією замість стигматизації осіб, що хворіють. Рід також разом з Хаммерсді стверджує, що важливо розглядати досвід людини як жертви насильства, пережитого у дитинстві, аналізуючи її симптоми посттравматичного стресового розладу чи шизофренії¹⁵².

6.1.2. Можлива класифікація типів жорстокого поводження з дітьми: форми, причини та наслідки¹⁵³

Починаючи з першого моменту життя дитина шукає любові і підтримки своїх батьків. Видатний психолог Еріх Фром виділив два напрямки впливу батьків на життя дитини – турбота про задоволення фізичних потреб дитини та ставлення до дитини, що визначає її любов до життя. Коли батьки добре ставляться до дитини, це допомагає їй зрозуміти, що життя прекрасне, що добре бути хлопчиком чи дівчинкою.

150 Филиппов Н. Ах, зачем я на свет появился?..// Человек и закон. – 2004. – № 6. – С. 6 – 12.

151 Rick Nauert. Child Abuse can Cause Schizophrenia. June 2006.

152 Ibid.

153 Подається за матеріалами: Бондаровська В.М. Насильство в сім'ї. Види домашнього насильства та їх класифікація // Запобігання насильству в сім'ї. Посібник для дільничних міліціонерів. – Київ, 2004.

Виховання дітей потребує терпіння, самовіддачі та внутрішньої стабільності, стверджує спеціаліст з вивчення психічних травм дитини Тіна Грімберг. Крім того, дуже важливо знати, які наслідки в душі дитини залишають вчинки дорослих, однолітків, їхня агресивна поведінка, необережні висловлювання. Важко собі уявити, що розсерджена, а інколи навіть розлючена мати, яка кричить своєму п'ятирічному синові: «Я вб'ю тебе!» або «Ти зробив погано, я не люблю тебе», або «Я ніколи більше не дозволю тобі кататися на велосипеді!» – уявляє собі наслідки своїх висловлювань. Адаже вона не замислюється над тим, що говориться все це людині в кілька разів меншій, ніж вона, за зростом та вагою – дитині, що сприймає слова цього велетня всерйоз, вірить йому, лякається, і можливо, на все життя. Як ми обговорювали вище, це є емоційним насильством, з одного боку, та використанням своїх привілеїв (вищої ваги та розмірів та владної позиції), з іншого.

Слід розглянути, які саме види поведінки дорослих можуть виступати як жорстоке поводження з дитиною та можуть нанести їй психологічну травму.

Перш за все, це *відмова у визнанні, невіра в дитину, неприйняття дитини*. Наприклад, в сім'ї часто до одного з дітей ставляться не так, як до його сестер та братів. «Ось Ігор у нас гарний хлопчик, а ти, убоїще, вічно потрапляєш в якісь історії...». А такою історією може бути всього лише розбита склянка або розлите молоко. А душа дитини в цей момент виявляється глибоко травмованою.

Приниження – постійне джерело психологічних травм, досить поширена форма жорстокого поводження. Як часто батьки спускають дитину з більш високого рівня самооцінки на більш низький простими словами: «дурень», «туполобий», «бовдур»... Особистість знецінюється. Особливо небезпечно робити це в присутності сторонніх.

І тепер вищезгадане *тероризування*. Згадаймо, як часто нам доводилося спостерігати, як батьки залякують своїх дітей. Як легко вони погрожують дітям фізичною розправою: «Я не знаю, що я з тобою зроблю», або все те ж «Я тебе вбити готова!», або «Я зараз візьму ремінь...».

Не менше травмує дитину й *ізоляція*. Наприклад, якщо дитину зачиняють одну в кімнаті або, ще гірше, в комірці чи кладовці, забороняють їй гратися з однолітками.

Ще один з видів жорстокого поводження – *емоційне ігнорування*. Скільки батьків вважають, що суворе виховання підготує дитину до суворого життя. І тому часто відмовляють дитині у співчутті та турботі, не обіймають її, не голублять, не цілують і не розмовляють з нею.

Доволі поширеним видом жорстокого поводження, що призводить до психологічного травмування, є *словесні образи* щодо дітей. Словесні образи сприяють розвитку певного ставлення дитини до самої себе, розвитку агресивності, бажання причинити шкоду собі та іншим людям. Травмовані діти часто справляють враження злих, нещасних. Часто відчувають потребу утекти куди-небудь, не маючи нерідко навіть чіткого уявлення куди.

Узагальнюючи, можна виділити такі *типи жорстокого поводження з дітьми*, які визначаються на основі досвіду роботи із сім'ями та безпосередньо з дітьми¹⁵⁴:

154 Асанова Н.К. Жестокое обращение с детьми: основные методологические вопросы, практические и правовые аспекты // Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов,

- жорстокі фізичні покарання, фізичні знущання, побиття:
  - побиття;
  - штовхання;
  - спроби задушити;
  - викручування рук тощо;
- дитина є свідком знущань над іншими членами сім'ї:
  - батько б'є чи гвалтує матір у присутності дітей;
  - «погану» дитину фізично карають у присутності «доброї» дитини;
  - дитина є свідком фізичних знущань над іншою людиною, що не є членом її родини тощо;
- сексуальне насильство, інцест:
  - гвалтування;
  - нав'язування сексуальних стосунків;
  - сексуальні дотики/поцілунки;
  - інцест (кровозмішення);
  - показ порнографії;
  - залучення дитини до виготовлення порнографічного продукту тощо;
- використання привілеїв дорослих:
  - поведження з дітьми як з рабами чи слугами;
  - покарання, поведження як з підлеглими;
  - поведження як зі своєю власністю;
  - відмова повідомляти про рішення, що стосуються відвідин та опікунства;
- залякування:
  - використовування свого росту, розмірів та сили;
  - навіювання страху за допомогою розповідей, дій, тестів, поглядів;
  - крики, стресогенна поведінка;
  - жорстокість щодо інших істот;
- погрози:
  - кинути дитину;
  - самогубства;
  - заподіяти фізичної шкоди;
  - заподіяти шкоду іншим людям, тваринам, рослинам тощо;
  - розлюбити дитину;
  - силами зла, що покарають дитину, тощо;
- використання громадських установ:
  - загроза покарання Богом, судом, міліцією, школою, спецшколою, притулком, родичами та психіатричною лікарнею;
- ізоляція:
  - контролювання доступу дитини до інших людей: бабці/дідуся, однолітків, братів/сестер, батька/матері, інших людей;

- контролювання перебування дитини у помешканні, заборона виходити з дому;
- контролювання спілкування дитини з друзями, аж до перешкоджання спілкування за допомогою Інтернету;
- закривання дитини у коморі, сараї чи туалеті, чи у будь-якому закритому приміщенні вдома, в школі тощо;
- обмеження спілкування з дитиною, аж до повного ігнорування у спілкуванні;
- емоційне насильство:
  - приниження;
  - використання скарг;
  - використання дітей як довірених осіб;
  - крики;
  - непослідовність;
  - безпідставне присоромлення дитини;
  - використання дітей у конфліктах між батьками;
  - «торгівельна» поведінка одного з батьків щодо любові до дитини;
- економічне насильство:
  - незадоволення основних потреб дитини;
  - відмова чи зволікання у виплаті аліментів;
  - занижений розмір державної допомоги одиноким матерям та багатодітним сім'ям;
  - повна відмова дитині в грошах;
  - контролювання дитини за допомогою грошей;
  - розтрата сімейних грошей;
  - відмова дитині у підтримці;
  - використання дитини як засобу торгу при розлученні;
  - нав'язування дитині економічно обмеженого способу проживання без існуючої для цього необхідності;
  - примушування дитини важко працювати.

Упродовж 1980-х та 1990-х років було досліджено синдром Мюнгхаузена як форму жорстокого поводження з дітьми. З точки зору зловживань щодо дітей, розрізняють чотири типи синдрому Мюнгхаузена:

1. *Попередня обізнаність щодо хвороб дитини без жодних на те підстав.*

2. *Постійні звертання до різноманітних центрів охорони здоров'я та лікарів, які не в змозі поставити дитині діагноз.*

Вважається, що вищезгадані пункти є показниками зловживання дитиною, оскільки вона стає предметом постійних неприємних обстежень та отримує від власних батьків ярлик хворої.

3. *Встановлення обмежень для дитини стосовно активних ігор, контактів з іншими дітьми, обмеження участі дитини у дошкільних та шкільних заходах з поясненнями, що дитина має проблеми із здоров'ям, які неможливо підтвердити.*

4. *Активне створення симптомів.*

Дуже важливо, щоб фахівці, які працюють з дітьми, були знайомі з цим синдромом. Якщо виникає підозра синдрому Мюнхгаузена у близьких дитині людей, необхідно, перш за все, ретельно перевірити історію хвороб дитини, а також з'ясувати, яких заходів було вжито щодо дитини в інших медичних закладах. Якщо виникає припущення про те, що батьки вигадують симптоми, необхідно ізолювати дитину в стаціонарне відділення з посиленням контролем з метою спостереження. Співпраця між медпрацівниками та соціальними службами є важливою ланкою захисту дитини від синдрому Мюнхгаузена близької особи.

Часто травмування дитини вдома супроводжується її *травмуванням в школі*. Дитина готова бачити у вчителі замісника батьків, ставитись до нього з довірою. І коли вчитель поводить себе по відношенню до дитини негативно, насильницькі, то це або породжує психологічні травми, або поглиблює й без того глибокі сімейні травми. На жаль, в радянському суспільстві, особливо в період руйнівного наступу на сім'ю в 20–30-ті роки, виникла ілюзія, що відкрито висловлювати свої почуття погано, що не потрібно говорити про любов часто. Партнер, чоловік або дружина повинні самі здогадатися, як я до них ставлюсь. Так і виникли у нас психологічні моделі стосунків між людьми, коли ми не кажемо дитині: «Яке щастя, що ти у мене є!», «Як я тебе люблю!», «Ти для мене найрідніший».

Що ж відбувається з дітьми, що страждають від психологічних травм? Проаналізуємо наслідки жорстокого поводження з дитиною, що призводять до психологічного травмування, та їх вплив на психоемоційний стан дитини.

У немовлят у таких випадках може виникнути нудота та блювання. Крім того, у таких дітей з'являються затримки в розвитку моторних та мовних умінь, розвивається апатія та байдужість. Як відмічає Тіна Грімберг, у травмованих психологічно дітей спостерігаються порушення сну. У них розвиваються так звані «дурні» звички – сосання пальця, спроби кусатися, розкачування, розлади в їжі, істерія.

Важливо знати, що в значній кількості занедбаних дітей батьки просто не здатні справлятися з вимогами батьківства через власні проблеми – фізичні чи психічні відхилення, важке дитинство, через яке особа не мала нагоди засвоїти жодної корисної моделі батьківства. Не в останню чергу це стосується й можливої залежності батьків від алкоголю та наркотиків або затримки їхнього розумового розвитку.

6.1.3. Аналіз ситуації в Україні у галузі попередження та подолання наслідків домашнього насильства щодо дітей

Жорстоке поводження з дітьми привертає дедалі більше уваги у світі. Дитина, що зазнає насильства в сім'ї, принижується чи нехтується у школі та на вулиці, живе в умовах, де не задовольняються її основні потреби, виростає нездоровою, агресивною, погано розвивається, часто стає легкою здобиччю кримінальних структур.

Кількість 1 млн 500 тис. випадків жорстокого поводження з дітьми на рік була підтверджена Д. Бишеровим на підставі статистичного аналізу, що був проведений *Національним центром по зловживанню та нехтуванню дітьми*.

Він припустив, що щороку має місце 1,6 млн випадків зловживання та нехтування дітьми, з них від 2 до 4 тис. зі смертельними наслідками¹⁵⁵.

Існує взаємозв'язок між рівнем національного законодавства та кількістю випадків насильства в сім'ї, що є виявленими, перевіреними, і щодо яких вживаються відповідні заходи. Чим краще працює система інформування та реагування на насильство, тим більше реєструється фактів насильства. З іншого боку, можливо, це пов'язано із специфікою роботи державних органів, на які покладається обов'язок організації роботи з протидії цьому явищу. Адже якщо така робота організована відповідною державною структурою, має бути відповідна звітність, і немає різниці, що це за країна – США, Хорватія чи Україна.

Таблиця 1

Рік	Кількість дітей, постраждалих від злочинів	Кількість притягнутих до відповідальності дорослих осіб за вчинення насильства в сім'ї щодо дітей
2006	13 189	2438
2007	12 010	2687
2008	10 257	2917

Якщо розглянути останню колонку наведеної вище табл. 1, добре видно, як зросла (+16,5%) за два роки кількість виявлених фактів притягнення до адміністративної відповідальності батьків, які вчинили насильство в сім'ї по відношенню до дітей. В той же час за аналогічний період зменшилась (-28,5%) кількість дітей, постраждалих від злочинів.

За даними інтернет сайту «Українська правда» ([www. Pravda.com.ua](http://www.Pravda.com.ua)) від 18.07.2009 року, з початку року столична прокуратура порушила 28 справ проти батьків, які не піклувалися про своїх дітей. За словами заступника прокурора м. Києва В. Горана, в 2008 році на обліку в м. Києві знаходилося 497 сімей, де порушували права дітей. У 2009 році на облік взято ще 225 сімей. За даними столичної прокуратури, основною причиною жорстокості батьків є алкогольна залежність.

Показовими є дослідження, що були проведені у Житомирській області (2004) та у Черкаській області (2007).

В Житомирській області за підтримки ЮНІСЕФ було розроблено та реалізовано методику моніторингу насильства щодо дітей¹⁵⁶. За результатами моніторингу, близько 2/3 дітей Житомирської області зазнають психологічного тиску, а 1/3 дітей зазнають фізичного насильства в сім'ї чи школі.

В Черкаській області в 2007 році було проведено соціологічне дослідження з метою визначення стану проблеми насильства в сім'ї щодо дітей. Було проведено опитування дітей (учні загальноосвітньої школи I – III ступеня віком від 9 до 15 років) та батьків тієї ж самої школи.

155 Коломієць О.Г. Соціально-психологічні умови подолання сімейного насильства щодо дітей. Черкаський національний університет. Вип. 122. Серія «Педагогічні науки». С.71-76.

156 Городок М. Шлях до дитинства без насильства. Ж. Громадський вектор. № 1. 2005. С. 19-20.

Виявилося, що 63% опитаних – учнів 5-8 класів вважають насильством побиття та приниження, 35% – примус до сексу, 29% – лайку, 25% – образи, 23% – приниження, 9% – економічний контроль, психологічний тиск та ігнорування. Понад 2/3 хлопців та дівчат середньої школи не відносять до насильства лайки, близько 1/3 – не вважають за насильство образи, приниження. 42% опитаних батьків вважає, що фізичне насильство щодо дітей є виправданим, близько 2/3 опитаних повідомили, що сварять і принижують своїх дітей, якщо ті роблять щось «неправильно».

За даними Міністерства внутрішніх справ України, у 2008 році було зафіксовано 88655 (+1% до показника 2007 року) випадків насильства в сім'ї.

Таблиця 2

Рік	Вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису (ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення)				
	Виявлено осіб, які вчинили адміністративні правопорушення	з них		Виявлено адміністративних правопорушень	з них розглянуто та прийнято рішення
вчинили повторно		неповнолітніх			
2007	87 961	7557	606	95 283	74 084
2008	88 655	5891	690	99 296	72 123

В той же час органами внутрішніх справ прийнято рішення про порушення 454 кримінальних справ за фактами фізичного та сексуального насильства в сім'ї, вчиненими щодо дітей.

Таблиця 3

Порушено кримінальних справ за ознаками нанесення тілесних ушкоджень різного ступеня			Порушено кримінальних справ за ознаками статевих злочинів		
Тяжкі тілесні ушкодження ст. 121 КК України	Тілесні ушкодження середнього ступеня ст. 122 КК України	Тяжкі тілесні ушкодження ст. 125 КК України	Зґвалтування ст. 152 КК України	Статеві зносини з особою, яка не досягла статевих зрілості ст. 155 КК України	Розбещення неповнолітніх ст. 156 КК України
32	107	315	230	57	189

Насильство в сім'ї, жорстоке поводження з дітьми є однією з причин самогубств дітей. Проаналізовано випадки самогубств серед дітей у 2008 році. Згідно з даними територіальних підрозділів КМСД зареєстровано 238 випадків навмисних самоушкоджень, вчинених дітьми (150 суїцидів та 88 спроб їх вчинення). Із загальної кількості дітей 137 хлопчиків та 101 дівчинка, переважна кількість віком 14 до 18 років (199), які навчаються у загальноосвітніх закладах. За цими фактами в регіонах було порушено 5 кримінальних справ за ст. 120 ч. 3 КК України доведення до самогубства (у Вінницькій, Донецькій, Одеській, Харківській та м. Києві).

Таблиця 4

№ з/п	ГУМВС, УМВС України в регіонах	Вчинення самогубств	Спроб вчинення самогубств	Всього	Хлопчики	Дівчатка	До 14 років	14 до 18 років
1	АР Крим	7	1	8	5	3	2	6
2	Вінницька	21	17	38	21	17	7	31
3	Волинська	2	3	5	1	4	1	4
4	Дніпропетровська	9	2	11	10	1	5	6
5	Донецька	12	5	17	8	9	1	16
6	Житомирська	5	0	5	5	0	0	5
7	Закарпатська	0	3	3	1	2	0	3
8	Запорізька	7	3	10	8	2	1	9
9	Ів. -Франківська	2	2	4	0	4	1	3
10	Київська	6	8	14	10	4	3	11
11	Київ	3	1	4	2	2	1	3
12	Кіровоградська	3	0	3	1	2	2	1
13	Луганська	10	6	16	8	8	2	14
14	Львівська	7	0	7	4	3	0	7
15	Миколаївська	4	1	5	3	2	1	4
16	Одеська	9	10	19	12	7	4	15
17	Полтавська	4	3	7	3	4	0	7
18	Рівненська	5	0	5	4	1	1	4
19	м. Севастополь	2	5	7	2	5	1	6
20	Сумська	1	0	1	1	0	0	1
21	Тернопільська	3	11	14	5	9	3	11
22	Харківська	15	1	16	8	8	2	14
23	Херсонська	4	0	4	4	0	0	4
24	Хмельницька	3	0	3	3	0	1	2
25	Черкаська	2	1	3	2	1	0	3
26	Чернігівська	4	5	9	6	3	0	9
27	Чернівецька	0	0	0	0	0	0	0
	ВСЬОГО	150	88	238	137	101	39	199

В табл. 4 наведено дані про кількість самогубств та спроб самогубства в регіонах України у 2008 році, зокрема, дані самогубств серед хлопчиків та дівчаток.

Романова Н.Ф., Семигіна Т.В., Левченко В.М.¹⁵⁷ дають результати дослідження, проведеного Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді щодо оцінки нинішнього стану надання послуг потерпілим від насильства в сім'ї, згідно з якими близько 40% неповнолітніх вважають, що в нашій країні має місце жорстоке ставлення до дітей. Водночас заслуговує на увагу той факт, що кожна

157 Романова Н.Ф., Семигіна Т.В., Левченко В.М. Вивчення вітчизняної практики надання послуг потерпілим від насильства в сім'ї. Соціальна робота в Україні: теорія і практика, № 4, 2008. – С. 70–84.

четверта дитина з тих, хто потерпав від насильства та знущання, зіткнулася з цим насамперед у власній родині¹⁵⁸. Дослідження «Становище дітей в Україні: проблема жорстокого поводження з ними» (2003 р.) загалом засвідчило, що **діти в українських родинах практично необізнані щодо можливостей їх захисту** від жорстокого поводження й отримання ними допомоги (зокрема, щодо «гарячих» ліній підтримки дітей).

6.1.4. Законодавство України на варті захисту прав дитини, зокрема, захисту дитини від насильства та жорстокого поводження

В Україні станом на 2003 рік діяло понад 26 законів та нормативно-правових актів, спрямованих на охорону основних прав дітей, 21 нормативний акт цивільно-правового захисту дітей, 19 нормативно-правових актів захисту трудових прав дітей, 16 нормативно-правових актів, спрямованих на попередження протиправних дій серед неповнолітніх, 6 документів про особливості кримінальної відповідальності дітей.

Упродовж останніх 5 років було внесено низку змін до законодавчих актів, що стосуються захисту прав дитини, прийнято ряд нормативно-правових актів, у тому числі спільні накази центральних органів.

Одним з важливих кроків посилення впливу з боку держави на ситуацію з попередженням насильства в сім'ї було прийняття Верховною Радою України у вересні 2008 року змін до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

Охорона дитинства визначена як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і визначає основні засади державної політики у цій сфері з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток. Про це зазначено в Законах України, Указах Президента України, Національних програмах Уряду. Визнаючи, що в Україні реально існує проблема забезпечення прав дитини, суспільство зазвичай зважає на економічні та соціальні протиріччя, економічну кризу, нестабільність, екологічні катастрофи, не беручи до уваги, що мало декларувати права дитини, її захист від жорстокого поводження, насильства в сім'ї, треба забезпечувати ці права та захист дитини контролювати додержання цих прав та виконання законодавства України. Можна говорити про економічні проблеми бюджетного забезпечення основних прав дитини, а можна розглядати, не чекаючи «нагодування народу» (до речі, надавши народу можливість самому себе нагодувати), проблему комплексно, стратегічно, долучаючи до реалізації вказаної стратегії всі відповідні установи та організації всіх рівнів та способів існування.

Фактично в цьому контексті мова може йти навіть про деякі види жорстокого поводження щодо дітей, наприклад, про недбалість, яка полягає в тому, що дитині свідомо чи по недбалості не надаються такі життєво необхідні речі, як одяг, житло, їжа, медичний нагляд, відповідне доглядання та потрібна увага до її гігієни. Іншими словами, йдеться про економічне насильство, до якого належить, зокрема, незадоволення основних потреб дитини, відмова чи зволікання у випла-

158 Насильство проти жінок: Що про це думають молоді люди?: Оновлене дослідження/ Британська Рада в Україні.– К., 2005. – С.3.

ті аліментів, занижений розмір допомоги саодиноким матерям та багатодітним сім'ям. Таке порушення прав дитини та економічне насильство щодо неї в українському суспільстві довгий час не вважалося ні порушенням прав дитини, ні насильством.

Досвід роботи різних організацій, як державних, так і недержавних, показує, що більшість батьків досі вважають дітей своєю власністю і вірять, що мають право робити з ними те, що вважають за потрібне, навіть позбавляти неслухняну, з їх точки зору, дитину їжі, вважаючи це способом покарання. Практика психологічної роботи з дітьми та батьками (в Центрі «РОЗРАДА», наприклад) свідчить, що батьки не знають Конвенції ООН про права дитини і не ставлять собі за мету забезпечити її основні права, не розрізняють покарання і насильство, досить часто вдаються до жорстоких покарань. Більше того, *в разі розлучення не діє стратегія визначення та забезпечення навіть прожиткового мінімуму дитини.* Прикрим є не лише те, що тато не сплачує аліменти, дає гроші на дитину, коли захоче і скільки захоче, а часто-густо не дає нічого роками, а й те, що діти, у яких юридично є і тато, і мама опинилися взагалі поза увагою суспільства в контексті забезпечення їхнього права на достатній життєвий рівень. Один з батьків, частіше тато, фактично звільнений від обов'язків забезпечення достатнього життєвого рівня життя та розвитку своєї дитини, реально не несе ніякої відповідальності. А відповідної стратегії відслідковування прав кожної дитини, подолання таких видів жорстокого поводження з дитиною в Україні практично немає.

Нібито юридично захищені права дітей з малозабезпечених сімей теж практично порушуються, оскільки до самого останнього часу допомога держави була мізерною та позірною і досі залишається недостатньою. Цікаво, що при цьому не йшлося про допомогу тим матерям, які мають достатній фах та досвід, так влаштуватися на роботу, щоб бути економічно незалежною та забезпечити своїй дитині хоча б прожитковий мінімум, який, до речі, не забезпечує розвитку дитини, тільки її ледь-ледь виживання.

Особливу стурбованість викликають рекомендації Комітету ООН щодо соціальних і культурних прав дітей. Нав'язування дитині економічно обмеженого способу проживання без існуючої для цього необхідності теж вважається економічним насильством. Розуміючи важливість соціального та культурного розвитку дитини в бажаному для суспільства напрямку, в радянські часи держава часто брала на себе цю частину розвитку дитини. Школа навіть мала тенденцію перебирання на себе всіх турбот за соціальний та культурний розвиток дитини. Діти організовано відвідували театри, ходили на екскурсії, їздили до культурних центрів, наприклад, Москви та Ленінграду. Вже у 80-х роках 20-го століття дії кожного вчителя суворо не контролювалися, можна було надавати дитині знання про світову культуру не обов'язково у комуністичному забарвленні, але загальна стратегія розвитку дитини як будівника комунізму зберігалася. Держава також надавала дитині можливість культурного розвитку у Будинках піонерів у двох основних напрямках – мистецькому та технологічному, але ні в якому разі у громадянському. Усвідомлення того, що дитина є людиною, що вона має права, що вона має право на свою думку, може її висловити та захищати і багато чого іншо-

го, було поза увагою всіх, хто був причетний до соціального та культурного розвитку дитини.

Зараз українське суспільство рухається у бік розвитку громадянського суспільства, повільно, хаотично, але рухається. На жаль, рухається повільно і без національної стратегії. Досвід роботи в Комісії по захисту прав дитини, консультування жінок та дітей – жертв насильства в сім'ї показує, що багато дітей в Україні позбавлені елементарного духовного та культурного розвитку. Діти не відвідують театрів, музеїв, виставок, бібліотек. Це теж є незадоволенням найкращих інтересів дітей.

Нехтування дітьми та їх думкою, зокрема, зараз вважається однією з найважливіших проблем громадського здоров'я. Коріння такого ставлення до дитини лежить глибоко в історії людства. До початку 1900-х років зберігалася точка зору, що немовлята та діти – це лише нечутлива рухомість, яка не може реагувати на щось чи пам'ятати. Люди сумлінно вірили, що діти не здатні відчувати чи пам'ятати погане поводження з ними. На жаль, і зараз вже у 21-му столітті в масовій свідомості українського суспільства зберігається тоталітарна патріархальна модель сім'ї та не менш тоталітарна модель суспільного ставлення до дитини, насамперед, у дитячих дошкільних установах та у школах.

Коли ми поглянемо на психологічні характеристики тоталітарної сім'ї, то ми зможемо побачити стосунки, які дитина відчуває не лише у сім'ї, а й у суспільстві. Перша теза, двигун стосунків між дитиною та дорослими: «Старша людина завжди все знає краще, ніж молодша!». Далі йдуть:

- зловживання владою;
- відсутність рівноправ'я;
- конкурентні (змагальні) структури;
- суворі правила, що мають примусовий характер;
- твердо визначена роль членів сім'ї різної статі;
- відсутність поваги до приватного життя;
- не всі беруть участь у прийнятті рішень;
- відсутність співчуття;
- дисципліна підтримується за допомогою сили та приниження;
- припущені помилки (помилкові дії) не визнаються;
- почуття незахищеності від образливих та насильницьких дій (15).

Зрозуміло, у жодній сім'ї й у жодному дитячому садочку чи школі ми не знайдемо повного набору характеристик тоталітарного устрою стосунків між дитиною та дорослими, як і повного переліку ознак партнерства, таких як:

1. кооперативна структура: рівні можливості, рівні права;
2. відкритість у відносинах;
3. відсутність секретів та таємниць;
4. повага до приватного життя кожної особи;
5. всі беруть участь у вирішенні принципових питань;
6. співчутливі відносини;
7. основою дисципліни є повага та довіра;
8. зроблені помилки визнаються;

9. вибачення, коли це потрібно, проситься;
10. відкрите ставлення до тих, хто тебе оточує;
11. лояльність, що базується на довірі;
12. діти та дорослі почувають себе у безпеці;
13. почуття захищеності (33).

Тільки визнання дитини рівноправною особою, учасником подій, подолання стереотипів ставлення до дітей як до своєї власності, неповноцінного учасника спілкування та суспільних стосунків, може сприяти свободі висловлювань дитини, поваги до її точки зору, врахування думки дітей, а також їх участь у розв'язанні всіх питань, які стосуються їхніх інтересів. На жаль, у суспільстві, в сім'ї, в школі, в установах, на вулиці все ще панує думка, що дитина через її молодий вік мало що тямить, не може на тому ж рівні, що й дорослий, обговорювати проблему, повинна підкорятися дорослому, можливим щодо неї може бути примус та приниження. З приниженням своєї гідності щодо своєї власної думки дитина в Україні повсякденно зустрічається вдома, у школі, в автобусі, всюди. Фактично дитина вже у 7-8 років знає, що ніхто її не розуміє, не поважає, а всі тільки вимагають слухняності і покори. В умовах трудової зайнятості обох батьків велика роль у формуванні особистості дитини, її правової свідомості віддається соціальним інститутам – навчальним закладам, дошкільним установам і, безперечно, школі, які повинні впливати на соціально-психологічну адаптацію дитини, не лише надавати необхідні правові знання, а й формувати демократичну правову культуру. Саме навчальні заклади повинні відкрити дитині шлях до усвідомлення себе повноцінною особистістю.

Відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», дотримання прав дитини забезпечують управління у справах сім'ї та молоді, відділи в справах дітей органів виконавчої влади, кримінальна міліція в справах дітей, прокурори та комісії по захисту прав дітей (колишні опікунські ради). Без дозволу останніх не вирішуються майнові права дитини щодо її права на житло чи витрачання грошей з її банківського рахунку. Почала працювати система захисту дитини від фізичного насильства (див. нижче), але в той же час механізмів реалізації права самостійного захисту дитиною своїх законних інтересів в Україні поки що не існує. Не працює і процедура захисту дитини від насильства, наприклад, в випадках, коли один з батьків (дедалі частіше батько) силою утримує дитину біля себе, не дозволяючи іншому навіть бачити дитину. А суд, який може припинити це насильство, не вирішує справу місяцями і навіть роками. А дитина страждає, розгублена, глибоко травмована. Зараз нагальним є прискорення розгляду справ у суді, виходячи з інтересів дитини.

На практиці жодна державна установа не надасть серйозного значення заяві чи скарзі, якщо вона подана дитиною самостійно. Прийнято вважати, що з проблемами дитини повинен звернутися її законний представник. Але цей представник якраз може бути проблемою дитини, наприклад, жорстоко з нею поводить чи навіть примушує її до інцесту. Однак дитина практично не є суб'єктом захисту своїх інтересів і прав. Не кажучи вже про ситуації, в яких

дитина потребує юридичної, медичної чи психологічної допомоги і не хоче, щоб про це знали батьки або особи, що їх замінюють. Деякі кроки у великих містах у цьому напрямку робляться, більше знову ж таки недержавними організаціями. Існують дружні клініки для молоді, куди неповнолітні можуть звернутися по допомогу. Існують так звані юридичні клініки. Надається психологічна допомога такими центрами, як центр «РОЗРАДА». Але це лише епізоди. Великим кроком вперед є створення Всеукраїнської дитячої лінії «Телефон довіри» 8-800-500-21-80. Але інформація, що сповіщає про цю лінію, знову ж таки є малодоступною для дитини.

6.1.5. Механізм взаємодії служб у справах дітей, органів внутрішніх справ, органів і закладів освіти, охорони здоров'я, управлінь та відділів у справах сім'ї та молоді у сфері попередженні жорстокого поводження з дітьми

Механізм взаємодії служб у справах дітей, органів внутрішніх справ, органів і закладів освіти, охорони здоров'я, у справах сім'ї та молоді у попередженні жорстокого поводження та насильства по відношенню до дитини, наданні невідкладної допомоги дітям, які потерпіли від насильства, визначено спільним наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки, Міністерства охорони здоров'я України від 16.01.2004 р. № 5/34/2/11 «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення».

Координатором заходів щодо захисту дітей від жорстокого поводження з ними або реальної загрози його вчинення є служба у справах дітей. Серед державних установ передбачені звернення до: служби у справах дітей; органів внутрішніх справ; органів та закладів освіти; органів та закладів охорони здоров'я; управлінь (відділів) у справах сім'ї, дітей та молоді; притулків для неповнолітніх; центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Це позитивний поступ. Але він буде позитивним тільки в тому разі, коли дитина буде впевнена в доброзичливості тих, до кого вона звернеться, коли у відповідних установах будуть працювати фахівці психологічно та педагогічно підготовлені, що зможуть викликати довіру дитини, не образять її і правильно її зрозуміють. Одним з недоліків Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» є те, що створення кризових центрів для жертв насильства в сім'ї є в прямій залежності від органів місцевого самоврядування, які їх «повинні створювати у разі необхідності».

Розглянемо діючу нині систему взаємодії структур, відповідальних за захист прав дитини та захист дитини від насильства й жорстокого поводження. За даними Мінсім'ямолодьспорту в Україні на початок 2008 року діяло: 2 центри соціально-психологічної допомоги; 16 центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї; 2 притулки для жінок; 11 притулків для дітей-жертв насильства в сім'ї; 19 соціальних гуртожитків¹⁵⁹.

159 Дані про кількість кризових центрів, що створені громадськими організаціями, не враховано.

**ОКРЕМІ ІНТЕРНАТНІ ЗАКЛАДИ ТА
ЗАКЛАДИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДЛЯ ДІТЕЙ**

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування:	44	45	52	53	54	54	55	53
в них дітей	12254	12090	13173	13110	12593	11954	10553	9145
Дитячі будинки, що перебувають у сфері управління МОН:	83	91	96	101	106	109	114	115
в них дітей	5552	5910	6116	6417	6690	6434	6119	5918
Будинки дитини, що перебувають у сфері управління МОЗ:	46	47	48	48	50	48	48	48
в них дітей	4969	4775	5132	5205	5387	5200	4946	4398
Будинки-інтернати, що перебувають у сфері управління Мінпраці:	58	57	56	56	56	56	56	56
в них вихованців	7977	7865	7781	7856	7716	7475	7304	7158
Притулки для неповнолітніх:	86	88	91	94	93	96	95	95
в них вихованців	27773	28477	30007	28432	26194	23674	21221	20593

У загальній чисельності дітей, які знаходяться у закладах, крім сиріт враховані діти, що мають батьків.

**РОЗПОДІЛ ЦЕНТРІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ
ЗА РЕГІОНАМИ У 2007 РОЦІ (за даними Мінсім'ямолодьспорту)**

	Кількість центрів на кінець року	В них місць, одиниць	Кількість дітей, які перебували у центрах протягом року, осіб
Україна	29	992	5520
АР Крим	-	-	-
Вінницька	1	25	77
Волинська	1	30	-
Дніпропетровська	2	90	130
Донецька	1	50	-
Житомирська	1	50	113
Закарпатська	1	20	48
Запорізька	-	-	-
Івано-Франківська	1	50	44
Київська	5	160	232
Кіровоградська	1	50	-
Луганська	1	15	3935
Львівська	-	-	-
Миколаївська	1	25	59
Одеська	1	50	110
Полтавська	1	25	-
Рівненська	1	20	198
Сумська	1	50	-
Тернопільська	-	-	-
Харківська	4	65	171

	Кількість центрів на кінець року	В них місць, одиниць	Кількість дітей, які перебували у центрах протягом року, осіб
Херсонська	1	20	50
Хмельницька	1	20	-
Черкаська	1	15	72
Чернівецька	-	-	-
Чернігівська	1	50	106
м. Київ	1	112	175
м. Севастополь	-	-	-

ХАРАКТЕРИСТИКА ВИХОВАНЦІВ ПРИТУЛКІВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА СТАНОМ ЗДОРОВ'Я У 2007 РОЦІ (за даними Мінсім'ямолодьспорту)

	Всього	У % до кількості вихованців
Кількість вихованців, які перебували у притулках протягом року, осіб	20593	100,0
у тому числі		
практично здорові	7602	36,9
мають хвороби, всього:	12991	63,1
у тому числі:		
деякі інфекційні та паразитарні	5331	25,9
у тому числі:		
туберкульоз	186	0,9
хворобу, зумовлену вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ)	44	0,2
розлади психіки та поведінки	1566	7,6
хвороби органів дихання	3961	19,2
інші хвороби	4724	22,9

КІЛЬКІСТЬ ЦЕНТРІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ¹⁶⁰ У 2007 РОЦІ (за даними Мінсім'ямолодьспорту)

	Всього	З них забезпечують перебування	
		стаціонарне	денне
Кількість центрів на кінець року	29		
в них:			
місць, одиниць	992	...	...
Кількість дітей, які перебували у центрах протягом року, осіб	5520	1305	4215
з них:			
хлопчики	4054	790	3264
дівчата	1466	515	951

160 Центри соціально-психологічної реабілітації дітей – заклади соціального захисту для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років. Дитина може перебувати у центрі не більше 9 місяців у разі стаціонарного перебування та 12 місяців – денного перебування.

ХАРАКТЕРИСТИКА ВИХОВАНЦІВ ЦЕНТРІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ЗА СТАНОМ ЗДОРОВ'Я У 2007 РОЦІ

(за даними Мінсім'ямолодьспорту)

	Всього	У % до кількості вихованців
Кількість дітей, які перебували у центрах протягом року, осіб	5520	100,0
у тому числі:		
практично здорові	4679	84,8
мають хвороби, всього:	841	15,2
у тому числі:		
деякі інфекційні та паразитарні	89	1,6
у тому числі:		
туберкульоз	32	0,6
хворобу, зумовлену вірусом		
імунодефіциту людини (ВІЛ)	1	-
розлади психіки та поведінки	323	5,9
хвороби органів дихання	97	1,8
інші хвороби	551	10,0

ХАРАКТЕРИСТИКА ВИХОВАНЦІВ ЦЕНТРІВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ДІТЕЙ ЗА ОКРЕМИМИ ОЗНАКАМИ У 2007 РОЦІ

(за даними Мінсім'ямолодьспорту)

	Всього	У% до загальної кількості вихованців
Кількість дітей, які перебували у центрах протягом року – всього, осіб	5520	100,0
з них:		
міські жителі	3884	70,4
сільські жителі	1636	29,6
хлопчики	4054	73,4
дівчатка	1466	26,6
мають повну сім'ю	3383	61,3
мають неповну сім'ю	1514	27,4
діти із сім'ї, де батьки ухиляються від виконання своїх обов'язків	743	13,5
діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які перебувають у загальноосвітніх навчальних закладах, дитячих будинках, ПТНЗ	102	1,8
діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які направлені до центрів з метою їх подальшого влаштування	324	5,9
діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які проживають у сім'ях опікунів або піклувальників	197	3,6
потрапили у центри внаслідок: *		
складних життєвих обставин	4668	84,6
залишилися поза сімейним оточенням	409	7,4
переведені з притулків для неповнолітніх	356	6,4
жорстокого поводження	87	1,6
Із загальної кількості – звернулися до центрів особисто	4018	72,8

* Дитина, яка мала кілька причин для влаштування у центр, врахована відповідну кількість раз.

6.2. Реабілітаційні програми для дітей, постраждалих від насильства в сім'ї

Відомо, що жорстоке поводження з дітьми є широко поширеним явищем як у цивілізованих розвинутих країнах, так і в країнах, що розвиваються. Різниця полягає в тому, що у розвинених країнах дивляться цій проблемі прямо в обличчя, прийнято відповідне законодавство, що захищає дитину та її права, створено систему захисту, що передбачає участь в її функціонуванні державних установ, недержавних та громадських організацій, пересічних громадян, професіоналів, у полі зору яких живе та розвивається дитина. У країнах, що розвиваються, що рухаються до демократії та громадянського суспільства, ця проблема вже усвідомлюється та робляться перші законодавчі та соціальні кроки. Україна, як нова незалежна держава, теж рухається в напрямку захисту прав дитини та подолання жорстокого поводження щодо неї.

В цьому розділі будуть наведені дані про ті системи захисту дитини, що існують у розвинених країнах, та пропозиції щодо розвитку такої системи в межах України.

6.2.1. Зарубіжна практика реалізації реабілітаційних програм для дітей, постраждалих від насильства в сім'ї

Система захисту дитини від жорстокого поводження: досвід розвинутих країн

Законодавство щодо подолання жорстокого поводження з дітьми у США було прийнято лише на початку 60-х років минулого сторіччя. Було створено систему подолання жорстокого поводження з дітьми на рівні всіх штатів.

Ця система передбачає участь та відповідальність багатьох людей, що знаходяться поряд з дитиною. З іншого боку, система передбачає широку співпрацю державних та недержавних організацій.

Важливо усвідомити:

- тільки розгалужена система захисту прав дитини та запобігання насильству та жорстокому поводженню з нею дозволяє виявити факти насильства щодо дітей та долати їх наслідки;
- тільки широка інформаційна інтервенція дозволяє громадянам усвідомити риси та важливість запобігання насильству та жорстокому поводженню з дітьми, а також залучити до подолання їх наслідків широкі верстви професіоналів та широкого загалу;
- жодна, навіть найбагатша держава не спроможна за рахунок свого власного бюджету утримувати розгалужену систему громадянського суспільства по захисту дитини від насильства та жорстокого поводження;
- тільки взаємодія державних та недержавних організацій спроможна побудувати та утримувати вказану вище систему. Мова йде про такий механізм, наприклад: держава надає відповідній НДО, скажімо, приміщення та заробітну платню для 2-3-х осіб, а решту коштів НДО залучає від спонсорів та за грантами;
- тільки широке залучення до вказаної вище системи всіх професіоналів, що знаходяться поряд з дитиною (педіатрів, психіатрів, психологів,

вчителів, соціальних працівників, а також широкого загалу, насамперед, сусідів чи інших свідків жорстокого поводження), може забезпечити ефективне подолання наслідків насильства та жорстокого поводження щодо дітей.

Розглянемо, як функціонує система захисту дітей від жорстокого поводження, що існує у штаті Міннесота (США) на підставі Акта про запобігання і допомогу у випадках насильства над дітьми (станом на 2003 рік). Виходячи з досвіду дії відповідного законодавства у 2003 році було прийнято наступні поправки до Акта.

Законодавчо закріплюється Служба захисту дітей (СЗД), яка охоплює:

- шпиталі, що зобов'язані повідомляти в Службу про насильство стосовно немовлят;
- служба тренінгів для опікунів дітей (guardians);
- служба спеціальних адвокатів, призначених судом, що захищають жертв жорстокого поводження у сім'ї;
- служба навчання працівників СЗД юридичним обов'язкам по захисту прав і безпеки дітей і їхніх родин від початкового контакту й упродовж всієї допомоги;
- служба моніторингу випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми;
- служба моніторингу роботи всіх служб допомоги жертвам насильства та жорстокого поводження;
- служба навчання осіб, що працюють у системі «співробітництво з родинами» – від юридичних обов'язків працівників до забезпечення особистої безпеки співробітників;
- служба створення та розповсюдження інформації, що сприяє поліпшенню суспільного розуміння діяльності СЗД, а також створення системи повідомлень про насильство та жорстоке поводження з дітьми;
- служба співробітництва СЗД та юридичної системи, що підтримує дітей та юнаків.

Система передбачає відкриті суди у випадку насильства чи жорстокого поводження з дитиною. Важливим є в цих обставинах дотримання безпеки і добробуту дитини, її батьків та членів родини.

Що стосується інформаційних інтервенцій та взагалі інформаційної підтримки, то передбачається:

- систематичні огляди ситуації у суспільстві;
- систематичний огляд діяльності СЗД;
- коментарі для громадськості про вплив діяльності і політики СЗД;
- рекомендації для державних і місцевих СЗД.

Передбачено спеціальну службу для дітей та родин, основними завданнями якої є:

1. Співробітництво в допомозі дітям та родинам

Дитяча служба працює в партнерстві з округами, співтовариствами, службами, що надають підтримку родинам на основі їх культурних та індивідуальних потреб і ресурсів.

2. Максимально швидко переміщення дітей в безпечні та стабільні умови

Після того, як дитина пережила насильство і потрапила в Систему захисту дітей, необхідно підготувати план її безпеки. Розглядаються всі аспекти забезпечення безпеки дитини. По перше, необхідно максимально швидко забезпечити дитині безпечне місце проживання одразу ж після того, як вона пережила насильство. Родинам, в яких діти потерпають від жорстокого поводження, допомагають подолати кризовий період, щоб дитина могла повернутися додому.

У той же час готується альтернативне постійне місце проживання для дитини у випадках, коли повернення до батьків не є можливим.

3. Система переселення дитини у прийомну родину чи у родину, що її усиновила

Встановлено декілька принципів роботи з такими сім'ями:

- братів і сестер не розділяють! Вони повинні жити в одній родині – фостерній чи у тій, що всиновлює!
- батьки в такій родині повинні пройти відповідний курс навчання;
- існує постійний соціальний супровід такої родини.

4. Система забезпечення благополуччя дитини, її послідовність і узгодженість, запобігання зловживанням та раннє втручання

Здійснюється постійне піклування про становище дитини в родині, в якій ще немає насильства, але є ризик його появи.

Рекомендуються різні підходи до того, щоб запобігати насильству та жорсткому ставленню до дитини:

- родина та діти мають знати про СЗД, знати, як вони можуть користуватися необхідними ресурсами – державними і недержавними;
- необхідно сприяти тому, щоб постійно проводилося вивчення стану дітей у сім'ї;
- треба постійно працювати в округах, щоб потреби дітей і родин задовольнялися;
- необхідно забезпечувати взаємодію всіх установ та співтовариств, щоб забезпечити підтримку родинам і дітям, безпеку дитини.

У більшості випадків, коли дитина піддалася насильству, можна говорити про те, що в родині є не лише насильство стосовно дітей, а й інші види насильства й інші проблеми.

Тому така родина має потребу в тривалій і всебічній допомозі, щоб забезпечити адекватну турботу про дитину в подальшому, а також така родина потребує превентивної підтримки, щоб знизити ризик повторення насильства. Головне, мінімізувати фрагментарність і непослідовність втручання і допомоги.

5. Забезпечення житлом і підтримкою дітей, які йдуть з дому чи вже стали бездомними

Родинні служби та служби допомоги дітям забезпечують можливість «переднього місця проживання», а також підтримку, що допомагає дитині засвоїти особистісні і практичні навички, яких вони потребують.

6. Інформаційна система соціальних служб – партнерство соціальних працівників і технічних консультантів, що створюють всебічну систему менеджменту випадків

Мета інформаційної системи:

- поліпшити систему документування про випадки насильства та жорстокого поводження;
- поліпшити взаємодію працівників всіх служб;
- поліпшити результати імплементації програми через спрощення операцій;
- збирати статистику і дані, щоб допомагати планувати і керувати агентствами соціальних послуг.

СЗД передбачає всебічне навчання всіх учасників:

- юристів, представників сфери освіти, фахівців, що працюють у сфері захисту дітей;
- навчання всіх, хто залучений у СЗД, налагодженню зв'язків між СЗД і сферою охорони здоров'я, щоб поліпшити судову діагностику й оцінку здоров'я тих, хто потерпає від жорстокого поводження;
- персоналу СЗД співробітництву з родинами в процесі діагностики і допомоги;
- персоналу СЗД з юридичних питань та обов'язків;
- працівників, що займаються благополуччям дітей;
- помічників агентств із забезпечення благополуччя дітей враховуванню у своїй роботі стану здоров'я дитини, сутності насильства, стану психічного здоров'я тощо;
- крос-навчання у СЗД – «Що таке домашнє насильство, в чому суть насильства»;
- тренінг для служб підтримки дітей-інвалідів, що живуть у небезпечних умовах.

СЗД передбачає імплементацію інноваційних програм:

- сприяння створенню «безпечних, дружніх родині фізичних умов для офіційних відвідувань і обміну», для дозволених судом зустрічей між дітьми і батьками, що скоїли насильство, а також для зустрічей дітей, для візитів до батьків, що позбавлені прав опіки, у випадку домашнього насильства;
- допомога у співробітництві з дошкільними і шкільними установами;
- розвиток системи оцінки ризику і безпеки;
- встановлення співробітництва СЗД із системою охорони здоров'я, психічного здоров'я і розвитку, щоб забезпечити діагностику і допомогу дітям, що зазнали насильства чи нехтування;
- розвиток дитячих шпиталів і моделей підходів, щоб поліпшити медичну діагностику й оцінку здоров'я дітей, що зазнали насильства чи нехтування.

Завдання СЗД – підтримувати:

- взаємодопомогу та програми самопомоги;
- розвиток програм «Анонімні батьки».

Передбачаються дослідження:

- лонгитюдні дослідження;
- дослідження впливу жорстокого поводження з дітьми на їх розвиток і ідентифікація успішних ранніх інтервенцій;
  - дослідження ефективності «міждисциплінарних скоординованих рішень»;
  - національне дослідження того, як впливає на жорстоке поводження з дитиною сімейна структура, організація життя батьків, розмір доходу родини, робочий статус, отримана освіта, бабусі/дідусі, як вихователі;
  - оцінка найбільш вдалих дій СЗД у досягненні поліпшень стану дітей;
  - ефективні підходи до співробітництва між СЗД і дитячо-юнацькою юридичною системою;
  - аналіз надмірних витрат і пасток у використанні ресурсів для запобігання насильству і нехтування дітьми.

Таким чином, СЗД передбачає наявність розгалуженої системи співробітництва, навчання, впливу на поліпшення стану дитини.

Важливою проблемою у роботі СЗД є розкриття випадків жорстокого поводження. СЗД не лише у штаті Міннесота, а й в усіх штатах США, а також європейських країнах передбачає цілу систему розкриття випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми.

Відомо, що більшість дітей, які довгий час відчувають на собі жорстоке поводження, є «затурканими дітьми». У випадках, коли є підозри на фізичне насильство, є необхідним ретельний аналіз історії хвороби та фізична оцінка дитини.

Існують певні індикатори (ознаки, симптоми) насильства, що витікають з історії хвороби та фізичного стану, які насторожують щодо шкоди, якої було завдано. Такі пошкодження можуть бути наслідком побиття, струсу, опіків, людських укусів, заглиблення у гарячу воду, що призводить до синців, рубців, переломів, шрамів чи внутрішніх ушкоджень.

Важливо розуміти, що така шкода робиться не випадково, що подібні дії здійснюються свідомо, з наміром чи через нехтування.

Законодавство щодо захисту дитини від жорстокого поводження, СЗД передбачають те, що *фахівці, які стикаються з дитиною, зобов'язані повідомляти у відповідні органи про свої підозри*.

В таких випадках вивчаються такі можливі причини жорстокого поводження з дітьми з боку батьків:

- алкоголізм;
- наркоманія;
- психічне захворювання;
- постійна агресивна поведінка;
- те, що хтось з батьків чи обидва зазнали жорстокого поводження чи насильства у своєму дитинстві, мають дитячі психологічні комплекси, травми.

З іншого боку, всі люди – сусіди, вчителі, знайомі, брати, сестри знають, що треба повідомляти про випадки жорстокого поводження з дітьми, і знають

також, що вони не зобов'язані повідомляти про себе, можуть зберегти анонімність.

Тому, коли дитина розкривається перед людиною та зізнається у насильстві, до неї рекомендується ставитися з довірою, підкреслити, що насильство – це не її провина і що вона/він його не заслуговує. Однак рекомендується бути дуже обережними і не давати обіцянок. Треба вірити, підтримувати, прислуховуватись та доповідати у відповідні інстанції. Найголовніше – треба пам'ятати, що через те, що ця особа не доповість про насильство, вона тим самим позбавить дитину допомоги.

Таким чином, на прикладі вирішення проблеми жорстокого поводження з дітьми можна реально побачити, як працює розвинене громадянське суспільство.

Досвід психологічної роботи з дітьми – жертвами насильства в службі соціальної швидкої допомоги «Дитина в небезпеці» (м. Санкт-Петербург, Росія)

Служба соціальної швидкої допомоги «Дитина в небезпеці» є державною установою і існує з 25.03.1993 р. на території Санкт-Петербурга. Служба працює з дітьми, що піддаються насильству в сім'ї і що проживають в Санкт-Петербурзі. У службі знаходяться діти і підлітки віком від 5 до 18 років. Притулок (форма цілодобового перебування) розрахований на 18 осіб.

Метою створення цієї соціальної служби є надання оперативної медичної, психологічної, юридичної, соціальної допомоги дітям і підліткам, що стали жертвами насильства, і в разі реальної небезпеки для їхнього життя та здоров'я.

Основні напрямки діяльності служби полягають у такому:

- 1) забезпечення охорони і здоров'я підопічних, захист від образ, жорстокості і насильства;
- 2) надання притулку дітям і підліткам, що залишилися без піклування і виявилися в криміногенній ситуації, що є небезпечною для їхнього життя і здоров'я;
- 3) реабілітаційна робота із сім'єю і близьким оточенням жертви насильства в плані корекції родинних стосунків;
- 4) профілактика насильства в школі й інших дитячих установах;
- 5) робота з громадськими організаціями, ЗМІ, соціальними службами з метою роз'яснення небезпеки насильства, його джерел, способів запобігання поведінці, що відхиляється, навчання навичок самооборони;
- 6) координація діяльності з медичною громадськістю й органами охорони здоров'я в плані надання медичної допомоги жертвам насильства, проведення програм статевого виховання;
- 7) взаємодія з правоохоронними органами з метою захисту прав і виявлення жертв насильства, а також робота, спрямована на підвищення відповідальності за насильницькі дії будь-якого роду.

Діти знаходяться в службі від одного місяця до півроку, потім направляються до дитячих будинків, притулків. З дозволу фахівців з опіки і піклування муніципального підпорядкування діти можуть бути повернені в сім'ю, проте дитина продовжує знаходитися під контролем служби соціальної швидкої допомоги.

Основними формами соціальної реабілітації і адаптації неповнолітніх є: цілодобовий стаціонар і соціальний патронаж. Дітей, що знов поступають,

обстежують, фіксують сліди побоїв, сліди насильства. Часто неповнолітні поступають дуже ослабленими, з хронічними захворюваннями. Таких дітей доводиться госпіталізувати, відправляти на лікування в санаторій, створювати сприятливий режим.

Психологічна робота спрямована на подолання відчуженості шляхом встановлення довірчого контакту і нейтралізації афектного стану дитини, в подальшому на корекцію кризового стану і поведінки дитини.

Психотерапія проводиться за програмою «Психологічна реабілітація за подолання травм дитинства». До цілей психологічного супроводу дітей – жертв сімейного насильства були віднесені такі:

1. Формування позитивної «Я»-концепції дитини, постраждалої від насильства.
2. Вдосконалення вмінь, навичок, здібностей, що дозволяють дитині ідентифікувати свої думки, почуття, поведінку для встановлення довірчих стосунків з іншими.
3. Відновлення відчуття власної гідності і позитивного уявлення про себе.
4. Розвиток і вдосконалення соціальних якостей особи дитини.
5. Корекція сексуалізованої поведінки.
6. Формування здібності до більшого самоприйняття.
7. Вироблення здібності до самостійного прийняття рішень.

Етапи психологічного супроводу дитини необхідно розглядати через покрокове вирішення окремих психологічних завдань.

Крок 1. Встановлення первинного контакту з дитиною.

Крок 2. Встановлення терапевтичної єдності з дитиною.

Крок 3. Розвиток у дитини здатності проявляти довіру.

Крок 4. Подолання страхів дитини.

Крок 5. Прояви відчуття втрати і провини.

Крок 6. Вираження почуттів вербального і невербального характеру.

Крок 7. Вираження і контроль агресії.

Крок 8. Розповідь про зловживання.

Крок 9. Гарні та погані таємниці.

Крок 10. Незалежність, впевненість в собі і почуття власної гідності.

Крок 11. Сексуальність і сприйняття тіла.

Крок 12. Посттравматичний стресовий синдром.

Крок 13. Дисоціація. Індивідуальна психотерапія проводиться з дітьми і підлітками, що самостійно звернулися за допомогою, або тими, що їх привели батьки або вихователі, помітивши ознаки насильства.

На першому етапі застосовується когнітивна раціональна психотерапія, НЛП, гештальт-терапія, спрямована на встановлення довіри. Довіра з дитиною, постраждалою від насильства, здійснюється на етапі безпосередньої роботи з основним травматичним переживанням і виявлення основного внутрішнього психологічного конфлікту, проблеми.

В процесі терапії відбувається відреагування через усвідомлення проблеми травматичного досвіду і зміни ставлення до неї. Для дітей найчастіше це відбувається у програванні травматичних ситуацій шляхом арт-терапії через малюнок, рухи, танці, тілесно орієнтовані техніки, ігрову та пісочну терапію.

На цьому етапі задіюється психодрама, трансактний аналіз та застосовуються інші методи. Після програвання травматичного досвіду або позитивної переорієнтації основної проблеми у дитини звільняється достатньо сил, які слід спрямовувати на підвищення самооцінки, формування довіри до себе, упевненості в своїх силах і формування нових способів поведінки, вирішення конфліктів, вироблення активної участі в боротьбі зі злом, впевненості в тому, що захисники є, але дитина сама може виробити і відпрацювати ті моделі поведінки, що їй необхідні.

На наступному етапі психологічної роботи застосовують терапію творчим самовираженням, рольові ігри, казкотерапію, поведінкові та когнітивні терапії, групову психотерапію і трансактний аналіз.

Якщо дитина або її батьки звернулися за допомогою після закінчення певного часу після насильства, коли вже сформувалися психологічні наслідки у вигляді неврозу й інших патологій, робота будується відповідно до тих самих етапів, але потребує більшого часу й обережності. Етапи досить приблизні і порядку не варто дотримуватись точно, оскільки кожна дитина реабілітується в своєму темпі за індивідуальною програмою.

Завданням програми короткострокової терапії є допомога дитині та її близьким осмислити травматичну подію. Ця модель використовується у тих випадках, коли є необхідною робота з дитиною і кількість зустрічей з консультантом заздалегідь визначено.

В процесі консультування ставляться такі завдання:

- 1) створити у дитини адекватне і ясне уявлення про те, що відбулося;
- 2) допомогти дитині в управлінні своїми почуттями і реакціями з подолання афекту;
- 3) формування поведінкових моделей, що дозволяють подолати кризу.

У загальному вигляді схема кризової інтервенції включає такі дії фахівця:

1. Роз'ясніть свою роль і завдання. Розкажіть про ту допомогу, яку ви можете надати постраждалій/постраждалому.

2. Визнайте тяжкість того, що відбулося.

3. Спонукайте дитину говорити з вами про те, що трапилося. Будьте терплячими, дайте час для відповіді на ваші запитання.

4. Допоможіть дитині виразити почуття, що виникли у зв'язку з насильством.

5. Поясніть, що багато жертв насильства переживають подібні почуття і схильні до схожих реакцій.

6. З'ясуйте уявлення дитини про травматичний вплив насильства. Поясніть, що багато хто з жертв має неправильне уявлення про міру своєї відповідальності за те, що трапилося: насправді той, хто пережив насильство, не може бути винним у тому, що опинився в ролі жертви.

7. Резюмуйте висловлене і переходьте до фази вирішення проблем.

8. Допоможіть дитині визначити окремі переживання і відмітьте те, що більш за все її турбує і чим потрібно зайнятися в першу чергу.

9. Разом складіть план дій з вирішення найважливіших проблем, викликаних насильством. Для кожної з тем обговорення запропонуйте альтернативні

рішення. Закріпіть почуття, що з'явилося у дитини, що вона контролює ситуацію і своє життя.

10. Оцініть здатність дитини впоратися з наслідками насильства. Дізнайтеся, хто з близьких може надати їй підтримку.

Групова терапія дітей, постраждалих від сімейного насильства, однією з головних своїх цілей припускає реальну допомогу дитині у формуванні технології продуктивного спілкування і взаємодії на основі загальноприйнятних норм поведінки, які підкреслюють необхідність пошани прав і можливостей кожної людини. Потрапляючи в групу підтримки, діти долають ситуації соціальної ізоляції і формують контакти з іншими дітьми, що пережили схожі життєві ситуації і що випробували схожі психологічні кризи, що дозволяє їм відчувати себе звичайними дітьми без будь-яких ознак стигматизації.

Це зумовлено тим, що в процесі групової роботи відбувається соціалізація дитини, її вчать навичок формування адекватних дружніх взаємин з однолітками. Важливою перевагою групового досвіду є можливість поділитися з іншими дітьми таємницею, яка завжди супроводжує факти насильства і примусу.

Завданням групової терапії є не лише допомога дитині в подоланні психологічної травми, нанесеної зневагою або будь-якою іншою формою насильства, а й формування у неї життєвих навичок, відповідних її віку.

Групова терапія, яка використовується в практиці психологічного супроводу дітей – жертв насильства, включає такі положення:

- 1) до групи повинні потрапляти діти, різниця у віці яких не перевищує двох років;
- 2) діти повинні бути в змозі говорити про власний досвід переживання насильства без емоційного зриву і володіти потенціалом для того, щоб вислухати інших;
- 3) члени майбутньої групи повинні мати приблизно рівний рівень інтелектуального, емоційного, соціального та фізичного розвитку;
- 4) діти, що беруть участь у груповому процесі, повинні бути готовими до підтримки та виконання сформульованих у групі правил і контролювати власну імпульсивність;
- 5) діти, що входять до групи, повинні мати високий рівень концентрації уваги, яка сприяє більш продуктивному вирішенню існуючих проблем і створенню позитивної атмосфери в групі.

Таким чином, важливою умовою результативності консультативної роботи є підбір і попередня підготовка майбутніх членів терапевтичної групи.

Паралельно з дитячою групою повинна формуватися група дорослих, в яку можуть входити батьки, прийомні батьки, опікуни та інші особи, що безпосередньо несуть відповідальність за дитину. Для цього необхідно ретельно проаналізувати їхні індивідуальні психологічні особливості. Виходячи з досвіду ведення батьківських груп Дж. Г. Менделл і Л. Дамон сформулювали ряд обмежень для окремих категорій дорослих. До цих категорій були віднесені люди: 1) ті, хто мають різноманітні психічні розлади, зловживання алкоголем або наркотиками; 2) ті, хто заперечують правдивість розповідей власних дітей; 3) ті, хто

заперечують факт насильства щодо їх дітей; 4) ті, хто відчувають психологічну залежність від власних дітей; 5) ті, що мають високий рівень конфліктності.

6.2.2. Досвід роботи Міжнародного гуманітарного центру «РОЗРАДА»

Практично майже всі випадки звернення людей по консультативну допомогу до центру практичної психології «Міжнародний гуманітарний центр «Розрада» були пов'язані з насильством та жорстоким поведінням з дітьми. Зокрема, якщо до центру звертаються з проблемами дорослі люди, виявляється, що вони зазнавали жорстокого поведіння в дитинстві.

Що ж до дітей, то спектр скарг з боку батьків є досить широкий:

- поведінкові проблеми;
- бійки;
- конфлікти з оточуючими;
- низька шкільна успішність;
- замкненість тощо;
- емоційні проблеми:
- підвищена агресивність;
- знижений настрій;
- негативна налаштованість;
- депресія;
- тривожність;
- страхи;
- емоційна лабільність тощо.

Дуже часто батьки скаржаться на психоневрологічні розлади у дітей – безсоння, енурези тощо, а також соматичні – серцево-судинні розлади, порушення травлення, астма тощо.

В тоталітарних сім'ях, де прийняті директивні, жорсткі форми виховання, або дитину надмірно опікують, не враховуються потреби та психоемоційні особливості дитини. В таких сім'ях жорстоке поведіння батьками не усвідомлюється, вони вважають, що жорсткі умови виховання корисні для дитини, і не розуміють *того, що це негативно* впливає як на психіку дитини, так і на стан її соматичного здоров'я.

Самі діти, які зазнають жорстокого поведіння і насильства, звертаються в наш центр вкрай рідко. Насамперед, це випадки сексуального насильства щодо підлітків, побиття батьками, втечі з дому, спроби самогубства тощо.

В центрі «РОЗРАДА» розроблено методіку соціально-психологічної реабілітації дитини, що стала жертвою насильства чи свідком насильства. Автор – Олена Возіянова¹⁶¹. Загальноприйнятої формули кризового втручання немає. При довгому постійному насильстві потрібна довгострокова робота психолога як з дитиною, так і з усіма членами сім'ї. Звичайно, консультації психолога відбуваються один-два рази на тиждень і тривають від одного-двох місяців до року і

---

161 Возіянова О.А. Методика роботи з дітьми, що потерпіли від насильства. Виявити, захистити, допомогти. Методичні матеріали для фахівців, які безпосередньо працюють з потерпілими від домашнього насильства. МГЦ «РОЗРАДА» при підтримці Трастового фонду ООН по ліквідації насильства щодо жінок ЮНІФЕМ. Київ. 2008. С. 80 – 112.

більше. Ми практикуємо як індивідуальні, так і сімейні консультації. Консультації проводяться у спеціально обладнаній кімнаті, де є іграшки, фарби, олівці, папір, пластилін тощо.

Завдання психолога

- Допомогти батькам усвідомити, що існуючий в сім'ї спосіб виховання є різновидом жорстокого поводження з дитиною та травмує дитячу психіку.
- Разом з батьками розробити стратегію та тактику ефективного виховання дитини.
- Сприяти зменшенню у дитини відчуття провини, безсилля, сорому. Допомогти сформувати почуття власної гідності, позитивну, стійку самооцінку. Сформувати нові моделі поведінки.
- Сприяти диференціюванню взаємодії з оточуючими людьми.
- Сприяти розвитку сприймання дитиною власних особистісних кордонів, самовизначення.
- Методи роботи:
  - гештальт-терапія;
  - психодрама;
  - арт-терапія;
  - рухова терапія тощо.

У подібних ситуаціях більш ефективною є психотерапія не лише підлітка, а й усієї сім'ї. Робота психолога з батьками, як правило, спрямована на усвідомлення ними необхідності припинення жорстокого поводження, створення емоційної підтримки дитини і більш поважного ставлення до інтересів і потреб дитини.

В деяких випадках робота психологів виявлялася недостатньо ефективною, припинити жорстоке поводження з дитиною було неможливо. Найчастіше це було пов'язано з тим, що батьки не йшли на контакт з психологом, а вплинути на них через правоохоронні або інші державні структури виявилось справою непростою, особливо коли жорстоке поводження важко ідентифікувати.

Досвід роботи свідчить, що необхідно вдосконалювати правову систему України з тим, щоб кожна дитина була захищена від жорстокого поводження.

6.3. Участь закладів та установ освіти в системі попередження насильства в сім'ї

1. Оцінку сучасної ситуації в школах України щодо ідентифікації дітей, що потерпають від насильства в сім'ї було проведено за таким планом:
2. Аналіз законодавства України та нормативно-правових актів, що регламентують забезпечення в загальноосвітніх закладах державної політики захисту прав дитини від насильства в сім'ї.

Аналіз реальної ситуації в школах щодо обізнаності з існуючими нормативно-правовими актами, що спрямовані на протидію насильству в сім'ї всіх суб'єктів та об'єктів цього процесу: вчителів, психологів та соціальних педагогів, з одного боку, та дітей і батьків, з іншого.

Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-3, що визначає основні засади державної політики в реалізації прав

дитини, в статті 10 «Право на захист від усіх форм насильства», зокрема, зазначається: «Держава здійснює захист дитини від усіх форм фізичного і психічного насильства, образи, недбалого і жорстокого поводження з нею, експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, у тому числі з боку батьків або осіб, які їх замінюють» і далі: «Держава через органи опіки і піклування, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вживання заходів щодо припинення насильства».

У цьому Законі безпосередньо не виділяється роль Міністерства освіти та науки України так само, як і в Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2002 р. № 2789-III, проте існує ряд нормативно-правових актів, затверджених Кабінетом Міністрів України, які забезпечують реалізацію основних засад державної політики щодо захисту дитини від домашнього насильства та жорстокого поводження в сім'ї та визначають роль і обов'язки загальноосвітніх закладів як суб'єктів цього процесу.

Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» не регламентує роль закладів та установ освіти в системі органів та служб, причетних до протидії насильству в сім'ї, зокрема, щодо дітей.

Відповідно до Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення, органи та заклади освіти уповноважені приймати заяви та повідомлення про випадки жорстокого поводження з дітьми.

Отже, органи та заклади освіти:

- здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми;
- терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах неповнолітніх (зараз служби у справах дітей), органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення;
- керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема, класних керівників, проводити попереджувальну роботу з батьками з метою недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також відстежувати подібні випадки з боку інших учнів;
- класні керівники організовують роботу з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також з особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або потерпає від реальної загрози його вчинення.

Крім того, існує спільний наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного департаменту

України з питань виконання покарань № 1983/388/452/221/556/596/106 «Про затвердження порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинились у складних життєвих обставинах».

Відповідно до визначеного спільним наказом Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах (до яких, зокрема, належить насильство в сім'ї), для здійснення координації між суб'єктами соціальної роботи із сім'ями, які опинилися в складних життєвих обставинах, та комплексного вирішення питань сім'ї, яка опинилася в складних життєвих обставинах, при управлінні у справах сім'ї, молоді та спорту *створюється дорадчий орган*, до складу якого, зокрема, входить керівник управління освіти та науки.

До складу дорадчого органу входять: начальник управління (відділу) у справах сім'ї, молоді та спорту, директор центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, начальник служби у справах неповнолітніх; та за запрошенням управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту: керівники управлінь охорони здоров'я, *керівники управлінь освіти і науки*, керівники органів праці та соціального захисту населення, керівники органів внутрішніх справ, керівники установ виконання покарань, керівники інших структурних підрозділів місцевої адміністрації, представники підприємств, установ, організацій та об'єднань громадян.

На засіданні дорадчого органу в присутності суб'єктів соціальної роботи розглядаються матеріали про стан сім'ї, яка опинилася у складних життєвих обставинах.

Відповідно до цього наказу, Міністерство освіти і науки Автономної Республіки Крим, управління (відділи) освіти і науки обласних, міських, районних державних адміністрацій, дошкільні, загальноосвітні, професійно-технічні та позашкільні навчальні заклади:

- за запрошенням управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту беруть участь у роботі дорадчого органу;
- повідомляють центрам соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді про виявлення сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах;
- ведуть внутрішній облік дітей, які потребують посиленої уваги з боку педагогічного працівника, соціального педагога, та інформують про це служби у справах неповнолітніх і центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- забезпечують роботу шкільного психолога з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах;
- можуть створювати при освітніх закладах об'єднання батьків, педагогів, громадськості щодо забезпечення педагогічного впливу на дітей із сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, та схильних до протиправних дій, залучають до цієї роботи соціальних працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- проводять профілактичну та просвітницьку роботу з дітьми, підлітками, молоддю, схильними до правопорушень, з числа сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, контролюють відвідування ними навчальних закладів та якість їх навчання;

- вживають невідкладних заходів щодо активного залучення до громадської та гурткової роботи в середніх загальноосвітніх школах та поза-шкільних навчальних закладах дітей із сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах;
- проводять спільно з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді інформаційно-профілактичні заходи, спрямовані на підготовку молоді до сімейного життя, формування відповідального батьківства, створення позитивної моделі сім'ї, профілактику жорстокого поведіння в родинях тощо;
- залучають працівників освіти до соціального інспектування сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, в яких виховуються діти шкільного віку;
- сприяють розповсюдженню в навчальних закладах соціальної реклами з питань профілактики здорового способу життя.

19 лютого 2007 року Кабінетом Міністрів України з метою створення правових, соціальних, економічних умов для належного функціонування та розвитку сім'ї прийнято постанову № 244 «Про затвердження Державної Програми підтримки сім'ї на період до 2010 року». Відповідно до цієї постанови розроблено обласні, міські та районні Програми підтримки сім'ї на період до 2010 року. Так, на виконання пункту 3 зазначеної постанови Кабінету Міністрів України та з метою створення правових, соціальних, економічних умов для належного функціонування та розвитку сім'ї затверджено Київську міську Програму підтримки сім'ї на період до 2010 року. У розділі 6 «Попередження насильства в сім'ї» визначено пункти, які належать до відповідальності Головного управління освіти і науки у м. Києві:

«6.1. Систематично на батьківських зборах, засіданнях батьківських комітетів розглядати питання попередження та подолання проявів насильства по відношенню до дітей в сім'ї і повідомляти про випадки насильства Службу у справах неповнолітніх.

6.2. Забезпечити прийняття та розгляд звернень (повідомлень) громадян про вчинення насильства в сім'ї або реальну загрозу його вчинення. Інформацію щодо банку даних подавати Головному управлінню у справах сім'ї та молоді що півроку.

...

6.5. Сприяти проведенню Всеукраїнської акції «16 днів проти насильства».

...

6.9. Проводити навчальні тренінги і семінари для фахівців з питань сім'ї щодо вживання заходів для запобігання насильству в сім'ї.

6.10. Проводити широкомасштабну інформаційно-просвітницьку роботу шляхом створення та розповсюдження соціальної реклами з питань запобігання насильству в сім'ї (телевізійні та радіопрोगрами і передачі, випуск друкованої продукції); організувати тренінги і семінари у загальноосвітніх та вищих навчальних закладах з питань запобігання і протидії насильству в сім'ї.

...

6.12. Розповсюджувати методичну літературу з питань застосування сучасних форм та методів роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, та їх жертвами».

Таким чином, здавалося б, з огляду на вищенаведену, що існує досить законодавчих документів, що забезпечують педагогічно-виховну та психологічну роботу в загальноосвітніх державних і приватних закладах, спрямовану на попередження, виявлення та захист дитини від домашнього насильства. Проте існує ряд фактів, що говорять про необхідність удосконалення цього механізму.

За статистичними даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, за 2008-2009 роки не було жодного повідомлення від керівників закладів освіти, як державних, так і приватних, про випадки насильства в сім'ї щодо дітей.

Генеральною прокуратурою 31.07.2006 р. № 07/3-90 направлений лист на ім'я прем'єр-міністра України «Інформація про стан додержання законодавства, спрямованого на захист прав неповнолітніх, які потерпають від злочинних посягань, насильства в сім'ї, втягнення їх у злочинну та іншу протиправну діяльність», в якому підкреслюється, що прокурорськими перевітками встановлено, що органи внутрішніх справ, опіки та піклування, освіти, служб у справах неповнолітніх порушують вимоги Закону України «Про попередження насильства в сім'ї». В листі зазначено: «...Порушуючи вимоги Законів України «Про освіту» та «Про загальну середню освіту», педагогічні працівники самоусунулися від виконання покладених на них обов'язків щодо захисту дітей та молоді від будь-яких форм фізичного чи психічного насильства, а саме:

- є випадки, коли інформація про вчинення насильства щодо дітей приховується;
- не вживаються заходи щодо посилення відповідальності батьків або осіб, які їх замінюють, за стан виховання дітей у родинах;
- психологічна служба та соціальний патронаж в органах системи освіти не налагоджено;
- учнів за місцем проживання не відвідують;
- педагоги не обізнані з умовами утримання учнів у сім'ях;
- інформація про неблагополучні сім'ї, в яких проживають учні, відсутня, внаслідок чого не вживаються заходи щодо вчасного вилучення дітей з небезпечного оточення, охорони їхнього життя і здоров'я...».

За даними опитування школярів, наведеними в Інформаційній довідці до наказу Міністерства освіти і науки України від 25.12.2006 р. № 844, про впевненість в тому, що вчителі намагатимуться припинити насильство, якщо стануть його свідками, зазначили 75,2% учнів. Однак 14,3% опитаних вважають, що вчителі часто самі є ініціаторами насильства і кривдження учнів. На байдужість вчителів («вдаватимуть, що не бачать нічого») вказали 12,8%, 2 особи (1,5%) не відповіли на запитання.

В розвинутих демократичних країнах більшість повідомлень про жорстоке поводження з дітьми надходить від учителів, оскільки вони бачать дитину майже щодня, мають можливість спостерігати за її станом, та з боку представників

громади. В Україні дослідники говорять про недовіру дітей до вчителів, небажання звертатися до них за допомогою, а, з іншого боку, має місце позиція невтручання самих вчителів та професійна неготовність до роботи з випадками домашнього насильства шкільних психологів¹⁶².

Дослідження, проведене 2006 року з ініціативи служби у справах неповнолітніх виконавчого комітету Лозівської міської ради, що включало *анкетування учнів 9–11-х класів «Порушення прав і гідності дітей у сім'ї»* (в анкетуванні взяли участь 949 учнів 9-х, 11-х класів загальноосвітніх навчальних закладів), показало такі результати. На запитання: «Чи знаєш ти, до кого ти можеш звернутися по допомогу чи захист від насильства та жорстокого поводження?» – з 949 опитаних підлітків лише 32 назвали школу. Серед інших названих: міліція (472); члени сім'ї (265); друзі (134); психолог (70); суд (59); соціальні служби міста (36); школа (32); інші дорослі (9); швидка допомога (5); церква (1).

За результатами ряду досліджень, психологи загальноосвітніх закладів не змогли чітко назвати ознаки, за якими можна визначити, що дитина є жертвою домашнього насильства. Про ознаки насильства щодо дітей різного віку див. підрозділ 2.3.

При представленні Плану роботи Кабінету практичної психології та соціальної роботи інформаційно-методичного центру управління освіти та науки Одеської міської ради на 2009 рік заступника начальника інформаційно-методичного центру управління освіти та науки Одеської міської ради з практичної психології та соціальної роботи, було зазначено основні проблеми, з якими стикаються психологи в ЗОШ:

- У середньому стаж психологічної роботи спеціалістів закладів освіти міста до 5 років.
- Маємо проблему плинності кадрів, що вже набули певного досвіду та змінюють місце роботи після 3-4 років. Причиною цього явища є, по-перше, невідповідність заробітної плати спеціалістів навантаженню.
- Тривалість робочого тижня практичного психолога складає 40 годин, натомість ставка педагога – 18 годин на тиждень. Заробітна ж плата у молодих спеціалістів однакова.
- Сприйняття спеціалістів психологічної служби та розуміння їх функціональних обов'язків керівниками закладів та колегами-вчителями не відповідає змісту типової посадової інструкції. Досить часто, особливо в перший рік роботи, спеціалістів сприймають як таких собі «хлопчиків, дівчаток на-побігеньках», тих, хто найвільніший, кого можна в будь-який час «поставити на заміну».
- Відіграє свою роль і «криза 3 років» професійної діяльності, що проявляється у розчаруванні, непевності у своїй професійній майстерності та у сумнівах стосовно своєї спроможності допомогти клієнту. Причиною є й те, що деякі із спеціалістів приходять працювати до закладів освіти

---

162 Подсевак І. Жорстоке поводження з дітьми в українських сім'ях: чинники та приклади // Магістеріум: Соціальна робота та охорона здоров'я. – К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2004.

лише тому, що їм необхідно «відпрацювати диплом», тому установки на продуктивну та ефективну працю упродовж тривалого часу у багатьох спеціалістів немає.

- Окремо треба виділити проблему відсутності відповідної фахової освіти «соціальних педагогів», у 90% на цій посаді працюють спеціалісти, що мають освіту «психолога».
- Матеріально-технічне оснащення роботи практичних психологів та соціальних педагогів повинно відповідати основним нормативним документам: Положенню про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів від 19.10.2001 р. № 691; Положенню про психологічну службу системи освіти України, чого на практиці немає.
- Наявна ситуація з питання забезпечення практичних психологів та соціальних педагогів кабінетами для роботи відповідно до Положення про психологічний кабінет дошкільних, загальноосвітніх та інших навчальних закладів від 19.10.2001 р. № 691 є такою: повністю забезпечені кабінетами відповідно до вимог – 10%, частково забезпечені (один робочий кабінет – 35%, працюють у сумісних кабінетах з іншими спеціалістами – 50%, не мають кабінетів для роботи – 5%). Забезпечено необхідною оргтехнікою – 20%, приблизно 30% спеціалістів мають вільний або за графіком доступ до роботи за комп'ютером, інші працюють вдома, 10% спеціалістів не володіють комп'ютером.

На сайті www.osvita.ua в матеріалі «Насильницькі дії над дитиною» (09.09.2007) наводяться дані опитування вчителів щодо фізичних покарань у сім'ї. Опитування вчителів щодо цього питання виявило, що значна частина опитаних вважає фізичні покарання в сім'ї припустимими і можливими, а для деяких дітей навіть необхідними. З іншого боку, наводяться дані, що підтверджують, що не всі вчителі практично обізнані з діючим законодавством стосовно прав дітей та можливостей їхнього захисту і, відповідно, потребують спеціальної правової та психологічної підготовки.

Не дивно, що, за даними соціологічного опитування, 25–30% дітей страждають від насильства вчителів у загальноосвітніх школах (www.zik.com.ua). Як може бути інакше, якщо вчителі самі не володіють інформацією про те, що саме кваліфікується як насильство і жорстоке поводження з дітьми.

В планах інформаційно-методичної роботи з психологами та соціальними педагогами, проблема домашнього насильства достатньо не відображається.

Наприклад, відповідно до плану роботи Кабінету практичної психології та соціальної роботи інформаційно-методичного центру управління освіти та науки Одеської міської ради протягом 2008 року в ІМЦ працював клуб «Шкільний психолог», який діє в тісній співпраці з керівниками районних методичних об'єднань та практичними психологами, які мають багатий досвід роботи та високий кваліфікаційний рівень. Проте, якщо проаналізувати тематику питань, що розглядалися на засіданнях клубу, а саме:

- Розвиток психічних процесів. Визначення спеціальних здібностей.
- Спілкування. Програма для старшокласників.

- Особливості консультування батьків та педпрацівників.
- Профілактика дезадаптації при переході із молодшої школи в школу середньої ланки.
- Планування діяльності, складання статистичного та аналітичного звітів.
- Засідання клубу психологів міста з елементами тренінгу «Тренінгова робота з батьками першокласників».
- «Складання корекційно-розвивальних програм».
- «Написання аналітичних звітів за результатами групових психодіагностичних досліджень».
- «Алгоритм дії практичного психолога та соціального педагога з дитиною, яка знаходиться в кризовій ситуації, або коли порушуються її права».
- «Діагностика тривожності у дітей середньої та старшої групи дитячого садку».
- «Психологічний супровід профільного навчання».
- «Формування навичок здорового способу життя у дітей та підлітків»,

то лише одне питання – «Алгоритм дії практичного психолога та соціального педагога з дитиною, яка знаходиться в кризовій ситуації, або коли порушуються її права» – може бути розглянуте як дотичне до теми протидії домашньому насильству. В прямому контексті такі теми, як: виявлення дітей – жертв домашнього насильства, ознаки психологічного та фізичного стану дитини – жертви домашнього насильства, поведінка батьків, за якою може стояти жорстоке поводження з дітьми не обговорюються, і не розглядаються як першочергові.

Те ж саме можна сказати і про тематику міських семінарів, що були проведені також в Одеському Інформаційно-методичному Центрі на базі клубу «Шкільний психолог», якщо розглянути теми, запропоновані до розгляду:

- Виявлення та робота з обдарованими учнями в початковій школі.
- Методи роботи з важкими підлітками.
- Профорієнтаційна робота в школі.
- Тренінгова робота з вихователями, батьками. Медіація як спосіб вирішення конфліктів.
- Паспорт методичного забезпечення робочого кабінету та основні напрями роботи соціального педагога.
- Метод ігрової терапії у дошкільній психології.
- Індивідуальне консультування соціального педагога. Методи та форми роботи з клієнтами (тренінг).
- Розвиток та корекція емоційної сфери дітей. Ранній дитячий аутизм.
- Формування ґендерної культури молоді.
- Психологічні проблеми мовленнєвого спілкування малюків.
- Нормативно-правова база практичних психологів та соціальних педагогів закладів освіти.
- Робота з батьками дітей, які почали відвідувати дитячий садочок.
- Молодіжні субкультури.

Якщо розглянути Типове положення про атестацію педагогічних працівників України, то серед кваліфікаційних вимог взагалі не виділені знання щодо особли-

востей домашнього насильства, ознак, за якими можна виявити дітей – жертв насильства в сім'ї та алгоритму дій щодо повідомлення уповноважених органів про ці випадки. Таким чином, педагогічні працівники не зацікавлені в отриманні знань щодо цієї проблеми та розглядають їх як додаткове необов'язкове навантаження.

Наприклад, у розділі 5 вказується:

V. ЗАГАЛЬНІ ВИМОГИ ДО КВАЛІФІКАЦІЙНИХ КАТЕГОРІЙ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ ЗВАНЬ

5.6. Педагогічні звання «вчитель-методист», «викладач-методист» присвоюються педагогічним працівникам, які мають кваліфікаційну категорію «спеціаліст вищої категорії», відповідають вимогам для присвоєння звань «старший учитель», «старший викладач», а також запроваджують у навчально-виховний процес ефективні форми і методи роботи, узагальнюють передовий педагогічний досвід, беруть активну участь у розробленні шкільного компонента змісту освіти, діяльності професійних педагогічних об'єднань, асоціацій, надають практичну допомогу педагогічним працівникам інших навчально-виховних закладів в освоєнні досвіду провідних педагогів і мають власні методичні розробки, які пройшли апробацію та схвалені науково-методичними установами відповідного рівня. (Пункт 5.6 із змінами, внесеними згідно з Наказом Міносвіти № 419 (з0792-98) від 01.12.98 р.).

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України № 190 від 02.03.2009 р. «Про затвердження Плану дій щодо реформування системи педагогічної і післядипломної освіти педагогічних працівників на 2009-2012 роки», затверджено План дій щодо реформування системи педагогічної і післядипломної освіти, з метою реформування системи педагогічної освіти та післядипломного навчання педагогічних працівників, враховуючи пропозиції учасників Всеукраїнської наради ректорів класичних та педагогічних університетів, директорів педагогічних училищ і коледжів, керівників регіональних органів управління освітою і наукою та інститутів післядипломної педагогічної освіти. Відповідно до цього плану, в розділі 3 «Реформування змісту педагогічної освіти», пропонується:

3.2	Розробити новий зміст психолого-педагогічної, методичної та практичної, підготовки педагогічних кадрів як складової галузевого стандарту вищої педагогічної освіти різних освітньо-кваліфікаційних рівнів, передбачивши його диференціювання для педагогічних і класичних університетів	до 01.09.2009 р.	Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, департамент вищої освіти, вищі навчальні заклади
3.3	Підготувати пропозиції щодо внесення змін до Переліку напрямів (спеціальностей) та їх поєднання з додатковими спеціальностями і спеціалізаціями для підготовки педагогічних працівників за освітньо-кваліфікаційними рівнями бакалавра, спеціаліста, магістра з метою забезпечення підготовки вчителів до роботи у загальноосвітніх навчальних закладах з малою наповнюваністю та профільній старшій школі	до 01.05.2009 р.	Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, департамент вищої освіти

Часто робота з протидії домашньому насильству проводиться в загальноосвітніх закладах спорадично. Значну частину її виконують громадські організації, наприклад, в рамках кампанії «**16 днів проти насильства**» чи в рамках своїх власних проєктів, підтриманих донорами. При цьому нерідко ці організації стикаються з рядом організаційних труднощів, як-от: виділення приміщення, навчального часу тощо. Часто доводиться обмежувати тренінгову програму одним навчальним часом у 45 хв. Все це не може замінити систематичну планову роботу як з учнями, так і з батьками та вчителями.

Як приклад одного із таких «авралів» – реакцію на кричущий випадок, – можна розглядати Наказ Міністерства освіти та науки України «**Про вжиття додаткових заходів щодо профілактики та запобігання жорсткому поводженню з дітьми**» від 25.12.2006 р. за № 844, в якому був наведений огляд попередніх заходів та результатів їх виконання. Цей наказ було видано, як реагування на прояв насильства та жорсткого поводження між учнями Чернівецької школи-комплексу № 27. У психолога школи стосовно випадків жорстокості і насильства відсутня будь-яка професійна інформація. Адміністрація навчального закладу, педагоги виявилися нездатними працювати з групою підлітків кризового віку; за масовими заходами не проводилася конкретна індивідуальна робота з учнями; недостатньо велася правоосвітницька робота.

В Наказі Міністерства освіти та науки України від 25.12.2006 р. за № 844 пропонуються заходи:

...

1.4. Спільно з управліннями юстиції провести цикл семінарів-нарад з питань застосування в навчальних закладах Закону України «Про охорону дитинства», Конвенції ООН про права дитини, законодавства України в галузі освіти в частині збереження фізичного, духовного, психічного здоров'я та поваги до людської гідності дитини та інших нормативно-правових актів щодо запобігання насильству над дітьми.

1.5. Постійно пропагувати в засобах масової інформації досвід роботи навчальних закладів щодо формування навичок здорового способу життя серед дітей та молоді, запровадження в навчально-виховний процес високої педагогічної культури та толерантного ставлення до дітей.

2. Керівникам навчальних закладів:

...

2.2. Не допускати випадків фізичного і психологічного насильства, образ, небалого і жорсткого поводження з дітьми, експлуатації, включаючи сексуальні домагання, у т.ч. з боку батьків або осіб, які їх замінюють; втягнення у злочинну діяльність, залучення до вживання алкоголю, наркотичних засобів і психотропних речовин та до екстремістських релігійних психокультурних угруповань та течій; використання дітей для створення та розповсюдження порнографічних матеріалів, примушення до проституції, жебрацтва, бродяжництва, втягнення в азартні ігри тощо.

...

4. Українському науково-методичному центру практичної психології і соціальної роботи (Панок В.Г.) забезпечити проведення соціально-психологічних досліджень серед учнів загальноосвітніх навчальних закладів з метою вивчення проблеми підліткового насильства та розробити рекомендації для попередження фактів психологічного розладу, агресивності і жорстокості серед неповнолітніх...

Трохи раніше Міністерством освіти і науки України було видано Наказ від 23.08.2006 р. № 631 «Про вжиття вичерпних заходів, спрямованих на дотримання законодавства, щодо захисту прав неповнолітніх». Педагогічні шляхи вирішення цієї проблеми обговорювались 10.11.2006 р. на Всеукраїнській нараді заступників начальників управлінь освіти і науки з питань виховної роботи обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, заступника Міністра освіти і науки АР Крим. 24.11.2006 р. було продовжено обговорення на нараді-зустрічі представників Асоціації батьківської громадськості та Всеукраїнської Ради старшокласників з керівництвом міністерства, проведено колегії, міжвідомчі наради в регіонах.

В Розпорядженні від 06.09.2004 р. № 550 голови Івано-Франківської ОДА «Про хід виконання в області Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», зазначено, що «найболючішим залишається питання профілактики насильницьких проявів щодо неповнолітніх, які не володіють відповідним обсягом інформації, поданої в доступній для підлітка формі, що призводить до приховування фактів здійснення насильницьких дій проти цих дітей, що вимагає внесення у навчальну програму курсу безпеки життєдіяльності загальноосвітніх закладів спеціальних тематичних занять» (наприклад: «Як підліток може себе захистити від насильства в сім'ї», «Конвенція ООН про права дитини – право дитини на життя та на те, щоб зазнавати тортур», «Куди звернутися, коли тебе принижують, ображають та жорстоко карають в твоїй сім'ї»).

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 489 від 29.06.2006 р. «Про затвердження Змін до Положення про класного керівника навчального закладу системи загальної середньої освіти» серед обов'язків класного керівника вказується: «відвідування учнів (вихованців) за місцем їх проживання або в гуртожитку професійно-технічного навчального закладу (за згодою батьків, опікунів, піклувальників), вивчення умов їх побуту та виховання, а також виходити з пропозиціями на педагогічних зборах щодо притягнення до відповідальності батьків, які ведуть аморальний спосіб життя, грубо поводяться зі своїми дітьми, завдають їм моральної та фізичної шкоди».

Проте при проведенні вибіркового опитування директорів шкіл, завучів з виховної роботи і самих класних керівників, а також представників служб, що відповідно до Закону «Про попередження насильства в сім'ї» є відповідальними за реалізацію заходів з виявлення дітей, які страждають від домашнього насильства, – отримали відповіді, що підтверджують не лише неготовність класних керівників до контролю та вивчення побутових умов, в яких проживає дитина, а й не вважають за потрібне і можливе реалізацію цього положення Закону через

перезавантаженість класних керівників, низьку оплату їх праці та інші вже вищевикладені чинники.

Це ще раз підкреслює, що проблема домашнього насильства, виявлення дітей, які є жертвами насильства в сім'ї, та їх захист – не є першочерговою для шкільної спільноти, а сприймається як щось другорядне, що не стосується процесу навчання. В загальноосвітніх закладах не культивується думка, що не вирішуючи питання психологічного здоров'я дитини і психологічного здоров'я сім'ї, в якій виховується дитина, неможливо створити здоровий психологічний клімат у класі і неможливо організувати повноцінний навчальний процес, коли кожна дитина може реалізувати своє право на освіту та захист від жорстокого поводження.

6.4. Національні «гарячі» лінії та їх роль у подоланні наслідків домашнього насильства щодо дітей

Кожна дитина має право на отримання інформації. Це право закріплено як нормами міжнародного законодавства, зокрема, Конвенцією ООН про права дитини, так і національного – Законом України «Про охорону дитинства». Це право включає свободу розшукувати, одержувати, використовувати, поширювати та зберігати інформацію в усній, письмовій чи іншій формі, за допомогою творів мистецтва, літератури, засобів масової інформації, засобів зв'язку (комп'ютерної, телефонної мережі тощо) чи інших засобів на вибір дитини. Їй забезпечується доступ до інформації та матеріалів з різних національних і міжнародних джерел, особливо тих, які сприяють здоровому фізичному і психічному розвитку, соціальному, духовному та моральному благополуччю.

Кожна дитина має право на захист від усіх форм насильства. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства», держава через органи опіки і піклування, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у порядку, встановленому законодавством, надає дитині та особам, які піклуються про неї, необхідну допомогу у запобіганні та виявленні випадків жорстокого поводження з дитиною, передачі інформації про ці випадки для розгляду до відповідних уповноважених законом органів для проведення розслідування і вживання заходів щодо припинення насильства.

Фахівці виділяють такі причини, чому діти не сповіщають про насильство, скоєне щодо них:

- соромляться;
- заплуталися – думають, що так і має бути;
- люблять своїх батьків, які жорстоко до них ставляться, і бояться завдати їм шкоди;
- думають, що буде тільки гірше;
- оскільки у випадках інцесту непричетний до нього один з батьків не вірить дитині, робить вигляд, що нічого не було, дитина думає, що вона сама винна, і ніхто їй не допоможе тощо.

Існує ще одна проблема – обізнаність дитини в тому, як їй можуть допомогти і як їй дзвінок позначиться на долі її батьків та житті всієї сім'ї. Діти, на жаль, мають мало або зовсім не мають досвіду та знань про те, якими повинні бути

стосунки в сім'ї без насильства та жорстоких покарань. Вони часто не усвідомлюють, що над ними знущаються. Вони також не думають, що друзі і близькі люди їм повірять. Відчувають себе самих винними.

Отже, телефон довіри або «гаряча» лінія є засобом, через який, з одного боку, дитина може отримати доступ до інформації, а з іншого – отримати допомогу у запобіганні і виявленні насильства щодо дитини.

Сьогодні телефони довіри (лінії допомоги) – «гарячі» лінії для дітей вважаються одним з ключових елементів у системі захисту дитини по всьому світові. Такі телефони функціонують на різних континентах та в різних країнах. В деяких країнах існують цілі мережі телефонів довіри для дітей, і навіть «єдиний» телефон довіри з коротким номером для дітей, які проживають у країнах Європейського Союзу.

Останнім часом організації, що опікуються правами дітей, як на міжнародному, так і національних рівнях, відмічають гостру необхідність у функціонуванні спеціалізованих «дитячих ліній» у кожній країні, які можуть бути легко доступними для дітей, що включає в себе їх безкоштовність, існування єдиного номера та поінформованість населення про них.

Аналізуючи ситуацію в Україні щодо існування та функціонування дитячих «гарячих» ліній/телефонів довіри, можна стверджувати, що таке функціонування не є систематичним та майже не забезпечується державою.

У 2002 році в Україні відкрилася телефонна лінія довіри для вихованців шкіл-інтернатів та випускників цих навчальних закладів (8-800-500-21-80), яка в подальшому стала Всеукраїнською дитячою лінією «Телефон довіри». Ця лінія була створена за підтримки Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй в Україні й у подальшому функціонувала за підтримки Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту. На цьому телефоні довіри працювали психологи, соціальні педагоги, юристи та педагоги, які консультували дітей з різних питань. Національна «гаряча» лінія з питань запобігання насильству та захисту прав дітей створена з метою надання психологічної, інформаційної та юридичної підтримки як дітям, які потребують допомоги, так і дорослим, які хочуть захистити інтереси та права дітей від протиправних посягань. У 2008 році діяльність Всеукраїнської дитячої лінії «Телефон довіри» було припинено у зв'язку з відсутністю державного фінансування.

Існує телефон довіри Департаменту кримінальної міліції в справах дітей МВС України (044 254 73 85). За цим номером телефонують тисячі дітей. Більшість дзвінків – про знущення та образи дітей, що мають місце вдома та в школі, на вулиці.

В Україні існують різноманітні служби та організації, які мають телефонні служби, що надають консультації дітям та молоді. Такі телефони працюють при центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, при громадських організаціях. Наприклад, у Києві є телефон довіри для дітей, підлітків (38-044-515-23-74), що функціонує при Подільській районній у м. Києві державній адміністрації. Працюють телефони довіри в інших районних центрах соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді (Голосіївський район: (0444 257 03 49); Дарницький район: (044 564 90 26); Деснянський район: (044 515 66 00); Дніпровський район: (044 512 01 71); Оболонський район: (044 426 87 75); Печерський

район: (044 529 71 04); Святошинський район: (044 274 18 81); Солом'янський район: (044 243 92 96); Шевченківський район: (044 483 87 43). Щодобовий телефон у Києві: (044 451 5 451)).

В Одесі при міському центрі соціально-психологічної реабілітації дітей з 2007 р. працює телефон довіри для дітей і підлітків, які опинилися у важких життєвих ситуаціях (048 734 25 08). Існує служба розшуку дітей, в якій працює безкоштовний телефон (0-800-501-414), зателефонувавши на який можна сповістити про зниклу дитину, але консультації з інших питань за цим телефоном не надаються. Таким чином, на сьогодні в Україні не існує державного дитячого телефону довіри з єдиним уніфікованим номером.

В той же час існує Національна «гаряча» лінія з питань запобігання насильству та захисту прав дітей, створена у 2004 році Міжнародним жіночим правозахисним центром «Ла Страда-Україна». Ця «гаряча» лінія має два безкоштовні номери: (8 800 500 33 50) – для дзвінків зі стаціонарних телефонів у межах України, та (386) – для дзвінків з мобільних телефонів (МТС та Київстар). Консультації надаються психологами, соціальними працівниками та юристами щодня, окрім неділі, з 09.00 до 20.00. У період з 30 листопада 2004 р. по червень 2009 р. на «гарячу» лінію надійшло 3594 дзвінка, у 2008 р. їх кількість становила 1345.

Статистика дзвінків, що надходять на «гарячу» лінію (за категоріями)

Найбільша кількість дзвінків надходить із **Києва, Сумської, Київської, Дніпропетровської, Донецької, Харківської, Вінницької областей та АР Крим.**

Таким чином, Національна «гаряча» лінія з питань запобігання насильству та захисту прав дітей є єдиною загальнонаціональною телефонною службою, на яку можуть звертатися діти з усіх куточків України безкоштовно з метою отримання

різного роду інформації щодо захисту своїх прав та інтересів. Можна стверджувати, що зараз в Україні не існує загальнодержавної загальнодоступної телефонної лінії довіри для дітей з таким же простим та загальновідомим номером як, наприклад, у країнах Європейського Союзу.

Можна також стверджувати, що немає широкого інформування населення, насамперед, дітей про існування «гарячої» лінії, створеної при «Ла Страда-Україна». Така інформація має бути доступною дитині в кожному місці, де буває дитина. Фахівці також рекомендують навчати дітей, як звертатися на «гарячу» лінію. Наприклад, у США вже 5-6-річні діти знають, що, набираючи номер 911, треба сказати: «З вами говорить дитина. У мене є проблема...».

6.5. Пропозиції щодо підвищення ефективності роботи закладів освіти у сфері попередження насильства в сім'ї

1. У 2006 році відбулися Парламентські слухання на тему «Сучасний стан та актуальні завдання у сфері попередження ґендерного насильства. Результатом парламентських слухань були рекомендації, в тому числі й Міністерству освіти і науки України, що стосуються введення до навчальних програм вузів, що готують психологів, педагогів, юристів, правоохоронців, соціальних та медичних працівників, курсів з питань попередження насильства в сім'ї та допомоги його жертвам. Незважаючи на це, введення проблематики насильства в сім'ї до навчальних курсів у вищих навчальних закладах і досі не стало обов'язковим. Отже, є окремі кафедри у ВНЗ України, де ця проблематика, починаючи з 2008 р., вводить до навчальних планів. Зокрема, це Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ МВС України (розроблено спеціалізований курс для дільничних інспекторів щодо поведінки при виїзді на виклик, пов'язаний із насильством у сім'ї, є методичні рекомендації); Національний аерокосмічний університет імені М.Є. Жуковського «ХАІ», кафедра психології (тема «Насильство в сім'ї» введена до курсу «Юридична психологія», а також розглядається в межах інших дотичних курсів). В той же час у ВНЗ, які готують фахівців для системи освіти (педагогічний склад, психологи в освіті), ані тема насильства в сім'ї, ані тема жорстокого поведінки з дітьми не розглядається, і як наслідок – психолого-педагогічний склад загальноосвітніх шкіл немає відповідних навичок щодо ідентифікації та підтримки дітей, постраждалих від насильства в сім'ї.

Необхідно розробити та запровадити постійно діючі навчальні курси з проблеми домашнього насильства в системі підготовки та перепідготовки спеціалістів, задіяних у системі загальноосвітніх закладів навчання вчителів, психологів, соціальних педагогів, завучів з виховної роботи тощо. Маються на увазі всі заклади освіти – від педагогічних училищ до магістратур педагогічних університетів, інститутів післядипломної освіти, курсів підвищення кваліфікації тощо. Крім того, слід забезпечити широке інформування керівників загальноосвітніх закладів щодо можливості проведення навчання працівників навчальних закладів з проблеми домашнього насильства, а також залучити фахівців інформаційно-методичних центрів та тренерів громадських організацій з достатнім досвідом роботи в цій сфері до підготовки вчителів для систематичної роботи

з дітьми в напрямку прав людини, прав дитини, протидії насильству в сім'ї, жорсткому поводженню з дітьми.

Фінансування розробки вказаних навчальних курсів може взяти на себе Міністерство освіти та науки України. Функції координуючого органу може виконувати Інститут інноваційних технологій Академії педагогічних наук України. Оскільки існує багато матеріалів з питань насильства в сім'ї, жорсткого поводження з дітьми, розроблених у рамках Міжнародних проектів, виконаних в Україні у 1997–2008 роках, доцільно створити робочу групу з представників відповідних НДО та установ освіти для створення вказаних навчальних курсів. Брак коштів у бюджеті України може бути скомпенсований реалізацією Міжнародного проекту такого типу, як цей проект. Можна також розглянути цей напрямок у контексті наступних стадій виконання цього проекту.

2. Підготовка фахівців (майбутніх вчителів, шкільних психологів, соціальних педагогів тощо) щодо виявлення фактів жорсткого поводження з дітьми, попередження насильства в сім'ї відносно дітей має відбуватися за такими напрямками та мати такий характер:

- оволодіння методикою виявлення дітей – жертв жорсткого поводження та насильства в сім'ї (під час занять у школі, відвідувань гуртків та осередків позашкільної роботи, соціальних інспектувань сімей);
- оволодіння технікою проведення інтерв'ювання дитини – жертви насильства в сім'ї або жорсткого поводження з боку дорослих;
- оволодіння технікою спілкування з домашніми агресорами (батьками дитини), дотримання правил безпечного поводження при проведенні соціальних інспектувань сімей, щодо яких отримано повідомлення про вчинення насильства відносно дитини (дітей);
- набуття навичок роботи в міжвідомчих або міжгалузевих групах (командах) з метою термінового реагування на факти вчинення насильства в сім'ї відносно дитини. З цією метою розробляється алгоритм дії кожної ланки, члена команди, відповідно до порядку реагування на факти вчинення насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення, починаючи від реєстрації факту до кінцевого результату роботи команди – вилучення дитини та поміщення до відповідного закладу чи установи і надання психологічної, соціальної, юридичної (якщо необхідно) допомоги;
- вміння налагоджувати зв'язок з усіма суб'єктами роботи з попередження насильства в сім'ї, будувати, з урахуванням місцевих особливостей (регіон України, ставлення населення до проблеми, наявність волонтерів, громадськості тощо) реальної схеми¹⁶³ реагування на факт насильства над дитиною та надання їй допомоги в найкоротший термін.

Бажано включити окремим блоком правову частину до навчальних програм з підготовки вчителів, шкільних психологів, соціальних педагогів щодо протидії насильству та жорсткому поводженню з дітьми, в межах якої розглядалися б дотичні міжнародно-правові документи, ратифіковані Україною, Закони України, підзаконні акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, що

¹⁶³ Відповідно до наданої схеми реагування на факти насильства в сім'ї.

стосуються захисту прав дітей, зокрема, від жорстокого поводження та вчинення щодо них насильства в сім'ї¹⁶⁴.

Розробка, узгодження та запровадження таких програм є нагальною необхідністю задля підвищення ефективності раннього визначення випадків насильства в сім'ї щодо дитини на рівні школи.

3. На нашу думку, лише **чітке виділення в кваліфікаційних вимогах окремим рядком необхідності знань з проблеми домашнього насильства** спонукатиме до підвищення зацікавленості вчителів щодо розуміння поняття фізичного, психологічного, сексуального та економічного насильства та жорстокого поводження з дітьми. Це допоможе сприяти більш ранньому виявленню дітей – жертв домашнього насильства, з одного боку, та зменшить прояви насильства з боку вчителів – з іншого. Так само, як і введення окремого курсу в програму підготовки педагогів та курсу підвищення кваліфікації педагогічних працівників у вищих навчальних закладах та інститутах підвищення кваліфікації педагогічних працівників.

Слід забезпечити розробку та видання достатньої кількості спеціальної професійної та методичної літератури на допомогу педагогам, психологам та соціальним працівникам щодо проблеми домашнього насильства, жорстокого поводження з дітьми, спрямовану як на просвіту самих педагогів, так і на донесення до них методик роботи з батьками та дітьми з виявлення та попередження насильства в сім'ї.

Було б доцільним, коли б пропозиції, викладені в цьому дослідженні, щодо введення курсу з протидії домашньому насильству, були б враховані при розробці навчальних програм Інститутом інноваційних технологій і змісту освіти, департаментом вищої освіти, вищими навчальними закладами, на які покладено виконання Плану дій щодо реформування системи педагогічної і післядипломної освіти педагогічних працівників на 2009–2012 роки.

4. На жаль, **і на сьогоднішній день**, практика українських навчальних закладів фактично зберігає традиції авторитаризму і не гарантує повагу щодо поглядів дитини. Тому нагальним завданням реформування освіти в Україні є забезпечення її спрямованості на розвиток особистості дитини, виховання у неї поваги до прав людини, обізнаності щодо прав дитини, створення механізмів реалізації поваги до прав дитини з боку дорослих, вчителів та вихователів, їх тісної співпраці з батьками в правовому полі Конвенції ООН про права дитини та законодавства України. Тим більше що реалізація Закону України «Про охорону дитинства» вимагає об'єднання зусиль усіх, кому не байдужа доля дітей, і не лише освітян, а кожного громадянина України.

5. Необхідно забезпечити розробку та видання популярної літератури – буклетів, пам'яток, плакатів, які можна було б широко розповсюджувати через

164 Зокрема, до переліку таких документів могли б увійти: Конвенція ООН «Про права дитини», Європейська конвенція «Про здійснення прав дітей», Закони України «Про попередження насильства в сім'ї», «Про органи та служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»; «Про охорону дитинства»; «Про соціальні послуги»; «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю»; Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України; Кодекс України про адміністративні правопорушення; Постанови Кабінету Міністрів України тощо.

загальноосвітні навчальні заклади. Такі матеріали повинні розроблятися і видаватися як для дітей, так і дорослих, які оточують дітей і є відповідальними за їх виховання та непорушення прав дитини. Наклади таких видань повинні забезпечувати потреби всіх шкільних, сільських, районних та міських бібліотек. На виконання зазначених завдань *потрібно*:

- створити експертну раду при Міністерстві освіти і науки України, яка б вивчила вказані видання, відібрала з них найважливіші та найкращі для широкого розповсюдження;
- са рівні державної програми зобов'язати регіональні адміністрації та ради надрукувати вказані видання накладом, що забезпечить їх постійну доступність для дітей та дорослих, що мешкають у регіоні;
- підготовчу роботу та сприяння такому перебігу подій можна забезпечити в рамках цього проекту, організувавши збір відповідних видань, їх аналіз та розробку рекомендацій для Міністерства освіти та науки України;
- можна розглянути це завдання і як певний соціальний проект і розробити рекомендації для рекламних агентств, видавництва та бізнесу для реалізації такого проекту;
- розглянути можливість розмістити вказані видання в Інтернеті на найбільш популярних сайтах та на сайтах політичних партій та політичних діячів.
- Крім того, *доцільно*:
- забезпечити в повному обсязі виконання Закону України від 5 березня 2009 року № 1065-VI «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини»¹⁶⁵, для чого видати текст Конвенції ООН про права дитини та інформаційні матеріали про захист прав дитини, яка стала жертвою чи свідком насильства, накладом, необхідним для забезпечення потреб населення України;
- передбачити видання брошур для дітей у формі, доступній дітям різного віку (з урахуванням вікових психологічних особливостей дитини), в яких передбачити, крім тексту Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», розміщення матеріалів, що пояснюють суть і дію Закону, а також рекомендації щодо дій дитини в ситуації насильства в сім'ї;
- заснувати періодичне видання спеціального сімейного журналу про права людини та права дитини, на шпальтах якого розміщувати матеріали, які б сприяли зміні стереотипів ставлення до дитини у сім'ї, вирішенню питань про узгодження стосунків між дорослими та дітьми в їх русі до демократичних засад мислення та поведінки;
- передбачити створення друкованої та відеопродукції, в якій би в художній формі цікаво і різноманітно повідомлялося б про права дитини, сюжети дозволяли б розглянути типові життєві ситуації, дотичні до порушень прав дитини;
- враховуючи кращий досвід вчителів середніх шкіл України та правозахисних організацій у пропаганді Конвенції про права дитини та реалізації шкільних курсів громадянської освіти, створити та видати методичні

165 Відомості Верховної Ради України, 2009, № 29, ст.395.

матеріали для вчителів, в яких чітко відображені права дитини, а також роль усіх учасників процесу реалізації прав дитини у суспільстві.

6. В межах просвітницької кампанії для педагогічного складу шкіл працівники служби у справах дітей, ЦССМ, Центрів практичної психології і соціальної роботи, класні керівники мають спланувати заходи щодо просвіти батьків та дітей з питань порушення прав та гідності дітей, жорстокого поводження з дітьми в сім'ях. Особливу увагу слід звернути на статті Конвенції ООН «Про права дитини», Закон України «Про охорону дитинства», відповідні статті Кодексу про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу, а також ознайомити дорослих (зокрема, батьків) з відповідальністю, що чекає їх у разі порушення прав дитини в контексті вказаних документів.

Необхідно також ознайомити дітей з переліком та назвами державних установ, до яких вони могли б звертатися, сподіваючись одержати допомогу і захист. Слід передбачити роз'яснювальну роботу серед батьків щодо шкоди, яку завдають дитині, їм самим та суспільству факти вербальної та невербальної агресії дорослих, зневажливе ставлення до підлітків. Бажано, щоб психологи та класні керівники спланували години спілкування, практикуми для батьків з метою оволодіння навичками ефективного безконфліктного спілкування. Адміністрації шкіл доцільно включити в річні плани роботи з педагогами та батьками заходи (педради, педчитання, семінари тощо) з проблеми профілактики насильства та жорстокого поводження, а також виробити власні концепції заходів щодо зазначеної проблеми.

Доцільно забезпечити через інформаційну кампанію в ЗМІ формування значущості в очах суспільства ролі загальноосвітніх закладів у питаннях виявлення та попередження домашнього насильства, необхідності співпраці батьків та вчителів.

В рамках реалізації державних програм з ґендерної рівності та сімейної політики Міністерство України в справах сім'ї, молоді та спорту повинно як Міністерство, відповідальне за реалізацію відповідних державних програм, зобов'язати Міністерство освіти та науки здійснювати вказані заходи. Кошти реально знайти на регіональному рівні. Головне – невідворотність заходів, тоді це включається в бюджет.

7. Слід невідпинно рухатись до загальнодержавної дитячої лінії «Телефон довіри» та зокрема, забезпечити фінансову і громадську підтримку «гарячої» лінії Правозахисного центру «Ла Страда-Україна». Додатково необхідно здійснювати безперевні інформаційні інтервенції про вже існуючу «гарячу» лінію, забезпечити в рамках Всеукраїнської кампанії «Стоп насильству» широке інформування дорослих громадян та дітей про ненасильницький спосіб життя, про відповідальність за насильство та жорстоке поводження з дітьми, про можливість отримати допомогу, звернувшись до «гарячої» лінії. Слід також навчати дітей, як звертатися на «гарячу» лінію.

8. Вчителі, класні керівники повинні не замовчувати факти жорстокого поводження з дітьми, направляти подання до ССД та інспекторів з охорони дитинства, вирішувати ці справи в короткий термін. У кожній школі та кожному освітньому закладі має бути обласний (міський, районний, сільський) збірник, де мають бути представлені координати всіх служб, що опікуються дитиною та надають їй допомогу у випадку домашнього насильства. Такі збірники мають бути різних рівнів – розраховані на вчителів (з переліком установ та алгоритмом

звертання до них у різних випадках), психологів (з інформаційно-методичними матеріалами та розробками), батьків (з інформаційними матеріалами стосовно неприпустимості насильства в сім'ї щодо дітей) та для самих дітей з ознаками насильства, телефонами довіри та інформацією про служби, що опікуються дитиною, яка постраждала від домашнього насильства.

9. О.Г. Коломієць¹⁶⁶, спираючись на дані власного дослідження, зазначає, що поліпшення ефективності соціально-педагогічної роботи щодо подолання сімейного насильства відносно дітей відбудеться за умови, якщо робота шкільного психолога і соціального педагога буде здійснюватися за такими напрямками:

- вивчення медико-психологічних та соціально-педагогічних особливостей особистості учнів, умов їх життя в сім'ї, специфіки мікросередовища;
- виявлення дітей, які стали жертвами домашнього насильства;
- здійснення профілактичної роботи щодо попередження насильства до дітей в сім'ї;
- здійснення правової просвіти школярів та їх батьків;
- розробка і реалізація програм реабілітації дітей, які стали жертвами домашнього насильства;
- взаємодія із сім'ями школярів з метою спільного вирішення проблем виховання та розвитку особистості дитини;
- взаємодія з психологами, вчителями, класними керівниками з метою створення умов для реалізації прав та свобод учнів;
- взаємодія з правоохоронними органами, службами соціального захисту, медичними закладами.

Наведеними рекомендаціями можна скористатися при розробці конкретних заходів з посилення ефективності залучення органів та установ освіти до системи попередження насильства в сім'ї щодо дітей в Україні.

10. Необхідно провести незалежну експертизу законодавства України у сфері захисту прав дітей, включаючи його відповідність Конвенції ООН про права дитини, в т.ч. аналіз реальних механізмів імплементації положень Сімейного кодексу України, наприклад, таких як рівні права батьків на виховання дитини, визначити напрямки його вдосконалення у бік конкретизації визначень, відповідальних органів і структур, процедур реального захисту прав дітей. Спираючись на результати експертизи, за необхідності ініціювати перегляд законодавства України у сфері захисту прав дітей у напрямку його вдосконалення щодо надання дитині права «бути почутою», гарантування їй права на отримання безкоштовної кваліфікованої юридичної допомоги для захисту та відстоювання своїх прав у руслі досягнень останніх років щодо ювенальної юстиції, пробації, відновного правосуддя тощо.

11. Слід забезпечити створення ефективної системи захисту прав дітей в Україні, передбачивши реальний розподіл зусиль державних органів і установ та НДО, надавши останнім підтримку, яка б дозволила б перебрати на себе ті функції захисту прав дітей, які державні установи не спроможні і не повинні перебирати на себе. Важливим підґрунтям є організація тренінгів та практичних семінарів з метою

166 Коломієць О.Г. Соціально-психологічні умови подолання сімейного насильства щодо дітей. Черкаський національний університет. Вип. 122. Серія «Педагогічні науки». С.71-76.

підвищення компетенції працівників міліції та їх взаємодії з освітянами, працівниками соціальних служб, управлінь у справах сім'ї та служб у справах дітей щодо профілактики насильства в сім'ї. З цією метою Міністерством внутрішніх справ, зокрема, Управлінням дільничних інспекторів міліції та Департаментом кримінальної міліції у справах дітей, розроблено та направлено до регіонів методичні рекомендації щодо порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї.

Водночас на забезпечення виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та спільного наказу Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, МВС, МОН, МОЗ України від 16.01.2004 р. № 5/34/24/11, потребує вдосконалення співпраці діяльності установ освіти та органів внутрішніх справ у таких напрямках:

- посилення індивідуально-профілактичної роботи з дорослими особами (кривдниками), які перебувають на обліку органів внутрішніх справ за вчинення насильства в сім'ї, відносно дітей, а також за вчинення насильства відносно інших членів родини;
- забезпечення повного обліку дітей та батьків, які вчиняють насильство в сім'ї;
- вивчення кожної кримінальної справи за фактом нанесення тілесних ушкоджень дитині або члену родини, з метою встановлення факту вчинення насильства в сім'ї;
- розробка та застосування ефективного механізму перенаправлення жертв насильства в сім'ї.
- **12.** Додатково з метою всебічного забезпечення прав та найкращих умов для дитини, зокрема, економічних, слід:
- Провести інвентаризацію означених у Конвенції ООН найкращих інтересів дитини, конкретних елементів права дитини на життя, виживання і розвиток, а також права на поважання поглядів дитини відповідно до віку й зрілості та проаналізувати законодавство України, національні плани та функції державних структур щодо забезпечення вказаних основних прав дитини.
- Забезпечити реалізацію права дитини на достатній рівень життя.
- Затвердити відповідні державні стандарти достатнього рівня життя дитини та відобразити у вказаній стратегії процедури та механізми їх забезпечення та контролювання, тим самим долаючи економічне насильство щодо дитини.
- Передбачити внесення змін до чинного законодавства України щодо конкретизації заходів, що здійснюються державою із забезпечення основних прав дитини та її захисту від жорстокого поводження та насильства в сім'ї.
- Передбачити у бюджеті України кошти на покриття всіх видатків, потрібних для реалізації основних прав кожної дитини, забезпечення її найкращих інтересів, які з поважних причин не можуть забезпечити батьки. При визначенні прожиткового мінімуму дитини зважати не лише на первинні фізіологічні потреби дитини, а й на її соціальні і культурні потреби, що зазначені у Конвенції ООН, законодавстві України та визначені при вказаній вище інвентаризації.
- Створити та реалізовувати стратегію контролю за сімейними витратами (в межах цільової державної допомоги на дитину), які забезпечує держава для дітей, законодавчо забезпечити таку стратегію і тактику її реалізації.

РОЗДІЛ 7. РОЛЬ ТА МІСЦЕ ЗАКЛАДІВ І УСТАНОВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я У СИСТЕМІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬСТВА В СІМ'Ї ТА МЕДИКО-СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ЙОГО ЖЕРТВ

7.1. Участь медичних закладів та установ у заходах із протидії насильству в сім'ї

7.1.1. Нормативно-правове регулювання діяльності закладів та установ охорони здоров'я в сфері попередження насильства в сім'ї в Україні

У цьому пункті представлено аналіз положень Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», наказу Міністерства охорони здоров'я України № 38 від 23.01.2004 р. «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та «Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї».

15 листопада 2001 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»¹⁶⁷ (далі – Закон), який визначає правові та організаційні основи запобігання домашньому насильству, надає перелік органів та установ, на які покладається робота з постраждалими та кривдниками. Закон набрав чинності через три місяці з дня його опублікування, тобто в березні 2002 року.

У статті 1 Закону наведено визначення термінів, і особлива увага приділяється тому, що насильницькі дії спричиняють шкоду здоров'ю людини, у тому числі психічному. Таким чином, доцільно надати огляд положень Закону, які тим чи іншим чином стосуються проблеми надання медичної (перш за все психолого-психіатричної) допомоги жертвам сімейного насильства.

Ст. 3 Закону регламентує органи та установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї у межах наданих їм повноважень: це спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї; служба дільничної міліції; кримінальна міліція у справах дітей; органи опіки і піклування; спеціалізовані установи для жертв насильства в сім'ї, а саме кризові центри для жертв насильства в сім'ї та членів родини, стосовно яких існує реальна загроза вчинення насильницьких дій (далі – кризові центри) та центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

Також у Законі зазначено, що органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації, незалежно від форм власності, об'єднання громадян, а також окремі громадяни можуть сприяти у здійсненні заходів з попередження насильства в сім'ї, тобто створювати осередки медичної, психологічної, соціальної, юридичної тощо допомоги жертвам насильства і провадити або сприяти заходам з попередження насильницьких дій.

167 Закон. «Про попередження насильства в сім'ї»: прийнятий 15 листоп. 2001 р. № 2789 – III // Голос України. – 2001. – 20 груд.

У розділі 2, ст.ст. 5–9 докладно наводяться завдання та функції вищезазначених органів та установ. Усі дії спеціально уповноваженого органу виконавчої влади, передбачені Законом, – вироблення та реалізація державної політики щодо попередження насильства в сім'ї; визначення потреб регіонів у створенні спеціалізованих установ для жертв насильства в сім'ї; здійснення контролю за організацією та діяльністю таких спеціалізованих установ; збір та узагальнення даних щодо насильства в сім'ї; організація і проведення соціологічних, психологічних, кримінологічних досліджень щодо насильства в сім'ї; надання методичної та практичної допомоги, консультацій з питань попередження насильства в сім'ї; організація і провадження просвітницької діяльності серед населення; направлення жертв цього виду насильства до спеціалізованих установ тощо, – неможливі без урахування медико-психологічних аспектів, отже, на нашу думку, мають проводитися за активної участі координатора з даних питань.

Ст.8 регламентує діяльність кризових центрів, що створюються місцевими державними адміністраціями, відповідно до соціальних потреб регіону. Визначення меж потреб регіону з надання цього виду допомоги населенню справа важка і відповідальна, адже насильство в сім'ї належить до латентної (прихованої) злочинності і не відповідає офіційним показникам¹⁶⁸.

Із цієї статті Закону випливає, що кризові центри не є медичними установами, а належать до соціальної служби, хоча й не заперечують можливості медико-психологічної допомоги жертвам насильства в сім'ї. Це зазначено у функціональних обов'язках працівників кризових центрів, котрі здійснюють прийом осіб, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї, та організують надання необхідної психологічної, педагогічної, медичної, юридичної допомоги такому контингенту. Також у статті передбачено надання притулку для тимчасового перебування членам родини, які можуть стати або стали жертвами насильства в сім'ї.

Низка серйозних запитань у нас, як у фахівців, виникає до розділу III Закону: «Спеціальні заходи з попередження насильства в сім'ї».

У ст. 9 мова йде про центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, тому зміст її слід ретельно проаналізувати, з огляду на те, що Міністерством охорони здоров'я України було видано наказ № 38 від 23 січня 2004 року «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірнього положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї», який і спрямований на виконання цієї статті.

У п.1 цієї статті визначено, що центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї створюються відповідно до законодавства, їх створення регламентується саме як закладів охорони здоров'я, таким чином, це мають бути лікувально-профілактичні заклади в структурі Міністерства охорони здоров'я України.

У п.2 зазначено, що до цих центрів «поміщаються» жертви насильства в сім'ї (за їхньої згоди або на їх прохання), отже, ці заклади передбачено як стаціонарні. Відповідно до Закону, направляти до центрів осіб, які зазнали насильства в сім'ї,

168 Рущенко І.П. Соціологія злочинності. – Харків: Видавництво Національного університету внутрішніх справ. – 2001.

можуть як представники спеціально уповноваженого органу виконавчої влади, так і служб дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції у справах неповнолітніх (ст.ст. 5, 6), а також працівники кризових центрів у межах «організації» надання медичної допомоги (ст. 8), не заперечується також можливість самостійного звернення жертви за медичною допомогою. Оскільки більшість звернень передбачається з ініціативи не медичних працівників, цілком логічним є вирішення питання щодо госпіталізації жертв насильства та призначення їм лікувальних і реабілітаційних заходів на підставі рішення медичної комісії центру, що й передбачається п.п. 2, 3 ст. 9¹⁶⁹.

Ст.10, п.2, ст.13 передбачають, що офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї та захисний припис може бути винесено осудній особі, яка на момент його винесення досягла 16-річного віку. За логікою, законодавця можна зрозуміти так: він мав на увазі винесення офіційного попередження та захисного припису особі, яка б була визнана осудною, за умови проведення їй судово-психіатричної експертизи. Але, відповідно до п. 3 ст.76 КПК України, «експертиза призначається обов'язково... для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого при наявності в справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності»¹⁷⁰. А винесення офіційного попередження або захисного припису стосується особи, в діях якої поки що не було ознак кримінального злочину, отже, кримінальну справу на неї не відкрито і вона не вважається ані підозрюваним, ані обвинувачуваним. Якими ж процесуальними діями у цьому випадку можна упевнитися в його осудності?¹⁷¹ Потреба ж у психіатричному освідченні сімейного агресора виникає досить часто, і, як правило, він на нього не погоджується, перебуваючи під захистом «презумпції психічного здоров'я» Закону України «Про психіатричну допомогу»¹⁷².

Закон України «Про психіатричну допомогу» у розділі II «Види психіатричної допомоги, підстави та порядок її надання» містить статтю 11 «Психіатричний огляд», згідно з якою «...психіатричний огляд проводиться лікарем-психіатром на прохання або за усвідомленою згодою особи; щодо неповнолітнього віком до 15 років – на прохання або за згодою його батьків чи іншого законного представника... У разі незгоди одного із батьків чи відсутності батьків або іншого законного представника психіатричний огляд неповнолітнього здійснюється за рішенням (згодою) органів опіки та піклування, яке може бути оскаржено до суду». Отже, у випадку поміщення дитини до центру медико-соціальної реабілітації жертв

169 Щодо неповнолітніх членів сім'ї, то необхідна згода одного з батьків, усиновителів, опікуна чи піклувальника або органу опіки і піклування.

170 Кримінально-процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами станом на 1 січня 2000 р. – К.: Юрінком Інтер. – 2000.

171 Це питання додатково обговорюється в розділі «Суб'єкти вчинення сімейного насильства за віковими характеристиками. Стан осудності особи, що вчинила насильство в сім'ї» Звіту за результатами дослідження українського досвіду в сфері впровадження корекційних програм та системи заходів юридичної відповідальності, що застосовуються до осіб, які вчинили насильство в сім'ї.

172 Закон України «Про психіатричну допомогу»: прийнятий 22.02.2000 р. № 1489-III. – К.: Сфера. – 2000.

насильства в сім'ї необхідно таке рішення, адже, зазвичай, один з батьків (або й обоє) і є сімейним агресором, тому згоди від нього (них) чекати марно.

Пацієнти, у тому числі й неповнолітні, перебувають у центрах медико-соціальної реабілітації упродовж терміну, необхідного для лікування та психосоціальної реабілітації. За бажанням вони можуть пройти курс лікування та реабілітації амбулаторно.

У п.4 та у наказі № 38 наведено функціональні обов'язки працівників центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї¹⁷³. Потрібно зазначити, що Закон має пряму дію, тому в наказі № 38 по суті дублюються обов'язки працівників центру. Вони мають надавати жертвам насильства в сім'ї первинну медико-санітарну і психологічну допомогу, окремі види психіатричної допомоги на підставах та в порядку, передбачених Законом України «Про психіатричну допомогу», іншими законами, а за необхідності направляють жертв насильства в сім'ї для відповідного подальшого лікування, організовують надання їм юридичних консультацій, повідомляють про вчинення насильства в сім'ї службу дільничних інспекторів міліції або кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, надають інформацію з питань попередження насильства в сім'ї на запит уповноважених органів.

7.1.2. Відповідність положень, що регулюють систему медико-соціальної допомоги жертвам насильства, заходам, що передбачені Міжгалузевою комплексною програмою «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки

Створення системи медико-соціальної допомоги жертвам насильства як принципово нової служби галузі охорони здоров'я безумовно повинно відповідати сучасним національним та світовим тенденціям. Тому для перевірки цієї відповідності нами було обрано основний нормативний акт у галузі охорони здоров'я національного значення – Міжгалузеву комплексну програму «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки¹⁷⁴.

Міжгалузеву комплексну програму «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки (далі – Програма) розроблено відповідно до рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я, зокрема, Європейської політики ВООЗ «Здоров'я для всіх у XXI столітті», її основні завдання базуються на стратегічних напрямках розвитку охорони здоров'я, визначених в Указах Президента України «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року», «Про додаткові заходи щодо забезпечення національної програми «Діти України» на період до 2005 року», законах України, постановах Кабінету Міністрів України та інших нормативно-правових актах¹⁷⁵. Закон України «Про попередження насильства

173 В той же час у наказі № 38 не зазначений алгоритм конкретних дій медичних працівників, тому, на наш погляд, він повинен бути доповненим відповідною Інструкцією.

174 Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки. Офіційне видання / Під ред. В.Ф. Москаленко. – К., 2002.

175 Указ Президента України «Про основні напрями соціальної політики на період до 2004 року»: видано 24 травня 2000 р. № 717/2000 // <http://w.w.w.rada.kiev.ua/laws/pravo/new/cgi-bin/search/cgi>, 2000; Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення національної програми «Діти України» на період до 2005 року»: видано

в сім'ї» є одним із зазначених документів, який регламентує надання медико-соціальної допомоги жертвам насильства у комплексі із заходами правового та соціального змісту.

Цей вид допомоги населенню Рішенням апаратної наради Міністерства охорони здоров'я від 21 травня 2001 року зазначено як пріоритетний напрямок розвитку охорони здоров'я у межах соціальної психіатрії¹⁷⁶. Більше третини заходів Програми присвячено проблемам різних верств населення, що в цілому складають певні моделі української родини, одними з основних завдань вказані заходи з реорганізації первинної медико-санітарної допомоги на засадах сімейної медицини з відповідною реструктуризацією спеціалізованих видів медичної допомоги.

У Програмі зазначено, що в умовах сьогодення погіршення стану здоров'я зумовлене, насамперед, комплексом не медичних, а соціально-економічних та екологічних чинників, недосконалим способом життя населення¹⁷⁷. Одним з таких чинників є високий рівень поширення насильства в сім'ї, засилля у свідомості населення негативних ґендерних стереотипів, толерантного ставлення до проявів насильства у суспільстві. Тому поліпшення здоров'я неможливе без істотних соціально-економічних змін в українському суспільстві.

Первинна ланка допомоги жертвам насильства

Пункт 2 розділу XXVII Програми «Первинна медико-санітарна допомога (ПМСД)» пропонує формувати державну політику і стратегію в галузі охорони здоров'я на основі пріоритетного розвитку ПМСД, пункт 3 затверджує Концепцію розвитку сімейної медицини, моделі та організаційні форми надання ПМСД на засадах загальної практики / сімейної медицини¹⁷⁸.

Зазначене цілком збігається із завданням первинної ланки медичної допомоги жертвам насильства в сім'ї, оскільки лікарі загальної практики, сімейні лікарі є саме тими медичними працівниками, до яких найчастіше вперше звертаються жертви насильства, у тому числі й діти. Лікар загальної практики (сімейний лікар) повинен бути не лише обізнаним з проблемою насильства, а й мати спеціальні знання щодо встановлення контакту та довірливих відносин з такими пацієнтами, вміти розпізнати прояви насильства у скаргах та симптомах захворювання або травми. З цього випливає необхідність набуття таких спеціальних знань.

Розділ XXVII Програми у пункті 7 передбачає удосконалення програм та організації підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації лікарів загальної практики / сімейних лікарів, медсестер та інших працівників ПМСД¹⁷⁹.

---

24 січня 2001 р. №42/2001 // <http://w.w.w.rada.kiev.ua/laws/pravo/new/cgi-bin/search/cgi>, 2001; Україна. Закон. «Про попередження насильства в сім'ї»: прийнятий 15 листоп. 2001 р. № 2789-III // Голос України. – 2001. – 20 груд.

176 Рішення апаратної наради «Науково-практичні проблеми соціальної психіатрії». – К.: Міністерство охорони здоров'я України. – 2001. – 21 травня.

177 Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки. Офіційне видання / Під ред. В.Ф. Москаленко. – К., 2002.

178 Там само.

179 Там само.

Допомога дітям та підліткам

Діти та підлітки також часто стають жертвами насильства в сім'ї та поза нею. Тому пункт 1 розділу IV Програми «Здоров'я дітей і молоді»¹⁸⁰ можна трактувати як передумову створення належних умов для зміцнення фізичного, психічного та соціального благополуччя і для тих дітей і підлітків, які зазнали насильства.

Пункт 5 цього ж розділу Програми передбачає визначити і впровадити нові підходи до організації профілактичних оглядів та диспансерного нагляду за дітьми і підлітками, реалізації ефективних скринінгових програм виявлення найбільш поширеної патології у дітей і підлітків, превентивних діагностичних технологій¹⁸¹. Також про необхідність створення скринінгових програм тестування здоров'я як невід'ємного елемента системи медико-профілактичних заходів (звернувши особливу увагу на дітей із груп ризику та з малозабезпечених і неблагополучних сімей) зазначено у пункті 5 розділу XIX Програми «Формування здорового способу життя»¹⁸².

Розділ XVI Програми «Скорочення поширеності психічних розладів, самогубств, алкоголізму та наркоманії» у пункті 7 передбачає забезпечення надання належної медико-психологічної допомоги дітям та підліткам з граничними психічними розладами¹⁸³. Численні дослідження свідчать про широке коло психопатологічних розладів, порушень розвитку, емоційних, пізнавальних розладів як наслідків жорстокого поводження з дітьми¹⁸⁴. Тому виконання цього пункту Програми буде неповним без урахування необхідності надання спеціалізованої допомоги дітям та підліткам – жертвам насильства в сім'ї.

У визначенні та впровадженні нових підходів до створення системи медико-соціального патронажу сім'ї 7 пунктом розділу IV Програми передбачається інтеграція соціальної та педіатричної допомоги дітям¹⁸⁵. У цьому випадку Програма знову поєднується із Законом України «Про попередження насильства в сім'ї», у розділі II якого йдеться про органи та установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї (у тому числі щодо дітей) – органи опіки та піклування, кризові центри, центри медико-соціальної реабілітації, тобто спостерігається подібна інтеграція соціальної та медичної допомоги. За умови координованих зусиль даних служб на місцевому та регіональному рівнях система медико-соціального патронажу сім'ї має охопити також контингент дітей – жертв насильства в сім'ї.

Невідкладна допомога

В усіх країнах, де створено державну систему допомоги жертвам насильства, більшість випадків першої та невідкладної медичної допомоги їм надається

---

180 Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки. Офіційне видання / Під ред. В.Ф. Москаленко. – К., 2002.

181 Там само.

182 Там само.

183 Там само.

184 Cigno K., Burke P. Listening to parents: The lay view of services for families with learning disabilities // V European Conference on Child Abuse and Neglect. – 1995., Green A.H. Psychopathology of abused children // J. American Academy Child Psychiatry. – 1978. – N17.

185 Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки. Офіційне видання / Під ред. В.Ф. Москаленко. – К., 2002.

у лікарнях або відділеннях швидкої допомоги. Пункти 5, 6 та 7 розділу XV Програми «Нещасні випадки, травми та отруєння» передбачають суттєве збільшення кількості лікарень швидкої та невідкладної допомоги (мають відкритися в усіх обласних центрах та великих містах), удосконалення діяльності служби швидкої та невідкладної допомоги у сільській місцевості, а також роботи цілодобових травмпунктів¹⁸⁶. Однак тільки 5% жертв побутового насильства, які потрапляють у відділення швидкої допомоги США, правильно встановлюється діагноз і вони реєструються в історіях хвороби як постраждалі від побиття¹⁸⁷. У дослідженні С. Warshaw (1989) було встановлено, що тільки в одному випадку з кожних чотирьох лікар встановив взаємозв'язок жертви з нападником; зібрано анамнез сексуального або фізичного насильства і проведено оцінку безпеки тільки у 10% випадків; консультацію психіатра було організовано тільки у 4% випадків, соціальної служби – у 8%; тільки 2% жінок було видано інформаційний листок з ресурсом подальших звернень¹⁸⁸.

Дослідження та практика доводять, що, навіть маючи відомості про причину травми або хвороби, лікарі швидкої допомоги, як і більшість лікарів, не реагують на факт насильства. На заваді стають: власна необізнаність з проблемою насильства, відчуття власної безпорадності у наданні повноцінної допомоги, страх образити пацієнта, почуття подібності до пацієнта, «чоловіча солідарність», «психологічно зрозуміла» поведінка жертви, неможливість контролю ситуації та брак часу¹⁸⁹. Тому для лікарів швидкої та невідкладної допомоги, як і для зазначених вище категорій фахівців, вкрай необхідно впровадження спеціальних навчальних програм з медико-психологічних аспектів віктимології.

Спеціалізована психологічна, психотерапевтична та психіатрична допомога жертвам насильства в сім'ї

Як уже зазначалося вище, статтею 9 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» визначено установи системи Міністерства охорони здоров'я, на які покладено функції спеціалізованої медичної допомоги – центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї¹⁹⁰. Оскільки більшість жертв насильства – особи жіночої статі, у розвитку мережі центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї можна опиратися, передусім, на пункт 11 розділу III Програми «Покращення умов для виживання і підвищення якості життя. Здоров'я жінок», що передбачає розробити та здійснити заходи щодо

---

186 Там само

187 Goldberg W. G., Tomlanovich M. C. Domestic violence victims in emergency department. JAMA. June 22/29, 1984.

188 Warshaw C. Limitations of the medical model in the care of battered women // Gender & Society.- Chicago. Il., December 1989.

189 Онишко Ю.В. Жертви насильства – нова група пацієнтів. Проблеми, реалії та перспективи в аспекті міждисциплінарного комплексного підходу // Архів психіатрії. – 2002. – №4(31); Sugg N.K., Inui T. Primary care physicians response to domestic violence. – JAMA. June, 17, 1992.

190 Закон України «Про попередження насильства в сім'ї»: прийнятий 15 листоп. 2001 р. № 2789 – III // Голос України. – 2001. – 20 груд.

розширення профілактичних, лікувально-діагностичних та реабілітаційних технологій, спрямованих на оздоровлення жінок (починаючи з дитячого віку)¹⁹¹.

Дитячого контингенту жертв домашнього насильства у цьому ж ракурсі стосується пункт 13 розділу IV «Здоров'я дітей і молоді» – науково обґрунтувати та розробити сучасні заходи медичної, психофізіологічної та психогігієнічної реабілітації, корекції функціонального стану і професійної дієздатності підлітків та молоді; та пункт 17 – удосконалити діяльність центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх¹⁹². Організаційні моменти створення мережі даних центрів збігаються з положеннями як Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», так і Програми. Так, Закон передбачає створення центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї (так само, як і кризових центрів) відповідно до соціальних потреб регіонів, таке ж завдання ставлять пункти 5 та 19 розділу I Програми «Державна політика у сфері охорони здоров'я» – упорядкувати мережу, удосконалити структуру і функції закладів охорони здоров'я згідно з потребою населення міської і сільської місцевості на основі впровадження моніторингу, котрий також передбачає стаття 9 Закону.

Більшість пунктів розділу XVI Програми «Скорочення поширеності психічних розладів, самогубств, алкоголізму та наркоманії» безпосередньо стосується діяльності центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, особливо пункти 2 та 6, де мова йде про розробку нових та підвищення ефективності діючих методів і засобів профілактики, лікування та реабілітації психічних розладів (зосередивши увагу на пріоритетності використання методів і засобів психогігієнічної корекції та реабілітації) та передбачається створення загальнодержавної системи превенції суїцидів у країні¹⁹³, складовою частиною якої мають бути зазначені центри, адже, за даними Ю. Онишка, до 15% жертв насильства мають суїцидальні тенденції.

У пункті 17 розділу XIX «Формування здорового способу життя» також мова йде про необхідність розробки цільових комплексних програм зміцнення здоров'я, особливо для дітей, у тому числі спрямованих на поліпшення психічного здоров'я. У застосуванні до проблеми психічного здоров'я жертв насильства необхідно наголосити, що пересічні громадяни України вкрай необізнані щодо можливостей сучасної медицини, а саме психіатрії, психотерапії та медичної психології, у запобіганні, лікуванні, реабілітації та корекції психічних розладів та розладів поведінки, що виникають внаслідок вчинення насильства, та упереджено ставляться до державної психіатричної служби¹⁹⁴.

---

191 Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки. Офіційне видання / Під ред. В.Ф. Москаленко. – К., 2002.

192 Там само.

193 Там само.

194 Онишко Ю.В. Жертви насильства – нова група пацієнтів. Проблеми, реалії та перспективи в аспекті міждисциплінарного комплексного підходу // Архів психіатрії. – 2002. – №4(31); Табачніков С.І., Онишко Ю.В., Домбровська В.В., Маркова М.В., Зайцев О.О. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» в аспекті соціальної та судової психіатрії // Український вісник психоневрології. – 2002. – Т.10. – Вип.1(30); Онишко Ю.В. Проблеми психіатричної допомоги жінкам – жертвам насильницьких дій // Архів

Широкому загалу населення практично не відомо про існування Закону України «Про психіатричну допомогу» та головує у ньому концепцію «презупції психічного здоров'я»¹⁹⁵. Жертва насильства, як правило, не вважає себе особою, яка потребує спеціалізованої психіатричної чи психотерапевтичної допомоги. Практично кожна перша зустріч пацієнта, який зазнав насильства, з лікарем-психіатром, психотерапевтом та медичним психологом починається з просвітницької бесіди із законодавства України та подолання упередженості. Тому, на наш погляд, при розробці цільової комплексної програми поліпшення психічного здоров'я, частину її необхідно присвятити заходам інформаційно-освітницького характеру широких верств населення України з метою подальшої дестигматизації психіатричної допомоги та нівелювання негативних стереотипів суспільства щодо неї.

Низку організаційних заходів передбачає розділ XXVIII Програми «Спеціалізована і стаціонарна медична допомога», серед яких має інтегруватись система надання медичної допомоги жертвам насильства. Пункт 2 цього розділу Програми безпосередньо передбачає сприяння держави розвитку стаціонарних форм надання медичної допомоги, розширення мережі денних і стаціонарних вдома, закладів (відділень) медико-соціальної допомоги тощо¹⁹⁶. Як зазначає ст. 9 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї і є саме тим закладом системи охорони здоров'я, що має бути основною функціонально-організаційною формою та центральним елементом системи державної медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї, в основу формування якого покладено принцип єдиної території та міждисциплінарний тип комплектування бригади спеціалістів.

Наступний, третій пункт розділу XXVIII Програми поглиблює завдання створення організаційної структури медико-соціальної допомоги жертвам насильства шляхом забезпечення оптимального перерозподілу і функціональної диференціації лікарняного ліжкового фонду шляхом організації лікарень (відділень) для надання екстреної медичної допомоги, планового лікування хронічних хворих, відновлювального лікування і реабілітації, медико-соціальної допомоги.

Профілактика розвитку психічних розладів та розладів поведінки у жертв насильства

Про деякі аспекти профілактичних заходів зазначалося вище, але потрібно зауважити, що Програма у пунктах 5 та 8 розділу XVI «Скорочення поширеності психічних розладів, самогубств, алкоголізму та наркоманії» безпосередньо наголошує на необхідності здійснювати заходи з профілактики порушень соціально-психологічної адаптації населення до гострого і хронічного стресу та впроваджувати сучасні методи профілактики суспільно небезпечних дій хворих на розлади психіки і поведінки¹⁹⁷. Якщо перше стосується жертв насильства, то друге –

психіатрії. – 2000. – №1-2(20-21).

195 Закон України «Про психіатричну допомогу»: прийнятий 22 лют. 2000 р. № 1489-III. – К.: Сфера. – 2000. – 50 с.

196 Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки. Офіційне видання / Під ред. В.Ф. Москаленко. – К., 2002. – 88 с.

197 Там само

кривдників, агресорів, серед яких чимале число осіб виявляє клінічно окреслені розлади особистості¹⁹⁸.

Розділ XVI Програми «Скорочення поширеності психічних розладів, самогубств, алкоголізму та наркоманії» у пункті 4 передбачає проведення наукових досліджень з епідеміологічних, психологічних та психогігієнічних аспектів психічної патології, пункт 12 розділу XIX Програми «Формування здорового способу життя» – забезпечення підвищення рівня наукових розробок і наукового супроводження розроблених моделей і систем формування здорового способу життя з урахуванням економічних, соціальних, медичних, педагогічних, психологічних та інших аспектів цієї проблеми¹⁹⁹.

7.2. Організація медичної складової (підсистеми) державної системи допомоги жертвам насильства в сім'ї: сучасне становище

Нагальною потребою для України є розвиток державної служби медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї. Певні кроки у напрямку практичного втілення цієї мети Міністерство охорони здоров'я України зробило і рішенням апаратної наради «Науково-практичні проблеми соціальної психіатрії» від 21.05.2001 р. одним з пріоритетних напрямів науково-практичних досліджень із соціальної психіатрії задекларувало «Психіатричну віктимологію».

Виконуючи рішення цієї апаратної наради, Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та наркології наприкінці 2001 року створив науковий підрозділ, що займався дослідженням психологічних та психіатричних проблем, що виникають у жертв насильства. Цей підрозділ було створено як сектор проблем агресології та віктимології відділу соціальної та екстремальної психіатрії. На засіданні Вченої медичної ради інституту 7 листопада 2001 року було затверджено до виконання тему науково-дослідної роботи цього підрозділу «Розробити систему організаційних, діагностичних, лікувально-реабілітаційних та профілактичних заходів щодо надання спеціалізованої психіатричної, психотерапевтичної та психологічної допомоги жертвам насильства».

У 2005 році цю тему НДР було закінчено. В результаті було складено доктрину медико-соціальної допомоги жертвам насильства, розроблено організаційну модель відповідної служби, запропоновано оптимальні на той час шляхи її втілення. Bazуючись на цих дослідженнях, Міністерством охорони здоров'я України було видано наказ № 38 від 23 січня 2004 року «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї».

Першим пунктом «заходів...» цього наказу було «...організувати Центральний науково-методичний кабінет МОЗ України з питань надання медико-соціальної

198 Полтавец В.И., Первый В.С., Жабокрицкий С.В. Агрессивное поведение при расстройствах личности: Монография. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1998.

199 Міжгалузева комплексна програма «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки. Офіційне видання / Під ред. В.Ф. Москаленко. – К., 2002.

допомоги жертвам насильства в сім'ї на базі Українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України». Такий Центральний науково-методичний кабінет було створено шляхом надання додаткових функцій науковому підрозділу УНДІССПН без виділення додаткового фінансування або впровадження додаткових штатних посад – ці функції здійснювалися на громадських засадах (у рамках теми НДР, в умовах щорічного дефіциту фінансування у 40-50%). Тему науково-дослідної роботи цим підрозділом було завершено, фінансування подальших досліджень на цю тематику було визнано недоцільним, підрозділ було реорганізовано. Тривалий час Центральний науково-методичний кабінет з питань надання медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї на базі Українського НДІ соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України існував «віртуально» – без фінансування і штатних співробітників, на громадських засадах, поки з НДІ не звільнилися всі зацікавлені у його життєдіяльності особи.

Другим пунктом «заходів» було передбачено «...здійснювати науково-методичне забезпечення центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї», з терміном «постійно». У рамках виконання НДР (останній рік виконання – 2005), розроблено методичну базу, створено відповідні навчальні програми, але після виконання наукової теми подальша діяльність є неможливою, оскільки вона не забезпечена фінансово та кадрово.

Третім пунктом «заходів» було «...організувати центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї згідно зі ст.9 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», терміном I-III квартали 2004 року, виконавцями якого зазначені Міністр охорони здоров'я Автономної республіки Крим, начальники управлінь охорони здоров'я обласних, Севастопольської міської державної адміністрації та Головного управління охорони здоров'я та медичного забезпечення Київської міської державної адміністрації.

Департамент організації та розвитку медичної допомоги населенню МОЗ України розіслав лист за № 3.49 від 28.07.2006 р. в усі регіони України з пропозицією надати відомості щодо виконання цього пункту наказу МОЗ України № 38 від 23 січня 2004 року «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї».

У відповідь на цей лист на адресу МОЗ України надійшли відомості із 23 регіонів України, відповіли місцеві обласні та міські (міста Київ та Севастополь) органи охорони здоров'я, які мали створити зазначені центри.

Відповіді можна розділити на три категорії:

- відповіді загального плану, що не несли конкретної інформації щодо виконання наказу МОЗ України або наводили інформацію про діяльність органів і установ, що не належать до системи охорони здоров'я (на жаль, їх було більшість);
- відповіді, де було наведено інформацію про діяльність соціальних служб з питань допомоги жертвам насильства в сім'ї та зазначено участь у такій діяльності окремих медичних установ;

- і, нарешті, відповіді, що містили конкретну інформацію про створення та діяльність медичних установ з питань медико-соціальної допомоги жертвам насильства.

Не наводячи детально всю інформацію, можемо констатувати, що на час проведення цього аналізу в Україні було створено тільки 2 центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, які можна беззастережно вважати повноцінними медичними установами, що створені відповідно до наказу МОЗ України за № 38 від 23.01.2004 р. «Про затвердження заходів виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» – це центри з відповідною назвою у Чернігівській області (м. Чернігів) та у м. Севастополь. Однак потрібно зауважити, що навіть ці центри створені на територіях психіатричної та наркологічної установ, тому принципу дестигматизації, про який наголошено у Примірному положенні про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, не дотримано, чим суттєво скорочується число потенційних відвідувачів. Також не розгорнуто у цих центрах і стаціонарні відділення, чим унеможлиблюється термінове дистанціювання жертв насильства від агресорів та не в повному обсязі надається пацієнтам спеціалізована медична допомога.

Низка медичних установ, в яких надається медико-соціальна допомога жертвам насильства в сім'ї, але вони не зазначені як сталі центри медико-соціальної допомоги цьому контингентові, функціонує у Вінницькій (1 установа), Донецькій (1 установа), Луганській (1 установа), Львівській (2 установи), Київській (4 установи), ще у 2 областях працюють кабінети цього профілю – у Закарпатській та Миколаївській. Більш пізня інформація надійшла з Одеської та Кіровоградської областей, в якій зазначається, що в обласних центрах було створено по одному центру медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, але також на територіях психіатричних установ.

Таким чином, загальна кількість усіх медичних установ, де на цей час надається медико-соціальна допомога жертвам насильства в сім'ї становить близько двох десятків, і тільки п'ятірка з них може вважатися центрами, що вкрай мало для забезпечення потреб населення України.

Таким чином, аналіз стану виконання наказу МОЗ України за № 38 від 23.01.2004 р. «Про затвердження заходів виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» ще раз підтверджує низьку виконавчу дисципліну щодо виконання нормативних документів центральних органів виконавчої влади, нестачу коштів, а також виявляє нерозуміння важливості створення даних медичних установ, намагання представити досягнення соціальних служб у питанні подолання насильства в сім'ї як досягнення медичної служби, доводить упереджене ставлення населення до установ психіатричної служби.

7.3. Документування наслідків насильства в сім'ї (тілесних ушкоджень, порушень психічного здоров'я) у медичних закладах

Діяльність цієї системи регламентує спільний наказ Міністерства внутрішніх справ та Міністерства охорони здоров'я України № 307/105 від 10 травня 1993 року «Про порядок обліку випадків звернення до медичних установ і міськрайлінорганів внутрішніх справ громадян з тілесними ушкодженнями кримінального характеру». Цим наказом керівників лікарень, госпіталів, профілакторіїв, клінік, травмпунктів та інших медичних установ зобов'язано негайно інформувати органи внутрішніх справ про всі випадки звернення за медичною допомогою осіб з вогнепальними, ножовими пораненнями та з іншими тілесними ушкодженнями, якщо є підстави вважати, що вони отримані внаслідок правопорушень, а всі відомості про звернення таких осіб записуються до спеціального журналу медичної установи, який є документом суворої звітності. В журналі фіксуються такі відомості:

- дата, час звернення потерпілого;
- прізвище, ім'я, по батькові, місце роботи, посада потерпілого, № службового телефону;
- адреса потерпілого, № квартирному телефону;
- обставини події (дата, час, місце, інші відомості);
- прізвище, адреса особи, яка, на думку потерпілого, завдала йому тілесні пошкодження, яким шляхом;
- дата, час і хто із медичних працівників повідомив до міліції;
- прізвище чергового, який отримав повідомлення;
- характер та локалізація ушкоджень;
- примітка (куди був направлений потерпілий).

На жаль, практика демонструє, що звернення з приводу насильства в сім'ї не фіксуються як випадки травм кримінального походження, до того ж самі потерпілі або їх супроводжуючі часто вигадують інші причини отриманих пошкоджень, тому цей алгоритм не працює як сталий механізм фіксування тілесних ушкоджень, особливо коли звертаються діти (самостійних звернень вкрай мало, у супроводі батьків – недостовірні повідомлення про причини). Крім того, звернення до медичної установи завжди фіксується в амбулаторній картці хворого або в історії хвороби, які також є документами, що підтверджують факт звернення та наявність тілесних ушкоджень. Отже, потрібен інший алгоритм, що виключає або суттєво обмежує суб'єктивну оцінку та інтерпретацію отриманих ушкоджень, особливо це стосується дітей.

7.4. Висновки

1. Сучасна нормативно-правова база у медичній сфері проблеми виявлення, діагностування, лікування, медико-соціальної реабілітації жертв насильства та попередження наслідків насильства на їх здоров'я виписана у загальних формулюваннях, не забороняє, а й не визначає чіткого місця діагностичним, лікувальним, реабілітаційним заходам та установам, де вони мають впроваджуватися, носить декларативний або опосередкований характер. При добрій волі чиновни-

ків, які відповідають за здоров'я населення, при баченні необхідності створення медичних установ системи допомоги жертвам насильства, нормативно-правова база є достатньою для цього (хоча б на етапі започаткування).

2. Не існує чітких алгоритмів дій медичних працівників різних ланок надання медичної допомоги (як первинної, так і спеціалізованої) щодо виявлення та документування наслідків насильства для здоров'я осіб, які від нього постраждали, діагностики у них наявної соматичної і психічної патології, скеровування жертв насильства для подальшого лікування та реабілітації, сповіщення про випадок насильства у правоохоронні, соціальні служби та органи опіки і піклування. Не відпрацьований механізм їх взаємодії, немає зворотного зв'язку.

3. Законодавчо не затверджена дефініція «медична послуга», що не дає можливості імплементувати медичну частину допомоги жертвам насильства в сім'ї в діяльність установ соціальної служби, а змушує будувати об'ємну підсистему, до чого не готове Міністерство охорони здоров'я ані фінансово, ані на рівні розуміння необхідності.

4. В умовах дефіциту коштів на охорону здоров'я чиновники охоче посиляються на саме формулювання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» у частині статті 16 «Джерела фінансування органів, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, і спеціальних установ для жертв насильства в сім'ї», а саме: «фінансування органів та установ з попередження насильства в сім'ї, які належать до системи органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, здійснюється за рахунок коштів бюджету відповідного рівня», а в статті 5 зазначається, що кількість таких установ визначається потребами регіону. Таким чином, на перший план постає розуміння або нерозуміння проблем жертв насильства тими особами, котрі повинні приймати відповідні рішення, і як наслідок – прийняття або неприйняття ними рішення щодо створення центрів медико-соціальної реабілітації та виділення на це коштів з місцевих бюджетів.

Допомога жертвам насильства може фінансуватися тільки з бюджету або позабюджетних програм неурядових організацій, фактор «економічного тягаря» цього виду допомоги перешкоджає створенню відповідних установ, адже навіть приміщення, яке займе такий центр, не буде приносити прибуток, на відміну надання його в оренду. Керівникам медичної служби в сучасних умовах важко побачити перспективу того, що на державному рівні може бути отримано суттєву економію коштів за рахунок скорочення днів непрацездатності, попередження інвалідності та хроніфікації як психічних, так і соматичних захворювань, що виникають внаслідок насильства.

5. В Україні не вистачає підготовлених кадрів для надання спеціалізованої кваліфікованої медико-соціальної допомоги зазначеному контингентові. Наші дослідження показали вкрай низьку обізнаність фахівців з проблемами жертв насильства, для багатьох з них жертви постають як нова, раніше невідома група пацієнтів. В існуючих програмах підготовки лікарів у ВНЗ та закладах післядипломної освіти немає програм, що надавали б знання та практичні навички у галузі віктимології, хоча за кордоном такі навчальні програми існують.

Таким чином, потрібно спеціально навчати як працівників центрів, що створюються, так і лікарів первинної ланки медико-санітарної допомоги (лікарі швидкої допомоги, сімейні лікарі), а також лікарів і середній медичний персонал будь-якої медичної спеціальності.

6. Важливим також є й такий факт, що більшість жертв насильства не вважають себе психічно хворими і не звертаються по допомогу у психоневрологічні заклади, на території яких, можливо, навіть створено заклад для жертв насильства. Допомога жертвам насильства не повинна нести ознаки стигматизації (тавро «психічно хворого»), тому ще раз наголошуємо: заклади медико-соціальної допомоги жертвам насильства повинні створюватися поза межами психіатричних установ, але це складає серйозні організаційні труднощі (особливо це стосується надання приміщень місцевими органами влади).

7.5. Рекомендації щодо підвищення ефективності залучення закладів та установ охорони здоров'я до системи протидії насильству в сім'ї в Україні

1. Медична служба допомоги жертвам насильства в сім'ї повинна бути складовою частиною державної служби попередження насильства в сім'ї та допомоги його жертвам і будувати свою вертикаль дій як напрямок. Первинним осередком цієї служби і має бути центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї. В свою чергу, державна служба повинна складатися з мережі центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї (далі – Центрів), кількість яких має відповідати потребам регіону, і мати підрозділи стаціонарного та амбулаторного типу. Профілактичні заходи щодо проблеми насильства в сім'ї повинні мати полідисциплінарний підхід та включати низку заходів як спеціалізованого (психіатричного, психотерапевтичного та психологічного), так і загального соціально-економічного характеру, заснованого на засадах ґендерної рівності та підвищення ролі сім'ї у суспільстві.

2. Оскільки більшість жертв насильства в сім'ї мають ознаки психічних та поведінкових розладів (гостра реакція на стрес, посттравматичний стресовий розлад, тривожно-фобічні та депресивні розлади тощо), створювати систему медичної та психологічної допомоги даним жертвам насильства повинні фахівці з психічного здоров'я – психіатри та медичні психологи. З одного боку (відповідно до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про Центр Медико-соціальної реабілітації, затвердженого наказом № 38 (далі – Центр МСР)), у Центрі МСР у першу чергу має надаватися невідкладна психіатрична і психологічна, а також лікувальна та реабілітаційна допомога. В той же час вчинення актів насильства часто поєднано з нанесенням тілесних ушкоджень та іншої шкоди здоров'ю. Отже, персонал Центру МСР повинен володіти навичками надання первинної медико-санітарної допомоги, а Центру слід мати дієвий оперативний зв'язок з установами різних медичних спеціальностей для отримання жертвами насильства спеціалізованої медичної допомоги. Надання такого виду допомоги саме в Центрах з відповідним розгортанням певних відділень (наприклад, хірургічного, травматологічного, гінекологічного тощо) недоцільно.

3. Обов'язковою є організація амбулаторного відділення, де б жертви насильства могли отримувати весь спектр допомоги як медичного, так і юридичного, соціального змісту, що не потребує госпіталізації або негайного дистанціювання від агресора, до того ж, при ньому може проводитися психіатрична експертиза (оцінка) стану потерпілих, і відповідно у структурі має бути експертний підрозділ. **Наголошуємо, що амбулаторне відділення Центру бажано розгортати в окремому приміщенні або на базі лікувального закладу непсихіатричного профілю**, оскільки в суспільстві існує проблема упередженого ставлення до психіатрії, що може стати на заваді для звернення жертви насильства в Центр, якщо він буде функціонувати на території психіатричного закладу.

4. Центр МСР повинен мати стаціонарні відділення двох типів: стаціонар – «сховище» і стаціонар для перебування осіб, які потребують негайної госпіталізації у зв'язку з психотичним станом (це вже може бути спеціалізоване відділення психіатричної лікарні). Стаціонар – «сховище» призначається для жертв насильства з ознаками психічних та поведінкових розладів непсихотичного типу, яких потрібно негайно дистанціювати від агресора або психотравмуючої ситуації. В ньому має бути передбачена надійна охорона, а також запас необхідних речей для забезпечення тривалого перебування у ньому жертв насильства. Інформація про місцезнаходження «сховища» та будь-які відомості про осіб, які там перебувають, мають бути суворо конфіденційними. У цьому відділенні може також надаватися юридична, соціальна, психологічна та медична (крім такої, що пов'язана з гострими розладами психічної діяльності) допомога, але воно все ж повинно мати ознаки суто лікувального закладу, а особи без наявності психічних та поведінкових розладів можуть перебувати у притулках соціальної служби при кризових центрах.

5. Не можна виключити, що в процесі побудови та початку функціонування служби допомоги жертвам насильства в сім'ї, постане проблема паралельного існування закладів соціального та медичного плану з подібними функціями. Для уникнення цього вбачається доцільним створення єдиної медико-соціальної структури територіального рівня. Наприклад, в одному районі міста існують районна служба у справах сім'ї та молоді і районне територіальне медичне об'єднання. Отже, перша служба може утворити кризовий центр, а друга – центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї. Бажано, щоб ці установи знаходилися поруч або й в одному приміщенні. Тоді працівники обох центрів можуть, за погодженням, мати робочі години в обох закладах – кожен за своїм напрямком діяльності згідно з графіком, а керівники обох центрів при цьому є координаторами своїх служб у районному спеціально уповноваженому органі виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї, де такими ж координаторами є представники органів правопорядку та опіки і піклування.

6. Система медичної допомоги жертвам насильства може докорінно змінитися, якщо в Україні буде законодавчо введено таке поняття як «медична послуга», яку можна закуповувати та продавати. Тоді установа соціальної служби, що опікується проблемами жертв насильства в сім'ї (наприклад, кризовий центр), може закуповувати медичну послугу і впроваджувати її на своїй території, якщо вважатиме

це за доцільне для жертви насильства. Це могло б суттєво зекономити гроші на утримання служб допомоги жертвам насильства та оптимізувати їх діяльність.

7. Необхідно розробити алгоритм документування медичним персоналом наслідків насильства та передачі інформації до органів і служб, відповідальних за попередження насильства в сім'ях, який виключає або суттєво обмежує суб'єктивну оцінку та інтерпретацію отриманих ушкоджень (перш за все, це стосується дітей). Центри МСР повинні мати єдину централізовану звітну систему, оскільки за короткий термін потрібно буде визначити потреби в наданні цього виду медичної допомоги для поточного і перспективного планування ресурсів охорони здоров'я (розділ VIII Програми «Зниження захворюваності та поширеності хвороб», пункт 4).

8. Вбачається за доцільне у межах створення служби кризової інтервенції, кризових стаціонарів передбачити надання невідкладної, екстреної допомоги контингенту жертв насильства у тісному функціональному зв'язку з центрами медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї у вигляді наступності допомоги та обміну інформацією через спільні форми медико-статистичної документації. Для цього, згідно з пунктами 4 і 6 цього розділу Програми, потрібно визначити порядок і механізми взаємодії закладів медичної допомоги різних рівнів, наступності в наданні та одержанні амбулаторно-поліклінічної і стаціонарної, первинної і спеціалізованої допомоги та удосконалити порядок госпіталізації в стаціонарні заклади різних рівнів і типів, а згідно з пунктом 12 розділу XXVII Програми – розробити і запровадити порядок обліку, звітності та інформаційного забезпечення роботи ланок ПМСД.

9. Складовою частиною первинної ланки допомоги дітям і підліткам – жертвам домашнього насильства можуть стати клініки, «дружні до молоді», та лікарні, «доброзичливі до дитини», функціонування котрих передбачено пунктом 17 цього ж розділу Міжгалузевої комплексної програми «Здоров'я нації» на 2002–2011 роки за умови спеціальної підготовки їх персоналу. Це стосується і обласних дитячих лікувально-профілактичних закладів (пункт 18 Програми), що обслуговують дітей сільської місцевості.

10. Видається доцільним ввести до дитячих скринінгових та моніторингових програм інформаційні блоки, що стосуються насильства над дітьми та підлітками. Також слушним нам здається поступовий перехід до системи медичної допомоги дітям за принципом лікаря загальної практики, що передбачено пунктом 6 цього розділу Програми. Такий фахівець повинен володіти спеціальними знаннями та навичками для надання допомоги дітям – жертвам насильства. Необхідно внести до навчальних планів та програм вищих та середніх закладів медичної освіти (у тому числі післядипломної) спеціальний курс з медико-психологічних аспектів віктимології, який може викладатися у межах навчальних програм з медичної психології, психіатрії та педіатрії, або окремим циклом під час навчання в інтернатурі та курсах підвищення кваліфікації²⁰⁰.

11. В результаті вивчення основних положень Міжгалузевої комплексної про-

---

200 Онишко Ю.В. Жертви насильства – нова група пацієнтів. Проблеми, реалії та перспективи в аспекті міждисциплінарного комплексного підходу // Архів психіатрії. – 2002.- №4(31)

грами «Здоров'я нації» на 2002–2011 рр. (Програми), можна зробити висновок, що вони непрямо (опосередковано) передбачають більшість необхідних заходів, спрямованих на створення державної служби медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї. Потрібно створити первинну ланку медичної допомоги жертвам насильства в сім'ї як частини державної політики і стратегії в галузі охорони здоров'я на основі пріоритетного розвитку ПМСД на засадах загальної практики / сімейної медицини, для цього необхідно:

а) переглянути функції існуючих закладів охорони здоров'я первинної ланки та закласти у положення тих, що створюватимуться, блоки функцій, котрі дозволять використовувати ці заклади і як первинну ланку медико-соціальної допомоги особам, які зазнали насильства в сім'ї (жіночі консультації, центри і кабінети планування сім'ї, центри жіночого здоров'я, дитячі поліклініки, клініки, «дружні до молоді», лікарні, «доброзичливі до дитини», заклади медико-соціальної допомоги літнім людям, лікарні та відділення швидкої допомоги);

- б) розробка і впровадження інформативних скринінгових програм раннього виявлення наслідків насильства та подальшого моніторингу здоров'я контингентів, які становлять групи підвищеного ризику щодо застосування до них насильства (у тому числі жінок, дітей та підлітків, осіб літнього віку);
- в) лікар загальної практики / сімейний лікар, лікар швидкої допомоги має бути тим фахівцем, який забезпечуватиме вчасне виявлення наслідків насильства у пацієнта, надання йому первинної медичної допомоги та скерування до закладу спеціалізованої допомоги жертвам насильства в сім'ї для подальшої медико-соціальної реабілітації;
- г) створення системи навчання лікарів та середнього медичного персоналу первинної ланки медичної допомоги медико-психологічних аспектів віктимології та агресології у вигляді розробки і впровадження навчальних планів та програм з медико-психологічних аспектів віктимології та агресології:
  - 1) для студентів вищих та середніх закладів медичної освіти;
  - 2) для лікарів – інтернів усіх медичних спеціальностей;
  - 3) для лікарів загальної практики / сімейних лікарів та лікарів швидкої допомоги, інших фахівців первинної ланки медичної допомоги.

12. Потрібно створити державну систему спеціалізованої медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї через мережу центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, що мають бути основною функціонально-організаційною формою та центральним елементом системи, в основу формування якого покладено принцип єдиної території та міждисциплінарний тип комплектування бригади спеціалістів:

- а) функціональне інтегрування мережі центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї в існуючу систему закладів спеціалізованої та стаціонарної медичної допомоги населенню:
  - 1) у межах створення служби кризової інтервенції, кризових стаціонарів передбачати надання невідкладної, екстреної допомоги контингенту жертв насильства у тісному функціональному зв'язку з центрами медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї у вигляді

- наступності допомоги та обміну інформацією через спільні форми медико-статистичної документації;
- 2) визначити порядок і механізми взаємодії закладів медичної допомоги різних рівнів, наступності в наданні та одержанні амбулаторно-поліклінічної і стаціонарної, первинної і спеціалізованої допомоги;
- б) створення системи навчання лікарів та середнього медичного персоналу, які працюватимуть у центрах медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї, у вигляді розробки і впровадження навчальних планів та програм з медико-психологічних аспектів віктимології та агресології:
- 1) для студентів вищих та середніх закладів медичної освіти;
  - 2) для лікарів – інтернів психіатрів, медичних психологів;
  - 3) для лікарів психіатрів, психотерапевтів, медичних психологів, інших фахівців, які працюватимуть безпосередньо у центрах медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

7.6. Пропозиції щодо створення моделі медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї

Питання охорони психічного здоров'я людини є одними з найбільш актуальних та першочергових у міжнародних масштабах. Про це свідчить Європейська конференція Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) з питань охорони психічного здоров'я «Проблеми і шляхи їх вирішення» на рівні міністрів охорони здоров'я, що відбулася 12 – 15 січня 2005 року у м. Хельсінкі (Фінляндія).

Під час цієї зустрічі міністри охорони здоров'я держав – членів Європейського регіону ВООЗ, європейський комісар з питань охорони здоров'я та захисту прав споживачів, спільно з директором Європейського Регіонального бюро ВООЗ, визнали, що психічне здоров'я та психічне благополуччя – це найважливіші передумови високої якості життя та продуктивної діяльності окремих осіб, сімей, місцевих спільнот та загалом й народів, оскільки саме вони дозволяють людям сприймати своє життя як повноцінне та значуще і відчувати себе активними та творчими членами суспільства²⁰¹.

Одним з перших наслідків вчинення насильства є порушення психічного здоров'я сторін деструктивної взаємодії (агресора та жертви) та свідків таких актів насильства (особливо це стосується дітей)²⁰².

201 Европейская декларация по охране психического здоровья. Проблемы и пути их решения / Европейская конференция ВОЗ на уровне министров по охране психического здоровья «Проблемы и пути их решения». Хельсинки, Финляндия, 12 -15 января 2005 г. – EUR/04/5047810/6. 14 января 2005 г. – 52670. – Оригинал английский. – Пер. с англ.

202 Вмешательства при бытовом насилии и профилактика бытового насилия. Программа подготовки для работников здравоохранения Американского международного союза здравоохранения // Мат. презентации программы. – Москва, 6-8 июля 1999 г.; Онишко Ю.В. Жертвы насильства – нова група пацієнтів. Проблеми, реалії та перспективи в аспекті комплексного міждисциплінарного підходу // Архів психіатрії. – 2002. – №4 (31); Онишко Ю.В. Проблеми психіатричної допомоги жінкам – жертвам насильницьких дій // Архів психіатрії. – 2000. – № 1-2(20-21); Табачніков С.І., Онишко Ю.В., Домбровська В.В., Зайцев О.О., Маркова М.В. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» в аспекті соціальної та судової психіатрії // Український вісник психоневрології. – 2002.

Ступінь порушення психічного здоров'я внаслідок насильства може бути різним, досягати або не досягати нозологічного рівня, мати розмаїття клінічних форм, але будь-яка з них руйнує сприйняття людиною свого життя як повноцінного та знущого, знижує якість життя як окремої особи, так і продуктивного функціонування сім'ї, що, в свою чергу, позначається на суспільстві в цілому.

В нашій країні поки що не створено систему медико-соціальної допомоги жертвам насильства, немає мережі спеціалізованих установ, що надавали б їм кваліфіковану психологічну, психотерапевтичну та окремі види психіатричної допомоги. Відповідно, актуальним завданням сьогодення є розробка та наукове обґрунтування моделі медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї (далі – Моделі).

Враховуючи системний підхід, у створенні такої Моделі ми керувалися також загальними тенденціями розвитку та оптимізації служби охорони психічного здоров'я, оскільки передбачаємо майбутню систему медико-соціальної допомоги жертвам насильства за її підсистему. Тому ми вважаємо за потрібне розглянути основні положення Європейської декларації з охорони психічного здоров'я (далі – Декларації)²⁰³ як основного документа, що буде закладати підвалини заходів з оптимізації вітчизняної служби охорони психічного здоров'я з метою пошуку їх відповідності тим завданням, що стоять перед службою медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї.

Повністю погоджуючись з проголошеною у Декларації основною метою – забезпеченням високого рівня благополуччя та повсякденного функціонування людей²⁰⁴, ми маємо надію, що і в нашій країні «...укріплення психічного здоров'я, профілактика психічних розладів, лікування і реабілітація осіб з проблемами психічного здоров'я та догляд за ними» буде визнано пріоритетним завданням, яке вже є таким для інших держав Європейського Союзу²⁰⁵.

Викладаючи цей матеріал, ми свідомо будемо зберігати та наводити пунктуацію (римськими цифрами) розділів Декларації, що досліджується, щоб при проведенні аналізу її певних розділів це було наочним. Також свідомо ми посилаємося на власні опубліковані матеріали, в яких викладено основні положення нашої Моделі з метою висвітлення її відповідності зазначеному документу.

У Декларації зазначається, що політика і практична діяльність сьогодення у галузі психічного здоров'я охоплює такі аспекти:

I – укріплення психічного благополуччя;

II – боротьба зі стигматизацією, дискримінацією та соціальною ізоляцією;

III – профілактика проблем психічного здоров'я;

IV – надання допомоги людям з проблемами психічного здоров'я, використовуючи для цього ефективні послуги та втручання комплексного характеру;

---

203 Европейская декларация по охране психического здоровья. Проблемы и пути их решения / Европейская конференция ВОЗ на уровне министров по охране психического здоровья «Проблемы и пути их решения». Хельсинки, Финляндия, 12 - 15 января 2005 г. – EUR/04/5047810/6. 14 января 2005 г. – 52670. – Оригинал английский. – Пер. с англ.

204 Там же.

205 Там же.

V – відновлення здоров'я та інтеграція у суспільство осіб, що перенесли серйозні психічні проблеми²⁰⁶.

Зазначене повністю відповідає тим основним засадам, на яких базується наша Модель, однак ці пункти трактуються у ній відповідно до потреб жертв насильства, тому потребують певного уточнення.

7.6.1. Боротьба зі стигматизацією, дискримінацією та соціальною ізоляцією

У випадку створення систем допомоги жертвам насильства слід пам'ятати, що більшість жертв насильства не вважають себе психічно хворими. Як і більшість пересічних громадян, вони не є обізнаними із сучасною нормативно-правовою базою надання медичних послуг у галузі психічного здоров'я²⁰⁷, перебувають під впливом негативних та викривлених інформаційних стереотипів щодо психіатричної допомоги²⁰⁸, уникають навіть появи на території психіатричних установ.

Отже, наше розуміння можливості попередження «стигматизації» та «дискримінації» жертв насильства у цьому випадку носить скоріше прямий превентивний характер, на відміну від дестигматизаційних заходів щодо осіб з тяжкими процесуальними видами психічних захворювань. Іншими словами, інституції з надання спеціалізованої медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї із самого початку їх організації не повинні носити ознак суто психіатричних установ.

Досягти цього можна різними шляхами: розташуванням центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства поза територіями психіатричних закладів (котрі у багатьох регіонах України у свідомості населення мають гіперболізовано-одіозне значення), їх розташуванням у структурі існуючих лікувально-профілактичних закладів загальносоматичної мережі, створенням центрів на спільній із соціальними службами території тощо²⁰⁹.

Таким чином, одним із основних положень Моделі є наближення цього виду допомоги до населення та інтеграція у «нейтральні» (в розумінні пересічних громадян) медичні та соціальні структури таким чином, щоб попередити саму можливість стигматизації та дискримінації.

Надання допомоги людям з проблемами психічного здоров'я, використовуючи для цього ефективні послуги та втручання комплексного характеру. Треба одразу зазначити, що комплексний характер допомоги жертвам насильства та втручання у випадки здійснення цього виду насильства вже передбачені Законом

---

206 Там же.

207 Україна. Закон. «Про психіатричну допомогу»: прийнятий 22 лют. 2000 р. № 1489-III. – К.: Сфера. – 2000.

208 Онишко Ю.В. Жертви насильства – нова група пацієнтів. Проблеми, реалії та перспективи в аспекті комплексного міждисциплінарного підходу // Архів психіатрії. – 2002. – № 4(31); Онишко Ю.В. Проблеми психіатричної допомоги жінкам – жертвам насильницьких дій // Архів психіатрії. – 2000. – № 1-2(20-21).

209 Онишко Ю.В., Домбровская В.В. Основы организации и работы центров медико-социальной реабилитации жертв насилия // Таврический журнал психиатрии. – 2002. – Т.6. – №2(19).

«Про попередження насильства в сім'ї», де зазначено роль та функції правоохоронних органів, соціальних служб, органів опіки та піклування, медичної служби.

Однак, якщо виокремити аспект надання саме медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї, потрібно усвідомлювати, що передбачені Законом у ст.9 функції спеціальних закладів – центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї – не зможуть задовольнити усіх потреб, що виникають у осіб, які зазнали насильства в сім'ї.

Ці заклади діятимуть на етапі спеціалізованої кваліфікованої психологічної, психотерапевтичної та психіатричної допомоги жертвам насильства в сім'ї, тоді як первинна медико-соціальна допомога лишається поза увагою статті Закону. Тому при складенні цілісної моделі медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї нами навмисно виокремлено первинний етап (втручання), який повинен здійснюватися при першому зверненні жертви насильства до фахівців будь-яких медичних спеціальностей (сімейних лікарів/лікарів загальної практики, лікарів терапевтичних та хірургічних спеціальностей, акушерів-гінекологів, педіатрів тощо), адже перше звернення може бути ініційоване травмами, пошкодженнями, розладами функцій будь-яких органів та систем організму жертви, що мають причинно-наслідковий зв'язок з актом насильства²¹⁰. В цьому ми вбачаємо розширення позицій комплексного підходу до допомоги жертвам насильства в сім'ї.

7.6.2. Відновлення здоров'я та інтеграція у суспільство осіб, що перенесли серйозні психічні проблеми внаслідок вчинення насильства

Заходи у цьому розділі також повинні носити комплексний характер, адже окремо взята реабілітація порушень психічного здоров'я без вирішення проблем соціального плану, дієвого впливу на ситуацію насильства в сім'ї з боку правоохоронних органів, органів опіки та піклування тощо не дасть стійкого ефекту та сприятиме хроніфікації психічних розладів (як приклад можна привести досить типову ситуацію співмешкання агресора та жертви в одній квартирі: психотравма в такому випадку набуває безперервного характеру, і навіть якщо жертва якийсь час перебуватиме у центрі медико-соціальної реабілітації, то ефект від таких заходів буде нестійким, адже психотравматизуючу ситуацію не подолано).

Закріпленню ефекту реабілітаційних заходів могло б сприяти тривале дистанціювання від агресора. Одним з варіантів вирішення цієї проблеми могло б бути надання жертві тимчасового житла зі спеціального соціального фонду, або примусове відселення агресора (як нам відомо, обговорення цього варіанта провадилося у Київській міській державній адміністрації).

У Декларації було зазначено пріоритетні завдання служб охорони психічного здоров'я на наступне десятиріччя²¹¹:

---

210 Онишко Ю.В. Система медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї у заходах, що передбачені Міжгалузєвою комплексною програмою «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки // Архів психіатрії. – 2003. – №3(34).

211 Европейская декларация по охране психического здоровья. Проблемы и пути их решения / Европейская конференция ВОЗ на уровне министров по охране психического

I – сприяти більш широкому усвідомленню важливого значення психічного благополуччя;

II – здійснювати спільні дії, що спрямовані на боротьбу зі стигматизацією, дискримінацією та нерівністю, а також розширення прав та можливостей осіб з проблемами психічного здоров'я і членів їх родин та надавати їм підтримку з метою залучення їх до активної участі у цьому процесі;

III – розробляти та впроваджувати комплексні, інтегровані та ефективні схеми охорони психічного здоров'я, що включають такі елементи, як укріплення здоров'я, профілактика, лікування та реабілітація, догляд і відновлення здоров'я;

IV – забезпечити задоволення потреб у кваліфікованому персоналі, який здатний ефективно працювати у даних галузях;

V – визнавати важливе значення знань та досвіду користувачів служб охорони психічного здоров'я та осіб, які здійснюють за ними догляд, як основи для планування та розвитку таких служб.

При розробці Моделі вже враховано більшість з наведених вище завдань (деякі вже були зазначені у цьому матеріалі), однак хотілося б окремо зупинитися на нашому баченні виконання IV та V завдань.

7.6.3. Забезпечення задоволення потреб у кваліфікованому персоналі

На жаль, для більшості медичних працівників (як фахівців з проблем психічного здоров'я, так і для лікарів загальномедичних спеціальностей) жертви насильства в сім'ї постають як нова, раніш невідома категорія пацієнтів²¹². Отже, постає нагальна потреба у заходах зі спеціального навчання медичних працівників аспектів надання медичної допомоги жертвам насильства та набуття ними навичок спілкування та практичної роботи із зазначеним контингентом.

7.6.4. Визнання важливого значення знань та досвіду користувачів служб охорони психічного здоров'я та осіб, які здійснюють за ними догляд, як основи для планування та розвитку таких служб

Користувачами послуг у галузі психічного здоров'я є жертви насильства, які здебільшого не належать до категорії психічно хворих у традиційному розумінні цього словосполучення. До 2/3 з них не виявляють чітко окреслених ознак психічних розладів та розладів поведінки, і проблеми психічного здоров'я у них мають донозологічний характер. У решти діагностуються стресоподібні розлади психіки та поведінки непсихотичного плану (посттравматичні стресові розлади, розлади адаптації, тривожно-фобічні та депресивні розлади тощо), і лише в окремих випадках розвиваються психотичні розлади у відповідь на

здоров'я «Проблеми и пути их решения». Хельсинки, Финляндия, 12 - 15 января 2005 г. – EUR/04/5047810/6. 14 января 2005 г. – 52670. – Оригинал английский. – Пер. с англ.

212 Онишко Ю.В. Жертвы насильства – новая группа пациентов. Проблемы, реалии та перспективи в аспекті комплексного міждисциплінарного підходу // Архів психіатрії. – 2002. – №4(31); Онишко Ю.В. Система медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї у заходах, що передбачені Міжгалузевою комплексною програмою «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки // Архів психіатрії. – 2003. – №3(34).

гостру психотравму. Отже, більшість з них уникають звернення до установ психіатричної служби.

Додатковий вплив мають такі чинники: мотиви упередженого ставлення, негативні інформаційні стереотипи, але, головне, – ідентифікація себе як психічно здорової особи, у якої виникли певні проблеми з психічним здоров'ям у відповідь на психотравмуючу ситуацію насильства, не більше. Навіть у найбільш досвідчених та інформованих з них пошук вирішення даних проблем знаходиться не в площині психіатрії, а здебільшого в площині психології, що повинно бути враховано при плануванні організаційної структури відповідних служб допомоги.

Цей розділ Моделі також відповідає принципу комплексного підходу – відповідну допомогу повинна надавати полідисциплінарна бригада фахівців – психологів (медичних психологів), психотерапевтів та психіатрів²¹³.

Наступний розділ Декларації – «Дії» присвячено конкретним стратегіям, якими зобов'язуються керуватися уряди країн-членів Європейського бюро ВООЗ, при розробці заходів щодо психічного здоров'я на національному рівні²¹⁴. Віддаючи належне усім стратегіям, ми хотіли б навести та прокоментувати саме ті, які відповідають основним положенням нашої Моделі, або які поки що не були врахованими, але здаються нам слушними та тими, що відповідають загальній меті.

I *Зміцнення психічного благополуччя в цілому за допомогою заходів, спрямованих на підвищення рівня знань про психічне здоров'я та таких, що сприяють позитивним змінам на рівні окремих осіб та сімей, місцевих громад та громадянського суспільства, навчальних закладів і трудових колективів, урядів і державних установ.* Дану стратегію вже покладено в основу нашої Моделі з перших кроків її розробки. Ми вважаємо своїм обов'язком роботу у цьому напрямку та неухильно використовуємо всі можливості для її проведення. Кожного року ми беремо участь у національній акції «16 днів проти гендерного насильства» (участь у прес-клубах, круглих столах, семінарах та конференціях), пропагуємо Закони України «Про психіатричну допомогу» та «Про попередження насильства в сім'ї» у виступах на шпальтах друкованих ЗМІ, радіо та телебаченні, провели низку семінарів-тренінгів з проблем насильства в усіх регіонах України, а також у районних державних адміністраціях м. Києва, із фахівцями, які є дотичними проблемі домашнього насильства, семінарів зі шкільними психологами міст Києва та Одеси, майбутніми педагогами та психологами – студентами Національного педагогічного університету ім. Драгоманова тощо.

II *Вивчення потенційного впливу всіх напрямків соціальної політики на психічне здоров'я людей, приділяючи особливу увагу уразливим групам населення,*

213 Онишко Ю.В. Проблеми психіатричної допомоги жінкам – жертвам насильницьких дій // Архів психіатрії. – 2000. – №1-2(20-21); Онишко Ю.В. Система медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї у заходах, що передбачені Міжгалузевою комплексною програмою «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки // Архів психіатрії. – 2003. – №3(34).

214 Европейская декларация по охране психического здоровья. Проблемы и пути их решения / Европейская конференция ВОЗ на уровне министров по охране психического здоровья «Проблемы и пути их решения». Хельсинки, Финляндия, 12 - 15 января 2005 г. – EUR/04/5047810/6. 14 января 2005 г. – 52670. – Оригинал английский. – Пер. с англ.

забезпечуючи при цьому розуміння того, що психічне здоров'я відіграє особливу роль у створенні здорового, поєданого та продуктивного суспільства. Ще на початку своєї діяльності ми склали власну концепцію допомоги жертвам насильства в сім'ї, яку виклали на Всеукраїнському семінарі «Домашнє насильство як джерело суспільної агресивної поведінки» (20-21 січня 2000 року) у м. Києві, яка повністю відповідає цьому пункту Декларації.

III *Боротьба із стигматизацією та дискримінацією, забезпечення захисту прав людини та людської гідності, впровадження необхідного законодавства для того, щоб люди, які зазнають ризиків, або особи з психічними проблемами та інвалідністю мали можливості для повноцінної і рівноправної участі у житті суспільства. У нашій Моделі вже знайшли відбиття відповідні положення (див. вище).*

IV *Здійснення цілеспрямованої підтримки та заходів, адаптованих до різних етапів життя людей, які зазнають ризиків, особливо в таких галузях, як виконання батьківських функцій, виховання та навчання дітей і молоді, надання медико-соціальної допомоги особам похилого віку. При розробці основних положень нашої Моделі ми брали до уваги те, що жертви насильства в сім'ї можуть бути різної статі та віку, тому ми не зупинилися тільки виключно на допомозі жінкам – жертвам подружнього насильства, передбачаючи заходи з медико-соціальної допомоги також і дітям, і особам похилого віку²¹⁵.*

V *Розробка та здійснення заходів, спрямованих на скорочення причин розвитку психічних проблем, що можна попередити, супутніх захворювань та самогубств. Більшість комплексних заходів нашої Моделі якраз спрямовані саме на зазначене. Що стосується самогубств (суїцидальних спроб), то, за нашими попередніми даними, їх кількість сягає 15% від загальної кількості пацієнтів – жертв насильства²¹⁶. Тому Модель передбачає також заходи суїцидальної превенції.*

VI *Розширення потенціалу та можливостей лікарів загальної практики і первинних ланок охорони здоров'я, що працюють у взаємозв'язку із спеціалізованими медичними і немедичними установами для забезпечення ефективного доступу та надання лікувально-діагностичної допомоги особам з проблемами психічного здоров'я²¹⁷. Вище ми вже зазначали відповідність цього пункту положенням нашої Моделі.*

VIII *Розвиток партнерських стосунків, координації та лідерства між усіма регіонами, країнами, секторами та установами, що здійснюють вплив на психічне здоров'я та соціальну інтеграцію окремих осіб, сімей, груп людей та місцевих громад. Ідея створення коаліції всіх дотичних до проблеми насильства в сім'ї*

215 Онишко Ю.В. Система медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї у заходах, що передбачені Міжгалузєвою комплексною програмою «Здоров'я нації» на 2002 – 2011 роки // Архів психіатрії. – 2003. – №3(34).

216 Tabachnikov S., Pilyagina G., Onyshko Yu. Organization of the complex emergency suicidological help // XXII World Congress of the International Association for Suicide Prevention (IASP)/ Abstracts.

217 [Европейская декларация по охране психического здоровья. Проблемы и пути их решения / Европейская конференция ВОЗ на уровне министров по охране психического здоровья «Проблемы и пути их решения». Хельсинки, Финляндия, 12 -15 января 2005 г. – EUR/04/5047810/6. 14 января 2005 г. – 52670. – Оригинал английский. – Пер. с англ.)

сфер та структур виникла у більшості суб'єктів цього процесу, була відразу закладена у законопроект Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», тому у нашій Моделі вона перебувала від самого початку. Розглядаючи проблему насильства в сім'ї як негативне явище соціуму, неможливо її розв'язати без координованих партнерських стосунків усіх зацікавлених у цьому структур.

IX Розробка програм набору кадрів, їх навчання та підвищення кваліфікації з тим, щоби забезпечити служби достатньою кількістю кваліфікованого персоналу різного профілю. Вище ми вже зазначали необхідність виваженої кадрової політики, яку містить наша Модель. Додатково хотілося б відзначити, що для повного задоволення потреби у кваліфікованих кадрах служби медико-соціальної допомоги жертвам насильства потрібно передбачити оптимізацію системи післядипломного навчання лікарів. На нашу думку, в одному із закладів вищої медичної післядипломної освіти (наприклад, у Київській медичній академії післядипломної освіти ім. П.Л. Шупика) доцільно було б створити або окрему кафедру медичної віктимології, або відповідний курс при існуючих кафедрах (психіатрії, дитячої, соціальної та судової психіатрії), основними завданнями яких би були:

1) проведення тематичного удосконалення з медичної віктимології фахівців з вищою медичною освітою (психіатрів, психотерапевтів, медичних психологів), які поступають на роботу у центри медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї або вже працюють у них;

2) проведення короткотермінового циклу з віктимології у межах спеціалізації, передатестаційної підготовки та тематичного удосконалення фахівців будь-якої лікарської спеціальності (за аналогією військової підготовки або циклу особливо небезпечних інфекцій тощо).

X Проведення оцінок стану психічного здоров'я та потреб населення в цілому, певних груп та окремих осіб таким чином, щоби це дозволяло порівнювати отримані дані на національному та міжнародному рівні. В Україні поки що не існує реальної оцінки стану психічного здоров'я у жертв насильства, не досліджено масштабів потреби населення у спеціалізованій медико-соціальній допомозі жертвам, тому це стає нагальною потребою сьогодення, особливо на етапі організації цієї служби²¹⁸.

XI Надання на справедливій основі фінансових ресурсів в обсягах, достатніх для досягнення цих цілей. Стосовно створення системи медико-соціальної допомоги жертвам насильства в сім'ї, у тому числі її фінансування, вже набули обрисів кілька проблем. Першу з них закладено у самому формулюванні Закону у частині статті 16 «Джерела фінансування органів, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, і спеціальних установ для жертв насильства в сім'ї», а саме: «...фінансування органів та установ з попередження насильства в сім'ї, які належать до системи органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування, здійснюється за рахунок коштів бюджету відповідного рівня», а у статті 5 зазначається, що кількість таких установ визначається потребами регіону. Таким чином, на перший план постає проблема, зумовлена особистісним

218 Онишко Ю.В. Проблеми психіатричної допомоги жінкам – жертвам насильницьких дій // Архів психіатрії. – 2000. – №1-2(20-21).

фактором, тобто розумінням або нерозумінням проблем жертв насильства тими особами, котрі повинні приймати відповідні управлінські рішення, і як наслідок – прийняття або неприйняття ними рішення щодо створення центрів медико-соціальної реабілітації та виділення на це коштів з місцевих бюджетів.

Ми наполягаємо на тому, що допомога жертвам насильства може фінансуватися тільки з бюджету держави, регіону, міста і позабюджетних програм неурядових організацій, її комерціалізація або самофінансування за принципом госпрозрахунку неможливі навіть з морально-етичних причин. Не є таємницею, що в місцевих бюджетах коштів на медицину взагалі виділяється вкрай мало, галузь охорони психічного здоров'я поки що не є пріоритетною ані в центрі, ані в регіонах, будь-які ініціативи щодо створення нових структурних одиниць служби охорони психічного здоров'я, які до того ж не можуть самостійно себе забезпечити, керівництвом галузі не підтримуються. Фактор «економічного тягаря» цього виду допомоги перешкоджає створенню відповідних установ, адже навіть приміщення, яке займе такий центр, не буде приносити прибуток, на відміну надання його в оренду. Поки ніхто з вищезазначених осіб не замислюється над тим, що на державному рівні може бути отримано суттєву економію коштів за рахунок скорочення днів непрацездатності, попередження інвалідності та хроніфікації як психічних, так і соматичних захворювань, що виникають внаслідок насильства.

XII Ініціювання наукових досліджень і надання підтримки у проведенні оцінки та розширення масштабів вищезазначених дій. Міністерство охорони здоров'я України ще у 2001 році зробило крок назустріч потребі суспільства у попередженні насильства та ліквідації його наслідків і рішенням апаратної наради «Науково-практичні проблеми соціальної психіатрії» від 21.05.2001 р. одним з пріоритетних напрямів науково-практичних досліджень із соціальної психіатрії задекларувало «психіатричну віктимологію»²¹⁹.

Виконуючи це рішення, Український науково-дослідний інститут соціальної і судової психіатрії та наркології МОЗ України наприкінці 2001 року створив науковий підрозділ, що займався дослідженням психологічних та психіатричних проблем, що виникають у жертв насильства, але у 2005 році цей підрозділ не отримав державного фінансування на продовження наукових розробок і був реорганізований.

Розділ «Зобов'язання» Європейської декларації з охорони психічного здоров'я. Поділяючи думку щодо їх необхідності, ми розцінюємо ці зобов'язання як підґрунтя тих дій, котрі нам потрібно спланувати та виконати у майбутньому, тому вважаємо за доцільне уведення цих положень (опрацьованих відповідно до потреб жертв насильства) до нашої Моделі, що дасть також можливість і надалі формувати пропозиції до низки нормативних актів МОЗ України.

Таким чином, ми відзначаємо відповідність більшості пунктів дослідженої Декларації основним положенням розробленої нами моделі системи медико-соціальної допомоги жертвам насильства.

---

219 Рішення апаратної наради «Науково-практичні проблеми соціальної психіатрії». – К.: Міністерство охорони здоров'я України. – 2001. – 21 травня.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Звіт про виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» (9 міс. 2010 року)

Області	Всього обліку занасильств в сім'ї	Постав облік з 01.01.	В т.ч. за фізич насил	В т.ч. за секс насил	В т.ч. за псих насил	В т.ч. за екон насил	Винес офіц. поперед насил	Винес офіц. захис прип	Знято з облік	В т.ч. зі скоєн злоч	Із заг. кільк осіб з п.1.	Особ жін. статі	Особ чолов статі	Неповноліт	Здійсн виїздів сімейні конфл	З них підтверд	Склад, проток. 173-2 всього
ГУМВС в Криму	3664	2426	2185	0	154	87	2426	217	1863	0	3664	743	2901	20	2027	1908	3044
Вінницька	3009	2371	605	0	1758	8	3503	36	2218	4	3009	125	2884	0	2194	2143	4593
Волинська	3375	2117	1087	0	1023	7	2163	63	1840	2	3375	175	3189	11	2271	2197	2960
Дніпропетровська	6298	4698	2264	0	2388	46	4698	127	4025	0	6298	277	6010	11	5421	5318	5290
Донецька	6476	3698	1951	0	1395	352	3688	436	3226	36	6476	237	6206	33	8957	5463	5160
Житомирської	2445	900	320	30	514	36	5010	90	790	0	2445	91	2350	4	5190	5010	5010
Закарпатська	1274	909	681	0	228	0	909	22	824	0	1274	194	1080	0	1537	1452	1702
Запорізька	3135	2311	1775	0	536	0	2311	0	2026	1	3135	209	2926	0	3068	2894	2894
Івано-Франківська	4516	3014	2065	6	920	23	1883	49	1734	3	4516	129	4387	0	1626	1615	2155
Київська	6085	3745	2390	0	1303	52	4092	51	3490	1	6085	529	5556	0	5034	4681	5174
м.Київ	4407	2782	1338	0	1293	151	2782	135	2600	0	4407	406	4001	0	7986	3986	3498
Кіровоградська	3731	2760	1209	0	1284	267	2760	117	2616	6	3731	181	3545	5	3282	3117	3265
Луганська	7465	4321	2059	0	2237	25	4964	14	3493	69	7465	427	7014	24	8754	8232	5419
Львівська	6802	3724	1680	0	2031	13	3724	59	2317	6	6802	481	6316	5	4720	4661	4632
Миколаївська	3690	2156	424	0	1722	10	2156	307	1830	1	3690	102	3584	4	2864	2660	2660
Одеська	4603	1607	872	0	611	124	1660	83	850	11	4603	443	4158	2	5598	5281	5712
Полтавська	3790	2651	1192	0	1387	72	5494	1888	2763	12	3790	167	3623	0	3551	3228	3428
Рівненська	3766	3033	1138	0	1895	0	2911	204	2863	15	3766	270	3487	9	4107	4081	4081
м.Севастополь	985	535	508	0	27	0	853	38	373	1	985	67	916	2	943	920	926
Сумська	2901	2089	1211	0	873	5	2089	61	1774	13	2901	111	2778	12	2954	2837	2837
Тернопільська	3135	2299	858	0	1407	34	2299	134	1990	0	3135	140	2969	26	2485	2299	2444
Харківська	2662	1910	1803	0	105	2	4515	19	1025	0	2662	84	2578	0	5627	5343	5343
Херсонська	2598	1592	349	0	1161	82	1762	138	1864	0	2598	127	2471	0	3209	3085	3533
Хмельницька	2506	1883	393	0	1487	3	2298	192	2064	3	2506	97	2403	6	2610	2500	2463
Черкаська	2105	1335	496	0	785	54	1335	97	1430	0	2105	79	2026	0	2689	2167	2167
Чернігівська	1979	1296	545	0	710	41	1296	129	5027	0	1979	639	1340	0	2158	2037	2037
Чернівецька	2394	1703	497	0	704	502	1703	72	1872	0	2394	84	2310	0	1696	1649	1624
ВСЬОГО	99796	63865	31895	36	29938	1996	75284	4778	58787	184	99796	6614	93008	174	102558	90764	94051

Області	Із них:	За вчинен. насильс в сім'ї	За невикон захисн припис	Прийн судами рішення	Попе-реджен-ня	Питома вага від розглян%	Штраф	Питома вага від розглян%	Виправ роботи	Адмін. арешт	Питома вага від розглян%	Звільн від адмін. відпов.	Напр інфор органи влади	Створ криз центр
ГУМВС в Криму	3044	2947	97	1980	186	9,39	1416	71,5	12	304	15,4	62	1804	4
Вінницька	4593	4593	0	4233	36	0,85	3399	80,3	8	790	18,7	0	257	0
Волинська	2960	2932	28	2948	15	0,51	2488	84,4	0	443	15,0	2	2117	1
Дніпропетровська	5290	5282	8	4770	8	0,17	4124	86,5	0	638	13,4	0	4548	1
Донецька	5160	5051	109	2738	44	1,61	2243	81,9	5	436	15,9	10	3589	4
Житомирської	5010	5006	4	5010	814	16,25	2944	58,8	3	1249	24,9	0	5010	7
Закарпатська	1702	1702	0	1702	10	0,59	1617	95,0	0	75	4,4	0	909	1
Запорізька	2894	2894	0	2568	35	1,36	2089	81,3	3	322	12,5	119	2894	2
Івано-Франківська	2155	2155	0	1649	3	0,18	1498	90,8	0	103	6,2	45	1075	2
Київська	5174	5174	0	2947	58	1,97	2135	72,4	2	729	24,7	23	3798	0
м.Київ	3498	3474	24	3498	459	13,12	2700	77,2	0	320	9,1	19	2782	10
Кіровоградська	3265	3256	9	3282	45	1,37	2779	84,7	1	457	13,9	0	2760	1
Луганська	5419	5419	0	5116	197	3,85	4525	88,4	0	375	7,3	19	4994	1
Львівська	4632	4621	11	4468	60	1,34	4082	91,4	3	312	7,0	11	5059	4
Миколаївська	2660	2625	35	2329	13	0,56	2108	90,5	0	208	8,9	0	2660	3
Одеська	5712	5677	35	5712	93	1,63	4164	72,9	12	1443	25,3	0	5677	4
Полтавська	3428	3316	112	2555	46	1,80	2014	78,8	1	491	19,2	3	3125	3
Рівненська	4081	3980	101	4081	54	1,32	3834	93,9	5	188	4,6	0	162	0
м.Севастополь	926	922	4	975	117	12,00	732	75,1	0	77	7,9	49	917	1
Сумська	2837	2837	0	1987	31	1,56	1640	82,5	8	308	15,5	0	2089	1
Тернопільська	2444	2358	86	2394	0	0,00	2255	94,2	0	139	5,8	0	2299	1
Харківська	5343	5343	0	4976	447	8,98	4429	89,0	1	98	2,0	1	5316	0
Херсонська	3533	3412	121	2243	32	1,43	1886	84,1	0	308	13,7	17	2069	4
Хмельницька	2463	2361	102	1933	106	5,48	1663	86,0	1	141	7,3	22	2338	2
Черкаська	2167	2130	37	2167	25	1,15	1751	80,8	2	368	17,0	21	1454	0
Чернігівська	2037	2027	10	1827	0	0,00	1706	93,4	3	118	6,5	0	2037	1
Чернівецька	1624	1624	0	1473	0	0,00	1327	90,1	1	145	9,8	0	1732	3
ВСЬОГО	94051	93118	933	81561	2994	3,60	67548	82,8	71	10585	13,0	423	73471	61

Додаток 2.

**ЗВІТ ПРО СТАН ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В СІМ'І
ЗА ФОРМОЮ № 1-НС (КВАРТАЛЬНОЮ)
(ЗАТВЕРДЖЕНА НАКАЗОМ МВС УКРАЇНИ ВІД 08.09.2009 Р.
№ 388 ЗА ПОГОДЖЕННЯМ З ДЕРЖКОМСТАТОМ)**

Розділ 1. Розгляд заяв, повідомлень про насильство в сім'ї або про реальну загрозу його вчинення за 3 місяці 2010 р. (від 09.04.2010)

		Б	Усього	
А		Б	1	
Зареєстровано заяв, повідомлень про загрозу або вчинення насильства в сім'ї (ЖРЗПЗ)		1	35841	
з н и х у т. ч.	прийнято рішення в порядку ст.ст. 97, 430 КПК України	2	34853	
	про порушення кримінальної справи та в порядку ст.430 КПК України	3	158	
	з них: за матеріалами підрозділів	ДІМ	4	89
		КМСД	5	32
	про відмову в порушенні кримінальної справи	6	33863	
	з них: рішення прийнято працівниками підрозділів	ДІМ	7	32786
		КМСД	8	768
	про передачу матеріалів за належністю	9	832	
	з них рішення прийнято працівниками підрозділів	ДІМ	10	698
		КМСД	11	41
Контрольний рядок		12	139961	

Розділ 2. Профілактичний облік осіб, схильних до вчинення насильства в сім'ї (від 09.04.2010)

	Усього	у тому числі												
		дорослих				з них				неповнолітніх		з них		
		осіб чоловічої статі	осіб жіночої статі	у підрозділах		осіб чоловічої статі	осіб жіночої статі	у підрозділах		осіб чоловічої статі	у підрозділах			
				ДІМ	КМСД			ДІМ	КМСД		ДІМ	КМСД		
А	Б	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		
Перебувало на обліку на початок звітного періоду	1	94923	94495	87215	7280	92980	1515	428	363	65	65	363		
Поставлено на облік у звітному періоді	2	19236	19128	18010	1118	18849	279	108	92	16	5	103		
Знято з обліку у звітному періоді	3	24547	24404	22034	2370	24061	343	143	126	17	50	93		
з них у зв'язку з вчиненням злочину	4	80	80	80		79	1							
Перебувало на обліку на кінець звітного періоду	5	89612	89219	83191	6028	87768	1451	393	329	64	20	373		
Кількість виявлених сімей, у яких застосовується насильство до членів родини	6	18995	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		
Кількість осіб, яким внесено офіційне попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї	7	23182	22982	21694	1288	22115	867	200	155	45	7	193		
Кількість осіб, яким внесено захисний припис після отримання офіційного попередження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї	8	1495	1476	1451	25	1388	88	19	17	2		19		
Кількість жертв насильства в сім'ї, яких направлено до спеціалізованих установ для реабілітації	9	115	104	16	88	104		11	3	8		11		
Кількість осіб, які вчинили насильство в сім'ї, направлено до кризових центрів для проходження корекційної програми	10	873	870	827	43	868	2	3	3			3		
Контрольний рядок	11	273058	252758	234518	18240	248212	4546	1305	1088	217	147	1158		

Розділ 3. Відомості про види злочинів, що пов'язані з насильством у сім'ї (за статтями КК України) (від 09.04.2010)

		Ст.ст. КК України	Кількість злочинів, кримінальні справи за якими закінчені розслідуванням у звітному періоді	Виявлено осіб, які вчинили злочини, пов'язані з насильством у сім'ї
А		Б	1	2
Усього		1	102	82
з н и х	тяжких та особливо тяжких	2	33	25
	умисне вбивство	115	3	12
	умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання	116	4	1
	умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини	117	5	
	умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони	118	6	
	убивство через необережність	119	7	1
	доведення до самогубства	120	8	
	умисне тяжке тілесне uszkodження	121	9	20
	умисне середньої тяжкості тілесне uszkodження	122	10	33
	умисне тяжке тілесне uszkodження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання	123	11	
	умисне заподіяння тяжких тілесних uszkodжень у разі перевищення меж необхідної оборони	124	12	
	умисне легке тілесне uszkodження	125	13	21
	побої і мордування	126	14	1
	катування	127	15	
	необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне uszkodження	128	16	6
	погроза вбивством	129	17	1
	незаконне позбавлення волі або викрадення людини	146	18	
	торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини	149	19	
	експлуатація дітей	150	20	2
	згвалтування	152	21	
	насилницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	153	22	
	примушування до вступу в статевий зв'язок	154	23	
	статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості	155	24	
	розбещення неповнолітніх	156	25	1
	хуліганство	296	26	
	ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів	301	27	
	сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією	303	28	
	втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність	304	29	1
незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	314	30		
схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	315	31		
спонукання неповнолітніх до застосування допінгу	323	32		
схилення неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів	324	33		
Контрольний рядок		34	235	187

Продовження розділу 3.

А	Ст.ст. КК України	з них							
		дорослі особи		неповолітні	у т. ч.		особи вчинили злочин		
		чоловічої статі	жіночої статі		чоловічої статі	жіночої статі	у стані оп'яніння	раніше вчиняли злочини	
Б	3	4	5	6	7	8	9		
Усього		1	68	13	1	1		16	7
з н и х	тяжких та особливо тяжких	2	17	7	1	1		5	4
	умисне вбивство	115	3	8	3	1	1	1	2
	умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання	116	4		1				
	умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини	117	5						
	умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони	118	6						
	убивство через необережність	119	7	1					
	доведення до самогубства	120	8						
	умисне тяжке тілесне uszkodження	121	9	9	4			4	2
	умисне середньої тяжкості тілесне uszkodження	122	10	26				4	
	умисне тяжке тілесне uszkodження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання	123	11						
	умисне заподіяння тяжких тілесних uszkodжень у разі перевищення меж необхідної оборони	124	12						
	умисне легке тілесне uszkodження	125	13	17	2			3	1
	побої і мордування	126	14						
	катування	127	15						
	необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне uszkodження	128	16	5				2	1
	погроза вбивством	129	17						
	незаконне позбавлення волі або викрадення людини	146	18						
	торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини	149	19						
	експлуатація дітей	150	20	1	1				
	зґвалтування	152	21						
	насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	153	22						
	примушування до вступу в статевий зв'язок	154	23						
	статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості	155	24						
	розбещення неповнолітніх	156	25	1				1	
	хуліганство	296	26						
	ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів	301	27						
	сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією	303	28						
	втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність	304	29						
	незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	314	30						
	схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	315	31						
	спонукання неповнолітніх до застосування допінгу	323	32						
	схилення неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів	324	33						
Контрольний рядок		34	153	31	3	3		36	17

Продовження розділу 3.

	Ст. ст. КК України	Кількість осіб, які потерпіли від злочинів	з них												
			дорослі особи			малолітніх (до 14 років)	у т.ч.			неповнолітніх (від 14 до 18 років)	у т.ч.		пенсіонерів		
			чоловічої статі	жіночої статі	чоловічої статі		жіночої статі	чоловічої статі	жіночої статі						
A		Б	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19			
Усього		1	99	43	37	11	10	1	8	5	3	3			
з н и х	тяжких та особливо тяжких	2	33	19	14							1			
	умисне вбивство	115	3	12	7	5						1			
	умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання	116	4	1	1										
	умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини	117	5									X			
	умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони	118	6												
	убивство через необережність	119	7	1	1										
	доведення до самогубства	120	8												
	умисне тяжке тілесне uszkodження	121	9	20	11	9									
	умисне середньої тяжкості тілесне uszkodження	122	10	32	14	16			2	1	1	2			
	умисне тяжке тілесне uszkodження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання	123	11												
	умисне заподіяння тяжких тілесних uszkodжень у разі перевищення меж необхідної оборони	124	12												
	умисне легке тілесне uszkodження	125	13	20	5	4	7	6	1	4	2	2			
	побой і мордування	126	14	1			1	1							
	катування	127	15												
	необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне uszkodження	128	16	6	4	2									
	погроза вбивством	129	17	1		1									
	незаконне позбавлення волі або викрадення людини	146	18												
	торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини	149	19												
	експлуатація дітей	150	20	1					1	1		X			
	згвалтування	152	21												
	насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом	153	22												
	примушування до вступу в статевий зв'язок	154	23												
	статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості	155	24									X			
розбещення неповнолітніх	156	25	1			1	1				X				
хуліганство	296	26													
ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів	301	27													
сутенерство або втягнення особи в заняття проституцією	303	28													
втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність	304	29	1						1	1	X				
незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	314	30													
схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів	315	31													
спонукання неповнолітніх до застосування допінгу	323	32									X				
схилення неповнолітніх до вживання одурманюючих засобів	324	33									X				
Контрольний рядок		34	229	105	88	20	18	2	16	10	6	7			

Розділ 4. Адміністративна практика щодо вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми (ст. 173-2 КУпАП) (від 09.04.2010)

		Усього	з них учинені			
			дорослими	неповнолітніми		
А	Б	1	2	3		
Виявлено адміністративних правопорушень, передбачених ст. 173-2 КУпАП		1	30228	30059	169	
Виявлено осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, передбачених ст. 173-2 КУпАП		2	27199	27031	168	
з них	учинили повторно	3	4752	4739	13	
	особа перебувала на обліку в	ОВС	4	2995	2977	18
		КМСД	5	20	11	9
		наркологічному диспансері	6	12	12	
		психоневрологічному диспансері	7	1	1	
Результати розгляду адміністративних правопорушень, передбачених ст. 173-2 КУпАП	до осіб застосовано стягнення	кількість осіб, яким винесено попередження	8	365	365	X
		кількість осіб, які оштрафовані	9	12607	12607	X
		сума накладеного штрафу, грн.	10	773514	773514	X
		у т. ч.: стягнуто штраф на суму, грн. (із ряд.10)	11	423557	423557	X
		кількість осіб, до яких застосовано стягнення у вигляді виправних робіт	12	23	23	X
		кількість осіб, які піддані адміністративному арешту	13	2841	2841	X
	заходи впливу до неповнолітніх	зобов'язання попросити вибачення у потерпілого	14		X	
		застереження	15	24	X	24
		догана або сувора догана	16	2	X	2
		передача неповнолітніх під нагляд	17	1	X	1
	закрито адмін. справ у зв'язку з	передачею матеріалів для порушення кримінальної справи (ст. 253 КУпАП)	18	8	8	
		звільненням від відповідальності за ст.ст. 21, 22 КУпАП	19	173	171	2
	Контрольний рядок		20	1278322	1277916	406

**Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні:
правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти.**

Дизайн та верстка
М.Невінчаний

Дизайн обкладинки
Ю.Клименко, С.Павлиш

Підписано до друку 10.11.2010 р.

Формат 170 x 240 мм

Друк офсетний

Гарнітура PragmaС

Папір офсетний

Умовн. друк. арк. 186

Наклад 300 прим.

Замовлення № 180511-2

Програма розвитку ООН
01021, м. Київ, Кловський узвіз, 1
Тел.: +38 (044) 253 93 63

Друк ФОП Клименко Ю.Я.
02125, м. Київ, вул. Петра Запорожця, 4/24
Тел.: + 38 (044) 537-23-45

Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти

Автори: Бондаровська В.М. (розділ 6); Кочемировська О.О. (розділ 5 у співавторстві з Г. Христовою; особистий внесок: 5.3, 5.4.4, 5.7, 5.8, 5.9); Лактіонова Г.М. (розділ 4); Онишко Ю.В. (розділ 7); Хаар Р. (розділи 1-3); Христова Г.О. (розділ 5 у співавторстві з О. Кочемировською; особистий внесок: 5.1, 5.2, 5.4.1-5.4.3, 5.5, 5.6)

Загальна редакція: Кочемировська О.О.

Координатор дослідження: Павлиш С.О.

Публікація є оцінкою функціонування національної системи протидії насильству в сім'ї, що почала формуватись з 2002 року, після набуття чинності Законом України «Про попередження насильства в сім'ї». Окрему вагу приділено роботі Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді, правовим та соціально-психологічним засадам організації роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, ролі закладів та установ освіти і охорони здоров'я у наданні послуг потерпілим від насильства в сім'ї тощо. Дослідження є першою спробою узагальнити національний і міжнародний досвід та надати рекомендації для вдосконалення механізму протидії насильству в сім'ї, зокрема, щодо внесення змін до чинного законодавства України.

Ukrainian System of Domestic Violence Prevention: Legal, Social, Psychological and Medical Aspects

Authors: V. Bondarovska (chapter 6); R. Haar (chapters 1-3); H. Khrystova (chapter 5 in cooperation with O. Kochemyrovskaya; 5.1, 5.2, 5.4.1-5.4.3, 5.5, 5.6 as a personal contribution); O. Kochemyrovskaya (chapter 5 in cooperation with H. Khrystova; 5.3, 5.4.4, 5.7, 5.8, 5.9 as a personal contribution); H. Laktionova (chapter 4); Y. Onyshko (chapter 7)

Editor: O. Kochemyrovskaya

Research coordinator: S. Pavlysh

The publication is a comprehensive assessment of national system of domestic violence prevention. The subject system began to form since 2002, following the entry into force of Ukrainian Law on Domestic Violence Prevention. Particular attention was paid to activities of State Social Service for Family, Children and Youth; legal, social and psychological principles of work with people who committed domestic violence; the role of educative and health care institutions in providing services for victims of domestic violence, etc. The research is first of such kind in Ukraine, and efforts were made to synthesize national and international experience and to provide recommendations for improving the system of domestic violence prevention and response, including amendments to the existing Ukrainian legislation.

Проект співфінансується Європейським Союзом
та Програмою розвитку ООН(ПРООН).
Проект виконується ПРООН

<http://gender.undp.org.ua>

ПРОГРАМА РІВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ТА ПРАВ ЖІНОК В УКРАЇНІ